

न्यायविशारदन्यायाचार्यश्रीमद्यशोविजयोपाध्यायविरचित
सटीका द्वात्रिंशद्वात्रिंशिका.

विधिविधियय संप्रह.

कष्टजलो नियासी ना धीरपाख पासुनां पुत्री सुभ्रायिका
देवलीवाङ्मनी आर्थिक सहायवने

छपायी प्रसिद्ध करनार

श्रीजैनधर्मप्रसारक सना.

धीर संवत् २५३६

जायनगर.

विक्रम संवत् १९६९.

मुंबई-निर्णयसागर प्रेसमा बाळकृष्ण रामचंद्र घाणेकरने प्रसिद्ध करनारके ठीये छपी

आ ग्रंथ सुश्राविका देवलीबाइ तरफथी परमार्थं प्राप्तिना हेतुए

ठपावेल होवाथी सर्वे साधु मुनिराजने, साध्वीर्जने

तेमज संस्कृतना अज्यासी सुश्रावकोने, जैनशाला,

कन्याशाला, श्राविकाशाला, संस्कृत पाठशाला

विगेरे संस्थार्जने तेमज जैनपुस्तका-

लय तथा लाइब्रेरीने जेट दाखल

आपवामां आवशे.

प्रस्तावना.

नत्वाभरेच्छनागेच्छकिरीटांश्च श्रितक्रमम् । जिन द्वाविंशिकापीठं प्रस्ताव्यते यथाभति ॥ १ ॥

निखिखनिगमागमनिपुणनररत्ननिवाससकलमहीमहिषाज्जालसिखकायमानग्रीकाशीनिवासिनिशेषनिस्तुपशेमुपीतिरस्कृतवाचस्पतिवाग्बिजवविहत्परिपदिजयाधिगतन्यायविशारदपदपरस्परविरोधगन्धानामातायिद्वान्तमुल्लनिधानसदाखोकप्रमोदावद्वमन्धशतकरण्ययिचहृदिमादात्म्यरतिगमादात्म्यचमत्कृतान्तःकरणवितीर्णन्यायाचार्यपदास्तत्रजवन्तः श्रीमद्यशोधिजयोपाध्याया कदा कतमं अमिममन्त्रं मरुपयामासुः । । कस्मिन् पावने कुवेज्वापु प्रसूतिं कट्याणप्रसूतिं ? । का च रसकुब्जिर्दधार गर्जे तान् जगन्मान्यान् जगन्नमस्या । । कथं च प्रापुरपारसंसारपारावारपारप्रापणपटु वैराग्यं, तत्फलद्वानां निर्याणनगरप्रस्थानपटुं निखिखगिनिग्हीमसावधितरणनिपूणां प्रमथ्या चाधिगतयन्तः । । के च तत्रजवतः तादृग्मादात्मतानिबन्धनयिषायेवननिबन्धनव्याकरणञ्जन्योद्धतितकोन्नायासागमश्रेणिमध्यापिपन् । । के चास्थिमस्मानुरक्तजिनधर्मतयावगतसास्विकतत्त्यातत्त्यविवेकप्रगुणानन्तगुणधस्वनिर्णीतसार्यथश्रीमदकलकुप्रयचनपरमार्थाध्वकुरप्रतिमं साभिध्यकं । । के च प्रतिजाप्राज्ञारतिरस्कृतसरस्वतीसुरगुरुगुलसरस्वत्यधधारणपटवस्तच्चरध्वकमलमकरन्दस्वावलम्पटमधुपाजा अन्तेवासिमवराः । इति नैव निश्चीयतेऽस्माजिह्वटतमम्बेज्जनुपतितत्समेतनृपत्याविकृतविम्वजाततत्कृतितियिर-

लकालोत्पन्नैः । तथापि ददयतः कणमिव सूक्ष्मस्तृणमिवाकूपारं पित्रतोऽगस्तैर्विन्दुमिव क्षिप्रचटीस्थाय्यां कंकडुकमिवै-
दंयुगीनमनुजानणुपुष्पप्रचावदरीदृश्यमानशेषतत्कृत्याऽवबुध्यते बुधैरेतावत् यदुत वैक्रमीयाष्टादशशाल्यामभ्रूत्स्मारितश्रुत
केवलानां सत्ता । यतस्तदीयकरकमलपूतलेखनीलिपीकृता लक्ष्यन्ते वैक्रमीया अष्टत्रिंशदधिकसप्तदशशतीया ग्रन्थाः । यद्यपि
नावगम्यन्तेऽनेकलक्षास्तोऽलोकस्थानश्लोकप्रमाणग्रन्थास्तदीयाः पूर्वप्रतिपादितनिबन्धनात्, तथाप्युपलभ्यन्त एते—

लभ्यग्रंथाः

१ अध्यात्मसारः २ अध्यात्मोपनिषद् ३ अध्यात्मिकमतखंनं सटीकं ४ अध्यात्मसतपरीक्षा सटीका ५ नयरहस्यं
६ नयप्रदीपः ७ नयोपदेशः नयामृततरंगिणीटीकासहितः ८ न्यायालोकः ए जैनतर्कपरिज्ञापा १० ज्ञानचिंदुः ११
न्यायखंडखाद्यं (महावीरस्तवनप्रकरणं) १२ मार्गपरिशुद्धिः १३ उपदेशरहस्यं सटीकं १४ वैराग्यकटपलता १५ छात्रि-
शङ्खान्त्रिशिका सटीका १६ ज्ञानसारः (अष्टकं) १७ देवधर्मपरीक्षा १८ यतिदक्षिणसमुच्चयः १९ गुरुतत्त्वनिर्णयः सटीकः
२० सामाचारी प्रकरणं सटीकं २१ प्रतिमाशतकं सटीकं २२ ज्ञापारहस्यं.

एतेषु अष्टग्रन्थी खोपज्ञटीकावत्यस्ति ।

पूर्वाचार्यकृतग्रन्थोपरि स्वकृतटीकाः ॥

१ शास्त्रवार्तासमुच्चयटीका, २ कर्मप्रकृति (कम्मपयडी) टीका ३ पोरुशकवृत्तिः ४ अष्टसहस्रीविवरणं.

अलङ्कार-दुर्लभ्यप्रंथाः ।

१ अध्यात्मोपदेशः २ स्वाभाविकत्वस्य ३ प्रमाणरहस्यं ४ सिद्धाततर्कपरिष्कारः ५ अनेकात्मतत्त्वव्यवस्था ६ पार्व-
जदयोगशास्त्रचतुर्थपाददृष्टिः ७ आत्मव्योतिः ८ ज्ञानार्णवः ९ विचारविंदुः १० त्रिसूत्र्यालोकविधिः ११ मंगलयादः
१२ शतप्रकरणं १३ योगविधिशिक्कामृत्तिः ।

अखिलसिद्धांतान्ये गुर्जरजापीयगणपथात्मकराससग्रायस्तवनचतुर्विंशकाविंशिकाटयापदावयो धनुशः सन्ति ॥
इत्याद्याः शैलीचूला अपि तत्रजयन्माहात्म्यस्यापका रक्षप्रत्यय इय ग्रन्थाः । निर्धार्यते च ततोऽपि जटारकाणां
वचनगोचरातीता कश्चिदुपपरिवासिना सतोऽपि निरतिशयोपकारधिरचनविषयणा वैवाच्यवशिष्टा ग्रन्थततिरित्यव-
लोक्य प्रेरिता गृहमेधिनः सन्ता च जैनधर्मप्रसारिका दुर्लभप्रतिककाखतया श्रुतिं पुस्तकप्रसारणपटीयसी मुद्रणकलेति
विज्ञाप्य मुद्रणायानन्दाब्धिगणेशेनानुयोगापेन । स्वीकृतं च तैस्तैस्तद्व्यापककृत्यवर्णीधितानकन्दचूत मन्यमानैर्धन्यतमैः ।

अधुना चोपक्रान्तं द्वात्रिंशद्वात्रिंशिकाप्रकरणं मुद्रणाय कञ्चदेशान्तर्वर्तिजसौग्रामनियामिसुग्रावकवीरपाखपासुदुहित्रा
श्रीदेवलीधार्डसंज्ञया सुग्राविकया श्रीजैनधर्मप्रसारकसमितिधारा । तत्र प्रतिप्रकरणं द्वात्रिंशद्भोक्तानां घरीकृतीति इत्यजिधा-
स्य द्वात्रिंशिकेति । यतोऽवाचि शब्दानुशासनापिचतुर्विंशायिधानग्रन्थमहिमातिगमहिमतिः श्रीहेमशब्दानुशासने श्रीहे-
मसूरिपादैः-‘किन् (७-१-१४७)’ शान्साक्षिसातेरित्यनुवृत्तेर्हिनि स्त्रीत्ययिदयायां स्वाधिके के अपि च निष्पद्यते सा । ताद्य

घात्रिंशदिति प्रकरणस्यास्य संपूर्णस्यात्रिधा घात्रिंशद्वात्रिंशिकेति । यद्यप्यत्र विवृता अर्था वेविद्यन्तेऽन्यत्र, परं नैते एवं-
विधाः संक्षिप्ताः न च निराकृतवादिब्यूहा इति नूतनशेषीपोपजुषामर्हमेवैतत् कुमततमस्तत्तिपरिकल्पिते कालेऽस्मिन्निति
फलेग्रहिरेवायासः श्रीमतां तत्रचवतां । प्रकरणानि चात्र यानिघात्रिंशत्सूचितानि तानीमानि सार्थाधिकाराणि ।

आद्यं तावज्जीमघेद्यं दानघात्रिंशिकाप्रकरणं । तत्रानुक्रंपासुपात्रदाने उपक्रम्य, निरूप्य चाद्यं पुष्ट्यन्वधहेतुकत्वेन तत्प-
रिहार्यताशयापेक्षया निराकृता । निराकृतं च सुपात्रदानीयमशुचिपिमादिविषयमारेकणमदृषवद्बहुनिर्जरादर्शकपारमर्षोद्भवं
सूत्रकृतीयाहाकम्माइ इति स्यादादसत्तत्त्वमणीयसूत्रयाथार्थ्यव्याख्यानेन । निर्णीतश्चातुरलुब्धकदृष्टान्तेनानात्रभवद्भिः
स्यादादः सकलागमोपनिषद्भूतः ॥ १ ॥

द्वितीयं च देशनाघात्रिंशिकाख्यं । तत्र देशनायोग्यं पुरुषं श्रोतृभेदान् श्रुतचिन्तात्रावनाज्ञानानि बाह्यादियोग्यदेशना-
स्तत्कर्मं च यथार्हमादिष्टवन्तो विज्ञाः ॥ २ ॥

तृतीये च मार्गख्ये आगम आचरण चेति द्वित्रिधमाख्याय मार्गं, आचरणायाः प्रशस्येतरत्वं प्रख्याप्य धार्मिकात्रासय-
त्यादिचेष्टास्तत्कर्मं संविन्नपाक्षिकस्वरूपं परमपदार्थदीक्षणानुमतिं साधुश्राव्यसंवेग्याख्यं पथं त्रितयं च सिद्धान्तितवन्तः ॥ ३ ॥
तुरीये जिनमहत्त्वे चौदयिकापेक्षया नापेक्ष्यं तत्, किं तु द्वाधिकज्ञानादिगुणगणरत्नरत्नाकरतया, नित्यनिर्दीपता-

१ वाटः पथश्च मार्गश्चेति त्रिकाण्डशेषः ।

कर्तृताऽसंख्यदातृतादातृता उपकल्पिताः परैर्महत्त्वपायुक्तया तस्य निरस्यौचित्यवत्त्वयथार्थकुशलमनस्त्ये चास्याय

जिनमहिमान निजगच्छुः ॥ ४ ॥

नक्षस्याख्ये पद्ममे च हव्यस्तवजकल्यां महीशृङ्गिः । अप्रीतिपरिहारः, इष्टकादिप्रवृद्धिः, स्वाशयवृद्धिः, चैत्यविधौ
विम्बविधौ च यथोचितमूढ्यार्पण, तत्रतिष्ठाऽस्वजवेऽप्यर्चवागमनस्य क्षेत्रव्यक्तिमहास्या पूजाविधिः स्नानादिउष्टतानि-
राकृतिरधिकारी चेति स्पष्ट स्पष्टयाद्यक्तुः पूज्यपादाः स्पष्टशेमुपीकाः ॥ ५ ॥

पठे च साधुसामग्र्ये विषयप्रतिज्ञासतथात्मपरिणतिमत्तत्त्वसंवेदनाजिघानं ज्ञानत्रयं, तद्धिगानि, निदानैविध्यं सर्वसं-
पत्करीपौरुषप्रीवृत्त्याख्यं, पिंरुशृङ्गिमकृताकारितासंस्कृष्टिपैः, दुःखमोहज्ञानगर्जाजिघं वैराग्यत्रितय, ज्ञायशुद्धिस्वरूपं,
माधिन्यपरिहारायक्षकता च यथाईमाविष्कृता कृतकृत्ययर्थः ॥ ६ ॥

धर्मव्यवस्थामये सप्तमे च जज्ञयाजदये मासस्य जक्ष्यता स्वतंत्रसाधनप्रसंगसाधनान्या निर्वाठ्य श्रमणानाममद्यमांसा-
शितासिद्धिः, स्वागमविरुद्धादिता चाविर्भाव्य तेषां 'न मांसजक्षणे' इत्यादिस्मृतिउष्टताप्रकटनं मद्यउष्टता, मैथुना-
चरणे दोषबहुलता, तपसः स्वरूपं, असदायतनपरिहारआख्यायि तत्त्वास्थानधुर्यैः ॥ ७ ॥

यावाजिघाने चाष्टमे चादत्रैविध्यं शुष्कयादविवादधर्मवादजेवेन, कार्यकार्यविज्ञागः, तेषां परिहारेण प्रामाण्यादेर्लक्ष-
णादेरहिंसादिपरीक्षणं नित्यानित्यत्वादिके चात्मधर्मेऽन्युपगते घटनाऽहिंसाधेर्नान्येषेति निरूपितं निगमनिष्पातैः ॥ ८ ॥
नवमे च कथाख्य । तत्र चार्थकामधर्ममिश्राजिघकथाचातुर्विध्यं । तृतीयस्या आक्षेपण्याद्या जिदाः, तासामवान्तरजे-

दाश्चाचारव्यवहारप्रज्ञसिद्धिवादाख्याः, क्रमोत्क्रमान्यां स्वपरश्रुतमित्येतत्त्वादानिधानाः स्वापरदेहेहामुन्नविषयसंज्ञा, ऐहिकामुष्मिकचतुर्चंग्याश्रिताश्च क्रमशः, कथारसो दानविधिः, एतासामेव प्रज्ञापकान् मिथ्यादृष्टिज्ञानिप्रमत्तरूपानाश्रित्या-
कथाकथाविकथात्वं, सूत्रानिश्चये विध्याद्यैः कथकस्यानर्हतां, उपदेशे विधिप्राधान्यं चाचख्युः श्रुतचक्षुष्काग्रेसराः ॥ ए ॥
योगाह्वये दशमे च तद्वक्षणं, जवाचिनन्दिभक्तस्वरूपं, फलहेतुचूताश्च क्रियायाः प्रणिधानप्रवृत्तिविघ्नजयसि-
द्धिविनियोगा आशयाः । तद्युक्तायाः (क्रियायाः) जावधर्मत्वं । (तस्याः) पातेऽप्यन्वयित्वमुदीरितवन्त उदीर्णा-
प्रतिमप्रतिभाः ॥ १० ॥

एकादशे पातञ्जलयोगाजिधे योगस्य चित्तस्य च लक्षणं, प्रमाणत्रयमविकटपनिद्रास्मृतिरूपपञ्चतयीलक्षणानि, तञ्चेतू-
अन्यासर्वराग्ये, परिणामरहितत्वेनात्मनस्तदघटना, चित्तस्य ज्ञानाङ्गत्व आत्मानर्थक्यं तद्वायासंक्रान्तेः । न च तत्स्वा-
ज्ञासं विषयव्यवहारश्चिद्विधं जोगोपपत्तिरानुलोम्यप्रातिलोम्यशक्तिचित्तययुक्ता प्रकृतिः प्रकृतेरेव मोक्षो नात्मनः
पञ्चविंशतीत्याद्यानर्थक्यं न चात्मनि मानमेवं कूटस्थत्वमपि नाधिष्ठातृत्वे प्रधानचेदाङ्गीकारे चार्हतमतप्रवेश इत्यादिना
पूर्वपक्षयित्वोत्तरितं, दर्शिता च वाक्यारोधा व्याप्तिश्चोत्तमयोगपरिणतात्मजिः ॥ ११ ॥

द्वादशे योगपूर्वसेवाजिधे गुरुदेवादिपूजासदाचारतपोमुक्त्यक्षेपजेदाच्चतुर्धा गुर्वोदिपूजादिजेदाश्च दर्शिता दृष्टपर-
माणमरहस्यैः ॥ १२ ॥

त्रयोदशे मुक्त्यक्षेपप्राधान्याह्वये मुक्तितदुपायतत्प्रवृत्तेष्वेवैपिणामेव न्याय्यं गुर्वोदिसपर्यादि, विपगराननुष्ठानानां

निष्कृष्टत्वं, तद्वत्त्वमृतयोश्च श्रद्धायुक्तत्वात्साफल्यं, फलाशा च विधातिनी, दर्शिता तु मुग्धाना मार्गावताराय, श्रद्धया
वीर्योष्मासाद्य युक्त्यव्याप्तिरिति निर्णीत निर्णयनदीप्नोतिः ॥ १३ ॥

चतुर्दश्यां चापुनर्धन्वकक्षात्रिशिकायामेव्यक्षन्नामीदृशीमाश्रित्यैव प्रकृतिं व्यवहाराः शान्तोदात्तचित्ततया अत्रस्य मोक्षस्य
च धीर्जं स्वरूप फलं चोहते इति योगरूपविषयात्मानुबन्धानुष्ठानानि चानूधाना लक्षिरे ॥ १४ ॥

सम्यग्दृष्टिघात्रिशिकाया च पञ्चदश्यां शुश्रूपाधर्मरागौ, यथाप्रवृत्त्यपूर्वा निवृत्त्याख्यकरणत्रयं, पातेऽपि प्रयोऽप्यन्धः, प-
रोदीरितलक्षणात्स्वं, शिष्टस्य निर्णयोऽस्य, परलक्ष्यनिराकृतिश्चाचषहे विचक्षणेः ॥ १५ ॥

पौनस्यां महेशानुमहाख्यायां परमतेनाख्याय मनेशलक्षणं, अपाकृत्याज्ञापावनरूपं तदनुमहं, व्याध्यादीन् प्रत्यु-
द्धान्, जगफलं, माध्यस्थ्याय च शान्तस्य वृक्षात्पार्श्वसमतो, गुणरागपूर्वकमनुष्ठान महेशानुमहं चान्ते सिद्धान्तितवन्तो
विचक्षुरेयाः ॥ १६ ॥

सप्तदश्यां दैवपुरुषकाराख्यानायां निश्चयेन स्वातंत्र्यं व्यवहारेण सापेक्षं चानयोश्चरमावर्ते च दैवं पाद्यते यक्षाः, सद्बृह-
ष्टेरनन्तरं यक्षादींचित्यवृत्त्या वा पद्मयोपमपृथक्त्वातिक्रमे चारित्रं, मार्गानुसारिताश्रद्धाप्रज्ञापनाभिरतिगुणरागशक्त्या-
रञ्जा इति चास्य खिगान्युदात्तक्षिरे उदाहरणकुशाक्षैः ॥ १७ ॥

अष्टादश्यां योगनेवदर्शिकायामध्यात्मज्ञानसमतावृत्तिसंक्षयनेदैः पञ्चधा, मैत्र्यादियुक्तौचित्यप्रतस्य तत्त्वचि-
न्तनमध्यात्ममिति निरूप्याध्यात्म, उपकारिस्वजनस्वप्रतिपत्तासिद्धयिपयिका मैत्री, मोक्षासुखसर्वेगान्यहितयुता इति-

करुणा, आपातरम्यसंश्लेषत्वबुबन्धयुतपरमपदमुखेषु मुदिता, करुणानुबन्धनिर्वेदतत्त्वचिन्तनेभ्योऽहिताकालासारसुखसर्व-
पूषेक्षा, ज्ञानदर्शनचारित्रितपवैराग्यचेदाप्तावना, ध्यानं तद्दोषान् खेदोषिगादीन् वशितादि तत्फलं, समतालक्षणं, ध्यान-
साम्ययोरन्योऽन्यकारणता, समताफलं, वृत्तिरोधस्य योगत्वे प्रवृत्तिस्थिरताभ्यां मनोगुप्तेस्त्रिजेदत्वेन वृत्तिक्रयोऽन्तर्जो-
वनीयोऽन्तिमायां, आद्ययोस्तु चत्वारोऽध्यात्माद्या अन्याः समितिगुप्तयोऽत्रैवान्तर्जोव्या यथायथं इति प्रोचिवांसो
विषत्कुलावतंसाः ॥ १८ ॥

एकोनविंश्यां च योगविवेकान्निधायां योगत्रैविध्यमिच्छाशास्त्रसामर्थ्यचेदात् क्रमशः प्रमत्तेतरातिक्रान्तानां, त्रिधा
चान्तिमो धर्मयोगसंन्यासचेदात्, आद्यो द्वितीयापूर्वकरणे, द्वितीय आयोज्यादूर्ध्वं, तात्त्विकोऽपुनर्वन्धकस्य, उत्तरस्य
च व्यवहारनिश्चयान्यामनुमतः, सकृदावर्तादीनां चान्यथा, साश्रवः सापाय इति बहुजनमान्तरकरः, इतरस्त्वेकजन्मा ।
गोत्रयोगिनिष्पन्नयोगानां शास्त्रयोगातिगत्यं, कुलप्रवृत्तचकाणां तत्त्वं लक्षणं । तथोराद्यावज्जकप्राप्तिरूपं कारणं । इन्द्रा-
प्रवृत्तिस्थैर्यसिद्धिमत्तां लक्षणानि, योगावध्यकादीनां च जगदुर्जगदेकवान्धवाः ॥ १९ ॥

विंश्यां च योगावताराहयायां प्रथमं तावत् संप्रज्ञातं वितर्कविचारानन्दसासिताचेदचिन्तं, ततः समापत्तिं, शब्दार्थज्ञान-
विक्रदयां सवितर्की, कृतंजरजनिकां निर्विचारां चासंप्रज्ञातसमाधिं च लक्षयित्वा, इतराक्षिप्रायेण संप्रज्ञातं ध्यानेऽन्त-
र्भाव्य, बाह्यान्तरपरमात्मस्वरूपं सर्वथाऽकरणनियमं चासंप्रज्ञाताजिधं योगं तद्देदकारणं दृष्टयस्तासु बोधं आद्यानां चत-
सृणां सापायत्वेऽपि मिथ्यात्वमन्दतया मार्गाजिमुखत्वं मुकुलीकृतवन्तोऽमुकुलजावाः ॥ २० ॥

एकविंशत्या मित्रायां तद्वरुण यमखदणं सप्तविंशतिर्वितर्काः योगधीजानि तद्वाज्रम् मवाह्वी प्राय षडेत्याद्यावतमाय
तिसुखकरैः ॥ ३१ ॥

नियमास्तत्फलं, वखाद्यक्षणा, प्रणिधानशुद्ध्यास्वरूपं, दीप्रास्वरूपं, प्राण्यायामन्त्रै-
र्वायिष्या ताराद्यन्त्रिधायां ताराद्यक्षणा कृते प्राण्यायाम तस्यैयासौ, वायान्नावरेकः अन्तर्जावपूरुषं निश्चिवावर्षकुञ्जन (च) जायप्राणा-
विष्य, न यस्येन्द्रियरोचः कृते प्राण्यायाम तस्यैयासौ, वायान्नावरेकः अन्तर्जावपूरुषं निश्चिवावर्षकुञ्जन (च) जायप्राणा-
यामः । अनेन (प्रायप्राणायामेन) प्राणैरपि निर्वहति धर्मं । चतसृष्यासु (मित्रांयासु) न येषावोद्यो मोदुर्गर्ज घैराग्यं
बोल्यादि नोदितयन्तो नोदनपराः ॥ २३ ॥

कुतर्कग्रहनिवृत्तौ त्रयोर्यिदृश्या कुतर्कस्वरूपं, तत्त्वाप्रतिपत्तिः शास्त्रैक्यं, सांसारिकेतरत्नक्रियोग्यता, रक्षोपखन्धितज्ज्ञान
तद्व्याप्तियद्वोधैविष्य, करण आदरः, प्रीतिरविघ्नः संपदागमश्च, जिज्ञासा, तत्त्वसेया चेति, सदनुष्ठानखरूप, काळादिना
नग्नमिना वेगनाजेवः सर्वज्ञानां शास्त्रप्रधाना च हृष्टिः परमपदायेति निर्गीर्णं तत्त्वनिगरणनिष्ठैः ॥ २३ ॥

सङ्गुप्तौ क्षतुर्विद्यां सङ्गुष्टिस्वरूपं, प्रत्याहारादिमत्त्वं, काम्ताधारणास्वरूपं, स्थिराया धर्मफलजोगानामपि हेयता, प्रजा-
यामसगानुष्ठानं निर्वृत्तिष्वानवच्छित्तो दक्षितव्यक्षणेः ॥ २४ ॥

क्षेत्राद्वानोपायक्षात्रिशिकार्या पञ्चविंश्यां ज्ञानक्रियासाध्या क्षेत्राद्वानिः, अन्ये तु नैरात्म्यदर्पानाधिधेकख्यातेथरमडुःखना-
शाच क्षेत्राद्वय इत्याचस्पुस्त्रधिराकृतम् ॥ २५ ॥

पदिष्टां योगमाहात्म्याख्यायिकायां च धारणाध्यानसमाधिरूपात् संयमादतीतानागतशब्दार्थधीपिज्ञागसर्वचक्ररुक्मज्ञानं

पूर्वजातिस्मृतिपरचेतोधीतिरोधानानि, कायसंयमात् कर्मचेदारिष्टोन्नयमृतिधीर्मेज्या बलं, सूर्यं शुवनानां, चन्द्रे ताराव्यूहस्य, ध्रुवे तज्जतेः नात्रिचक्रे कायव्यूहस्य चावगमः, कंठे द्युचतृइनाशः, कूर्मनाड्यां स्थैर्यं, मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनं, प्रातिज्जात्सर्वं हृदये चित्तसंविद्, परार्थाङ्गिन्ने पुंसि ज्ञानं, प्रतिज्ञाद्याः समाधेर्व्युत्थानस्य च विघ्नाः सिद्धयश्च, योगिनः परपुरप्रवेशकारणानीत्यादि परोदितमुक्त्वा ज्ञानं विनात्मनो विद्वानशीर्णतां प्रतिपादयन्तः सदसत्प्रवृत्तिनिवृत्तिमयमेवोपपादितवन्तः संयमं । प्रागजन्मापायशोधनं निकाचिताशुचशोषणं दृढप्रहारिमुखानां हस्तावलंबनं परमपदसोपानपञ्चतिश्चायमेवेति चर्चयामासुश्चर्चाचतुराः ॥ २६ ॥

सप्तविंश्यां त्रिदुजावाजिधानायां चेतःसमाधानाद्या गुणा, त्रिदुशब्दान्वयार्थता, पर्यायव्युत्पत्तयः पट्कायमर्दनादिप्रवृत्तानां त्रिदुत्वं नोचितं, अव्यत्रिदुता, तप्तेतवश्चेत्याचक्षिरे पूज्यैः ॥ २७ ॥

अष्टाविंश्यां दीक्षासंज्ञायां दीक्षानिरुक्तिव्युत्पत्तिदानविधयो, वचनधर्मशान्तियुग्मं, वचनादसंगानुष्ठानं च, अर्वाग्वचनात् स्थूलाः तत्र सूक्ष्मा धर्मे च न देशतोऽप्यतिचाराः, शुभशुभोपयोगयोः फलैक्यं, वक्रुशादिविचित्रत्वं चास्यां आख्यायि ख्यातकीर्तिभिः ॥ २८ ॥

एकोनविंश्यां विनयाह्वयायां ज्ञानदर्शनचारित्रतपउपचारतः पञ्चधा प्रज्ञिद्य विनयं, प्रतिरूपानाशातनारूपं त्रित्वाऽष्टविधं कायिकं, चतुर्धा वाचिकं, द्विधा मानसिकं निश्चिक्व्युर्व्याचणाः । आद्यं द्वितीयं चार्हदादीनां अक्रिक्वहु

मानवर्णनानाशातनानिखयोदशाना द्विपञ्चाशत्तदं, पर्यायहीनस्यापि पाठकस्य घट्यतां, विनयफलं च विविधं व्याच-
क्रुर्व्याकरषपटयः ॥ ३८ ॥

छात्रिनिष्कायां त्रिसप्तमायां सर्वयोगविगमादिनोपस्थापिता कवलाद्वारासिद्धिर्नमादैः, सुधो जघोपग्राहिकमप्रजवतावि-
जायनादिना निहत्येष्टावियुक्तापि देनानादिदृष्टकिमपृच्छि, करणं सुदीरणाभिष प्रमादव्यंग्यं यसञ्च सन्नगवतां प्रतिबंधा-
जायादप्रमत्तयतेरियादारो न प्रमाद इत्यादिना सुस्थीकृतं सत्त्वं तत्त्ववेदिभिः ॥ ३९ ॥

एकत्रिंशत्तमायां च मुक्त्यजिपायां चूर्णीकृताश्चर्वाचवुन्निद्रुःसध्वंसः, परमात्मनि जीवात्मजयः, आस्रययिज्ञान-
सत्तिः, स्वातंत्र्यं, स्वरूपावस्थानं, पूर्वचिन्तनित्याद्याः मुक्तिपक्षाः ॥ ४० ॥

सज्जनस्तुत्याख्यायामन्तिमायां सज्जनदुर्जनयोगुणागुणौ, खलोकिनिरासः, सज्जनकार्यं, श्रीमद्विजयदेवसूरितः प्रशस्तिः-
काशीगमनपाठनादिव्यतुलोपकारकृत्तुस्मृतिः, पद्मविजयाङ्कयवन्धुस्मृतिः, सज्जनकृपाकाशा, जैनशासननन्दिद्विधातेनि-
रेऽत्तनुप्रजावैः ॥ ४१ ॥

इत्येवमतिनिष्ठमतिनिन्यायविषादद्विपदस्यैर्गुणितं प्रकरणानां चात्रिंशं । अत्र च विवरणमपि दुर्गमपदार्थसौघसो-
पानप्रज्ञं तत्रत्रयन्निर्विहितमेव । अंकश्च पूज्यपादैर्यं इह सूत्रवृत्त्योरैन्द्रकारशब्दाभ्यां स्वकीयः सूचितः । यतोऽत्रापि सुची-
र्षितपद्मान्तैर्यराणस्यामुपगंगमैकारजापमन्त्रः साधितश्च, । सम्यग्वाङ्मासुरद्रूपमो वितीर्षयान् कथित्ववित्याख्येऽनुत्तमे
पक्षे । यदाहुः श्रीमत्पादा महावीरस्तुतौ-“यैकारजापवरमाप्य कथित्ववित्त्ववाङ्मासुरद्रुपगंगमन्त्रगंगमिति” । चात्रि-

शिकायामन्त्यायां च निजपातविधिसुपकारिस्मरणं चोचिवांसः काशीविषद्वन्द्विजयादि तु प्रपञ्चितमन्यत्र पूज्यैः समित्या चैतयेति विरम्यतेऽस्मात् । अत्र चातिगूढान्निप्रायेणतिगूढान्निप्रायैः प्रतिपान्निधिकप्रान्ते परमानन्दशब्दं स्पष्टं स्पष्टय-
न्निरेकोनत्रिंश्यां च संकेतेनानुल्लेख्यमानेन केनाप्युल्लिखन्निरर्पणादिकोऽन्निप्रेतो नविष्यत्यन्निप्राय इत्यनुमीयते नचानिरी-
क्षणाद्दीकायामपि लक्ष्यते यश्चालक्ष्यमूह्यं तदेतदूहविद्भिः स्वयमवबोधनीया च तज्जिज्ञासुरियं पत्रप्रेषणादिना संसदिति,
दृढमाशासे । विशेषतश्च किंवदन्त्यादि तत्रप्रवक्षिष्यकं मुञ्जिताध्यात्मसारादिग्रन्थावल्लिप्रस्तावनातो विज्ञावनीयं विज्ञा-
वद्भिः क्षुणत्वाच्च न प्रयत्यते तत्र यदत्र क्षुणं तत्प्रमादकारितं तत्प्रचुरत्वादस्मादृश इति हन्तव्यं क्षमाधर्मधुराधौरेयैराधा-
याणौ कृपां रुचिरामिति शमस्तु सर्वसत्त्वेभ्यः ॥

अस्य ग्रन्थस्य मुञ्जापणव्ययार्थमुपदेष्टा पं० श्रीकेशरविजयगणिनोपकृतेयं संसदिति हर्षास्पदम् । इतिशम् ।

श्रावणशुक्लपूर्णिमा
सं. १९६६

प्रकटयित्री.
श्रीजैनधर्म प्रसारिका सभा.
प्रावननगर.

अस्य ग्रन्थस्यानुक्रमणिका.

१	दान-चात्रिशिका	१	पूयसेया-चात्रिशिका	४२
२	देशना-चात्रिशिका.	२	मुक्त्यक्षेपमाधान्य-चात्रिशिका.	४३
३	मार्ग-चात्रिशिका	१३	अपुनर्वन्ध-चात्रिशिका	७१
४	अग्निमहस्व-चात्रिशिका.	१७	सम्यक्करटि-चात्रिशिका.	७७
५	नक्ति-चात्रिशिका	३५	ईशानुग्रहविचार-चात्रिशिका.	९९
६	साधुसामग्र्य-चात्रिशिका	३३	दैवपुरुषकार-चात्रिशिका.	१०२
७	धर्मव्यवस्था-चात्रिशिका	३७	योगजेद-चात्रिशिका	१०९
८	वाद-चात्रिशिका	४४	योगविवेक-चात्रिशिका	११४
९	कथा-चात्रिशिका	५४	योगायत्तार-चात्रिशिका.	११९
१०	योगलक्षण-चात्रिशिका	५७	मित्रा-चात्रिशिका	१२४
११	पातञ्जलयोगलक्षणविचार-चात्रिशिका	६४	तारादित्रय-चात्रिशिका.	१२२

१२	१	१२	पूयसेया-चात्रिशिका	४२
१३	२	१३	मुक्त्यक्षेपमाधान्य-चात्रिशिका.	४३
१४	१३	१४	अपुनर्वन्ध-चात्रिशिका	७१
१५	१७	१५	सम्यक्करटि-चात्रिशिका.	७७
१६	३५	१६	ईशानुग्रहविचार-चात्रिशिका.	९९
१७	३३	१७	दैवपुरुषकार-चात्रिशिका.	१०२
१८	३७	१८	योगजेद-चात्रिशिका	१०९
१९	४४	१९	योगविवेक-चात्रिशिका	११४
२०	५४	२०	योगायत्तार-चात्रिशिका.	११९
२१	५७	२१	मित्रा-चात्रिशिका	१२४
२२	६४	२२	तारादित्रय-चात्रिशिका.	१२२

२३	कुतर्कग्रह निवृत्ति-घात्रिंशिका.	१३८	२८	दीक्षा-घात्रिंशिका.	१६७
२४	सद्दृष्टि-घात्रिंशिका.	१४४	२९	विनय-घात्रिंशिका.	१७१
२५	क्लेशहानोपाय-घात्रिंशिका.	१५०	३०	केवलियुक्तिव्यवस्थापन-घात्रिंशिका.	१७४
२६	योगमाहात्म्य-घात्रिंशिका.	१५६	३१	मुक्ति-घात्रिंशिका.	१८०
२७	त्रिस्तु-घात्रिंशिका.	१६३	३२	सज्जनस्तुति-घात्रिंशिका.	१८६

सुआविका बार्दवेवला बार्दतरफथा चिदार्थी भगवानसुनेनेट

न्यायधिशारदन्यायाचार्यश्रीमणसोधिजयोपाध्यायविरचिता ।

। सटीका द्वात्रिंशद्वात्रिंशिका ।

। दानद्वात्रिंशिका ॥ २ ॥

देवकपुन्द्विनितांघ्रियामलं यामलं जिनपतिं समाधिताम् । योगिनोऽपि धिनमन्त्रि जारतीं जारतीं मम ददातु सा सदा ॥ १ ॥
श्रेयोचूतानेकशाखार्थसंग्रहं मनसिकृत्य द्वात्रिंशिकाप्रकरणमारजमाणीं ग्रन्थकारो दानधर्मस्य प्राथम्येन परममंगलरूपस्यादादीं तद्वात्रिंशिकामाह-

पेन्द्रशर्मप्रवं दानमनुकपासमन्वितम् । जगत्स्या सुपात्रदानं तु मोक्षवं देशितं जिनैः ॥ २ ॥

पेन्द्रेति-अनुकपासमन्वितमनुकपापूर्वकं दानं । इन्द्रस्य संवर्धयेन्न्व पद्धर्मं तत्प्रदं । सांसारिकसुखान्तरप्रदानोपसृष्टश्च-
मेतत् स्वेष्टयीजमशिधानार्थं चेत्यमुपन्यासः । जगत्स्या सुपात्रदानं तु जिनैर्जगत्त्रिमोक्षदं देशितं, तस्य योधिप्राप्तिपारा-
जगत्पत्न्यां मोक्षफलकस्याभिधानात् ॥ १ ॥

अनुकंपाऽनुकंप्ये स्याद्भक्तिः पात्रे तु संगता । अन्यथाधीस्तु दातृणामतिचारप्रसजिका ॥२॥

अनुकंपेति-अनुकंपाऽनुकंप्ये विषये । भक्तिस्तु पात्रे साध्यादौ संगता स्यात् समुचितफलदा स्यात् । अन्यथाधीस्तु अनुकंप्ये सुपात्रत्वस्य सुपात्रे चानुकंप्यत्वस्य बुद्धिस्तु दातृणामतिचारप्रसजिकाऽतिचारापादिका । अत्र यद्यपि सुपात्रत्वधियोऽनुकंप्येऽसंयतादौ मिथ्यारूपतयाऽतिचारापादकत्वं युज्यते, सुपात्रेऽनुकंप्यत्वधियस्तु न कथंचित्, तत्र ग्लानत्वादिदशायामन्यदाऽपि च स्वेष्टोच्चारप्रतियोगिदुःखाश्रयत्वरूपानुकंप्यत्वधियः प्रमात्वात्, तथापि स्वापेक्षया हीनत्वे सति स्वेष्टोच्चारप्रतियोगिदुःखाश्रयत्वरूपमनुकंप्यत्वं तत्राप्रामाणिकमेवेति न दोषः । अपरे त्याहुः-तत्र प्रागुक्तं निर्विशेषणमनुकंप्यत्वं प्रतीयमानं साहचर्यादिदोषेण यदा हीनत्वबुद्धिं जनयति तदैवातिचारापादकं नान्यदा, अन्यथाधियो हीनोत्कृष्टयोस्तर्कपूर्णपक्षबुद्ध्याधानद्वारैव दोषत्वात् । अत एव न चानुकंपादानं साधुषु न संचवति, “आयश्चिअणुक्कंपाए गह्वो अणुक्कंपिजे महात्तागो” इति वचनादित्यष्टकवृत्त्यनुसारेणाचार्यादिष्वप्युत्कृष्टत्वधियोऽप्रतिरोधेऽनुकंपाऽव्याहतेति । एतन्नये च सुपात्रदानमपि ग्रहीतृदुःखोच्चारोपायत्वेनेष्यमाणमनुकंपादानमेव, साक्षात्स्वेष्टोपायत्वेनेष्यमाणं चान्यथेति बोध्यम् २

तत्राद्या दुःखिनां दुःखोद्दिधीर्षाद्विषासुखश्रमात् । पृथिव्यादौ जिनाचर्चिदौ यथा तदनुकंपिनाम् ॥३॥

तत्रेति-तत्र चकत्यनुकंपयोर्मध्ये आद्याऽनुकंपा दुःखिनां दुःखार्तानां पुंसां दुःखोद्दिधीर्षा दुःखोच्चारोच्चारः । अद्विषासुखं यस्मादेतादृशो यः श्रमस्तस्मात् । इत्थं च वस्तुगत्या बलवदनिष्ठाननुबन्धी यो दुःखिदुःखोच्चारस्तद्विषयिणी स्वस्येष्टा-

अनुकंपेति फलितम् । खदाहरति-यथा जिनार्थादौ कार्यं पृथिव्यादौ धियये तदनुकंपिनामित्थं प्रतजगद्यत्पूआप्रदर्शनादिना प्रसिद्धानाः सन्तः पट्कायान् रक्षन्त्यति परिणामयतामित्यर्थः । यद्यपि जिनार्चादिकं प्रकल्पनुष्ठानमेव, तथापि तस्य सम्यक्प्रत्यगुद्धार्यत्वात्तस्य चानुकंपयाद्विगकत्वात्तदर्थक्यमप्यविरुद्धमेवेति पंचसिंघ्यादावित्थं व्यथसितेरस्मान्निरप्येषमुक्तम् ॥३॥

अस्मानुस्रथमादित्यस्य द्रुत्यमाह-

स्तोकानामुपकार. स्याद्वारंजायश्च द्रुयसाम् । तत्रानुकंपा न मता यथेष्टापूर्तकर्मस्तु ॥४॥

स्तोकानामिति-स्पष्टः । नयरमिष्टापूर्तस्वरूपमेतत्-“कृत्यग्निर्मत्रसंस्कारैर्ब्राह्मणानां समक्षतः । अन्तर्वेद्यां हि यद्वक्षामिष्ट तदभिधीयते ॥ १ ॥ दायीकूपतन्नागानि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमेतच्च पूर्तं तत्त्वविद्यो विदुः ॥ २ ॥ इति ॥ ४ ॥

नन्वेव कारिषिकवानशाखादिकर्मणोऽप्युद्बेदापसिरित्यत आह-

पुष्टार्खवनमाश्रित्य वानशाखादिकर्म यत् । तत्तु प्रवचनोक्त्या वीजाधानादिभावतः ॥५॥

पुष्टार्खवनमिति-पुष्टार्खवनं सत्तावकारसमाश्रित्य यद्दानशाखादिकर्म प्रदेक्षिसप्रतिराजादीनां । तत्तु प्रवचनस्य प्रशस्तादिनोक्त्या वीजाधानादीनां जायतः सिद्धेर्लोकानाम् ॥ ५ ॥

वट्टूनामुपकारेण नानुकंपानिमित्तताम् । अतिक्रामति तेनात्र मुख्यो हेतुः शुजाणाय ॥६॥

वट्टूनामिति-वतो निर्धृतिर्निर्ध्वंस्त्वृणामुपकारेणानुकंपानिमित्तता नातिक्रामति । तेन कारणेनात्रानुकंपोचितफले मुख्यः

शुचाशयो हेतुः दानं तु गौणमेव वेद्यसंबन्धपदस्य एव तादृगाशयपात्रं तादृगाशयानुगम एव च निश्चयतोऽनुकंपेति
फलितम् ॥ ६ ॥

एतदेव नयप्रदर्शनपूर्वं प्रपंचयति-

क्षेत्रादिव्यवहारेण दृश्यते फलसाधनम् । निश्चयेन पुनर्त्राविः केवलः फलजेदकृत् ॥ ७ ॥

क्षेत्रादीति-व्यवहारेण पात्रादिजेदात् फलजेदो, निश्चयेन तु त्राववैचित्र्यादेवेति तत्त्वम् ॥ ७ ॥

कालालंबनस्य पुष्टत्वं स्पष्टयितुमाह-

कालेऽल्पमपि लाजाय नाकाले कर्म बह्वपि । वृष्टौ वृद्धिः कणस्यापि कणकोटिर्वृथाऽन्यथा ॥ ८ ॥

काल इति-स्पष्टः ॥ ८ ॥

अवसरानुगुह्येनानुकंपादानस्य प्राधान्यं जगद्वृष्टान्तेन समर्थयितुमाह-

धर्मागत्यं स्फुटीकर्तुं दानस्य जगवानपि । अत एव व्रतं गृह्णन् ददौ संवत्सरं वसु ॥ ९ ॥

धर्मागत्यमिति-अत एव कालेऽल्पस्यापि लाजार्थत्वादेव दानस्यानुकंपादानस्य धर्मागत्यं स्फुटीकर्तुं जगवानपि व्रतं
गृह्णन् संवत्सरं वसु ददौ । ततश्च महता धर्मावसरेऽनुष्ठितं सर्वस्याप्यवस्थौचित्ययोगेन धर्मागमिति स्पष्टीभवतीति ज्ञावः ।
तदाह-“धर्मागख्यापनार्थं च दानस्यापि महामतिः । अवस्थौचित्ययोगेन सर्वस्यैवानुकंपया ॥ १ ॥” इति ॥ ९ ॥

नन्वेवं साधोरप्येतदापत्तिरित्यत आह-

साधुनापि वशाज्जेव प्राप्येतवनुकंपया । वत्तं ज्ञाताङ्गवतो रंकस्येव सुहस्तिना ॥ १० ॥

साधुनापीति-साधुनापि महाव्रतधारिणापि वस्त्राज्जेवं प्राप्य पुष्टार्त्तवनमाश्रित्यैतदानमनुकंपया वत्तं सुहस्तिनेय रंकस्य तदाह “भूयते चागमे आर्यसुहस्त्याचार्यस्य रंकदानमिति” । कुत इत्याह-जगयत । श्रीवर्धमानस्वामिनो ज्ञासात् । तच्च कम्-“ज्ञापकं चात्र जगयास्मिन्कान्तोऽपि क्षिजन्मने । देवदूष्य ददञ्जीमाननुकंपाविशेषतः ॥ १ ॥” इति । प्रयोगश्चाव-वशाविशेषे यतेरन्यथाय दानमनुष्ठे, अनुकंपानिमित्तत्वात्, जगवद्विजन्मदानवदित्याहुः ॥ १० ॥

न चाधिकरणं ह्येतद्विशुद्धाशयतो मतम् । अपि त्वन्यश्रुणस्यानं गुणान्तरनिबन्धनम् ॥ ११ ॥

न चेति-न चैतत्कारणिकं यतिदानमधिकरणं मत । अधिक्रियते आत्माऽनेनासंयतसामर्थ्यपोषणत इत्यधिकरण । कुत इत्याह-विशुद्धाशयतोऽयस्यौचित्येनाशयविशुद्धेः । नायज्जेदेन कर्मज्जेवात् । अनर्थासंजयमुक्त्याऽर्थप्राप्तिमप्याह ‘अपि त्विति’ अन्युच्चये । अन्यदधिकृतगुणस्यानकान्मिथ्याहदृष्टत्वादेरपरमविरतसम्यग्दृष्ट्यादिकं गुणाना ज्ञानादीनां स्थानं मतं गुणान्तरस्य सर्वविरत्यादेर्निबन्धनम् ॥ ११ ॥

नन्वेवं “गिद्धिणो धेयायन्मिन्न न कुञ्जा” इत्याद्यागमधिरोधः । इत्यत आह-

चैवावृत्ये गृहस्थानां निषेधः भूयते तु यः । स औत्सर्गिकतां विप्रक्षेप्तस्यार्थस्य बाधकः ॥ १२ ॥

वैयावृत्य इति-गृहस्थानां वैचावृत्ये तु साधोर्यो निषेधः श्रूयते, स औत्सर्गिकतां विप्रभ्रैतस्यापवादिकस्यार्थस्य बाधकः ।
अपवादो ह्युत्सर्गं बाधते न तूत्सर्गोऽपवादमिति ॥ १२ ॥

सूत्रान्तरं समाधत्ते-

ये तु दानं प्रशंसन्तीत्यादिसूत्रेऽपि संगतः । विहाय विषयो मृग्यो दशज्ञेदं विपश्चिता ॥ १३ ॥

ये त्विति-ये तु दानं प्रशंसन्तीत्यादिसूत्रेऽपि “जे ल दाणं पसंसंति वहमिञ्चंति पाणिणं । जे अणं पन्निसेहंति वित्तिञ्जे-
अं करंति ते ॥ १ ॥” इति सूत्रकृतसूत्रेऽपि दशज्ञेदं विहाय संगतो युक्तो विषयो विपश्चिता मृग्यः ऐदंपर्यं शुल्ल्या विचा-
रणीयः । न तु पदार्थमात्रे मूढतया ज्ञान्यं, अपुष्टालंबनविषयतयैवाप्तोपपादनात् । आह च-“ये तु दानं प्रशंसन्ती-
त्यादि सूत्रं तु यत्स्मृतं । अत्रस्थान्नेदविषयं ऋष्ट्यं तन्महात्मनिः ॥ १ ॥” इति ॥ १३ ॥

पुनः शंक्ते-

नन्वेवं पुण्यवन्धः स्यात्साधोर्न च स इष्यते । पुण्यवन्धान्यपीमान्यां ठन्नं चुंक्ते यतो यतिः ॥ १४ ॥

नन्विति-नन्वेवमपवादतोऽपि साधोरनुकंपादानेऽन्युपगम्यमाने पुण्यवन्धः स्यात्, अनुकंपायाः सातवन्धहेतुत्वात् । न
च स पुण्यवन्ध इष्यते साधोः । यतो यस्माद्यतिः पुण्यवन्धान्यपीमान्यां ठन्नं चुंक्ते ॥ १४ ॥

एतदेव स्पष्टयति-

दीनाविदाने पुण्य स्यात्तदवानं च पीरुनम् । शक्तौ पीडाप्रतीकारे शास्त्रार्थस्य च बाधनम् ॥ १५ ॥

दीनादीति-प्रकटं ज्ञेयत्वे दीनादीनां याचमानानां दाने पुण्यं स्यात् । न धानुकर्णवांस्तोषामदत्त्वा कदापि नोक्तुं शक्नुः । अविधाष्टर्थमयलंब्य कथं वित्तेषामदाने च पीरुनं स्याच्छेषं तदानीमप्रीतिरूपं शासनचेपात्परत्र च दुर्गतिसंगतिरूपं । तदप्रीतिदानपरिणामाभावाच्च दोषो न विष्यतीत्याशङ्क्याह-शक्तौ सत्त्वा पीनायाः परदुःखस्याप्रतीकारेऽनुज्ञारे च शास्त्रार्थस्य परामीतिपरिहारप्रयत्नप्रतिपादनरूपस्य बाधनं, रागद्वेषयोरिव शक्तिनिगूहनस्यापि चारित्र्यप्रतिपक्षत्वाद् । प्रसिद्धोऽयमर्थः सप्तमाष्टके ॥ १५ ॥

किं च दानेन जोगासिस्ततो ज्ञवपरंपरा । धर्माधर्मक्षयान्मुक्तिर्मुमुक्षोर्नेष्टमित्यदः ॥ १६ ॥

किं चेति-किं य दानेन हेतुना जोगासिर्भवति ततो ज्ञवपरंपरा मोक्षधारावृद्धेः । तथा धर्माधर्मयोः पुण्यपापयोः क्षयान्मुक्तिः, इति हेतोरदोऽनुक्तपादानं मुमुक्षोर्नेष्टम् ॥ १६ ॥

सिद्धान्तयति-

नैवं यत्पुण्यवन्धोऽपि धर्महेतुः शुभोदयः । बह्वेर्दाह्य विनाश्येव नश्वरत्वात्स्वतो मतः ॥ १७ ॥

नैयमितिनैय यथा प्रागुक्तं । यद्यस्मात्पुण्यवन्धोऽपि शुभोदयः सदिपाको धर्महेतुर्मतः । तच्छेत्तुमिरेव वशाधिमोपेऽनु-

पंगः पुष्ट्यानुबन्धिपुण्यवन्धसंचवात् प्राणातिपातविरमणादौ तथाऽवधारणात् । न चायं मुक्तिपरिपथी, दाह्यं विनाश्य बहेरिव तस्य पापं विनाश्य स्वतो नाशशीलत्वात् । शास्त्रार्थवाधेन निर्जराप्रतिबन्धकपुण्यबन्धाच्चावान्नात्र दोष इति गर्जरथः ॥ १७ ॥

जोगाप्तिरपि नैतस्मादजोगपरिणामतः । मंत्रितं श्रद्धया पुंसां जलमप्यमृतायते ॥ १८ ॥

जोगाप्तिरिति—जोगप्राप्तिरपि नैतस्मादापवादिकादनुकंपादानात् । अजोगपरिणामतो जोगानुजवोपनायकाध्यवसायाच्चावात् । दृष्टान्तमाह—मंत्रितं जलमपि पुंसां श्रद्धया जक्त्या अमृतायतेऽमृतकार्यकारि जवति । एवं हि जोगहेतोरप्यत्राध्यवसायविशेषाजोगानुपनतिरुपपद्यत इति ज्ञावः ॥ १८ ॥

नन्विदं हरिचक्रसंमत्या जवन्निर्यवस्थायते तेनैव चाग्निविश्वोक्तमित्याशंक्याह—

न च स्वदानपोषार्थमुक्तमेतदपेशलम् । हरिचक्रो ह्यदोऽज्ञाणीद्यतः संविग्रपाक्षिकः ॥ १९ ॥

न चेति—न च स्वदानस्य स्वीयासंयतदानस्य पोषार्थं समर्थनार्थं उक्तमेतदपेशलमसुन्दरम् । यतो यस्मात् संविग्रपाक्षिको हरिचक्रोऽदः प्राशुक्तं हि निश्चितमज्ञाणीत् । न हि संविग्रपाक्षिकोऽनृतं ब्रूते । तदुक्तं सप्तविंशतितमाष्टकविवरणे—“स्वकीयासंयतदानसमर्थनागर्जार्थकमिदं प्रकरणं सूरीणा कृतमिति केचित्कदप्यन्ति । हरिचक्राचार्यो हि जोजनकाले शंखवादनपूर्वकमर्थिज्यो जोजनं दापितवानिति श्रूयते । न चैतत्संज्ञाव्यते, संविग्रपाक्षिको ह्यसौ, न च संविग्रस्य तत्पा-

द्विकस्य पाठनागमिकार्योपदेशः सन्नयति, तस्यदानिप्रसंगात् । आह च--“सविगो पुषप्स ए वेइ दुआसिअं कहुषिवाग । जाणंतो तम्मि तदा अतएकारो छ मिहत्त ॥ १ ॥” इति ॥ १ए ॥

अकिंस्तु प्रवनिस्तारवाज्जा स्वस्य सुपात्रतः । तथा वत्तं सुपात्राय थहुकर्मकयदमम् ॥ २० ॥

अकिंस्विहि-अकिंस्तु स्वस्य सुपात्रतो प्रवनिस्तारवाज्जा । आराध्यत्वेन ज्ञान प्रकिं, आराधना च गौरवित्प्रतीतिहेतुः क्रिया गौरवितसेया चेत्तेतदपि फलतो नैतद्वद्व्यमसिरोते । तथा प्रक्या सुपात्राय दत्तं थहुकर्मक्षये दाम समर्थं प्रवति ॥ २० ॥

तथाहि-

पात्रदानचतुर्जंग्यामाथः सशुक्ल इष्यते । द्वितीये प्रजना शेषावनिष्टफलदौ मतौ ॥ २१ ॥

पात्रेति-पात्रदानविषयिणी या चतुर्जंगी-सयताय शुक्लदानं, असंयताय शुक्लदानं, इत्यभिधापा । तस्यामाथो जगः सम्यगतिशयेन शुक्ल इष्यते, निर्जराया एव जनकरवात् । द्वितीयजगे काक्षाविज्ञेदेन फलजावाजायान्या प्रजना विवक्ष्यात्मिका । तेषां तृतीयचतुर्जंगी अनिष्टफलदौ एकान्तकर्मयन्धहेतुत्यान्मती २१

शुक्ल दत्त्वा सुपात्राय सानुबन्धश्चुप्रार्जनात् । सानुबन्ध न वध्नाति पापं वंरुं च मुञ्चति ॥ २२ ॥

शुक्लमिति-सुपात्राय प्रतिवृत्तप्रत्याख्यातपापकर्मणे शुक्लमन्त्रादिकं दत्त्वा सानुबन्धस्य पुषयानुबन्धिनः शुक्लस्य पुषयस्यार्जनात् सानुबन्धमनुबन्धसहितं पापं न वध्नाति । वंरुं च पूर्वं पापं मुञ्चति त्यजति । इत्थं च पापनिवृत्तौ प्रयाणजगाप्रयोजकपुण्येन मोक्षसौखन्यमावेदितं प्रवति ॥ २२ ॥

नवेत्पात्रविशेषे वा कारणे वा तथाविधे । अशुद्धस्यापि दानं हि द्योर्लानाय नान्यथा ॥२३॥
 नवेदिति-पात्रविशेषे वा आगमाजिहितस्वरूपद्रव्यकारूपे, कारणे वा तथाविधे दुर्निश्चयीर्घ्याध्वगदानत्वादिरूपे आ-
 गाढे । अशुद्धस्यापि दानं हि सुपात्राय घयोर्दातृग्रहीत्रोर्लानाय नवेत्, दातुर्विवेकशुद्धान्तःकरणत्वात्, ग्रहीतुश्चगीता-
 र्घ्यादिपदवत्त्वात् । नान्यथा पात्रविशेषस्य कारणविशेषस्य वा विरहे ॥ २३ ॥

नन्वेवं संयतायाशुद्धदाने फले घयोर्नवेत् न जना, दातुर्वहुतरनिर्जराऽद्व्यतरपापकर्मबन्धजागित्वं तु न भगवत्युक्तं
 कथं अपवादादावपि जात्रशुद्ध्या फलाविशेषादित्यत आह-

अथवा यो गृही मुग्धो लुब्धकज्ञातभावितः । तस्य तत्स्वल्पवन्धाय बहुनिर्जराय च ॥ २४ ॥
 अथवेति-अथवा पक्षान्तरे । यो गृही मुग्धोऽसत्शास्त्रार्थो लुब्धकज्ञातेन मृगेषु लुब्धकानामिव साधुषु श्राद्धानां
 यथाकथंचिदन्नाद्युपढौकेनानुधावनमेव युक्तमिति पार्श्वस्थप्रदर्शितेन भावितो वासितः । तस्य तत्संयतायाशुद्धदानं तु
 मुग्धत्वादेव स्वल्पपापवन्धाय बहुकर्मनिर्जराय च नवेति ॥ २४ ॥

इत्थमाशयवैचित्र्यादत्रादपाशुष्कहेतुता । युक्ता चाशुन्नदीर्घायुर्हेतुता सूत्रदर्शिता ॥ २५ ॥

इत्थमिति-इत्थममुना प्रकारेण । आशयवैचित्र्यान्नावचेदात् । अत्र संयताशुद्धदाने । अद्वयाशुष्कहेतुताशुन्नदीर्घा-
 युर्हेतुता च । सूत्रदर्शिता स्थानांगाद्युक्ता । युक्ता । मुग्धाजिनिविष्टयोरेतदुपपत्तेः । शुद्धदायकापेक्षयाऽशुद्धदायके मुग्धे-

ऽप्यनुजायुर्धनघर्तजवात्। ह्युक्कप्रथमदण्डकाया अस्पतायाश्च सूत्रान्तरविरोधेनासंज्ञया विसिष्यकमदः स्थानांगवृत्त्यादौ ॥ २५ ॥

यस्तूत्तरगुणाशुरू प्रज्ञासिषियय ववेत् । तेनात्र प्रजनासूत्र दृष्टं सूत्रकृते कथम् ॥ २६ ॥

यस्त्विति-यस्याधाकर्मिकस्यकान्तदुष्टत्वं मन्यमानः प्रकृतेऽर्थे । प्रज्ञासिगोचरं प्रगयतीतिपर्य । उत्तरगुणाशुरू ववेत् ।
शक्यपरित्याग्यीजादिसंसकामाद्विस्थलेऽप्यम्रासुकानेपणीयपदप्रवृत्तिपर्यनात् । तेन चैवं यूकापरिप्रवप्रयात् परिधानं परि-
त्यजता । अत्र विषये । सूत्रकृते । प्रजनासूत्र । कथं दृष्टं । एवं हि तवनाचारश्रुते भूयते-“अदागनाहं दृष्टंति अन्नममे
सकम्पुणा । अवसिते विद्याषिद्धा अणुयक्षिते चि वा पुणो ॥ १ ॥” अत्र आधाकर्मिकस्य फले प्रजनैव व्य-
क्तीकृता, अन्योऽन्यपदमदण्डेनार्थान्तरस्य कर्तुमशक्यत्वात्, स्वरूपतोऽसावद्ये प्रजनाव्युत्पादनस्यानतिप्रयोजनत्वा-
च्चेति संक्षेपः ॥ २६ ॥

शुरूं वा यवशुरू वाऽसंयताय प्रवीयते । गुरुत्वबुद्ध्या तत्कर्मबन्धकृद्भानुकपया ॥ २७ ॥

शुरूं चेति-असंयताय यद्गुरूं वाऽशुरूं वा गुरुत्वबुद्ध्या प्रवीयते । तदसाधुषु साधुसंज्ञया कर्मबन्धकृत् । न पुनरनुक-
पया, अनुकपादानस्य क्वाप्यनिषिद्धत्वात्, “अणुकंपादानं पुण जिणेहि न कयाश् पन्निस्सिद्धमिति” वचनात् ॥ २७ ॥

वोपपोपकतां ज्ञात्वा तामुपेक्ष्य ववज्जन. । प्रज्वास्य चन्दनं कुर्यात्कष्टामंगारजीविकाम् ॥ २८ ॥

वोपेति-स्पष्टः ॥ २८ ॥

अतः पात्रं परीक्षित दानशौण्डः स्वयं धिया । तन्निधा स्यान्मुनिः श्राद्धः सम्यग्दृष्टिस्तथापरः ॥१९॥

अत इति-स्पष्टः ॥ १९ ॥

एतेषां दानमेतत्स्थगुणानामनुमोदनात् । औचित्यानतिवृत्त्या च सर्वसंपत्करं मतम् ॥ ३० ॥

एतेषामिति-एतेषां मुनिश्राद्धसम्यग्दृशां दानं । एतत्स्थानामेतद्धृत्तीनां गुणानामनुमोदनात्तद्दानस्य तन्नक्तिपूर्वकत्वात् । औचित्यानतिवृत्त्या स्वाचारानुसंधनेन च । सर्वसंपत्करं ज्ञानपूर्वकत्वेन परंपरया महानन्दप्रदं मतम् ॥ ३० ॥

शुच्योगेऽपि यो दोषो द्रव्यतः कोऽपि जायते । कूपज्ञातेन स पुनर्नानिष्टो यतनावतः ॥ ३१ ॥

शुच्योगेऽपीति-पात्रदानवद्दुष्कीनां सार्धमिकत्वात्सद्व्यादौ शुच्योगेऽपि प्रशस्तव्यापारेऽपि यः कोऽपि द्रव्यतो दोषो जायते । स कूपज्ञातेन आगमप्रसिद्धकूपदृष्टान्तेन । यतनावतो यतनापरायणस्य । नानिष्टः, स्वरूपतः सावद्यत्वेऽप्यनुबन्धतो निरवद्यत्वात् । तदिदमुक्तम्-“जा जयमाणस्स जने विराट्णामुत्तविहिसमगस्स । सा होइ णिज्जरफट्ठा अप्रत्थ-विमोहिजुत्तस्स ॥ १ ॥” अत्र हि अपवादपदप्रत्ययाया विराधनाया व्याख्यानात् फलभेदोपयिको ज्ञानपूर्वकत्वेन क्रिया-भेद एव द्रव्यते । यत्तु वर्जनाजिप्रायजन्यां निर्जरां प्रति जीवघातपरिणामाजन्यत्वेन जीवविराधनायाः प्रतिबन्धकाभावत्वेनैवात्र हेतुत्वमिति कश्चिदाह साहसिकः, तस्यापूर्वमेव व्याख्यानमपूर्वमेव चागमतर्ककोशलं केवलायास्तस्याः प्रतिबन्धकत्वाच्चावात् जीवघातपरिणामविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वे च विशेषणानावप्रयुक्तस्य विशिष्टानावस्य शुब्धविशेष्यस्वरू-

५-१६। यथा वक्तुर्धर्मित्वं नियमेन यत् । जणितं तत्तु देशविपुरुषाविविधं प्रति ॥ ३ ॥

अनुग्रहेति-अनुग्रहधिया वक्तुर्धर्मोपेष्टुः । धर्मित्वं निर्जराज्ञागित्वं । नियमेनैकान्तेन । यज्ञणितं तत्तु देशादीन् पुरुषादीन् वेत्ति यत्ने प्रति । न तु तद्वृत्ताने शक्तिमत्स्फोरयता ॥ ३ ॥

ननु पुरुषाद्विज्ञेदेन देशनामोदो न युक्तः, राजरक्योरेकरूपेणैव देशनाभिधानात् । तथा आचारसूत्रं-“अहा पुष्पस्त्व करभर्द् तदा तुष्टस्त्व करभर्द् तदा पुष्पस्त्व करभर्द्” इति । सूत्रोपघन च महतेऽनर्थार्थित्याशङ्क्याह-

कोऽयं पुरुष इत्यादिवचनावत् एव च । पर्पवाविविवेकाश्च व्यक्तो मन्दस्य निग्रहः ॥४॥

कोऽयमिति-अत एव च विपर्यये दोषादेव च । कोऽयं पुरुष इत्यादिवचनान्नन्दायश्यकादौ । पर्पदादीनां विवेकादिवचनाच्च । मन्दस्य देशादिपुरुषादिज्ञानाभावात्तो यत्तु । निग्रहोऽपसिद्धान्तलक्षणाः । व्यक्तः प्रकट एव । अयं ज्ञावः-छकाचारसूत्रं साधोर्धर्मव्याख्याने निरीहतामात्रपोतकमेव । राजावैरजिप्रमायाननुसरणे प्रकटदोषोपदर्शनपूर्वमनुपदमेव । तत्र पुरुषादिदेशादिपरिज्ञानवस्थेन देशनाधिकारित्याजिब्यजनात् । तदुक्तं-“अविग्राह्ये अणाय्यमाणे एत्थं पि जाण

॥ अथ देशनाद्यात्रिंशिका ॥ ७ ॥

आद्यायां द्वात्रिंशिकायां दानमुक्तं, तदन्तरायत्रीरुत्वं च मुख्यो गुणः, तच्च देशनाविवेकनिर्वाह्यमितीयमधुना विविच्यते-

यथास्थानं गुणोत्पत्तेः सुवैद्येनेव त्रैषजम् । बालाद्यपेक्षया देया देशना क्लेशनाशिनी ॥ १ ॥

यथास्थानमिति-सुवैद्येन त्रैषजमिव । बालाद्यपेक्षया बालाद्यानुगुह्येन । देशना देया । साधुनेति शेषः । किं चूता ? क्लेशनाशिनी त्रावधातुसाम्येन दोषापहा । कुत इत्याह-यथास्थानं स्थानमनतिक्रम्य । गुणोत्पत्तेः । यथा हि सदप्यौषधं तरुणादियोग्यं बालादीनां न गुणाय तथा धर्मदेशनाऽपि मध्यमादियोग्या बालादीनां न गुणयेति यथास्थानमेतन्नियोगो न्याय्यः ॥ १ ॥

विपक्षे बाधमाह-

उन्मार्गनयनात् पुंसामन्यथा वा कुशीलता । सन्मार्गपुमदाहाय वह्निज्वाला प्रसज्यते ॥ २ ॥

उन्मार्गेति-अन्यथा यथास्थानं देशनाया अदाने । पुंसां ध्याध्यकरणघोरेणोन्मार्गनयनात् वा कुशीलता प्रसज्यते । किंचूता ? सन्मार्गद्रुमाणां दाहाय वह्निज्वाला । अनाजोगेनापि स्वतः परेषां मार्गज्वेदप्रसंगस्य प्रवलापायहेतुत्वादिति त्रावः ॥ २ ॥

नन्वेवं “न जवति धर्मः, श्रोतुः सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात् । भुवतोऽनुमदसुखा यजुस्त्येकान्ततो प्रवतीति” वाचकवचनं व्याह्रियेत, अतः सधु अनुग्रहधिया आगमार्योपदेशमाश्रमेधेष्टसाधनतया प्रसीयते, श्रोतुर्जावस्तु कुम्भे इत्यारंकायामाह-

अनुग्रहधिया वस्तुर्धर्मित्वं नियमेन यत् । ज्ञपितं तत्तु देशाविपुरुषाविविवं प्रति ॥ ३ ॥

अनुग्रहेति-अनुग्रहधिया यजुर्धर्मोपदेशः । धर्मित्य निर्जराजागित्वं । नियमेनैकान्तेन । यज्ञपित तत्तु देशादीन् पुरुषादीन् धेचि यस्तं प्रति । न तु तदज्ञाने शक्तिमत्स्फोरयतः ॥ ४ ॥

ननु पुरुषादिभेदेन वेदनाशेदो न युक्तः, राजरकयोरेकस्मैव देशनाभिधानात् । तत्रा आचारसूत्रं-“अहा पुणस्तस्मै तदा तुष्टस्त कथ्यद् । अहा तुष्टस्त कथ्यद् तदा पुणस्त कथ्यद्” इति । सूत्रोद्धरणं च महतेऽनर्थयित्याशङ्क्याह-

कोऽयं पुरुष इत्यादिवचनादत एव च । पर्यदाविविवेकाच्च व्यक्तो मन्दस्य निग्रहः ॥ ४ ॥

कोऽयमिति-अत एव च विपर्यये दोषादेव च । कोऽयं पुरुष इत्यादिवचनामन्वयावश्यकारी । पर्यदादीनां विवेकादिवचनाच्च । मन्दस्य देशादिपुरुषादिज्ञानात्रायवतो वस्तुः । निग्रहोऽपसिद्धान्तलक्षणः । व्यक्तः प्रकट एव । अयं त्रायः-उक्ताचारसूत्रं साधोर्धर्मव्यास्थाने निरीहतामाश्रयोतकमेव । राजादेरभिप्रायाननुसरणे प्रकटदोषोपदर्शनपूर्वमनुपदमेव । तत्र पुरुषादिदेशादिपरिज्ञानयत्वेन देशनाधिकारित्याभिच्यजनात् । तदुक्तं-“अविगच्छे अष्टाश्रयमाणे एतत्वं पि जाण

संयं ति एत्थि केयं पुरिसे कंष एए त्ति” । किं चैवं पुरुषादिपरिज्ञानानावश्यकत्वे पर्वदादिगुणदोषोपवर्णनं तत्र तत्र व्यर्थं स्यादिति ॥ ४ ॥

अज्ञातवाग्विवेकानां पंक्तिस्त्वान्निमानाम् । विषं यच्छर्तते वाचि मुखे नाशीविषस्य तत् ॥ ५ ॥

अज्ञातेति-अज्ञातो वाग्विवेकः शुद्धाशुद्ध्ययोग्यायोग्यविषयत्वादिरूपो वैशेषां । पंक्तिस्त्वान्निमानां । वाचि ज्ञापयां । विषं यन्मिथ्यात्वरूपं वर्तते । तदाशीविषस्य व्यालस्य मुखे न । अनेकजन्मदुःखदं ह्येकमन्यच्चैकजन्मदुःखदमेवेति ॥ ५ ॥

बालादीनां लक्षणमाह-

तत्र बालो रतो लिंगे वृत्तान्वेषी तु मध्यमः । पंक्तिः सर्वयत्नेन शास्त्रतत्त्वं परीक्षते ॥ ६ ॥

तत्रेति-तत्र तेषु बालादिषु मध्ये । लिंगे लिंगमात्रे । रतो बालः, लिंगमात्रप्राधान्यापेक्षयाऽसदारंजत्वात् । वृत्तान्वेषी तु वृत्तप्राधान्यापेक्षी तु मध्यमः, बालापेक्षया मध्यमाचारत्वात् । यस्तु सर्वयत्नेन शास्त्रतत्त्वं परीक्षते स पंक्तिः, तत्त्वतस्तस्य मार्गानुसारितयोत्कृष्टाचारत्वात् ॥ ६ ॥

गृहत्यागादिकं लिंगं बाह्यं शुद्धिं विना वृथा । न श्लेषजं विनारोग्यं वैद्यवेषेण रोगिणः ॥ ७ ॥

गृहेति-गृहत्यागादिकं बाह्यं बहिर्वर्ति लिंगं । शुद्धिं विना अन्तस्तत्त्वविवेकमन्तरा । वृथा निरर्थकं । न हि रोगिणो श्लेषजोपयोगं विना वैद्यवेषधारणमात्रेणारोग्यं जवति । अत एवैतत्परैरपि मिथ्याचारफलमुच्यते, तद्वद्वाणं चेदं-“बाह्ये-

न्विषादि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् । इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ १ ॥” इति ॥ ७ ॥

गुरुदोषकृतां दृष्टमपि त्याज्यं सधुत्यजाम् । जाण्यस्यागाय पतनं उव्रति उवलने यथा ॥ ८ ॥

गुर्विति-दृष्ट असदारंजननिवृत्तिमदनुष्ठानं, तच्च फलं सेतूपचारेण यच्चारिभ्रमुच्यते, तद्व्यायोपशमिरुत्थाशुद्धमेव,
यस्य कीर्त्याद्यर्थं तच्चदाजासते, तद्युल्लङ्घामपि सूक्ष्मदोषाकरणयत्नवतामपि । गुरुन् दोषान् प्रवचनोपघातकारिणः कुर्वन्ति
ये तेषां संबन्धि त्याज्यं । यथा जाण्यस्यागाय अंगशैत्यापनयनाय उव्रति उवलने पतनं ॥ ८ ॥

शास्त्रतत्त्वं बुधेक्ष्यमुत्सर्गाविसमन्वितम् । तदृष्टेष्टाविरुद्धार्थमैवंपर्यविशुद्धिमत् ॥ ९ ॥

शास्त्रेति-शास्त्रतस्य बुधेक्ष्ये पन्तिकगम्यं । उत्सर्गादिभिः समन्वितं । आदिनाऽपयादनिश्चयव्यवहारादिप्रवृत्तिः । तदृष्टे-
ष्टान्त्वां प्रत्यक्षादिनामान्तरेण चाविरुद्धार्थं । तथा ऐवंपर्यविशुद्धिमत् तात्पर्यतः शुद्धम् ॥ ९ ॥

श्रुतचिन्तोचरोत्पन्नभावनाज्ञाव्यमस्त्यदं । श्रुतं सर्वानुगाह्यात्ममाणनयवर्जितात् ॥ १० ॥

श्रुतेति-श्रुतचिन्ताभ्यामुत्तरोत्पन्ना या भावना तथा ज्ञाव्यं सुप्रवृत्तात्पर्यकं । अदः शास्त्रतत्त्वमस्ति । तत्र श्रुतं सर्वानु-
गात् सर्वशास्त्राविरोधिनिर्णीतार्थात् । वाक्यात् । प्रमाणनयवर्जितात् प्रमाणनयाधिगमरहितात् । पदार्थमात्राद्यप्रदोचरस्य
वाक्यार्थस्य कर्षणायाकाशागर्जस्वेनेदरूपत्वात् प्रमाणनयाधिगमयोश्च कृत्स्नैकदेशापायरूपत्वात् ॥ १० ॥

उत्पन्नमयिनष्टं च धीज कोष्ठगत यथा । परस्परविभिन्नोक्तपदार्थविषयं तु न ॥ ११ ॥

उत्पन्नमिति-उत्पन्नमित्यत्र प्राक्तनपंचम्यन्तस्यान्वयः । ज्ञानमिति व्यवहितोत्तरश्लोकस्यमन्त्रानुपज्यते । एवमग्रेऽपि । अविनष्टं च यथा कोष्ठगतं बीजं । परस्परविजिन्नोक्ता ये पदार्थास्तद्विषयं तु न । तस्य संदेहरूपत्वात् । यैस्तु वाच्या-
(क्या)श्रमात्रविषयस्यात्र व्यवहोद उच्यते तैर्विशकलितसैवायमेष्टव्यः, न तु दीर्घिकोपयोगानुस्यूतस्य पदवाक्यमहावाक्यै-
दंपर्याश्रमूतिकस्य, तस्योपदेशपदप्रसिद्धत्वादिति ध्येयम् । यद्वा तत्र संज्ञान्वयवहोद एवेत्येते उति न दोषः ॥ ११ ॥

महावाक्यार्थजं सूक्ष्मयुक्त्या स्याद्वादसंगतम् । चिन्तामयं विसर्पि स्यात्तैलविन्दुरिवाञ्जसि ॥ १२ ॥
महेति-महावाक्यार्थेन यस्त्वाकांक्षारूपेण जनितं । सूक्ष्मया सूक्ष्मबुद्धिगम्यया युक्त्या । स्वादादेन सप्तजंग्यात्मकेन
संगतं ज्ञानं । अञ्जसि तैलविन्दुरिव । विसर्पिं प्रवर्धमानं । चिन्तामयं स्यात् ॥ १२ ॥

सर्वत्राज्ञापुरस्कारि ज्ञानं स्याद्भावनामयम् । अशुद्धजातरत्नाभासमं तात्पर्यवृत्तितः ॥ १३ ॥
सर्वत्रेति-सर्वत्र महावाक्यनिर्णीतेऽर्थे । विपक्षशंकानिरासदाढ्यार्थ । आज्ञापुरस्कारि जगदज्ञाप्राधान्यद्योतकं । ता-
त्पर्यवृत्तितौ जायमानं ज्ञानं भावनामयं स्यात् । अशुद्धजातरत्नस्य स्वभावात् एव अन्यजीवरत्नेभ्योऽधिकज्ञानदीप्तिस्वभा-
वस्य अव्ययरूपस्य आभासमं कान्तिबुद्ध्यं । एकस्य वाक्यस्य कथं श्रुतादयो व्यापारा इति परप्रत्ययस्थाने तु यग्रेन्द्रियस्य
तव सविकटपके जननीये सन्निकर्षादय इत्युत्तरमधिकमुपदेशरहस्ये विपचित्तमस्माज्जिः ॥ १३ ॥

आद्येऽविरुद्धार्थतया मनाक् स्यादर्शनमहः । द्वितीये बुद्धिमाध्यस्थ्यचिन्तायोगात्कदापि न ॥ १४ ॥

आद्य इति-आद्ये श्रुतमने ज्ञाने सति । मनाक् ईषत् । अविच्छाद्यतया स्वाभिमतस्य दर्शनग्रहो भवति, असदीये
दर्पनं दोषजनं नाम्बदित्येवरूपः । द्वितीये चिन्तामये ज्ञाने सति । बुद्धेर्नयप्रमाणाधिगमरूपाया माध्यस्थ्येन स्वपरतन्त्रो-
क्तस्य न्यायबद्धायास्तत्सार्थस्य समर्थनसामर्थ्याधिशेषरूपेण चिन्तायोगात् कदापि न स्यादर्शनग्रहः । अत एवान्यत्राप्य-
विसंवादिनोऽर्थस्य दृष्टिवादमूलकस्यान्तराकरणे दृष्टिवादस्यैव तत्त्वतो निराकरणमिति व्यक्तमुपदेशपदे ॥ १४ ॥

सर्वत्रैव हिता वृत्तिः समापत्त्यानुरूपया । ज्ञाने संजीविनीचारज्ञातेन चरमे स्मृता ॥ १५ ॥

सर्वत्रैति-सर्वत्रैव जव्यसमुदाये । हिता हितकारिणी । वृत्तिः प्रवृत्तिः । समापत्त्या सर्वानुग्रहरिणत्या । अनुरूपया
छविदया । संजीविनीचारज्ञातेन चरमे ज्ञाने ज्ञापनामये स्मृता । अत्रायं ज्ञावाधो धृञ्छरुपदिश्यते-यस्या किञ्च कयाचित्
स्त्रिया कृत्रिमगवीकृतस्य स्वप्सुर्वदृष्टाधःस्थितया विद्याधरीधचनेनोपसृग्धस्वप्नावज्ञाजोपायजावं संजीविनीसंज्ञावं तत्र
विशिष्याज्ज्ञाननया तत्त्वदेशवर्तिनी सर्व्वेव चारिस्त्रस्य चारिता अनुपंगतः संजीविन्युपजोगाच्च स पुरुषः सबृत्त इति ।
एवं सर्व्वत्रैव कृपापरं ज्ञावनाज्ञानं भवति, हितं तु योग्यतानियतसंभवमिति ॥ १५ ॥

एतस्यैव फलमभिष्टौति-

एतैनैवोपवासावैर्वैयावृत्या विधातिनः । नित्यस्वमेकजफादेर्जानन्ति वसवत्तया ॥ १६ ॥

एतनेति-एतैनैव ज्ञावनाज्ञानेनैव । उपवासावैर्वैयावृत्या विषद्वधजुषपातिनः सकाशात् । वद्वधचया नित्यत्वं सार्धदि-

कत्वं “अहो णिच्चं तवोकम्मं” इत्याद्यागमप्रसिद्धमेकचक्रादेर्जनन्ति निश्चिन्वन्ति उपदेशपदादिकर्तारः । अन्यथा हि यथाश्रुतार्थमात्रग्राही एकचक्रापेक्षयोपवासादेरेव चलवत्त्वश्रयणात् पूर्वापरविरोधोपज्ञावननेव म्रियेतेति ज्ञावः । विस्तरस्तूपदेशरहस्ये ॥ १६ ॥

विनैतन्नूनमङ्गेषु धर्मधीरपि न श्रिये । गृहीतग्लाननैषज्यप्रदानान्निग्रहेष्विव ॥ १७ ॥

विनेति—एतज्ज्ञावनाज्ञानं विना । नूनं निश्चितं । धर्मधीरपि धर्मबुद्धिरपि । न श्रिये चारित्र्यलक्ष्म्यै प्रभवति । गृहीतो ग्लाननैषज्यप्रदानस्य अन्निग्रहो ग्लानाय मया नैषज्यं दातव्यमित्येवंरूपो यैस्तेषु इव अङ्गेषु पूर्वापरानुसंधानविकल्पेषु १७

तेषां तथाविधाप्राप्तौ स्वाधन्यत्वविज्ञाविनाम् । चित्तं हि तत्त्वतः साधुग्लानज्ञावाप्तिरसन्धिमत् ॥ १८ ॥

तेषामिति—तेषां गृहीतोक्तान्निग्रहाणां । तथाविधस्य ग्लानस्याप्राप्तौ । स्वाधन्यत्वविज्ञाविनां ‘अहोऽहमधन्यो न सिद्धं मे वाञ्छितं’ इत्येवमालोचनपराणां । चित्तं हि यतः । तत्त्वतोऽन्निग्रहविषयाप्राप्तौ शोकगमनलक्षणप्रावात् । साधूनां ग्लाननज्ञावेऽन्तिसन्धिमदन्निप्रायान्वितं भवति । ज्ञावनान्वितश्च नैवं प्रतिजानीते । यतः परैरप्येवमिष्यते । यदाह तारावाप्तौ रामं प्रति सुग्रीवः—“अंगेज्वेव जरां यातु यत्त्वयोपकृतं मम । नरः प्रत्युपकाराय विपत्सु लभते फलम् ॥ १ ॥” इति । एवं दानदीक्षादिकमपि ज्ञावनां विना स्थूलबुद्ध्या न श्रिये, किं त्वनर्थकृदेव । यदुक्तमष्टके—“एवं विरुद्धदानादौ क्षीनोत्समगतेः सदा । प्रव्रज्यादिविधाने च शास्त्रोक्तन्यायवाधिते ॥ १ ॥ इति ॥ १८ ॥

इत्थं च जातमेव सर्वक्रियाजीवानुशिति निगमयति-

तस्मान्नावनया जातं शालतत्त्वं विनापरम् । परलोकाविधौ मानं बलवन्नात्र दृश्यते ॥ १९ ॥

तस्मादिति-परलोकाविधौ धर्मक्रियायां मानं प्रमाणं यद्यवयवानुपजीवि ॥ १९ ॥

बाह्यक्रियाप्रधानैव देया बालस्य देशना । सेवनीयस्तवाचारो यथाऽसौ स्वास्थ्यमश्नुते ॥ २० ॥

बाह्येति-स्पष्टः ॥ २० ॥

सम्यगलोचो घरा शय्या तपश्चित्रं परीषद्वा । अद्वयोपधित्वमित्यादि बाह्यं बालस्य कथ्यते ॥ २१ ॥

सम्यगिति-आदिनाऽनुपानक्तत्वं, रत्नस्यो प्रहरणं स्वापः, महती पिक्तविष्णुद्विः, द्रव्याद्यन्निग्रहाः, विकृतित्यागः, एक-
सिक्खादिपारणकं, अनियतविहारकृत्यः, नित्यं कायोत्सर्गश्च इत्यादिकं गृह्यते ॥ २१ ॥

मध्यमस्य पुनर्वाच्यं घृतं यत्साधुसंगतम् । सम्यगीयसमित्यादि त्रिकोटीशुद्धभोजनम् ॥ २२ ॥

मध्यमस्येति-आदिनाऽभ्यप्रवचनमावृण्व । तिस्रः कोट्यो रागर्षपमोदरूपाः कृतकारितानुमतिर्भेदेन हननपचन-
क्रूरुषा वा ॥ २२ ॥

वयःक्रमेणाध्ययनश्रवणध्यानसगतिः । सवाशयेनानुगतं पारतंत्र्यं गुरोरपि ॥ २३ ॥

वय इति-ऋमोऽत्र प्रथमे वयस्यध्ययनं द्वितीयेऽर्थश्रवणं तृतीये च ध्यानेन जावनमित्येवंरूपः । सदाशयः संसारक्षय-
हेतुर्गुरुरयमिति कुशलपरिणामः ॥ १३ ॥

वचनाराधनाऋमोऽधर्मस्तस्य च वाधनात् । धर्मगुह्यमिदं वाच्यं बुधस्य च विपश्चिता ॥ १४ ॥

वचनेति-वचनाराधनात् आगमाराधनयैव धर्मः । तस्य वचनस्य वाधनादेवाधर्मः नान्यत्रैकान्त इत्येतदुपसर्जनीकृतस-
कलक्रियं प्रधानीकृतजगद्वचनं धर्मगुह्यं बुधस्य विपश्चिता वाच्यं, वचनायत्तत्वात्सर्वानुष्ठानस्य ॥ १४ ॥

इत्थमाज्ञादरद्वारा हृदयस्थे जिने सति । जवेत्समरसापत्तिः फलं ध्यानस्य या परम् ॥ १५ ॥

इत्थमिति-इत्थमनया रीत्या । आज्ञादरद्वारा जगद्वचनबहुमानवारेण । हृदयस्थे ध्यानसाक्षात्कृते जिने सति जवेत् ।
समरसापत्तिः समतापत्तिः । या ध्यानस्य परं प्रकृष्टं फलं । तदाह-“सैषेह योगिमातेति” इत्थं च समापत्तिसंज्ञकासंगानु-
ष्ठानफलकस्य वचनानुष्ठानस्य आज्ञादरद्वारैर्योपपत्तेरयमेव गरीयानिति फलितम् । क्रियान्तरे च नैतदुपपत्तिः, न च तद-
नन्तरं जगदनुध्यानादुपपत्तिः, अनियमादनुपगत एवासंगसंजवाच्चेति ॥ १५ ॥

देशनैकनयाक्रान्ता कथं बालाद्यपेक्षया । इति चेदित्यमेव स्यात्तदुल्लिखपरिकर्मणा ॥ १६ ॥

देशनेति-धर्मगुह्यानुक्तौ बालाद्यपेक्षया । एकनयाक्रान्ता व्यवहारादिमात्रप्रधाना । देशना कथं युज्यते ? “एवं ते होइ
मिन्नत्तं” इति वचनादिति चेत्-इत्थमेव बालाद्यपेक्षया व्यवहारादिमात्रप्रधान्येनैव । तदुल्लेखोदादिबुद्धेः परिकर्मणा

अर्थान्तरप्रदृष्टीकर्मरूपा स्यात् । इत्थं चाधार्थान्तरप्रतिपक्षज्ञावाधयान्तरव्यवस्थापनपरिणामाच्च न दोषः, सिध्यमिति-
परिकर्मणार्थमेकनयदेशनाया अपि संमत्तादौ व्युत्पादनात् ॥ ३६ ॥

प्रमाणदेशनैवेयं ततो योग्यतया मता । द्रव्यतः सापि नो मानं वैपरीत्य यया भवेत् ॥ ३७ ॥

प्रमाणेति-तदियं योग्यतया प्रमाणदेशनैव । मता । व्युत्पादयिष्यमाणनयान्तरसमाक्षरेण तत्त्वोपपत्तेः । तन्नावेन तत्त्व-
खसंज्ञयाच्च । द्रव्यतः फलानुपयोगलक्षणात् । सापि प्रमाणदेशनापि । नो मानं न प्रमाणं । यथा वैपरीत्य ध्यानध्य-
वच्छणं भवेत् ॥ ३७ ॥

आदौ यथारुचि श्राव्य ततो वाच्य नयान्तरम् । ज्ञाते त्वेकनयेऽन्यस्मात् परिशिष्टं प्रदर्शयेत् ॥ ३८ ॥

आदाविति-आदौ प्रथमं । यथारुचि श्रोतुं रुच्यनुसारिनयानुगुह्येन । श्राव्य जितयथेन । ततः स्वपारतन्त्र्य बुधिपरि-
कर्मणा च श्रोतुं श्रुत्या नयान्तरं वाच्य । अन्यस्मात् स्वव्यतिरिक्तस्यैकस्मिन्मध्ये श्रोत्रा ज्ञाते सति परिशिष्टमज्ञातनयान्तरं
प्रदर्शयेत् । अत्राप्तप्रापणगरीयस्त्याग्नमहताभारं प्रत्य ॥ ३८ ॥

संविमन्नाविता ये स्युर्ये च पार्श्वस्थप्राविताः । सुधस्वा द्रव्यादिकं तेषां शुद्धोञ्चं तेन दर्शितम् ३९

संविमेति-संविमन्नाविता दावाः पंक्तिश्च स्युः, पार्श्वस्थप्राविता दावाः स्युः, सत्र पार्श्वस्थप्राविता दावा आग्निनिवे-
शिकाश्च योस्याः । ये संविमन्नाविता दावास्तेऽपरिष्कृताः यथापरिणतिमज्ञानानां द्रव्यादिकमधिष्ठेयतया एकान्तव्यवस्थानाः ।

तेन हेतुना । ये संविग्रजाविताः स्युः, ये च पार्श्वस्थजाविताः, तेषां अव्यादिकं मुक्त्वा । आदिना क्षेत्रादिग्रहः । शुद्धोऽं शुद्धपिम्बिधानं दर्शितं—“संविग्रजावित्राणं लुब्धयदिष्टं तत्रावित्राणं च । मुत्तूण खित्तकालं त्रावं च कर्हिंति सुद्धुं ॥१॥” इत्यादिना बृहत्कल्पादौ । अत्र हि संविग्रजावितान् प्रति अव्यादिकारणेष्वशुद्धस्यापि व्युत्पादनं, पार्श्वस्थजावितान् प्रति च शुद्धोऽब्धविधेरव तत्सार्थकमिति लभ्यते । इतरत्तु पिष्टपेषणतुल्यमिति ॥ १९ ॥

दुर्नयात्रिनिवेशे तु तं दृढं दूषयेदपि । दुष्टांशहेतुतो नांघ्री दूषयेद्विषकंटकः ॥ ३० ॥

दुर्नयेति—परस्य कुदेशनया दुर्नयात्रिनिवेशे त्वेकान्तग्रहरूपे ज्ञाते । तं दुर्नयं । दृढं दूषयेदपि । यतो दुष्टांशस्य हेतुतो विषकंटकः अंघ्री न दूषयेदेवमिहापि दुर्नयलवहेदे घावपि नयौ सुस्थिताववतिष्ठेते इति । न चैवमितरांशप्रतिहेपाहुर्नयापत्तिः तस्य प्रकृतनयदूषणातात्पर्येण नयान्तरप्राधान्यग्राहकत्वेन परेषां तर्कवदनुग्राहकत्वेन तत्र व्यवस्थितत्वात् । निर्णीतमेतन्नयरहस्ये ॥ ३० ॥

जानाति दातुं गीतार्थो य एवं धर्मदेशनाम् । कलिकालेऽपि तस्यैव प्रजावार्द्धम एधते ॥३१॥

जानातीति—व्यक्तः ॥ ३१ ॥

गीतार्थाय जगज्जान्तुपरमानन्ददायिने । मुनये जगवार्द्धमदेशकाय नमो नमः ॥३२॥

गीतार्थायेति—व्यक्तः ॥ ३२ ॥

॥ इति देशनाद्वात्रिशिका ॥ २ ॥

॥ अथ मार्गद्वित्रिशिका ॥ ३ ॥

देशनया मार्गो व्ययस्याप्य इति तत्स्वरूपमिदोच्यते-

मार्गं प्रवर्तकं मानं शब्दो जगवतोदितः । सविभाशतगीतार्थचरणं चेति स द्विधा ॥ १ ॥

मार्गं इति-प्रवर्तकं स्वजनकेष्टाजनकज्ञानजननघारा प्रवृत्तिजनकं । मानं प्रमाणं । स च जगद्यत्ता सर्वज्ञेनोदितो विधि-
रूपः शब्दः । सविभाः सवेगवन्तो अश्रुता अप्रान्ता गीतार्थाः स्वन्यस्तसूत्रार्थाः तेषामाचरणं चेति द्विधा विधेरिय शि-
ष्टाचारस्यापि प्रवर्तकत्वात् । तदिदमाह धर्मरत्नाकराणकृत्-“मगो आगमणीई अदवा संधिगवदुज्जपाश्च सि ॥ १ ॥

द्वितीयानादरे हन्त प्रथमस्याप्यनादरः । जीतस्यापि प्रधानत्वं सांप्रतं श्रूयते यतः ॥ २ ॥

द्वितीयेति-द्वितीयस्य शिष्टाचरस्य अनादरे प्रवर्तकत्वेनानन्युपगमे । इत् प्रथमस्यापि जगद्यत्तनस्यापि अनादर
एव । यतो जीतस्यापि सांप्रतं प्रधानत्वं व्यपहारप्रतिपादकशास्त्रसिद्धं श्रूयते । तथा च जीतप्राधान्यानादरे तत्प्रतिपाद-
कशास्त्रानादराश्चक्रमेव नास्तिकत्वमिति प्रावः ॥ ३ ॥

अनुमाय सतामुक्ताचारेणागममूढताम् । पथि प्रवर्तमानानां शक्या नान्धपरंपरा ॥ ३ ॥

अनुमार्थेति-उक्ताचारेण संविभाशतगीतार्थचारेण । आगममूढतामनुमाय । सतां मार्गानुसारिणां । पथि मश्वजना-

नुयातमार्गे । प्रवर्तमानानामन्धपरंपरा न शंक्नीया । इत्थं चात्रागमवोधितोपायताकत्वमेवानुमेयं, आगमग्रहणं चान्ध-
परंपराशंकाव्युदासायेति नागमकल्पनोत्तरं विध्यर्थबोधकल्पनाधारव्यवधानेन प्रवर्तकतायाः शब्दसाधारण्यद्व्यतिः, अप्र-
त्यक्षेणागमेन प्रकृतार्थस्य बोधयितुमशक्यत्वात्, व्यवस्थितस्य चानुपस्थितेः सामान्यत एव तदनुमानात् । तदिदमुक्तं-
“आयरणा वि द्नु आणत्ति” । वस्तुत उपपत्तिकेन शिष्टाचारैणैव विध्यर्थसिद्धावागमानुमानं जगवद्बहुमानघारा समाप-
त्तिसिद्ध्ये इति जघ्वयम् ॥ ३ ॥

सूत्रे संक्षुत्तुनोत्सृष्टमपि क्वचिदपोद्यते । हितदेऽप्यनिषिद्धेऽर्थे किं पुनर्नास्य मानता ॥ ४ ॥

सूत्र इति-सूत्रे आगमे । उत्सृष्टमपि उत्सर्गविषयीकृतमपि । संक्षुत्तुना पुष्टेनालंबनेन । क्वचिदपोद्यते अपवादविषयी-
क्रियते । हितदेऽपीष्टसाधनेऽपि । अनिषिद्धे सूत्रावारिते । किं पुनरस्य शिष्टाचारस्य न मानता न प्रमाण्याता ॥ ४ ॥

उदासीनेऽर्थे जवत्वस्य मानता, चारितं तु कारणसहस्रेणपि परावर्तयितुमशक्यमित्यत आह-

निषेधः सर्वथा नास्ति विधिर्वा सर्वथागमे । आयं व्ययं च तुलयेद्वाचाकांक्षी वणिग्यथा ॥ ५ ॥

निषेध इति-सूत्रे विधिनिषेधौ हि गौणमुल्यभावेन मिथः संबलितत्वेव प्रतिपाद्यते, अन्यथाऽनेकान्तमर्थोदात्तिक्रम-
प्रसंगादिति जावः ॥ ५ ॥

प्रवाहधारापतितं निषिद्धं यद्वा दृश्यते । अत एव न तन्मत्या दूषयन्ति विपश्चितः ॥ ६ ॥

प्रयोवेति-शिशुसंमतस्यसदेवेऽपि तदूषणमन्याय्यं किं पुनस्तत्प्रियाय इति ज्ञायः । तद्विदमाह-“अ च विहिष्ठं ए सुसे
ए य पन्निस्त्वं अर्णमि चिरस्तुं । स मद्भियगन्पियदोसा तं नि ए वृत्सन्ति गीयत्या ॥ १ ॥” ॥ ६ ॥

सविन्माचरणं सम्यक्कल्पप्रावरणाविकम् । विपर्यस्त पुनः श्राद्धममस्त्वप्रभृति स्मृतम् ॥ ७ ॥
सधिमेति-सधिमानामाचरण सम्यक् साधुनीत्या कष्टप्रावरणादिकं । तदाह-अमहजणियं पि सुद किंची कालाङ्कार-
णाधिकं । आश्नमस्तद्विषय वीसद् संधिगनीएहि ॥ १ ॥ कप्पाणं पाथरणं अगोथरखलं लोधिआजिरका । जयगहि-
यकजाहयतुयमुहुदाणदोराई ॥ २ ॥”इत्यादि । विपर्यस्तमसंधिमाचरण पुनः श्राद्धममस्त्वप्रभृति स्मृत । तदाह “अह
सदेसु ममत्तं रादाइ अहुञ्जयहिजसाई । णिदिजयसद्वित्थीमसूरगाईण परिजोगे ति ॥ १ ॥” ॥ ७ ॥

आय ज्ञानात्परं मोहाद्भिरो विशदोऽनयोः । एकत्वं नानयोर्युक्तं काचमाणिक्ययोरिव ॥ ८ ॥
आयमिति-ज्ञानं तत्त्वज्ञानं । मोहो गारयमग्रता ॥ ८ ॥

दर्शयन्नि कुलाचारलोपादामुष्मिकं जयम् । वारयन्निः स्वगृहीयद्विहिणः साधुसंगतिम् ॥ ९ ॥
दर्शयन्निरिति-आमुष्मिकं प्रेत्य प्रत्ययायविपाकफलं ॥ ९ ॥

ऽव्यस्तत्वं यतीनामप्यनुपश्यन्निरुत्तमम् । धिवेकविकलं दानं स्थापयन्निर्यथा तथा ॥ १० ॥
अव्यस्तयमिति-अपिना आगमे यतीनां तन्निषेधो द्योत्यते । अनुपश्यन्निरुत्तमानेः ॥ १० ॥

अपुष्टालंबनोत्सिक्तैर्मुग्धमीनेषु भैनिकैः । इत्थं दोषादसंविग्रेहं हा विश्वं विभं वितम् ॥ ११ ॥

अपुष्टेति-व्यक्तः ॥ ११ ॥

अप्येष शिथिलोद्धापो न श्राव्यो गृहमेधिनाम् । सूक्ष्मोऽर्थ इत्यदोऽयुक्तं सूत्रे तदुणवर्णनात् ॥ १२ ॥
अपीति-एयोऽपि शिथिलानां । उद्धापः यदुत न श्राव्यो गृहमेधिनां सूक्ष्मोऽर्थः, इत्यदो वचनमयुक्तं । सूत्रे जगव-
त्यादौ तेषां गृहमेधिनामपि केषांचिजुणवर्णनात् “लज्ज्वा गहिअछा” इत्यादिना साधूक्तसूक्ष्मार्थपरिणामशक्तिमत्त्वप्रति-
पादनात् । सम्यक्त्वप्रकरणप्रसिद्धोऽयमर्थः ॥ १२ ॥

तेषां निन्दादपसाधूनां बह्वाचरणमानिनाम् । प्रवृत्तांगीकृतात्यागे मिथ्यादृग्गुणदर्शिनी ॥ १३ ॥

तेषामिति-तेषामसंविग्नानां । अदपसाधूनां विरलानां यतीनां । बह्वाचरितमानिनां “ बहुन्निराचीर्णं खलु वयमाचरामः
स्तोकाः पुनरेते संविग्नत्वात्तिमानिनो दांजिका ” इत्यजिमानवतां । निंदा अंगीकृतस्य मिथ्याभूतस्यापि बह्वाचीर्णस्या-
त्यागेऽज्युपगम्यमाने मिथ्यादृशां गुणदर्शिनी प्रवृत्ता, सम्यग्गुणपेक्षया मिथ्यादृशमेव बहुत्वात् । तदाह-“ बहुजणपवित्ति
मिद्धं इद्धं तेण इहलोइज्जं चेव । धम्मो न उअियवो जेण तहिं बहुजणपवित्ती ” ॥ १ ॥ १३ ॥

इदं कलिरजः पर्वजस्म जस्मग्रहोदयः । खेलनं तदसंविग्रजस्यैवाधुनोचितम् ॥ १४ ॥

इदमिति-व्यक्तः ॥ १४ ॥

समुदाये मनाग्वोपजीतै. स्वेष्टाविहारिन्नि. । संविघ्नैरप्यगीतार्थैः परेष्ट्यो नातिरिच्यते ॥ १५ ॥
समुदाय इति-समुदाये मनाग्वोपजीतै इत्यतः स्वस्वद्वारादिरूपेभ्यो प्रीतैः । स्वेष्टाविहारिन्निः स्वस्वद्वारादिभिः । संविघ्नैरपि
वाद्याचारप्रधानैरपि । अगीतार्थैः । परेष्ट्योऽसंविघ्नैरप्यो नातिरिच्यते नाधिकीच्यते ॥ १५ ॥

वदन्ति गृहिणां मन्त्रे पार्श्वस्थानामवन्थताम् । यथाछन्दस्तयात्मानमवन्थं जानते न ते ॥ १६ ॥
यदन्तीति-परदोषं पश्यन्ति, स्वदोषं च न पश्यन्तीति मन्त्रेयं तेषां कदर्थेनेति ज्ञायः ॥ १६ ॥
गीतार्थपारतंत्र्येण ज्ञानमज्ञानिनां मतम् । विना चक्षुष्मवाधारमन्त्रः पथि कथं ब्रजेत् ॥ १७ ॥
गीतार्थेति-मुख्यं ज्ञानं गीतार्थानामेव तत्पारतंत्र्यद्वारा गौणमेव तदगीतार्थानामिति ज्ञायः ॥ १७ ॥
तस्यागेनाफलं तेषां शुद्धोन्मादिकमप्यहो । विपरीतं फलं वा स्यान्नौच्यं इव वारिधौ ॥ १८ ॥
तदिति-तत्त्यागेन गीतार्थपारतंत्र्यपरिदोषे तेषां संविघ्नान्नासानां शुद्धोन्मादिकमप्यफलं विपरीतफलं वा स्यात् ।

धारिधाषिय नौच्यः ॥ १८ ॥

यदि नामेतेषा नास्ति ज्ञानं, कथं तर्हि मासदृपणादियुक्तरतपोऽनुष्ठानमिति तत्र आह-

अनिघ्नमन्त्रयः प्रायः कुर्वन्तोऽप्यतिदुष्करम् । वाद्या ह्वात्रता मूढा ध्वाङ्कृतातेन वर्णिताः ॥ १९ ॥
अनिघ्नैरिति-अनिघ्नमन्त्रयोऽकृतमन्त्रिजेषाः । प्रायः कुर्वन्तोऽप्यतिदुष्करं मासदृपणादिकं वाद्या ह्वात्रताः स्वाज्ञा-

विक्रतपरिणामरहिताः । मूढा अज्ञानविष्टाः । ध्वांक्षज्ञानेन वायसहष्टान्तेन दर्शिताः । यथा हि केचन वायसा निर्मल-
सखिलपूर्णसर्तिपरिसरं परित्यज्य मरुमरीचिकासु जलत्वत्रान्तिज्जाजस्ताः प्रति प्रस्थिताः, तेभ्यः केचनान्यैर्निपिष्टाः प्रत्या-
याताः सुखिनो बचूबुः, ये च नायातास्ते मध्याह्नार्कतापतरलिताः पिपासिता एव मृताः । एवं समुदायादपि मनाग्दोष-
त्रीत्या ये स्वमत्या विजिहीर्षवो गीतार्थनिवारिताः प्रत्यावर्तन्ते, तेऽपि ज्ञानादिसंपन्नाजनं भ्रवन्ति, अपरे तु ज्ञानादिगुणे-
भ्योऽपि भ्रज्यन्तीति । तदिदमाह-पायं अचिन्नगंगी तवाऽहं तह दुक्करं पि कुबंता । वध्रव ए ते साहू धंखाहरणेण विन्ने-
या ॥ १ ॥” आगमेऽप्युक्तं-“नममाणवेगे जीवित्रां विप्परिणमंति” । इव्यतो नमन्तोऽप्येके संयमजीवितं विप्परिणम-
यन्ति नाशयन्तीत्येतदर्थः । इति ॥ १५ ॥

वदन्तः प्रत्युदासीनान् परुषं परुषाशयाः । विश्वासादाकृतेरेते महापापस्य जाजनम् ॥ १० ॥

वदंत इति-उदासीनान् मध्यस्थान् शिक्षापरायणान् प्रति । परुषं “भ्रवन्त एव सम्यक्क्रियां न कुर्वते कोऽयमस्मान्
प्रत्युपदेशः” इत्यादिरूपं वचनं । वदन्तः । परुषोऽज्ञानावेशादाशयो येषां ते तथा । एते आकृतेराकारस्य । विश्वासा-
न्महापापस्य परप्रतारणलक्षणेन जाजनं भ्रवन्ति । पामराणां गुणान्नासमान्त्रेणैव स्वजनसंभवात् ॥ १० ॥

ये तु स्वकर्मदोषेण प्रमाद्यन्तोऽपि धार्मिकाः । संविद्यपादिकास्तेऽपि मार्गान्वाचयशालिनः ॥ ११ ॥

ये त्विति-ये तु स्वकर्मदोषेण वीर्यान्तरायोदयलक्षणेन । प्रमाद्यन्तोऽपि क्रियासु अवसीदन्तोऽपि । धार्मिका धर्म-

निरताः । संविप्रपादिकाः संविप्रपदीकृतः । तेऽपि । मार्गस्यान्वाचयो जायसाध्यपेक्षया पृष्ठव्रताल्लक्षणः तेन शास्त्रन्त-
द्रथेयंशीलाः । तदुक्तं—“वामिदिसि तेण पढ सि” ॥ २१ ॥

शुद्धप्रकरणेतेषां मूलमुत्तरसंपदः । सुसाधुगद्धानि ज्ञेयज्यप्रवानान्यर्चनाविका ॥ २२ ॥

शुद्धेति—एतेषां संविप्रपादिकाणां । शुद्धप्रकरणेव मूल सर्वगुणानामाद्यमुत्पत्तिस्थान, तदपेक्ष यतनाया एव तेषां निर्ज-
राहेतुत्वात् । तदुक्तं—“हीयस्स वि सुद्धप्रकरणस्स संविगपल्लवाइस्स । जा जा हविष्सा जयणा सा सा से निज्जारा होइ
॥ १ ॥” इत्यायोगसंज्ञवाच्यात्र नेतरांगेविकट्टेऽपि फलवैकल्यं । सम्यग्दर्शनस्यैवात्र सहकारित्वात् । शास्त्रयोग एव सम्य-
ग्दर्शनचारित्र्योर्ध्वयोस्तुल्यवदपेक्षणात् । तदिदमुक्तं—“दंससपरलो सावय चरित्तज्जे य मदधम्मे य । दंससचरिसपरलो
समणे परलोगकल्लिंमि ॥ १ ॥” उत्तरसंपद उत्कृष्टसंपदश्च सुसाधूनां ग्वानेरपनायक यज्ञेयज्यं तत्प्रदान चान्यर्चनं
च तदादिकाः ॥ २२ ॥

आत्मार्थं दीक्षणं तेषां निषिद्धं भूयते श्रुते । ज्ञानाद्यर्थान्यदीक्षा च स्वोपसंपन्न नाहिता ॥ २३ ॥

आत्मार्थमिति—आत्मार्थं स्वर्गयापृत्त्याद्यर्थं । तेषां संविप्रपादिकाणां । दीक्षा श्रुते निषिद्धं भूयते । “असत्ता न वि-
दिरुद्ध” इति पचनात् । ज्ञानाद्यर्थान्येतेषां जायचरपरिणामवत्पृष्ठज्जाविनामपुनर्वन्धकादीनां दीक्षा च तदर्थं तेषां
स्वोपसंपन्न नाहिता नाहितकारिणी । असमृद्धपरित्यागार्थंमपुनर्वन्धकादीनामपि दीक्षणाधिकारात् । तदुक्तं—“सइअ-

पुणंबंधगाणं कुग्गहविरहं लहुं कुणइत्ति” । तात्त्विकानां तु तात्त्विकैः सह योजनमप्यस्याचारः । तदुक्तं—“देइ सुसा-
हूण बोहेचं ति” ॥ १३ ॥

नावश्यकदिवैयर्थ्यं तेषां शक्यं प्रकुर्वताम् । अनुमत्यादिसाम्राज्यान्नाववेशाच्च चेतसः ॥ १४ ॥

नेति—आवश्यकदिवैयर्थ्यं च तेषां स्ववीर्यानुसारेण शक्यं स्वाचारं प्रकुर्वतां न भवति । तत्करण एवाचारप्रीत्येह्यायो-
गनिर्वाहात् । तथाऽनुमत्यादीनामनुमोदनादीनां साम्राज्यात् सर्वथाऽभ्रंगात् । चेतसश्चित्तस्य न्नाववेशादर्थोद्युपयोगाच्च
श्रद्धामैधाद्युपपत्तेः ॥ १४ ॥

अव्यत्वेऽपि प्रधानत्वात्तथाकल्पात्तद्वक्तम् । यतो मार्गप्रवेशाय मतं मिथ्यादृशामपि ॥ १५ ॥

अव्यत्वेऽपीति—तदावश्यकस्यन्नावसाध्वपेक्षया अव्यत्वेऽपि प्रधानत्वादिद्वाद्यतिशयेन न्नावकारणत्वाद्भव्यपदस्य क्वचि-
दप्रधानार्थकत्वेन क्वचिच्च कारणार्थकत्वेनानुयोगघारवृत्तौ व्यवस्थापनात् । तथाकल्पात् तथाचारात् । तदावश्यकं । तेषा-
मद्वतं । यतो मार्गप्रवेशाय मिथ्यादृशामपि तदावश्यकं मतं गीतार्थैरंगीकृतं, अन्यस्वद्वितत्वादिगुणगर्भ-
तया अव्यत्वोपवर्णनस्यैतदर्थद्योतकत्वाच्च ॥ १५ ॥

मार्गज्ञेदस्तु यः कश्चिन्निजमत्या विकल्प्यते । स तु सुन्दरबुद्ध्यापि क्रियमाणो न सुन्दरः ॥ १६ ॥

मार्गेति—व्यक्तः ॥ १६ ॥

निवर्तमाना अप्येकं वदन्त्याचारगोचरम् । आख्याता मार्गमन्येको नोऽञ्जनीवीति च श्रुति ॥ २७ ॥
 निवर्तमाना इति-एके संयमास्त्रिपुल्लवर्तमाना अपि । आचारगोचर यथावस्थितं वदन्ति “यथमेव कर्तुमसहिष्यधः,
 मार्गः पुनश्चिन्तय एवेति” । यदाचारयुत्र-नियतमाणा वेगे आचारगोचरमादत्तं ति” । अत्र संयमास्त्रिपुल्लवर्त-
 मानाः, याशब्दादनियर्तमानाश्च सन्त्यन्ते । उन्नयथाप्ययसीदन्त एव योजिता यथास्थिताचारोक्त्या हि तेषामेककयावता
 ज्ञयति आचारहीनतया न तु द्वितीयापि । ये तु हीना अपि वदन्ति “पर्यञ्च एवाचारोऽस्ति योऽस्मान्निर्जुषीयते,
 साम्रतं दुःपमानुजावेन यदाद्यपगमान्मध्यज्ञैव वर्तनी श्रेयसी, नोत्सर्गावसर इति” तेषां तु द्वितीयापि बाधता वलादा-
 पतति, गुणवद्गोपानुवादात् । यदागमः-“सीलमता उच्यसेता संख्याय रीयमाणा असीद्धा । अणुधयमाणस्त विनिश्चामं
 दत्स बाधया ॥ १ ॥” तथा मार्गमेक आख्याता न चोऽञ्जनीवीत्यपि श्रुतिरस्ति । तदुक्तं स्थानान्ते-“आधायात्ता णामं-
 एगे एगे अञ्जनीवी” इति ॥ २७ ॥

असंयते सयतस्व मन्यमाने च पापता । जणिता तेन मार्गोऽय तृतीयोऽप्यवशिष्यते ॥ २८ ॥

असंयत इति-असंयते संयतत्वं मन्यमाने च पापता जणिता । “असंजय सजयलप्यमाणे पावसमष्टुति शुद्ध” इति
 पापअमणीयाध्ययनपातात् । असंयते यथास्थितवक्तिरि पापत्यानुक्तः । तेन कारणेनाय संधिप्रपक्षरूपस्तृतीयोऽपि मार्गोऽ-
 वशिष्यते । साधुआज्ययोरिय संधिप्रपाक्षिकस्याप्याचारेष्टादिसवादिप्रपृष्टिसंज्ञवात् । तदुक्तं-“सायज्जोगपरिवज्जसाइ
 सपुत्तमो अ जइधम्मो । वीले सायगधम्मो तइत्तं संधिगगपरूपहो ॥ १ ॥” योगाख्यो मार्गः संधिप्रपाक्षिकाणां नासं-

ज्वी । मैत्र्यादिसमन्वितवृत्तादिमत्त्वेनाध्यात्मादिप्रवृत्त्यवाधात् अविकटपतथाकाराविषयत्वेन नैतज्जर्मो मार्गः “कम्पाकल्पे परिनिष्ठिअस्स गाणेषु पंचसु विअस्स । संजमतववट्ठगस्स उ अविगप्पेणं तहक्कारो ॥ १ ॥” इति वचनात् । साधु-
वचन एवाविकटपेन तथाकारश्रवणादिति चेन्नैतच्चनवलादन्यत्र लज्यमानस्य विकटपस्य व्यवस्थितत्वेन व्याख्यानात् ।
अवस्था चेयं संनिमपाद्धिकस्य वचनेऽविकटपेनैव तथाकारोऽन्यस्य तु विकटपेनैवेति । विवेचितं चेदं सामाचारी प्रकर-
णेऽस्माज्जिः ॥ १८ ॥

साधुः श्राद्धश्च संविमपद्धी शिवपथात्त्रयः । शेषा जवपथा गेहिद्रव्यलिङ्गिकुलिङ्गिनः ॥ १९ ॥
साधुरिति-व्यक्तः ॥ १९ ॥

गुणी च गुणरागी च गुणद्वेषी च साधुषु । श्रूयन्ते व्यक्तमुत्कृष्टमध्यमाधमबुद्ध्यः ॥ २० ॥
गुणीति-व्यक्तः ॥ २० ॥

ते च चारित्रसस्यक्तत्वमिथ्यादर्शनशूभयः । अतो द्वयोः प्रकृत्यैव वर्तितव्यं यथावलम् ॥ २१ ॥
ते चेति-व्यक्तः ॥ २१ ॥

इत्थं मार्गस्थिताचारमनुसृत्य प्रवृत्तया । मार्गदृष्ट्यैव लभ्यन्ते परमानन्दसंपदः ॥ २२ ॥
इहमिति-व्यक्तः ॥ २२ ॥

॥ इति मार्गद्वात्रिंशिका ॥ ३ ॥

॥ अथ जिनमहत्त्वद्वान्निशिका ॥ ४ ॥

मार्गधियेषनानन्तरं तद्देशकस्य प्रगवतो माहात्म्यं व्यस्थाप्यते-

वप्रन्नयध्वजमृच्छत्रचक्रचामरसपदा । विभुत्वं न विभोस्तादृश्याया विह्वपि संप्रवात् ॥ १ ॥

वप्रेप्ति-तादृह प्रेक्षापद्यमत्कारजनकं । मायाविष्यपि ऐन्द्रजालिकेष्वापि । यदि हि धाद्यसंपदैव महत्स्यबुद्धिर्धर्मजननी
स्यात्तदा मायाविष्यपि सा तथा स्यादित्यर्थः । तद्विदमुक्तं समन्ततर्जणेणापि-“देवागमनजोयानचामरादिविभूतयः । माया
विष्यपि दृश्यन्ते नावत्स्वमसि नो महान् ॥ १ ॥” इति । न च व्यक्तिविशेषविषयकत्वेन नातिप्रसंग इति शकनीय,
प्रमेयत्वादिना महत्स्यप्रकारकज्ञानादपि फलप्राप्तौः विशेषरूपेण महत्स्यमकारकत्वनियेषास्यावश्यकत्वात् । अत एवासाधा-
यपि आख्ययिदारादिमत्त्वेन साधुत्वपुद्गायपि निषेपादर्शनवशायो न फलप्राप्य इति तत्र तत्र व्युत्पादितं । अख्यकृत-
माधिफलविशेषे तु विषयविशेषोऽपि निषेधः । यदि चाख्यविदारादिखिगेन साधुत्वमनुमीयत एव तदनुमितिप्रयोज्य-
चन्दनादिना च फलविशेष इति विज्ञाप्यते, तदा जगद्व्यपि विशिष्टरूपेण महत्स्यानुमित्यनन्तरमेव स्मरणादिना फलो-
दयाविशेषान्महत्त्वं न इत्यनन्तरमनुमेयं इत्यध्याहारपदानुपपत्तिः स्वैतरनिष्ठात्यन्ताज्ञापप्रतियोगिगुणयस्वरूपस्य महत्त्वस्य
धाद्यसंपदाऽनुमातुमशक्यत्वात् मायाविष्येव व्यञ्जिचारात् ॥ १ ॥

स्वामिनो वचनं यत्तु संवादि न्यायसंगतम् । कुतर्कवन्तसूर्याशुर्महत्वं तद्यदभ्यधुः ॥ २ ॥

स्वामिनि इति-यत्तु स्वामिनो वीतरागस्य । वचनं संवादि समर्थप्रवृत्तिजनकं । न्यायसंगतं स्याद्वादमुज्जामनतिक्रान्तं । एकान्तस्य तत्त्वतोऽन्यायत्वात् धर्मधर्मिसंबन्धजोदेऽनवस्थानात्, तदजोदे च सहप्रयोगाद्यनुपपत्तेर्धर्मिग्राहकमानेन स्वतः संबद्धस्य संबन्धान्तरस्य कदपनापेक्षया तेनैव सिद्धस्य शबलस्य वस्तुनोऽभ्युपगमस्य न्याय्यत्वात् । तदनुजनेपि चैकान्त-
त्रमस्य दोषप्रावल्यादुपपत्तेः । विशेषदर्शनेन च तस्य निवर्तयितुं शक्यत्वादिति दिक् । कुतर्का एव ध्वान्तानि तेषु सूर्याशुः । तन्महत्त्वमवहेद्यावहेदकयोर्लिङ्गिनिर्गोर्वा स्याद्वादाश्रयणेन कथंचिदजेदात् । यदभ्यधुः श्रीहरिञ्जसूरयः ॥२॥

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु । युक्तिमद्धचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ ३ ॥

पक्षपात इति-न मे मम वीरे श्रीवर्धमानस्वामिनि । पक्षपातो गुणानालोचनपूर्व एव रागः । कपिलादिषु च न मे द्वेषः । किं तु यस्य वचनं युक्तिमत् तस्य परिग्रहः स्वीकारः कार्यः । इदं चात्राविसंवादिवचनत्वेनैव जगवति महत्त्व-
माचार्यैरञ्जिप्रेतम् ॥ ३ ॥

औदयिकजावस्यापि विशिष्टस्य महत्त्वप्रयोजकत्वं व्यवस्थापयति-

पुण्योदयजवैजवैर्मितं द्वायिकसंगतैः । महत्त्वं महनीयस्य बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ॥ ४ ॥

पुण्येति-पुण्योदयजवैजवैस्तैर्यथैकनामकर्माद्युदयोत्पन्नैः । जावैः विशिष्टसंहनरूपसत्त्वसंस्थानगतिप्रच्युतिभिः । द्वायिक-

संगतेः क्षायिकज्ञानादिमिद्धितैः । महस्वं महनीयस्य पूज्यस्य मत्तं । आद्यं तथान्यन्तरं प्रत्येकं विशिष्टमेव वा कथञ्चिदु-
पपद्यपदेशात् । इह च विशिष्टबाह्यसंपदोऽन्यासाधारणत्वात्तातिप्रसंगत्वमिति ज्ञायः ॥ ४ ॥

अद्विरज्युदयावशीं प्रवत्यन्तर्गतो गुणः । मणैः पटावृतस्यापि अद्विज्योतिरुदञ्चति ॥ ५ ॥

अद्विरिति-व्यक्तः ॥ ५ ॥

स्वप्नावनेदादपि कार्यैकलिंगकं महत्त्वमाह-

नेदं प्रकृत्या रक्षस्य जात्यस्याजात्यतो यथा । तथार्वांगपि देवस्य नेदोऽन्येभ्यः स्वप्नावतः ॥ ६ ॥
नेदं इति-अर्वांगपि मिथ्यात्वादिवशायामपि । स्वप्नावत इति अन्यथा स्वस्मिन्नन्यवृत्तिगुणायसेः । न च प्रागजाया-
जावाहनेयमापत्तिः स्वगुणप्रागजायस्य स्वयोग्यतापरिच्छेतिपर्ययसित्त्यादिति ज्ञायः ॥ ६ ॥

नित्यनिर्वोपताप्रावान्महत्त्वं नेति दुर्वचः । नित्यनिर्वोपता यस्माद्वधटादावपि वर्तते ॥ ७ ॥

नित्येति-नित्यनिर्वोपताया अप्रायान्महत्त्वं न । प्रक्रमाधीतरागे इति । दुर्वचः दुष्टं यथनं । यस्मान्नित्यनिर्वोपता
दोषार्थताजायवस्वरूपा नित्यत्वे सति इयमेव वा घटादावपि वर्तते । आदिना आकाशादिग्रहः । इह च धीतरागो न
महान् नित्यनिर्वोपत्वाजायादिति अन्यथिनि घटादी इष्टंते साधनवैकल्यमुपदर्शितं ज्ञवति । व्यतिरेकिणि केभ्यश्चदृष्टान्ते
नोपपत्त्यादिसंमतस्य, धीतरागस्यैवासिद्धौ परस्याश्रयासिद्धिः, तत्सिद्धौ बाधमिग्राहकमानेन तन्महत्त्वसिद्धौ बाधश्चेति
घटव्यम् ॥ ७ ॥

सात्मन्येव महत्वांगमिति चेत्तत्र का प्रमा । पुमन्तरस्य कल्प्यत्वाद्भूतदोषो वरं पुमान् ॥ ८ ॥

सेति-सा नित्यनिर्दोषता । आत्मन्येव आत्मनिष्ठैव । महत्त्वांगं । इत्थं च नित्यनिर्दोषत्वाभावस्य हेतुत्वात् दृष्टान्ते साधनैकव्यमिति जावः । अत्राह-इति चेत्तत्रात्मनि नित्यनिर्दोषत्वे । का प्रमा किं प्रमाणं । तथा च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या जावाप्रसिद्धेर्हेतुरेवासिद्ध इति जावः । महत्पदप्रवृत्तिनिमित्ततयैव नित्यनिर्दोषात्मत्वं सेत्स्यतीत्यत आह-पुमन्तरस्य नित्यनिर्दोषस्य पुंसः कल्प्यत्वाद्धरं ध्वस्तदोषः पुमान् कल्पनीयः । तथा च दोषाल्यन्ताभावादात्मत्वापेक्षया द्वयो दोषध्वंस एव महत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वकल्पनं न्याय्यमिति जावः । वस्तुतः पदप्रवृत्तिनिमित्तमात्रं न पदार्थान्तरकल्पनक्षममिति ज्ञष्टव्यम् ८ ध्वस्तदोषत्वे जगवतः समंतज्जोक्तं मानमनुवदति ।

दोषावरणयोर्हानिर्निःशेषास्त्यतिशयनात् । कचिद्यथा स्वहेतुज्यो वहिरन्तर्मलक्षयः ॥ ९ ॥

दोषेति-कचिद्दोषावरणयोर्निःशेषा हानिरस्ति । अतिशयनात्तारतम्यात् । यथा स्वहेतुज्यो मलक्षयहेतुज्यः । स्वर्णदे-
वहिरन्तश्च मलक्षयः । यद्यप्यत्र दोषावरणे निःशेषहानिप्रतियोगिनी तारतम्यवज्जानि प्रतियोगित्वादित्यनुमाने पक्षविवेचने बाधासिद्धी न कचित्पदग्रहणमात्रनिवर्त्य साध्याश्रयतया पृथक्कृतां व्यक्तिसंयुक्तापादानाच्च न दिग्गममत्प्रवेशः न । च निःशेषहानिप्रतियोगिजातीयत्वस्य साध्यत्वे संप्रतिपन्नस्वर्णमलस्य दृष्टान्तत्वे च न कोऽपि दोष इति वाच्यं, निःशेषहीयमाण । स्वर्णमलवृत्तिदोषावरणसाधारणौपाधिकत्वजातिसिद्ध्याऽर्थान्तरापत्तेः । दोषत्वादजातिग्रहे च दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्-
तथापि दोषत्वमावरणत्वं च निःशेषहीयमाणवृत्तिदेशतः हीयमाणवृत्तिजातित्वात् स्वर्णमलत्ववदित्यत्र तात्पर्यम् ॥ ९ ॥

इत्थं जगदकर्तृत्वेऽप्यमहत्त्वं निराकृतम् । कार्ये कर्तृप्रयोज्यस्य विशेषस्यैव दर्शनात् ॥ १८ ॥

प्रश्नमिति-इत्थं व्यसदोपत्वेनैव महत्त्वसिद्धौ । जगदकर्तृत्वेऽपि सति । जगद्वतोऽमहत्त्व निराकृतं । जगत्कर्तृत्वस्य क्वचिदप्यसिद्धेः । न च “शित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटादियत्” इत्यनुमानात्तत्सिद्धिः, अप्रयोजकत्वात् । कार्यत्वेन कर्तृत्वेन च कार्यकारणभावस्य विपक्षबाधकस्य तर्कस्य सत्त्वात् नाप्रयोजकत्वमिति चेन्न, कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृत्वेन हेतुत्वे प्रमाणाभावात् । कार्ये घटादौ कर्तृप्रयोज्यस्य कर्तृजन्यतावच्छेदकस्य विशेषस्येव निमित्तेर्वादिव्यावृत्तजातिविशेषस्यैव दर्शनादिदं सकर्तृकमिदं च नेति व्युत्पन्नव्ययद्वारेण ग्रहणाद्वाप्यधर्मेण व्यापकधर्मात्म्यथासिद्धेस्तदवच्छिन्न एव कर्तृत्वेन हेतुत्वात् । वृषिबीत्यादिना सांख्यास्नायं विशेष इति चेन्न, उपाधिसाकार्यस्यैव जातिसांकार्यस्याप्यदूषणत्वस्य त्वदीयेरेव व्यवस्थापितत्वात्, कार्यत्वस्य काश्चिकसंग्रहेन घटत्वपटत्वादिसमस्य रूपस्य नानात्वात्, कृत्यव्ययवहितोत्तरत्वस्य परंपरासंबन्धेन कृतित्वस्यैव या कर्तृजन्यतावच्छेदकस्योचित्याच्च ॥ १० ॥

इदमन्यतावच्छेदकतया सिद्धं अन्यसत्त्वमेव कर्तृकार्यत्वावच्छेदकं त्रिविध्यतीत्यत आह-

कर्तृत्वेन च हेतुत्वे ज्ञातृत्वेनापि तद्ववेत् । ज्ञानस्यैव च हेतुत्वे सिद्धे नः सिद्धसाधनम् ॥ ११ ॥

कर्तृत्वेनेति-कर्तृत्वेन च हेतुत्वे ज्ञातृत्वेनापि तद्ववेत् । तत्रा चानेककार्यकारणभावाकल्पनं । इत्थमप्रामाणिकमिति ज्ञावः । घटतदुपादानप्रत्यक्षयोः कार्यकारणजायः कष्टप्यमानः सामान्यव्यभिचारानुपस्थितित्वाधान्यां सामान्यत

एव सिध्यतीति ह्यणुकाद्युपादानप्रत्यक्षाश्रयतया जगत्कर्तृत्वं सेत्स्यतीत्यत आह-ज्ञानस्यैव च हेतुत्वेऽन्युपगम्यमाने सिद्धेः नोऽस्माकं सिद्धसाधनं, प्रवाहतस्तेषामनादित्वात् । तदिदमुच्यते-“जं जहा जगवया दिष्टं तं तथा त्रिपरिणमइ सि” । अपि चैवमुपादानप्रत्यक्षं निराश्रयमेव सिध्यतु, गुणस्य साश्रयकत्वव्याप्तौ मानाभावात् । क्षणमात्रमेव सदापि कस्यचिज्जु-
णस्यानाश्रयस्यावस्थितेर्वक्तुं शक्यत्वात् ॥ ११ ॥

“ब्रह्माणादिधृतिः प्रयत्नजन्या धृतित्वात् घटादिधृतित्वत्” इत्यनुमानाद्ब्रह्माणादिधारकप्रयत्नाश्रयतया जगत्कर्तृत्व-
सिद्धिः । तथा च श्रुतिः-“एतस्य चाक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः” इत्यत आह-

धृत्यादेरपि धर्मादिजन्यत्वान्नात्र मानता । कृतित्वेनापि जन्यत्वाच्चेत्यन्यत्रैष विस्तरः ॥ १२ ॥

धृत्यादेरिति-धृतिः पतनप्रतिबन्धकः संयोगः । आदिना स्थितिग्रहः । धर्मादिजन्यत्वात् । आदिना स्वभावादिग्रहः । नात्र जगत्कर्तृत्वे मानता प्रमाणाता । उक्तश्रुतावक्षरप्रशासनपदयोः संग्रहान्निमित्तकाल्पतद्धर्मपरतया नानुपपत्तिः । किं च प्रयत्नवदीश्वरसंयोगमात्रस्य धारकत्वेऽतिप्रसंगः, धारणानुकूलप्रयत्नवदीश्वरसंयोगस्य धारणावह्निनेश्वरप्रयत्नस्यैव वा तत्त्वे स एव दोषः । यदि न स्वजनकवृत्तिधारणावह्निन्नविशेष्यताया एव वा धारकतावच्छेदकसंबन्धत्वमभ्युपगम्यते, तद-
न्युपगमे च तद्विज्ञानेह्ययोरपि धारकत्वापत्तौ गौरवात्, द्वाघवाद्धर्मस्यैव धारकत्वौचित्यं । तदिदमुच्यते-“निरालंवा निरा-
धारा विश्वाधारा वसुन्धरा । यच्चावतिष्ठते तत्र धर्मादन्यन्न कारणम् ॥ १ ॥” इति । तथा कृतित्वेनापि जन्यत्वाच्च न

अगत्स्पर्धसिद्धिः । कृतिस्वाद्यध्विभे इन्द्रादेर्देवुत्थाभित्यकृत्वावी मानाजायात् अन्यत्वस्य कार्यत्यावष्टेवककोटी प्रवेशे गौर-
वात् फलमुखस्यापि तस्य अधिदोषत्वात् “नित्यविज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति श्रुतेर्नित्यज्ञानसिद्ध्यपि नित्येष्ठाकृत्योरसिद्धेः ।
अत एव नित्यमुखस्यापीश्वरे सिद्धिप्रसंगाच्च तस्मादुक्तश्रुतिरपि नित्यज्ञानसुखाश्रयतया ध्वस्तदोषत्वेनैव महत्त्वमीश्वरस्य
बोधयतीति स्थित । इत्येव धिस्तरोऽप्यत्र स्यादावकम्पस्रतादी, विरमात्रप्रदर्शनं पुनरेतदिति बोध्यम् ॥ १२ ॥

अन्ये स्वाहुर्मेहृत्वं हि संख्यावदानतोऽस्य न । शास्त्रे नो गीयते ह्येतदसंख्यं त्रिजगद्गुरोः ॥ १३ ॥

अन्ये त्विति-अन्ये तु बौद्धास्त्वाहुः-अस्य जिनस्य हि संख्यावदानतो न महत्त्वं । भूयते हि जिनदानस्य संख्यावत्त्वं
“तिन्नेय य कोनित्तया अज्जसीअं च पुत्ति कोन्निष्ठं । असियं च सयसहस्सा एयं संवज्जरे विम्व ॥ १ ॥” इत्यादिना । न
अस्माकं शास्त्रे चैतदानमसंख्यं त्रिजगद्गुरोर्बोधिसत्त्वस्य गीयते । तदुक्तं-“एते हाटकराशयः प्रवितताः शैलप्रतिस्पर्द्धिनो
रत्नानां निचयाः स्फुरन्ति किरणैराक्रम्य जानोः प्रभाः । हाराः पीधरमौक्तिकौघरचित्तास्सारावल्लीजासुरा यानावाय निज्जा
निव स्वगृहताः स्वेरं जनो गम्वति ॥ १ ॥” इत्यादि ॥ १३ ॥

असंख्यदानदावत्वेन हि बोधिसत्त्वस्य बहुविज्रतिमत्त्वकार्पण्याज्जावादिना परेश महत्त्वं व्ययस्याप्यते, सख्यावद्वा-
नदावत्वेन च जिनस्य तद्विपर्ययाच्च महत्त्वमिति, तच्चायुक्तं, संख्यावत्त्वस्यान्यप्रयुक्तत्वादित्याशयेन समाधत्ते-

अत्रोच्यते न सख्यावदानमर्थाधिप्रावतः । सूत्रे वरवरिकायाः श्रुतेः किं त्वर्थ्यप्रावतः ॥ १४ ॥

अत्रोच्यते इति—अत्र जगवद्दानस्य संख्यावत्त्वे । उच्यते । न संख्यावद्दानं अर्थार्थज्ञावत् । आदिना उदारत्वग्रहः ।
अत्रैव किं मानमित्यत आह—सूत्रे आवश्यकनिर्युक्त्यादिरूपे । वरवरिकाया वृणुत वरं वृणुत वरमित्युद्घोषणारूपायाः
श्रुतेः । तस्याश्चार्थार्थज्ञावविरोधात् । किं तु अर्थार्थज्ञावतोऽन्यादृशयाचकाज्ञावत् । तदिदमुक्तं—“महादानं हि संख्यावद-
र्थार्थज्ञावाज्जगदुरोः । सिद्धं वरवरिकातस्तस्याः सूत्रे विधानतः ॥ १ ॥” इति ॥ १४ ॥

स च स्वाम्यनुज्ञावेन सन्तोषसुखयोगतः । धर्मेऽप्युद्योगमात्तद्वद्वेत्तेतदनाविलम् ॥ १५ ॥

स चेति—स चार्थार्थज्ञावश्च । स्वाम्यनुज्ञावेन जगवतः सिद्ध्योगफलज्ञाजः प्रज्ञावेण सोपक्रमनिरूपक्रमधनादानवाञ्छाज-
नककर्मणा । संतोषसुखस्यानिष्ठामितेष्टालक्षणस्य योगतः संज्ञावत् । तथा स्वाम्यनुज्ञावेनैव प्राणिनां धर्मेऽपि कुशदानुष्ठा-
नरूपे । उद्योगमात् अतिशयितप्रयत्नात् । तत्त्वदृष्ट्या संसारासारतापरिज्ञानेन । इत्येतत् संख्यावद्दानं । अनाविलं निर्दी-
पं । तदिदमुक्तं—“महानुज्ञावताप्येषा तन्नावेन यदर्थिनः । त्रिशष्टसुखयुक्तत्वात् संति प्रायेण देहिनः ॥ १ ॥ धर्मोद्य-
ताश्च तद्योगात् तदा तत्त्वदर्शिनः । महन्महत्त्वमस्यैवमयमेव जगद्गुरुरिति ॥ १॥” यत्तु संतोषजनकत्वे मितमपि दानं न स्या-
दिति केनचिदुच्यते, तच्चूक्तसंतोषव्यवस्थाऽपरिज्ञानविजृजितं । तदिदमाह्वाष्टकवृत्तिकृत्—“ननु यदि तीर्थकरानुज्ञावादेश-
पदेहिनां संतोषज्ञावादर्थ्यज्ञावः स्यात्तदा संख्याकरणमप्ययुक्तं, अदपस्यापि दानस्यासंज्ञावत्, इत्यत्रोच्यते—देवताशेषाया
इव संवत्सरमात्रेण प्रच्युतप्राणिग्राह्यत्वाद्युक्तमेव संख्यावत्त्वमिति” ॥ १५ ॥

वानावेवाकृतार्थत्वान्महत्त्वं नेति मन्दधीः । तस्योचरसिद्धं पुण्यमित्यमेव विपश्यते ॥ ३६ ॥

दानादिति-दानादेव हेतोः । अकृतार्थत्वात् फलाविशेषप्रत्याशावश्यकत्वेनासिद्धप्रयोजनत्वात् महत्त्व नार्हतः इति सम्बन्धीः कश्चिदाह । तत्त्वेदमुत्तरं-यदुत पुण्य तीर्थैकत्वनियमवर्जनं । इत्यमेव दानादिप्रक्रमेणैव । विपश्यते स्वविपाकं प्रदर्शयति । तथा च स्वकट्यादेव जगत्तो दानं न तु फलप्रत्याशयेति नाकृतार्थत्वमिति ध्वन्यते । तद्विदमाह-"उच्यते कष्टं एवास्य तीर्थकृतमकर्मणः । उच्यते सर्वसत्त्वानां हित एव प्रयतते ॥ १ ॥" इति । चत्वारो हि जंगाः पुण्यपापयोः संततवन्ति-पुण्यानुबन्धि पुण्यमित्येकः । पापानुबन्धि पुण्यमिति द्वितीयः । पापानुबन्धि पापमिति तृतीयः । पुण्यानुबन्धि पापमिति चतुर्थः । तत्रायं मनुष्यावेः पूर्वजबन्धितं मानुषत्वादियुजनावानुबन्धेतु अनन्तरं देवादिगतिपरंपरा-क्रमश्च । अनन्तरं नारकादिजन्मपरपराकारश्चैतद्वितीय । यच्च तिर्यगादेः प्राज्जन्मोपात्त तिर्यक्त्वाद्युजनायानुबन्धननिमित्तमनन्तरं च नारकादिवेतु तत्तृतीयः । तदनन्तरं देवादिगतिपरंपरानिमित्तं चैतच्चतुर्थमिति । यदाह-गेहाग्नेहान्तरं कश्चि-होत्तनादधिकं नराः । याति यक्षसुधर्मेषु तच्छ्रेय जवान्नधम् ॥ १ ॥ गेहाग्नेहान्तरं कश्चिहोत्तनादितरन्नराः । याति यक्षवस-धर्मसच्छ्रेय जवान्नयम् ॥ २ ॥ गेहाग्नेहान्तरं कश्चिदनुजादधिकं नराः । याति यक्षमहापापासच्छ्रेय जवान्नधम् ॥ ३ ॥ गेहाग्नेहान्तरं कश्चिदनुजादितरन्नराः । याति यक्षसुधर्मेषु तच्छ्रेय जवान्नधम् ॥ ४ ॥" अत्र चाप्युक्तं तिर्यगादेर्जगत्पुण्यमनु-धत्तायनिष्टमप्युचितक्रियाप्रगुणमेवेति न दानादकृतार्थत्वमिति प्रायनीयम् ॥ १६ ॥

एतदेव गुणान्तरानुगुणविपाकशालितया स्पष्टयति-

गर्जादारच्य सत्पुण्याद्भवेत्तस्योचिता क्रिया । तत्राप्यग्निग्रहो न्याय्यः श्रूयते स्वामिनस्ततः ॥ १७ ॥

गर्जादिति-गर्जादारच्य सत्पुण्यानुबन्धिपुण्यात् भवेत् । तस्य तीर्थकृतः । उचिता क्रिया । “तीर्थकृत्त्वं सदैवित्यप्रवृत्त्या मोक्षसाधक”मिति वचनात् उचितप्रवृत्तिद्वारा तीर्थकृत्त्वस्य मोक्षसाधकत्वात् । ततस्तस्मात् । तत्रापि गर्जेऽपि । स्वामिनः श्रीवर्धमानस्य । अग्निग्रहः प्रतिज्ञाविशेषः “जीवतो गृह्वासेऽस्मिन् यावन्मे पितराविमौ । तावदेवाधिवत्स्यामि-गृहानहमपीष्टतः ॥ १ ॥” इत्येवमुक्तस्वरूपः । न्याय्यो न्यायादनपेतः श्रूयते ॥ १७ ॥

न्याय्यता चेष्टसंसिद्धेः पित्रुष्टेगनिरासतः । प्रारंभमंगलं ह्येतद्गुरुशुश्रूषणं हि तत् ॥ १८ ॥

न्याय्येति-न्याय्यता चोक्ताग्निग्रहस्य । पित्रोर्द्विःप्रतिकारयोरुष्टेगस्य वियोगनिमित्तकशोरूपस्य निरासतोऽन्येषामप्येवंविधस्थितिप्रदर्शनात् । इष्टस्य मोक्षस्य संसिद्धेः । उचितप्रवृत्तिर्हि तदुपायोऽनुचितप्रवृत्तिश्च तद्विघ्न इति । तदिदमुक्तं-“पित्रुष्टेगनिरासाय महतां स्थितिसिद्ध्ये । इष्टकार्यसमृद्ध्यर्थमेवंभूतो जिनागमे ॥ १ ॥” ननु भगवतो नियतकाक्षीनचारित्रमोहनीयकर्मविपाकोदयेनैव गृहावस्थानमिति नाग्निग्रहन्याय्यतेति चेन्न, सोपक्रमस्य तस्य पित्रुष्टेगनिरासाद्यवत्वं वनका-ग्निग्रहग्रहणमन्तरा विरतिपरिणामविनाशयत्वात् । तथापि प्रब्रज्याविरोधिगृहावस्थानकारिणोऽस्य कथं न्याय्यत्वमिति चेन्न, आनुपूर्व्येण न्याय्यप्रब्रज्यासंपादकत्वेनैव तस्य न्याय्यत्वात् कालान्तरे बहुफलस्य कार्यस्य क्वचित्काले निषेधेऽपि

न्याय्यत्वाप्यगद्वारस्य सार्धजनीनयात् । तदिदमुक्तं—“इमौ शुश्रूषमाणस्य गृहानाथसतो गुरु । प्रभग्याप्यानुपूर्व्येण स्या-
 व्यान्ते मे न्रपिप्यति ॥ १ ॥ सर्वपापनिवृत्तिर्यत् सर्वत्रैषा सतां मता । गुरुदेगकृतोऽत्यन्तं नेयं न्याय्योपपद्यते ॥ २ ॥”
 इति । तया यद्गुणोर्भातापित्रोः शुश्रूषणं परिचरण । तद्वि प्रारभमंगलमादिमंगलं प्रभग्यावदाणशुभकार्यस्येति । नैतद्विना
 प्रभग्यामिद्विरित्यस्मादेव तस्या न्याय्यत्वं । तदिदमाह—“प्रारंभमगलं ह्यस्या गुरुशुश्रूषण परम् । एतौ धर्मप्रवृत्तानां नृषां
 पूजारपदं मदत् ॥ १ ॥” इति ॥ १० ॥

ननु पित्रुभेगे परिणामस्वायत्तास्त्येव मुमुक्षोरनिष्टनिमित्तापरिहारस्तु सर्वत्र दुःशक इत्यत आह—

तत्त्वेवरक्षणोपायाप्रवृत्तौ न कृतकृता । त्यागोऽप्यवोधे न त्यागो यथा ग्लानीपथार्थिनः ॥ ११ ॥

तदिति—तयोः पित्रोः स्वेदस्य यददक्षं तदुपायेऽप्रवृत्तौ न कृतकृता । सा हि तत्प्रतिपत्तिसाध्यैव । यदाह—“स कृतकः
 पुमौघोक्तं स धर्मगुरुपूजकः । स शुचधर्मनाकृ चैव य एतां प्रतिपद्यते ॥ १ ॥” इति । तथा च सर्वश्रेयोमूखभूतस्य स्वे-
 दस्य कृतकृतागुणस्य प्रतिपद्यः पितृरोदः सर्वथेय वर्जनीय इति ज्ञायः । यदाह—“अप्यभियुग्रमाणे कर्हिचि पन्निषोद्विज्ञा
 अम्मापियरे” प्रभग्याजिमुखीकुटीतित्यर्थः । “अप्यभियुग्रमाणेषु य कम्मपरिणइए विदेग्गा जदाससि तदुयगरणं तर्हं
 अणूक्काप पन्नियजेग्गा धम्मं” । अथ नानुजानीतस्तथा “अणुयदे चेय छवहि जुत्तंसिया” अह्यायुरदमित्यादिकां मायां
 कुर्यादित्यर्थः । पयमुपायप्रवृत्तावपि तयोस्त्वोभे । त्यागोऽपि मुमुक्षोस्तस्यतो न त्यागः । यथा ग्लानयोरध्यनि ग्लानीप्रल

योः पित्रोरौपधार्मिणस्तदुपकारकौषधानयनार्थं कथंचित्तौ विमुच्यपि गच्छतः पुत्रस्य प्रव्रज्यायास्तयोः स्वस्थान्येषां घोष-
कारहेतुत्वात् । तदिदमाह—“सबहा अपडिबुझमाणे च एज्जा अज्जाणगिद्वान् उंसहत्थ चागणएणं” ॥ १९ ॥

अपरस्त्वाह राज्यादिमहाधिकरणं ददत् । शिल्पादि दर्शयंश्चार्हन्महत्त्वं कथमृच्छति ॥ २० ॥

अपरस्त्विति—अपरस्तु वादी आह—राज्यादिमहाधिकरणं महापापकारणं ददत् स्वपुत्रादिभ्यः । शिल्पादि दर्शयंश्च
लोकानां । अर्हन् कथं महत्त्वं कञ्चति ॥ २० ॥

तन्नेत्यमेव प्रकृताधिकदोषनिवारणात् । शक्तौ सत्यामुपेक्षाया अयुक्तत्वान्महात्मनाम् ॥ २१ ॥

तदिति—यदुक्तमपरेण वादिना तन्न । इत्थमेव राज्यप्रदानादिप्रकारेणैव । प्रकृतात् राज्यप्रदानादिदोषात् अधिको
राज्याप्रदानादिकृतमिथःकलहतिरेकप्रसंगादिरूपो यो दोषस्तस्य निवारणात् । शक्तौ परेषामधिकदोषनिवारणविषयायां
सत्यां । उपेक्षाया माध्यस्थ्यरूपाया अयुक्तत्वात् । महात्मनां परार्थमात्रप्रवृत्त्युच्चाशयानां । तदिदमाह—“अप्रदाने हि
राज्यस्य नायकाज्रावतो जनाः । मिथो वै कावदोषेण मर्यादानेदकारिणः ॥ १ ॥ विनश्यत्यधिकं यस्मादिह लोके परत्र
च । शक्तौ सत्यामुपेक्षा च युज्यते न महात्मनः ॥ २ ॥ तस्मात्तदुपकाराय तत्प्रदानं गुणवद्भूम् । परार्थदीक्षितस्यास्य
विशेषेण जगद्गुरोः ॥ ३ ॥ एवं विवाहधर्मादौ तथा शिल्पनिरूपणे । न दोषो ह्युत्तमं पुण्यमित्यमेव विपश्यते ॥ ४ ॥ किं
चेहाधिकदोषेभ्यः सत्त्वानां रक्षणं तु यत् । उपकारस्तदैवेषां प्रवृत्त्यंगं तथाऽस्य च ॥ ५ ॥” ॥ २१ ॥

नागादे रक्षणायेव गर्ताध्याकर्षणेऽत्र न । दोषोऽन्यथोपवेशोऽपि स स्यात्परनयोद्भवात् ॥ ३३ ॥

नागादेरिति-नागादेः सकाशात् । रक्षणाय रक्षार्थम् । जनन्याः स्वपुत्रस्य गर्तादेराकर्षणे इत्युक्तानुप्रचल्यगर्षणकारि-
कर्मबीजम् । अत्र जगत्ततो राक्षसप्रदानादौ न दोषः । अन्यथा असंजविचारणदोषनिमित्तकत्वापि बहुगुणकर्मणो दुष्टत्वे
छपदेशेऽपि जगत्ततो धर्मध्यास्यानेऽपि । स दोषः स्यात् । परेषां बौद्धादीनां नयानां मिथ्यात्वमूढचक्षुषाणां दर्शनानामुक्त-
त्वात् तत्र पक्षोपपत्तेः (सत्यत्वे) । “आवज्ञया ब्रह्मवाया तावज्ञया येव परस्मया” इति वचनात् । तद्विवक्षा- “नागादे रक्षसं
यच्च गर्ताध्याकर्षणेन तु । कुर्वन्मदोषसंस्पर्शद्वयध्यासंजवाद्यम् ॥ १ ॥ इत्यपि तद्विवक्षितमन्यथा वेदानामुल्लङ्घनम् । कुर्वन्मोदि-
निमित्तत्वाद्दोषायेव प्रसज्यते ॥ २ ॥” ॥ ३३ ॥

कश्चिन्तु कुशलं वित्तं मुख्यं नास्त्येति नो महान् । तदयुक्तं यतो मुख्यं नेदं सामायिकावपि ॥ ३३ ॥

कश्चिस्त्विति-कश्चिन्तु मायापुत्रीवो मुख्यं सर्वोत्तमं । कुशलं वित्तं । नास्त्यप्रवदन्मित्रस्य जगत्तत इति नो महान्त-
मित्वाद् । तदयुक्तं । यतो नेदं परपरिकल्पित कुशलं वित्तं समस्तव्यसद्विषेष्टदुःखानां सर्वसाध्ययोगनिवृत्तिद्वयात्वात्वा-
मायिकावपि मुख्यं । असत्तत्त्वार्थविषयत्वात् ॥ ३३ ॥

तथाहि-

स्वधर्मादन्यमुक्त्याशा स्वधर्मसहिष्णुता । यदद्वयं कुशले चित्ते तद्वसन्नचि तत्त्वतः ॥ ३४ ॥

स्वधर्मादिति-स्वधर्मादन्येषां जगत्प्राणिनां मुक्त्याशा मुक्तिर्वाता । तेपामन्येषा येऽधर्मा दुर्गतिहेतवस्तेषां सहिष्णुता

स्वस्मिंस्तत्फलापत्त्या परदुःखपरजिहीषालक्षणा । यदेतद्व्यं कुशलं चित्ते विषयीचरति । तत्तत्त्वतोऽसञ्चवि बुद्धानां निर्वृ-
तिप्रतिपादनात् । गंगावालुकासमा बुद्धा निर्वृता इति परेणामगमव्यवस्थितेः स्वान्यधर्माधर्मयोः परेषु स्वस्मिंश्चोपसंक्रमे
तदयोगात् । यदि चैवमसम्भूतार्थविषयं कुशलचित्तं प्रामाणिकं स्यात्तदा—“मय्येव निपतत्येतज्जगद्बुद्धिरितं यथा । मत्सुचरि-
तयोगाच्च मुक्तिः स्यात्सर्वदेहिनाम् ॥ १ ॥” इतिवत् “अज्ञानानां यदज्ञानमास्तां मय्येव तत्सदा । मदीयज्ञानयोगाच्च
चैतन्यं तेषु सर्वदा ॥ १ ॥” इत्यपि परेण पठनीयं स्यात् ॥ २४ ॥

अतो मोहानुगं ह्येतन्निर्मोहानामसुन्दरम् । बोध्यादिप्रार्थनाकल्पं सरागत्वे तु साध्वपि ॥ २५ ॥
अत इति—अत उक्तकुशलचित्तस्य तत्त्वतोऽसंजन्यश्च विषयत्वात् । एतज्जि मोहानुगं मोहनीयकर्मोदयानुगतं । मोहो-
दयाच्चावे हि समस्तविकल्पोत्कलिकावर्जितमेव चित्तं स्यादिति । निर्मोहानां वीतरागाणां । असुन्दरम् । तथा च कुशल-
चित्तस्य न मुख्यत्वं निर्मोहत्वविरोधादित्यर्थः । सरागत्वे तु प्रशस्तरागदशायां तु । एतद्वोधादिप्रार्थनाकल्पं । आदिना-
रोग्योत्तमसमाधिग्रहः । साध्वपि प्रशस्तमपि । असंज्ञविषयकयोरपि वाङ्मनसोः प्रशस्तत्वावोत्कर्षकत्वेन चतुर्जगन्तः-
पातित्वसंज्ञत्वात् । तदुक्तम्—“बोध्यादिप्रार्थनाकल्पं सरागत्वे तु साध्वपि” । ननु चतुर्थजगत्स्थवाङ्मनसोर्जगत्त्वपि संज्ञ-
वात् कथं न कुशलचित्तयोग इति चेन्न, वैकल्पिकञ्चिन्नादाविति बोध्यम् ॥ २५ ॥
त्रवर्गणासन्नावेनैव तत्र तदुपवर्णनादिति बोध्यम् ॥ २५ ॥

यद्यपि व्याघ्रादेः स्वकीयमांसदानादावतिकुशलं चित्तं बुद्ध्येष्यते, न चैतदर्थे इति नात्र महत्त्वमित्याशङ्क्यते तद-
प्यसंगतं, तच्चित्तस्यैवानतिकुशलत्वेन मोहानुगतत्वाविशेषादित्यभिप्रायवानाह—

सत्त्वधीरपि या स्वस्योपकारादपकारिणि । सात्मंजरित्वपिशुना परापायानपेक्षिणी ॥ २६ ॥
 सत्त्वधीरिति—यापि बुद्धस्यापकारिणि स्वसांभ्रक्षकव्याघ्रादौ । स्वस्योपकारात् कर्मकण्ठकर्तनसाहाय्यककरणप्रदणात् ।
 सत्त्वधीः, सा । आत्मानमेव न परधिर्नतिं पुण्यातीत्यात्मजरित्वस्त्व पिशुनयति सूचयतीत्यात्मंजरित्वपिशुना । परेषां स्वमास-
 नक्षकव्याघ्रादीनामपायान् दुर्गतिगमनादीन्नापेक्षत इत्येवंशीला । तथा चात्रात्मंजरित्व परापायानपेक्षत्य च महदुपपन्नमिति
 ज्ञायः । तदुक्तम्—“अपकारिणि सवृद्धिर्विशिष्टार्थप्रसाधनात् । आत्मजरित्वपिशुना परापायानपेक्षिणी ॥ १ ॥ २६ ॥
 पदार्थमात्ररसिकस्ततोऽनुपकृतोपकृत् । अगूढसक्तो भगवान् महानित्येव मे मतिः ॥ २७ ॥
 अर्हमित्यक्षरं यस्य चित्ते स्फुरति सर्वदा । परं ब्रह्म ततः शब्दब्रह्मणः सोऽधिगच्छति ॥ २८ ॥
 परः सहस्राः शरदां परे योगमुपासताम् । हन्तार्हन्तमनासेव्य गन्तारो न परं पदम् ॥ २९ ॥
 आत्मायमर्हतो ध्यानात्परमात्मत्वमश्नुते । रसविद्धं यथा ताम्रं स्वर्णत्वमधिगच्छति ॥ ३० ॥
 पूज्योऽयं स्मरणीयोऽयं सेवनीयोऽयमावरात् । अस्त्येव शासने न किं कार्या चेच्चेतनास्त वः ॥ ३१ ॥
 सारमेतन्मया खल्वध श्रुतावधेरवगाहनात् । न किं प्राग्वती वीज परमानन्दसंपदाम् ॥ ३२ ॥

पदार्थेत्याचारन्य पदभ्रंशेकी मुगमा ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ इति जिनमहत्त्वप्रामाण्यिका ॥ ४ ॥

॥ अथ जक्तिद्वान्त्रिशिका ॥ ५ ॥

जिनमहत्त्वज्ञानानन्तरं तत्र जक्तिरावश्यकीति सेयमिदानीं प्रतिपाद्यते-

श्रमणानामियं पूर्णा सूत्रोक्ताचारपालनात् । अत्र तत्राङ्गहस्थानां देशतस्तद्विधिस्वयम् ॥ १ ॥

श्रमणानामिति-इयं जक्तिः ॥ १ ॥

न्यायार्जितधनो धीरः सदाचारः शुभाशयः । जवनं कारयेज्जैनं गृही गुर्वोदिसंमतः ॥ २ ॥

न्यायेति-धीरो मत्तिमान् । गुर्वोदिसंमतः पितृपितामहराजामात्यप्रचृतीनां बहुमतः ईदृगुणस्यैव जिनजवनकारणाधिकारित्वमिति ज्ञावः ॥ २ ॥

तत्र शुद्धां महीमादौ गृहीयाद्वास्त्रनीतितः । परोपतापरहितां जविष्यद्भद्रसन्ततिम् ॥ ३ ॥

तत्रेति-तत्र जिनजवनकारणे प्रक्रान्ते । शास्त्रनीतितो वास्तुविद्याधर्मशास्त्रोक्तन्यायानतिक्रमेण । परोपतापः प्रातिवेदिमकादिष्वेदः ॥ ३ ॥

अप्रीतिर्नैव कस्यापि कार्या धर्मोद्यतेन वै । इत्थं शुभानुबन्धः स्यादत्रोदाहरणं प्रचुः ॥ ४ ॥

अप्रीतिरिति-धर्मोद्यतस्य परपीडापरिहारप्रयत्नातिशयो मुख्यमंगं । यथा तापसाप्रीतिपरिहारार्थं जगवतो वर्षास्वपि गमनमिति ज्ञावः ॥ ४ ॥

आसन्नोऽपि जनरत्न मान्यो दानादिना यतः । इत्थं शुजाशयस्नात्या वोधिष्टुद्धि शरीरिणाम् ॥ ५ ॥
 आमग्नोऽपीति-आमग्नोऽपि तद्देशवर्ती स्वजनादिसंबन्धरहितोऽपि । इत्थ जगद्यन्त्रकिप्रयुक्तोपाययोगात् ॥ ५ ॥
 दृष्टकादि वृक्षं चारु दारु वा सारवन्नवम् । गवाद्यपीडया आशं मूल्याचित्येन यक्षत ॥ ६ ॥
 दृष्टकादीति-आदिना पापाणादिग्रहः । चारु गुणोपेतं । दारु वा चारु । यक्षानीत देवताधुपयनादेः प्रगुणं च । सार-
 यत् स्थिर खदिरसारयत् । गवादीनामपीना बहुजारारोपणकृतपीनापरिहाररूपा तथा । मूद्यौचित्येन प्राप्य तत्कारित्यर्गतः ।
 तद्गृहण च पूर्णकवरादिसुशकुनपूर्णं श्रेयः । सुशकुनश्च चित्तोत्साहानुग इति ज्ञायनीयम् ॥ ६ ॥
 जूतका अपि सन्तोष्या स्वय प्रकृतिसाधन . । धर्मो ज्ञायेन न व्याजार्कर्म मित्रेषु तेषु तु ॥ ७ ॥
 जूतका इति-स्वय प्रकृतिसाधय एव जूतका नियोग्याः । तेषुपि सन्तोष्याः । तेषामपि धर्मनिमित्तत्वेन धर्ममित्रत्वात्
 तेषु यंचनयिरहितज्ञायेनेव धर्मोपपत्तेः ॥ ७ ॥
 स्वाशयश्च विधेयोऽत्रानिदानो जिनरागत . । अन्यारंजपरिस्पागाज्जलादियतनावता ॥ ८ ॥
 स्वाशयश्चेति-स्वाशयश्च शुजाशयश्च विधेयः । अत्र जिनजघनकृत्ये । अनेनाखंयनस्वास्थ्यविषयतया शुद्धिरभिहिता ।
 अनिदानो निदानरहितः । जिनरागतो जगद्यन्त्रकेः । अनेनोद्देश्यत्वास्थ्यविषयतया शुद्धिरभिहिता । अन्येषा गृहादिसय-

न्धिनामारजाणां परित्यागात् । जलादीनां या यतना स्वकृतिमाध्यजीवपीभापरिहाररूपा तद्वता । अनेन साध्यत्वाख्य-
विषयतया शुद्धिरचिहिता ॥ ८ ॥

इत्थं चैषोऽधिकत्यागात् सदारंजः फलान्वितः । प्रत्यहं जावदृज्यासैर्जावयज्ञः प्रकीर्तितः ॥ ९ ॥

इत्थमिति-इत्थं च यतनावस्ये च । एष प्रकृत आरंजः । अधिकत्यागान्निष्फलाधिकारंजननिवृत्तेः । फलान्वितः श्रेयः-
फलयुक्तः सदारंजः । प्रत्यहं प्रतिदिवसं । जावदृज्या कृताकृतप्रत्युपेक्षणादिशुभाशयानुबन्धरूपया । आसैः साधुभिः ।
जावयज्ञो जावपूजारूपः प्रकीर्तितैः । तदाह-“एतद्विह जावयज्ञः” इति । न चैवं अव्यस्तवव्यपदेशानुपपत्तिः, अव्यजावयोर-
न्योऽन्यसमनुबन्धेऽपि अव्यप्राधान्येन तदुपपादनादिति जटव्यम् ॥ ९ ॥

जिनगेहं विधायैवं शुद्धमव्ययनीवि च । द्वाक् तत्र कार्येर्द्रिचं साधिष्ठानं हि वृद्धिमत् ॥ १० ॥

जिनगेहमिति-अव्ययनीवि परिपालनसंवर्धनचाराऽह्नीयमानमूलधनम् ॥ १० ॥

विजन्वोचितमूढ्येन कर्तुः पूजापुरःसरम् । देयं तदनघस्यैव यथा चित्तं न नश्यति ॥ ११ ॥

विजन्वेति-पूजाभोजनपत्रपुष्पफलादिना । अनघस्याव्यसनस्य । एवकारेण स्त्रीमयधूतादिव्यसनितो निषेधः । यथा
येन प्रकारेण । चित्तं न नश्यति । कारयित्वैवान्निकयोः कालुष्यलक्षणः चित्तनाशो न भवति । प्रतिपिबो ह्येष धर्मप्रक-
मेऽमंगलरूपस्तत्त्वज्ञैरिति ॥ ११ ॥

यावन्तश्चित्तसन्तोषास्तदा विवसमुद्भवा । तत्कारणानि तावन्तीत्युत्साह उचितो महान् ॥ १२ ॥

यावन्त इति—तदा विषयकारणे । सायन्ति सायद्विषयकारणसाध्यफलोदयात् ॥ १२ ॥

तत्कर्तरि च याग्रीतिस्तत्त्वतः सा जिने स्मृता । पूर्वा दौर्द्ध्वनेवास्तज्जिनावस्थात्रयाध्या. ॥ १३ ॥

तत्कर्तरि चेति—तत्कर्तरि च विवर्तिर्मातरि च । याग्रीतिः सा तत्त्वतः फलतो जिने स्मृता । तदालम्बनकाया अपि सस्या जिनेर्देशकत्वात् । सा च सर्वोपायहेतुरिति तत्परिहारे यतो विधेयः । तदाह—“अग्नीतिरपि च तस्मिन् जगयति परमार्थनीतितो ज्ञेया । सर्वोपायनिमित्तं शोपा पापा न कर्तव्या ॥ १ ॥” तदग्नीतेः सर्वथा परिहार्यत्वात् । दौर्द्ध्वनेवाः शिष्टिपगता पादकुमारदुयलक्षणावस्थात्रयागामिनो मनोरथाः । तदयस्यात्रयमनादृत्य जिनायस्यात्रयाध्या. प्रतिमागताय-
स्यात्रयोद्भावनेन मनसोत्थापिताः सन्तः पूरहीयाः क्रीडनकाणुपदौकनादिना । इत्यमेव जगवद्भक्तिप्रकरणोपपत्तेः । यदाह—
“अधिकगुणस्यैर्नियमात् कारयितव्यं स्वर्गदौर्द्ध्वयुक्तम् । न्यायार्जितवित्तेन तु जिनविषयं जावयुक्तेन ॥ १ ॥” अत्रावस्थात्रय-
गामिनो बुधेर्दौर्द्धवाः समाख्याताः । भालाणामैसायत्तत् क्रीडनकादिदेयमिति ॥ १३ ॥

स्वचित्तस्येऽन्यवित्ते तत्पुण्याशसा विधीयते । मंत्रन्यासोऽर्हतो नाम्ना स्वाह्वान्तः प्रणवादिकः ॥ १४ ॥

स्वचित्तस्य इति—स्वचित्तस्ये कथञ्चित्स्वधनान्तः प्रविष्टे परवित्ते सति । तस्य परस्य पुण्याशसा, अत्रस्थात्परधनांशात् पर-
स्यापि पुण्यं न्नवस्थितीश्वरका विधीयते । एवं हि परकीयवित्तेन स्ववित्तानुप्रविष्टेन पुण्यकरणानभिज्ञापाद्भाषयुद्धं न्याया-

जितं वित्तं भवतीति । तदिदमुक्तम्—“यद्यस्य सत्कमनुचितमिह वित्तं तस्य तद्भूमिद् पुण्यम् । जगतु शुभाशयकरणादि-
त्येतन्नावयुञ्चं स्यात् ॥ १ ॥” इति । तथाऽर्द्धतोऽधिकृतस्य नाम्ना मध्यगतेन प्रणवादिकः स्वाद्धान्तश्च मंत्रन्यासो त्रिधी-
यते । मननत्राणहेतुत्वेनास्यैव परममंत्रत्वात् । यदाह—“मंत्रन्यासश्च तथा प्रणयनमःपूर्वकं च तन्नाम । मंत्रः परमो ज्ञेयो
मननत्राणे ह्यतो नियमात् ॥ १ ॥” इति ॥ १४ ॥

हेमादिना विशेषस्तु न विवे किं तु जावतः । चेष्टया स शुभो भवत्या तंत्रोक्तस्मृतिमूलया ॥ १५ ॥
हेमादिनेति—हेम सुवर्णमादिता रत्नादिग्रहः । तेन तु न विशेषः कश्चन विवे । किं तु जावतः परिणामात् । न परि-
णामः । तंत्रोक्तस्मृतिमूलया आगमवचनस्मरणपूर्विकया । चेष्टया प्रयुक्त्या । शुभो भवति । जक्तिवहुमानयिनयादिदिङ्गा-
नामागमानुसरणमूलत्वात् । तदिदमाह—“विवे महत् सुखं कनकादिमयश्च यः खलु विशेषः । नास्मात्फलं विशिष्टं जनति
तु तदिद्वाशयविशेषात् ॥ १ ॥ आगमतंत्रः सततं तद्वज्रत्यादिदिङ्गिमंसिद्धः । चेष्टयां तत्स्मृतिमान् शलः खलयाशय-
विशेषः ॥ २ ॥” इति ॥ १५ ॥

लोकोत्तरमिदं द्वैयमिदं यद्विचकारणम् । मोक्षदं लोकोत्तरं कुर्वदित्युदयं फलम् ॥ १६ ॥
लोकोत्तरमिति—इत्यत्रमागमोक्तविधिस्मृतिगर्जचेष्टाशुद्धन । यद्विचकारणं । इदं लोकोत्तरं मोक्षदं च ज्ञातव्यं । अन्यच्च
उक्तविपरीतं च विचकारणं । लोकोत्तरं सदित्युदयं फलं कुर्यात् । पूर्वस्मिन्नन्युदयस्यानुपगितत्वं, अत्र च मुख्यत्वमिति

विशेषः । तदिदमुक्तं—“एवमिदं यद्विषयकारणं तद्वदन्ति समयविदः । लोकोत्तरमन्यदतो लौकिकमन्यदुदयसारं ॥ १ ॥
लोकोत्तरं तु निर्घोषाधकं परमफलमिहाश्रित्य । अन्युदयोऽपि हि परमो जयति त्वत्रानुपगमेण ॥ २ ॥” १६ ॥

इत्थं निरूपयति यस्य प्रतिष्ठासैखिभोविता । दिनेभ्योऽर्वावशाज्यस्तु व्यक्तिकेन्द्रमहाद्वयाः ॥ १७ ॥

इत्थमिति—इत्थमुक्तविधिना । निष्पन्नस्य बिम्बस्य प्रतिष्ठा । आहैः शिष्टैः । त्रिधा उदिता । वराज्यस्तु वराज्य एव
दिनेभ्योऽर्वाक् “वरादियसान्तरतः” इत्युक्तेः । व्यक्तिकेन्द्रमहाद्वयाः व्यक्तिकेन्द्रमहाद्वयाः व्यक्तिकेन्द्रमहाद्वयाः चेति । तत्र
वर्तमानस्य तीर्थकृतः प्रतिष्ठा व्यक्तिकेन्द्रमहाद्वयाः कृपणाविचतुर्विंशतितीर्थकृता प्रतिष्ठा च क्षेत्रप्रतिष्ठा । सत्तत्त्वविकाराजिन-
प्रतिष्ठा च सर्वदेवप्रेक्षा महाप्रतिष्ठा । तदाह—“व्यपन्त्यास्या साद्वेका क्षेत्रास्या च परा महास्या च । यस्तीर्थकृद्यदा
क्लिप्त तस्य तदाद्येति समयविदः ॥ १ ॥ कृपणाद्याना तु तथा सर्वपामेव मध्यमा ज्ञेया । सत्तत्त्वविकाराजस्य तु वरमेव
महाप्रतिष्ठेति ॥ २ ॥” ॥ १७ ॥

देवोद्देशेन मुख्येयमारमन्येवात्मनो धियः । स्थाप्ये समस्तापत्तेरुपचाराद्वि. पुन ॥ १८ ॥

देवोद्देशेनेति—देवोद्देशेन मुख्येयमुद्देश्यतया विषयीकृत्य । आत्मन्येव फारयितव्येय । आत्मनः स्वस्य धियो वीतराग-
त्यादिगुणायगाधिन्याः । मुख्य्या निरुपचरिता । इयं प्रतिष्ठा । स्वार्थोद्देशात्प्रतिष्ठाकर्मणा वचननीत्या स्वप्नावस्थेय स्थापना ।
तदिदमुक्तं—“जयति च साधु प्रतिष्ठा निजप्रायस्यैव देवतोद्देशात् । स्वात्मन्येव परं यत् स्थापनमिदं वचननीत्योक्तं ॥ १८ ॥”

इति । तथैत एव स्थाप्ये वीतरागे । समरसापत्तेः वचनानलक्रियादग्धकर्ममलस्यात्मनो वीतरागत्वलक्षणस्वर्णज्ञावापत्तिरूपपरमप्रतिष्ठाया हेतुत्वादप्यस्य मुख्यत्वं । यदाह—“बीजमिदं परमं यत्परमाया एव समरसापत्तेः । स्थाप्येन तदपि मुख्या हन्तैषैवेति विज्ञेया ॥ १ ॥” इति । तथा—“ज्ञावरसेन्द्रात्तु ततो महोदयाज्जीवतास्वरूपस्य । कालेन प्रवति परमा प्रतिबद्धा सिद्धकांचनता ॥ १ ॥ वचनानलक्रियातः कर्मेन्धनदाहतो यतश्चैषा । इतिकर्तव्यतयातः सफलैषाप्यत्र ज्ञावविधौ ॥ २ ॥” नन्वेवं प्रतिष्ठाकारयितयेव प्रतिष्ठोपपादने प्रतिमायां प्रतिष्ठितत्वव्यवहारः, तस्यां च पूजादिफलप्रयोजकत्वं कथं स्यात् ? अत आह—उपचारात् बहिः प्रतिमायां पुनरियं प्रतिष्ठा प्रवति । यत् पौरुषकवृत्तिकृत्—“बाह्यजिनविंगता तु प्रतिष्ठा बहिर्निजज्ञावोपचारक्षरेण निज एव हि ज्ञावो मुख्यदेवतास्वरूपाद्वनः स एवायमित्यजेदोपचारेण विदुषां च किमतां पूज्यतापदवीमासादयतीति ।” न चैवं तदध्यवसायनाशात् प्रतिमाया अप्रतिष्ठितत्वापत्तिः इति शंकनीयं, तन्नाशेऽपि तदाहितस्योपचरितस्वप्नावविशेषस्यानाशात् । द्विविधो ह्युपचरितस्वप्नावो गीयते—स्वाप्ताविक औपाधिकश्च । आद्यः परज्ञतापरदर्शकत्वलक्षणः, अन्यश्च विचित्र इति न दोषः ॥ १८ ॥

प्रतिष्ठितत्वज्ञानोत्थसमापत्त्या परेष्वपि । फलं स्याद्धीतरागाणां सन्निधानं त्वसंज्ञवि ॥ १९ ॥

प्रतिष्ठितत्वेति—प्रतिष्ठितत्वज्ञानोत्थया पूर्वपूर्वप्रतिष्ठितत्वप्रतिसन्धानोत्थापितवचनादरभगवद्बहुमानाहितया समापत्त्या । परेष्वपि प्रतिमापूजाकारिष्वपि । फलं विपुलनिर्जालक्षणं स्यात् । वीतरागाणां रागरहितानां । सन्निधानं तु समीपागमनरूपं कार्थिकं, अहंकारममकाररूपं मानसं च, मंत्रसंस्कारादिना असंज्ञवि । तदुक्तं—“मुक्त्यादौ तत्त्वेन प्रतिष्ठिताया न

देयतायास्तु । स्याप्येन च मुख्येयं तदधिष्ठानाद्यजायेन ॥ १ ॥ इत्यादेर्न च सस्या उपकारः कश्चिदत्र मुख्य इति । तद्वत्-
 स्वकृदपनेपा पादक्रीडासमा जयसि ॥ २ ॥” एतेन प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमाया देवतासन्निधिरक्षकारममकाररूपः क्रियते,
 विशेषदर्शनेऽपि स्वसादृश्यदर्शिनश्चिन्नादविव्याहारीरोपसंजवात् ज्ञानस्य नाशोऽपि संस्कारसत्त्वाच्च न पूजाफलानुपपत्तिः,
 अस्तृश्यस्पर्शनादिना च तन्नाश इति यत्परिरुध्यते तन्निरस्तं प्रवर्ति, यीतरागदेवस्यसे इत्थं यत्तुमशक्यत्वात् । सरागे देव-
 त्तुयुक्तेरेव च मिथ्यात्वात् । देवतायां सर्वकृत्याजाये व्यासंगदशायां व्यवहितनानादेशेषु प्रतिष्ठाकर्मबाहुल्ये चाक्षकारममका-
 रानुपपत्तेः । संस्कारनाशोऽपूज्यत्वापत्तेः । तज्ज्ञानसंस्कारयोरनुगतयोः पूजाफलप्रयोजकावे गौरवाच्चेति । न च जयतामपि
 व्यासंगदशात्प्रतिष्ठितत्वज्ञानाजाये पूजाफलानुपपत्तिरिति, विशेषफलाभावेऽपि प्रीत्यादिना सामान्यफलानपायात् । यैस्तु
 ययार्थं प्रतिष्ठितत्वप्रत्यक्षज्ञान पूजाफलसामान्य एव प्रयोजकमिष्यते, तेषामयमपि दोष एव । ये तु नव्यनैयायिकाः—प्र-
 तिष्ठाविधिना जनितं विचित्रमदृष्ट स्वाभ्याससंयोगाध्यस्य पूज्यताऽप्रयोजकमन्युपयन्ति, तेषां तद्व्यक्तिविशिष्टसंबन्धा-
 प्रवेऽतिप्रमगः, तद्वहे चाननुगम इति । यत्पुनरुच्यते चिन्तामणिफुला—“प्रतिष्ठितं पूजयेदिति” विधिवाक्येन प्रतिष्ठि-
 तायाः कारणत्वं न बोध्यते, किं तु ज्ञातार्थं कानुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्व बोध्यते । तथा च प्रतिष्ठाध्वंसः प्रतिष्ठाका-
 लीनगायदस्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकानादिससर्गाजायसद्धितः, पूज्यत्वप्रयोजकः, स च प्रागजावोऽत्यन्ताभावश्च कश्चिदिति ।
 तदप्यविचारितरमणीय । प्रतिष्ठायाः क्रियेन्नारूपत्वे ध्वंसस्य प्रतिमानिष्ठत्वात्, संयोगरूपत्वेऽपि निष्ठत्वात्, कारणीय-
 ताजायप्रतियोगित्वेन पूजाफले प्रतिष्ठायाः प्रतिबन्धकत्वव्यवहारोपपत्तेः । फप्रत्ययस्थत्वेऽपि “प्रोद्विता प्रीह्यः” इत्यादौ

ध्वंसव्यापारकत्वाकटपनात् कालान्तरजाविनि फले चिरनिष्ठस्य जावव्यापारकत्वनियमाच्च, अन्यथा पूर्वोद्धेदापत्तेश्च किञ्चित्किञ्चिदवयवनाशेन प्रतिमान्तरोत्पत्तौ । न च तत्र प्रतिष्ठाध्वंसानन्युपगमात्पूज्यतानापत्तिः प्रतिष्ठितत्वबुद्ध्यवलाद्ब्रीहिषु संस्कृतत्वस्येव तेन तस्य न कृतिरित्यन्युपगमे च यथाप्रतीतिशबलवस्त्वन्युपगमोऽपि वलादापत्तेदिति किमतिपह्नवितेन ॥ १९ ॥

संप्रदायागतं चेह संप्रन्यासादि युक्तिमत् । अष्टौ दिनान्यविहित्या पूजा दानं च जावतः ॥ २० ॥

संप्रदायेति-इह प्रतिष्ठाविधौ । मंत्रन्यासादिकं च क्षेत्रसंशोधनाञ्चिवर्षणादिनिष्पत्तये वायुमेधकुमारादिविषयं । संप्रदायागतं शिष्टपारंपर्यायातं युक्तिमद्भवति । परः प्राह-इत्थं विशिष्टन्यायार्जने जावशुद्धनिष्पन्नविंवस्य स्थापनावसरे बह्यादिविघ्नोपशान्त्यर्थमापादनमसारं, जावशुद्धनैव सिद्धेः, मैवं जावसत्यान्तरितस्थापनायां तत्प्राधान्यात्सत्यतातिशयेन स्वारसिकनैव सिद्धेः । अत्र तूपचारादेव क्षेत्राधिष्ठातृप्रस्तुतशान्त्याद्यर्थं शासनोन्नतित्वेन विशेषान्युदयतासिद्धेः अन्यथाप्रतिष्ठापत्तेः । केवलं जावसिद्धत्वे पद्मासनपर्यंकादिमुज्जाविधीयमानत्वे सिद्धावस्थात्वे जलाञ्जिषेकादिव्यवहृतित्वमनापत्तिः यत्पररुच्यते तत्र, तदेवात्रिमतफलेप्सितावासिपूर्वकज्ञायकसिद्धज्व्यशरीरमस्वेनामरैरपि तद्विहितत्वात्सर्वसावद्यवृत्तिमतामनिष्ठापत्तिर्नचितेत्यारेकापहारः । तस्मात्स्थापनात्वेऽवस्थान्तरकटपनाविशेषान्नाववृद्धौ विहितत्वात्तवापि सिध्येद्येन स्थापनमपि अश्लीलं स्यादतो नैव शंकाव्यञ्जित्वं । अष्टौ दिनानि यावदविहित्या नैरन्तर्येण । पूजा विंवस्य । दानं च विजयानुसारेण शासनोन्नतिनिमित्तमिति ॥ २० ॥

पूजा प्रतिष्ठितस्यैतद्य विधस्य क्रियतेऽर्हतः । जपस्या विधिपनञानपुष्पधूपादिभिः शुभैः ॥ २१ ॥

पूजेति-व्यक्तः ॥ २१ ॥

सा च पञ्चोपचारा स्यात् काचिवष्टोपचारिका । अपि सर्वोपचारा च निजसपद्मिशेषतः ॥ २२ ॥
सा चेति-पञ्चोपचारा आनुकरष्योत्तमांगैः, उपचारयुक्तागमप्रसिद्धैः पञ्चत्रिंशिनयस्यानैर्या । अष्टोपचारिका अष्टत्रिंश-
रीरुपचारो यस्यां जवति, तानि ध्यामूनि-“सीसमुरोश्चरपिठी वो पाहू छरुआ य अछगा ” । सर्वोपचारापि च देवेन्द्र-
यायेन । निजसपद्मिशेषतः सर्वयस्यविज्यादिना ॥ २२ ॥

इय न्यायोत्थवित्तेन कार्या जक्तिमता सता । विशुद्धोज्ज्वलवस्त्रेण शुचिना संयतात्मना ॥ २३ ॥
इयमिति-इयं पूजा न्यायोत्थवित्तेन प्रायविशेषात्परिशोधितवस्त्रेण । जक्तिमता सता कार्या । विशुद्धं पट्टयुग्मादि रक्त-
पीतादिवर्णमुज्ज्वलं च यस्त्रे यस्य तेन । तदुक्तं-“सितशुभ्रवस्त्रेणेति ” । शुचिना वस्त्रतो देशसर्वज्ञानान्या । प्रायतश्च
विशुद्धाध्यवसायेन । सधृतात्मना अगोपगोचिन्वित्यसंवरयता ॥ २३ ॥

पिण्डक्रियागुणोदारैरेया स्तोत्रैश्च सगता । पापगर्हणैः सम्यक्प्रणिधानपुरःसरैः ॥ २४ ॥

पिमेति-पिण्ड शरीरं अष्टोत्तरादण्यसहस्रकलितं । क्रिया आचारो दुर्यासपरीपहोपसर्गजयलक्षणः । गुणाः अज्ञान-

विरतिपरिणामादयः, केवलज्ञानदर्शनादयश्च । तैरुदारैर्गञ्जीरैः । पापानां रागद्वेषमोहपूर्वं स्वयंकृतानां । गह्वी जगत्साक्षि-
कनिन्दारूपा तथा धरैः प्रकृष्टैः । सम्यक् समीचीनं यत् ग्रणिधानं ऐकाग्र्यं तत्पुरुःसरैः स्तोत्रैश्च । एषा पूजा । संगता ॥ २४ ॥

अन्ये त्वाहुस्त्रिधा योगसारा सा शुद्धिचित्ततः (वित्तशुद्धितः) । अतिचारोज्जिता विघ्नशमाप्युदयमोक्षदा

अन्ये त्विति-अन्ये त्वाचार्याः प्राहुः-सा पूजा । योगसारा त्रिधा काययोगप्रधाना वाग्योगप्रधाना मनोयोगप्रधाना च ।
शुद्धिचित्ततः (वित्तशुद्धितः) कायादिदोषपरिहाराभिप्रायादतिचारोज्जिता शुद्ध्यतिचारविकला यथाक्रमं विघ्नशमदा अ-
न्युदयदा मोक्षदा च । तदुक्तं पुरुषार्थे-“ कायादियोगसारा त्रिविधा तल्लुब्धयुपात्तचित्तेन । या तदतिचाररहिता सा
परमान्येति समयविदः ॥ १ ॥ विघ्नोपशमन्याद्या गीताऽन्युदयप्रसाधनी चान्या । निर्वाणसाधनीति च फलदा तु य-
थार्थसंज्ञाभिः ॥ २ ॥ ” ॥ ३५ ॥

आद्ययोश्चरुपुष्पाद्यानयनैतन्नियोजने । अन्त्यायां मनसा सर्व संपादयति सुन्दरम् ॥ ३६ ॥

आद्ययोरिति-आद्ययोः कायवाग्योगसारयोः पूजयोः क्रमात् पुष्पादिकं प्रधानपुष्पगन्धमाड्यादिकं सेवते च स्वयमेव
ददाति, आनयति च वचनेन अन्यतोऽपि क्षेत्रात् । तदुक्तं-“ प्रवरं पुष्पादि सदा चाद्यायां सेवते तु तदाता । आनयति
चान्यतोऽपि हि नियमादेव चितीयायाम् ॥ १ ॥ ” अन्त्यायां मनोयोगसारं (सारायां) । सर्वं सुन्दरं पारिजातकुसुमादि
मनसा संपादयति । तदुक्तं-“ त्रैलोक्यसुन्दरं यन्मनसापादयति तच्च चरमायाम् ” । इति ॥ ३६ ॥

न च स्नानादिना कायवधावत्रास्ति द्रष्टता । दोषादधिकज्ञावस्य तत्रानुजविकत्वतः ॥ २७ ॥

न वेति-न चात्र पूजाविधौ । काययथाशास्त्रवनस्पत्यादिविराधनात् स्नानादिना द्रष्टताऽस्ति । दोषात् काययधदोषात् ।
अधिकज्ञायस्य स्नानादिजनितधिकगुणाध्ययसायस्य । अनुजधिकत्वतोऽनुजयसिद्धत्वात् । तदिदमुक्तं-“ स्नानादौ काय-
धधो न चोपकारो जिनस्य कश्चिदपि । कृतकृत्यश्च स जगवान् व्यर्था पूजेति मुग्धमतिः ॥ १ ॥ कुपोवाहरणादिह काय-
धधोऽपि गुणयान् मतो गुणिनाम् (गृहिणः) । मन्त्रादेरपि च तत्तत्तदनुपकारेऽपि फलजायः ॥ २ ॥ कृतकृत्यत्वादेव च
तत्पूजा फलयती गुणोत्कर्षात् । तस्मादव्यर्थेपारंजयतोऽन्यत्र विमलधियाः ॥ ३ ॥ ” ॥ २८ ॥

यतिरप्यधिकारी स्यान्न चैवं तस्य सर्वथा । प्रावस्तवाधिरूढत्वावर्थरिज्ञावावमूढशा ॥ २७ ॥

यतिरप्यति-न नैवं स्नानादेरद्रष्टताद्यतिरप्यत्राधिकारी स्यात्, विमूर्षार्थस्नानायेकस्य नियेचेऽपि पूजार्थस्नानादेर्निये-
नुमशाक्यत्वात्, अन्यथा गृहस्यस्यापि तन्निषेधप्रसगात् । न च कुटुम्बाद्यर्थभारंजयप्रवृत्त्याङ्गुहस्यस्य तत्राधिकारः, यतो “नैकं
पापमाचरितमित्सन्यदप्याचरितव्य स्यात्, गुणान्तरस्वाप्तस्तु जयोरपि समान” इति शक्यनीयं । तस्य यतेः सर्वथा सर्वप्र-
कारेण प्रायस्तायाधिरूढत्वात् । अमूढशा स्निगूजाविकर्मणा अर्थार्थायाद्यप्रयोजनासिद्धिः । न हि यदाद्यन्तमिकायस्थस्य गु-
णकरं तद्वत्सरश्चमिकायस्थस्यापि तथा, रोगचिकित्सायश्चर्मस्य शास्त्रे नियताधिकारिकत्वेन व्ययस्थितत्वात् । तदुक्तं-अधि-
कारियशास्त्राखे धर्मसाधनसंस्थितिः । व्याधिप्रतिक्रियातुल्या विज्ञेया गुणदोषयोः ॥ १ ॥ २७ ॥

प्रकृत्यारंभजीरुर्वा यो वा सामायिकादिमान् । गृही तस्यापि नात्रार्थेऽधिकारित्वमतः स्मृतम् ॥५६॥

प्रकृत्येति-अतो जावस्तवाधिरूढस्य यतेरत्रानधिकारित्वात् । यः प्रकृत्या आरंभजीरुः यो वा सामायिकादिमान् तस्याप्यत्रार्थे जिनपूजारूपेऽधिकारित्वं न स्मृतं । यत्पंचाशकवृत्तिकृत्-“अत एव सामायिकस्यः श्रावकोऽप्यनधिकारी” तस्यापि सावधानिवृत्ततया जावस्तवारूढत्वेन श्रमणकष्टत्वात्, अत एव गृहिणेऽपि प्रकृत्या पृथिव्याद्युपमर्दनजीरोर्यतनावतः सावद्यसंक्षेपरुचेर्यतिक्रियानुरागिणे न धर्मार्थे सावधारंभप्रवृत्तिर्युक्तेति ॥ ५६ ॥

अन्यत्रारंभवान् यस्तु तस्यात्रारंभशंकिनः । अवोधिरेव परमा विवेकौदार्यनाशतः ॥ ३७ ॥

अन्यत्रेति-यस्तु अन्यत्र कुंडवाद्यर्थे आरंभवान् । तस्यात्र जिनपूजानिमित्तपुष्पादौ । आरंभशंकिनः स्तोकपुष्पादिग्रहणाज्जिव्यंग्यारंभशंकावतः । परमा प्रकृष्टा । अवोधिरेव बोधिहानिरेव । विवेकः कार्यकार्यज्ञानं, औदार्यं च विपुलाशयलक्षणं, तयोर्नाशतः । तदुक्तं-“अश्वह्वारंभवतः धर्मेणारंभजं अणुभोगो । दोष पत्रयणखिंसा अवोहिर्वीअंति दोसाअ ॥१॥” नन्वेवं धर्मार्थमप्यारंभप्रवृत्तिप्राप्तौ-“धर्मार्थं यस्य विस्तेहा तस्यानीहा गरीयसी । प्रज्ञासनाञ्चि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम् ॥ १ ॥” तथा-“शुद्धागमैर्यथाज्ञानं प्रत्यग्रैः शुचिचाजनैः । स्तोकैर्वा बहुजिर्वापि पुष्पैर्जात्यादिसंजवैः ॥ १ ॥”

इत्यादिकं विरुध्यतेत्याशंक्याह-

यच्च धर्मार्थमित्यादि तदपेक्ष्य वशान्तरम् । सकाशादेः किञ्च श्रेयस्युपेत्यापि प्रवृत्तितः ॥ ३१ ॥

यच्चेति-यच्च धर्मार्थमित्यादि ज्ञातं, तद्वशान्तरं सर्वधिरत्यादिरूपमपेक्ष्य, आध्यात्मिकस्य सर्वधिरत्यधिकारे पाठात्, द्वितीयस्य च पूजाकाशेषस्थिते मासिके दर्शनप्रज्ञायनादेतोर्ध्वशिक्षान प्रयोक्तव्येतदर्थस्यापनपरत्वात्, अन्यथा-“सुख-
इन्द्रगयनारी जगगुरुणो सिद्धवारुमुमेदिं । पूजा पण्डिताखेष्टं लययज्ञा सियसखोऽस्मि ॥ १ ॥” इत्यादिवचनव्याघातप्र-
संगात् । इष्टं चैतदगीकर्तव्यं-सकाशादेः किञ्च श्रेयसि धर्मकार्ये, उपेत्यापि शिष्यविशेषपक्षपातगर्भत्वेन पापक्षयकरी या-
गिन्यादिक्रियामंगीकृत्यापि प्रवृत्तितः । सकाशात्प्रयोक्तव्यो निषङ्गवाज्रान्तरायादिक्रिष्टकर्मा चिरं
पर्यटितदुरन्तससारकान्तारोऽनन्तकाशास्त्रधमनुष्यजायो दुर्गतनरशिरःशेखररूपः पारगतसमीपोपलब्धस्वकीयपूर्यजनवृत्ता-
न्तः पारगतोपदेशतो दुर्गतत्वनिबन्धनकर्मरूपणाय-“यदहमुपार्जयिष्यामि द्रव्यं तस्मासाक्षादनवर्जं सर्वं जिनायतनादिदु-
नियोदये” इत्यभिप्रायं गृहीत्वान्, काखेन च निर्वाणमयाप्तवानिति । अथ युक्तं सकाशात्तैत्तच्चैव तत्कर्मद्वयोपपत्तेः, न
पुनरन्यस्य, नैव, सर्वधियाशुजनस्वस्म्यव्यापारस्य विशिष्टनिर्जराकारणत्वायोगादिति ॥ ३१ ॥

पूजया परमानन्दमुपकारं विना कथम् । वदति पूज्य इति चैच्छिन्तामस्यादयो यथा ॥ ३२ ॥

पूजयेति-व्यक्तः ॥ ३२ ॥

॥ इति चक्रिचात्रिशिखा ॥ ५ ॥

॥ अथ साधुसामग्र्यद्वान्निशिका ॥ ६ ॥

जितञ्जक्तिप्रतिपादनानन्तरं तत्साध्यं सामग्र्यमाह-

ज्ञानेन ज्ञानिभावः स्याद्विद्वन्भावश्च निश्चया । वैराग्येण विरक्तत्वं संयतस्य महात्मनः ॥ १ ॥
ज्ञानेनेति-व्यक्तः ॥ १ ॥

विषयप्रतिज्ञासारण्यं तथात्मपरिणामवत् । तत्त्वसंवेदनं चेति त्रिधा ज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥ २ ॥

विषयेति-विषयप्रतिज्ञास इत्याख्या यस्य, विषयस्यैव हेयत्वादिधर्मानुरक्तस्य प्रतिज्ञासो यत्र तत् । तथा आत्मनः स्वस्य परिणामो अर्थानर्थप्रतिज्ञासात्मा विद्यते यत्र तत्, आत्मनो जीवस्य परिणामोऽनुष्ठानविशेषसंपादो विद्यते यत्रेति येन सम्यक्त्वलाजप्रयोज्यवस्तुविषयतावत्वमर्थो लभ्यते तत्वं परमार्थस्तत्सम्यक्प्रवृत्ताद्युपहितत्वेन वेद्यते यस्मिंस्तच्च । तत्त्वपदेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तद्विषयस्येतरांशनिषेधावच्छिन्नत्वेनातत्त्वत्वात्, सम्यक्पदेनाविरतसम्यग्दृष्टिज्ञानेन निवृत्तिः, तस्य ज्ञानाज्ञानसाधारणप्रतिज्ञासत्वप्रयोज्यविषयप्रवृत्त्याद्युपहितत्वेऽपि ज्ञानत्वप्रयोज्यविरतिप्रवृत्त्याद्युपहितत्वाच्चावादिति । इत्यमुना प्रकारेण त्रिधाज्ञानं प्रकीर्तितं । तदाह--“विषयप्रतिज्ञासं चात्मपरिणतिमत्तथा । तत्त्वसंवेदनं चैव ज्ञानमाहुर्महर्षयः १”

आद्यं मिथ्यादृशां मुग्धरत्नादि प्रतिज्ञासवत् । अज्ञानावरणापायाद्वाह्यत्वाद्यविनिश्चयम् ॥ ३ ॥

आद्यमिति-आद्यं विषयप्रतिज्ञासज्ञानं । मिथ्यादृशमेव । मुग्धस्याज्ञस्य रत्नप्रतिज्ञासादिवत् तत्तुल्यं । तदाह--“विपक्वं-

टकरणादी वाखादिप्रतिभासयत्” इति । अज्ञानं मत्प्रज्ञानादिकं तदावरणं यत्कर्म तस्यापायः क्षयोपशमस्तस्मात् । तदाह-“ अज्ञानावरणापायं ” इति । प्राज्ञात्यादीनामुपादेयत्वादीनामधिनिश्चयोऽनिर्णयो यतस्मात् । तदाह-“ तदेयत्वाद्यवेदकं ” इति । यद्यपि भिम्याहशामपि घटादिकानेन घटादिप्राज्ञता निश्चीयत एव, तथापि स्वधिययत्वावच्छेदेन तदनिश्चयाप्रदोषः, स्वसंवेद्यस्य स्वस्यैव तदनिश्चयात् ॥ ३ ॥

त्रिभ्रमन्येर्हितीयं तु ज्ञानावरणजेवजम् । अस्मावस्यतिबन्धेऽपि कर्मणा सुखदुःखयुक् ॥ ४ ॥

त्रिभ्रमन्येरिति-त्रिभ्रमन्त्रेः सम्यग्भ्रमस्तु । द्वितीयमात्मपरिणामवत् । ज्ञानावरणस्य जेदः क्षयोपशमस्तम् । तदाह-“ ज्ञानावरणप्राप्तौ ” इति । अस्मावत् यस्तुगुणदोषपरिज्ञानपूर्वकचारित्रेष्ठान्वितं । प्रतिबन्धेऽपि चारित्रमोहोदयजनितान्तरायस्तद्वये सति । कर्मणा पूर्वार्जितेन । सुखदुःखयुक् सुखदुःखान्वितं । तदाह-“पातादिपरतन्त्रस्य तदोपादावसंशयम् । अनर्थाद्यादियुक्तं चात्मपरिणतिमन्मतम् ॥ १ ॥ ” ॥ ४ ॥

स्वस्थवृत्तेस्तृतीयं तु सज्ज्ञानावरणव्याप्यत् । साधार्वित्यवशिष्टमविद्धेन फलप्रदम् ॥ ५ ॥

स्वस्थेति-स्वस्थाऽनाहुता धृतिः कायादिव्यापाररूपा यस्य तस्य साधोः शरीरं । विरक्तिः सप्तसम्यवृत्तिनिवृत्त्यात्मिका तयाऽप्यधिभ्रमपहिंसं । अविद्धेन विज्ञानाभावेन । फलप्रदं । तदाह-“ स्वस्थवृत्तेः प्रशान्तस्य तदेयत्वादिनिश्चयम् । तस्यसंवेदने सम्यग् यस्माच्च फलप्रदम् ॥ १ ॥ ” इयं च सज्ज्ञानावरणस्य ध्यायात् क्षयोपशमात् प्रादुर्भवति । तदाह-“ सज्ज्ञानावरणापायं ” इति ॥ ५ ॥

निष्कंपा च संकंपा च प्रवृत्तिः पापकर्मणि । निरवद्या च सेत्याहुर्लिंगान्यत्र यथाक्रमम् ॥ ६ ॥
निष्कंपा चेति-अत्रोक्तेषु त्रिषु चेदेवज्ञानसंज्ञानत्वेन फलितेषु । यथाक्रमं । पापकर्मणि । निष्कंपा दृढा प्रवृत्तिः । सं-
कंपा चादृढा । निरवद्या च । सा प्रवृत्तिरिति । लिंगान्याहुः । तदुक्तं-“ निरपेक्षप्रवृत्त्यादि लिंगमेतदुदाहृतम् । ” तथा-
“ तस्याविधप्रवृत्त्यादिव्यंगं सदनुबन्धि च ” तथा-“ न्याय्यादौ शुष्कवृत्त्यादिगम्यमेतत्प्रकीर्तितम् । ” इति ॥ ६ ॥

ननु कैतानि लिंगान्युपयुज्यन्ते इत्यत आह-

जातिभेदानुमानाय व्यक्तीनां वेदनात् स्वतः । तेन कर्मान्तरात् कार्यभेदेऽप्येतन्निदाऽद्वयता ॥ ७ ॥
जातीति-जातिभेदस्य निष्कंपपापप्रवृत्त्यादिजनकतावहेदकस्याज्ञानादिगतस्य अनुमानाय उक्तानि लिंगानीति संबन्धः ।
व्यक्तीनामज्ञानादिव्यक्तीनां स्वतो लिंगनैरपेक्षयैव वेदनात् परिज्ञानात् । तेन कर्मान्तरात् चारित्रमोहादिरूपादुदयक्षयो-
पशमावस्थानवस्थितात् । कार्यभेदेऽपि सावधानवधप्रवृत्तिवैचित्र्येऽपि । तन्निदाऽज्ञानादिनिदाऽद्वयता । प्रवृत्तिसामान्ये ज्ञा-
नस्य हेतुत्वासवैचित्र्येणैव तद्वैचित्र्योपपत्तेः । प्रवृत्तौ कर्मविशेषप्रतिबन्धकत्वस्यापि हेतुविशेषविघटनं विनाऽयोगात् । वस्तुतः
कार्यस्वभावावहेदे कारणस्वभावावहेदः सर्वत्राप्यावश्यकः, अन्यथा हेत्वन्तरसमवधानस्याप्यकिंचित्करत्वादिति विवेचितमन्यत्र ७
योगादेवान्त्यबोधस्य साधुः सामर्थ्यमश्रुते । अन्यथाकर्पगामी स्यात् पतितो वा न संशयः ॥ ८ ॥

योगादिति-अन्यत्रबोधस्य तत्त्वसंवेदनस्य । योगादेव संस्काररूपसंबन्धादेव । साधुः सामर्थ्यं पूर्णज्ञायमश्रुते । अन्यथा

तत्त्वज्ञानसंस्काराज्जावे पुनर्योगसम्पन्नपुष्टौ शंकाकांक्षादिनाकर्णगामी वा स्यात्, तदननुष्टौ च पतितो वा न सम्प्रयोऽत्र
कश्चित्, वाय्विगत्याकारश्चत्वात् ॥ ७ ॥

त्रिधा निष्ठापि तत्राद्या सर्वसंपत्करी मता । द्वितीया पौरुषघ्नी स्याद्वृत्तिजिज्ञासा तथा न्तिमा ॥ ९ ॥

त्रिधेति-व्यक्तः ॥ ९ ॥

सदानारंभहेतुर्या सा जिज्ञासा प्रथमा स्मृता । एकवासे द्रव्यमुनौ सवानारंजिता पुनः ॥ १० ॥

सदेति-सदानारंभस्य हेतुर्या जिज्ञासा । सा प्रथमा सर्वसंपत्करी स्मृता । तदेतत्त्वं च सदानारंभपरिद्वारेण सदानारंभगु-
णानुकीर्तनानिर्बन्धव्यपरिणामनिशेषादितयतनया वा । सदानारंजिता तु एकपादे द्रव्यमुनौ संविग्रपाक्षिकरूपे न संभ-
यति । इदमुपलक्षणमेकदशी प्रतिभा प्रतिपन्नस्य अमणोपासकस्यापि प्रतिमाकाशावधिकत्वादनारंभकत्वस्य न तत्संभवः,
न च तन्निष्ठायाः सर्वसंपत्करीकल्पत्योक्त्यैव निस्तारः । इष्ट हि यथाकथंचित्सर्वसंपत्करीयमिति ध्वयद्वारोपपादनेऽपि न
पौरुषघ्नीत्यादिव्यवहारानुपपादनात् । तथा च-“यत्किंचिन्नादियुक्तो यो गुर्वाक्षायां व्यवस्थितः । सदानारंभजिज्ञासस्य स
र्वसंपत्करी मता ॥ १ ॥” इत्याचार्याणामभिधानं संज्ञाविमोक्षणैव, किनकिद्विपकादौ गुर्वाक्षाव्यवस्थितत्वादेरिय सदाऽ-
नारंभित्यस्य फलवत् एव महणात् । अन्यथा लक्षणानुगमापत्तेर्द्रव्यसर्वसंपत्करीमुपेक्ष्य प्राचसर्वसंपत्करीलक्षणमेव वा कृ-
तमिदमिति यथातन्त्रं प्रायनीयम् ॥ १० ॥

दीक्षाविरोधिनी जिज्ञा पौरुषघ्नी प्रकीर्तिता । धर्मलाघवमेव स्यात्तथा पीनस्य जीवतः ॥ ११ ॥

दीक्षेति-दीक्षाया विरोधिनी दीक्षावरणकर्मवन्धकारिणी जिज्ञा पौरुषघ्नी प्रकीर्तिता । तथा जीवतः पीनस्य पुष्टांगस्य धर्मलाघवमेव स्यात् । तथाहि-गृहीतग्रतः पृथिव्याद्युपमर्दनेन शुद्धोञ्जलीविगुणनिन्दया च जिज्ञां गृह्णन् स्वस्य परेषां च धर्मस्य लघुतामेवापादयति । तथा गृहस्थोऽपि यः सदाऽनारंजविहितायां जिज्ञायां तदुचितमात्मानमाकलयन् मोहमाश्रयति, सोऽप्यनुचितकारिणोऽमी खड्वाहता इति शासनावर्णवादेन धर्मलघुतामेवापादयतीति । तदिदमुक्तं-“ प्रव्रज्यां प्रतिपन्नो यस्तद्विरोधेन वर्तते । असदारं जिज्ञास्तस्य पौरुषघ्नीति कीर्तिता ॥१॥ धर्मलाघवकृन्मूढो जिज्ञयोदरपूरणम् । करोति दैन्यात्पीनांगः पौरुषं हन्ति केवलम् ॥२॥” अत्र प्रतिमाप्रतिपन्नजिज्ञायां दीक्षाविरोधित्वाच्चादेव नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ १

क्रियान्तरासमर्थत्वप्रयुक्ता वृत्तिसंज्ञिका । दीनान्धादिष्वियं सिद्धपुत्रादिष्वपि केषुचित् ॥ १२ ॥

क्रियान्तरेति-क्रियान्तरासमर्थत्वेन प्रयुक्ता, न तु मोहेन चारित्रशुद्धीद्वया वा । वृत्तिसंज्ञिका जिज्ञा ज्वति । इयं च दीनान्धादिषु संभवति । यदाह-“ निःस्वान्धपंगवो ये तु न शक्ता वै क्रियान्तरे । जिज्ञामदन्ति वृत्त्यर्थं वृत्तिजिज्ञेयमुच्यते ॥ १ ॥ नातिदुष्टापि चामीपामेपा स्यान्न ह्यमी तथा । अनुकंपानिमित्तत्वात्कर्मलाघवकारिणः ॥ २ ॥” तथा सिद्धपुत्रादिष्वपि केषुचिद्वृत्तिजिज्ञा संभवति । आदिना सारूपिकग्रहः । दीनादिपदान्यपदेश्यत्वाच्चैषां पृथगुक्तिः । श्रूयन्ते चोत्प्रव्रजितां अमी जिनागमे जिह्रुकाः, यतो व्यवहारचूर्णार्थमुक्तं-“जो अणुसासिउ ए पन्निनियत्तो सो सारुविअत्तणेण वा सिअपुत्तत्तणेण वा अन्नल कंचिकादं । सारुविउणाम सिरमुंमो अरजोहरणो अलालयाहिं जिक्कं हिंडइ अभज्जो अ । सिअ-

पुनो ह्यम सयादुतं निरुद्धं हिंरुद्धं वा एया यराबपद्धिं येंदक्षिष्ठां करेद्दं स्रष्टिं वा घरेतिस्ति ” । केषुचिदित्यनेन ये छत्रप्र-
जितत्वेन क्रियान्तरासमर्थान्ते गृह्यन्ते । येषां पुनरत्यन्तावधयीरूणां संयोगातिशयेन प्रपञ्चा प्रति प्रतियज्यमेव मानसं तेषा-
माद्यैव निरुद्धा । एतद्व्यतिरिक्तानामसदारजाणां च पीरुपद्मयेथ । तस्य पुनरिह केवळिनो विदन्तीति अष्टकवृत्तिकृष्णधनं च
तेषां नियतनायापरिग्रानसूचकमित्यवधेयम् ॥ १२ ॥

अन्याधाधेन सामग्र्य मुख्यया निरुद्धयादिवत् । एतत् । पिण्डमकृतमकारितमकद्विपतम् ॥ १३ ॥

अन्येति-अन्येषां स्वव्यतिरिक्तानां दायकानामवाधेनापीकलेन । मुख्यया सर्वसत्कर्षा निरुद्धया । अद्विषद्भ्रमरवत् ।
अकृतमकारितमकद्विपतं च पिण्डं गृह्यतः । सामग्र्यं चारित्रसमृद्ध्या पूर्णत्वं भवति । अद्विषदित्यनेनानय(ट)नप्रतिषेधः । तथा
सत्यन्याहृतवोपप्रसंगात् । साधुयन्दनार्थमागच्छति गृहस्थैः पिण्डानयने नार्यं न विष्यति, तदागमनस्य घन्दनार्थत्वेन साध्व-
र्षपिण्डानयनस्य प्राप्त्यिक्तत्वादिति चेन्नैवमपि मातापतृतायनिवारणदिति वदन्ति ॥ १३ ॥

नन्वेवं सजृहस्थानां गृहे निरुद्धा न युज्यते । अनारमंजरयो यत्र स्वपरार्थं हि कुर्वते ॥ १४ ॥

नन्येधमिति-ननु एव संकल्पितपिण्डस्याप्यग्राह्यत्वे । सद्गृहस्थानां शोचनवाग्रणाधगारिणां गृहे निरुद्धा न युज्यते
यतो । हि यतोऽनारमंजरयोऽनुदरंजरयो यत्र पाकादिविषयं स्वपरार्थं कुर्वते । निरुद्धाश्चरदानासंकटपेन स्वार्थमेव पाकप्रयत्नो
सजृहस्थत्यनंगप्रसंगात्, देवतापित्रितिचिजर्तव्यपोषणपोषजोऽनस्य गृहस्थधर्मत्यग्रयणात् । न च दानकासारपूर्वं देयत्वबु-
द्ध्याऽसंकल्पितं दातुं सक्यस इत्यपि दृष्टव्यम् ॥ १४ ॥

संकल्पनेदविरहो विषयो यावदर्थिकम् । पुण्यार्थिकं च वदता दुष्टमत्र हि दुर्वचः ॥ १५ ॥

संकल्पेति-अत्र हि “असंकल्पितः पिंडो यतेग्राह्य” इति वचने हि । संकल्पनेदस्य यतिसंप्रदानकत्वप्रकारदानेनात्म-
कस्य विरहो दुर्वचः । केनेत्याह-यावदर्थिकं यावदर्थिनिमित्तनिष्पादितं । पुण्यार्थिकं पुण्यनिमित्तनिष्पादितं च । पिंडं दुष्टं
वदता । अन्यथोक्तासंकल्पितत्वस्य यावदर्थिकपुण्यार्थिकयोः सत्त्वेन तयोर्ग्राह्यत्वापत्तेः । तदाह “संकल्पनं विशेषेण य-
त्रासौ दुष्ट इत्यपि । परिहारो न सम्यक् स्याद्यावदर्थिकत्वादिनः ॥ १ ॥ विषयो वास्य वक्तव्यः पुण्यार्थं प्रकृतस्य च । अ-
संभवाजिधानात् स्यादाद्यस्यानासताऽन्यथा ॥ २ ॥” इति ॥ १५ ॥

उच्यते विषयोऽत्रायं जिज्ञे देये स्वभोग्यतः । संकल्पनं क्रियाकाक्षे दुष्टं पुष्टमियत्तथा ॥ १६ ॥

उच्यत इति-अत्रायं विषय उच्यते । यदुत-क्रियाकाक्षे पाकनिवर्तनसमये । स्वभोग्यादात्मीयभोगार्हात् उदनादेर्जि-
घ्रेऽतिरिक्ते देये उदनादौ । ज्यत्तथा “एतावदिहकुंडवाय एतावच्चार्यभ्यः पुण्यार्थं चेति” विषयतया । पुष्टं संवदितं ।
संकल्पनं दुष्टं । तदाह-“विजिघ्रं देयमाश्रित्य स्वभोग्याद्यत्र वस्तुनि । संकल्पनं क्रियाकाक्षे तदुष्टं विषयोऽनयोः ॥ ११ ॥”

स्वोचिते तु तदारंजे निष्ठिते नाविशुद्धिमत् । तदर्थकृतिनिष्ठाभ्यां चतुर्जग्यां ह्ययोर्ग्रहात् ॥ १७ ॥

स्वोचिते त्विति-स्वोचिते तु स्वशरीरकुंडवादेर्योग्ये तु । आरंजे पाकप्रयत्ने । निष्ठिते चरमेन्धनप्रक्षेपेणौदनसिंध्युपहिते ।
तत् स्वभोग्यातिरिक्तपाकशून्यतया संकल्पनं स्वार्थमुपकक्षिपतमथ “मितो मुनीनामुचितेन दानेनात्मानं कृतार्थयित्वा मि”

इत्याकारं । नायिशुधिमत् न दोषान्वितं । तदर्थं साध्वर्थं । कृतिराद्यपाकः, निष्ठा च चरमा पाकः, तान्यां निष्पन्नायां च-
 पुर्नग्या-सर्वर्थं कृतिस्तदर्थं निष्ठा, अन्यार्थं कृतिस्तदर्थं निष्ठा, तदर्थं कृतिरन्यार्थं निष्ठा, अन्यार्थं कृतिरन्यार्थं च निष्ठा,
 इत्येवंप्रकाया द्वयोजनयोर्ग्रहामुक्त्येनोपादानात् । तदुक्तं-“तस्मात् कर्म तस्य निष्ठियं चञ्चलं तस्य च चरिमा सुद्धा” ।
 यदि च साध्वर्थं प्रविष्ट्याद्यारंभप्रयोजकमुज्ज्वलसकल्पनमपि गृहिणो दुष्टं स्यात्तदा सामुयन्वनादियोगोऽपि तथा स्यादिति न
 किञ्चिदेतत् । तद्विदमुक्तं-“स्योचितं तु यदारजे तथासंकल्पनं क्वचित् । न दुष्टं शुभनायत्वाच्चङ्ख्यापरयोगवत् ॥१॥” ॥१॥

प्राय एवमखात्रः स्यादिति चेद्बहुधाप्ययम् । सज्जवीत्यत एवोक्तो यतिधर्मोऽतिदुष्करः ॥ १८ ॥

प्राय इति-एवमसकल्पितस्यैव पितृस्य प्राणस्य । प्रायोऽखात्र स्यात् शुद्धपिनाप्राप्तिः स्यात् । इति चेत् बहुधापि सक-
 ह्यातिरिक्तैर्बुध्निरपि प्रकारैः शक्तिवन्तितादिभिरयमखात्रः संजयी । अथवा-एवं प्रायोऽसंकल्पितस्याखात्रः स्यादिति
 चेद्बहुधाप्ययमसकल्पितस्य खात्रः संजयी । अपितृनां विमूढामजावेऽपि च बहूनां पाकस्योपखण्डेः । तथापि तद्वत्सेर्द्ध
 प्करत्याचव्येतेतुरनासता स्यादित्यत आह-इत्यत एव यतिधर्मो मूलोत्तरगुणसमुदायरूपोऽतिदुष्कर उक्तः, अतिदुर्लभं
 मोक्षं प्रति अतिदुष्करस्यैव धर्मस्य हेतुत्वात्, कार्यानुरूपकारणवचनेनैवाप्त्यसिद्धेः ॥ १८ ॥

संकल्पितस्य गृहिणा त्रिधाशुद्धिमतो ग्रहे । को वोप इति चेज्ज्ञाते प्रसंगात्पापवृद्धितः ॥ १९ ॥

संकल्पितस्येति-गृहिणा गृहस्थेन । संकल्पितस्य यत्यर्थं प्रतिदित्सितस्य । त्रिधाशुद्धिमतो मनोयाकायशुद्धस्य साधोर्भेदे

ग्रहणे को दोषः । आरंभप्रत्याख्यानस्य देशतोऽव्यव्याधातादिति चेत् ज्ञाते “ मदर्थं कृतोऽयं पिंरु ” इति ज्ञाते सति त-
द्ग्रहणे प्रसंगात्, गृहिणः पुनः तथाप्रवृत्तिलक्षणात् पापवृत्तिः तस्मिन्तन्नावस्य परिहार्यत्वात् ॥ १९ ॥

यत्यर्थं गृहिणश्चेष्टा प्राण्यारंभप्रयोजिका । यतेस्तद्वर्जनोपायहीना सामग्र्यघातिनी ॥ २० ॥

यत्यर्थमिति—यत्यर्थं गृहिणः प्राण्यारंभप्रयोजिका चेष्टा निष्ठितक्रिया । तद्वर्जनोपायैराधाकर्मिककुक्षपरित्यागादिवद-
णैर्हीना सती । यतेः सामग्र्यघातिनी गुणश्रेणीहानिकर्त्री ॥ २० ॥

वैराग्यं च स्मृतं दुःखमोहज्ञानान्वितं त्रिधा । आर्तध्यानारूपमाद्यं स्याद्यथाशक्त्यप्रवृत्तितः ॥ २१ ॥
वैराग्यं चेति—दुःखान्वितं मोहान्वितं ज्ञानान्वितं चेति त्रिधा वैराग्यं स्मृतं । आद्यं दुःखान्वितं आर्तध्यानाख्यं स्यात् ।
यथाशक्ति शक्त्यनुसारेण मुक्त्युपायेऽप्रवृत्तितः । तात्त्विकं तु वैराग्यं शक्तिमतिक्रम्यापि श्रज्जातिसंशयेन प्रवृत्तिं जनयेदिति ॥

अनिष्टा ह्यत्र संसारे स्वेष्टालाभादनुत्कटा । नैर्गुण्यदृष्टिजं द्वेषं विना चित्तांगखेदकृत् ॥ २२ ॥
अनिष्ठेति—अत्र हि वैराग्ये सति । संसारे विषयसुखे । अनिष्टा इष्टान्नावलक्षणा आत्मपरिणतिः । नैर्गुण्यदृष्टिजं संसा-
रस्य बलवदनिष्टसाधनत्वप्रतिसन्धानजं । द्वेषं विनाऽनुत्कटा । अत एव चित्तांगयोः खेदकृत् मानसशरीरदुःखोत्पादिका
इष्टाविच्छेदो हि विधा स्यात् अलन्यविषयत्वज्ञानाद्वेषाच्च, आद्य इष्टाप्रसिद्धानाहुःखजनकः, अन्त्यश्च न तथेति ॥ २३ ॥

एकान्तारमग्रहोभूतभवनैर्गुण्यदर्शनात् । शान्तस्यापि द्वितीयं सज्ज्वरानुभवसन्निभम् ॥ २३ ॥

एकान्तेति-एकान्तः सर्वथा सन् कधी वा य आत्मा तस्य प्रवृत्त्यर्थं यत्नवर्तैर्गुणयदर्शनं ततः । शान्तस्यापि प्रशमव-
तोऽपि लोकदृष्ट्या । द्वितीयं मोहान्वितं वैराग्यं जयति । एतच्च सन् शक्त्यावस्थितो यो म्वरस्तस्यानुदयो वेद्याप्राकाशख-
दण्डस्तस्मिन् तेषां जयेत् । द्वेषजनितस्य वैराग्यस्योत्कटत्वेऽपि मिथ्याज्ञानथासनाऽधिष्ठेदादपायप्रतिपातशक्तिसमन्विततयात्
स्याद्वादविषयया ज्ञात्वा सद्भानां कष्टमंगिनाम् । तृतीयं जवज्जीजाजां मोहोपायप्रवृत्तिमत् ॥ २४ ॥

स्याद्वादिति-स्याद्वादस्य सकलनयसमूहात्मकयवनस्य विषयया वञ्चानामंगिना कष्टं दुःखं ज्ञात्वा । जवज्जीजाजां ससार-
जयवता तृतीयं ज्ञानान्वितं वैराग्यं जयति । तच्च मोहोपाये विरक्तसाक्षात्खल्लक्षणे प्रवृत्तिमत् प्रकटवृत्त्युपहितं ॥ २४ ॥

सामर्थ्यं स्यादनेनैव द्वयोस्तु स्वोपमर्दतः । अत्रांगत्वं कदाचित्स्याद्गुणवत्पारतन्त्र्यतः ॥ २५ ॥

सामर्थ्यमिति-अनेनैव ज्ञानान्वितवैराग्येणैव । सामर्थ्यं सर्वथा दुःखोच्छेदलक्षणे स्यात्, ज्ञानसहितवैराग्यस्यापायशक्ति
प्रतिबन्धकत्वात् । द्वयोस्तु दुःखमोहान्वितवैराग्ययोः स्वोपमर्दतः स्यधिनाशकारा । अत्र ज्ञानान्वितवैराग्येऽङ्गत्वमुपकार-
कत्वं । कदाचिद्बुद्धोदयदशायां स्यात् । गुणवतः पारतन्त्र्यं आकावशवृत्तित्वं ततः । ज्ञानवत्पारतन्त्र्यस्यापि क्वचित्तो ज्ञानतयात् ॥

ननु गुणवत्पारतन्त्र्यं विनाऽपि जायशुद्ध्या वैराग्यसाफल्यं जपिष्यतीत्यत आह-

जायशुद्धिरपि न्याय्या न भागनिनुसारिणी । अप्रकाप्यस्य बाधस्य विनैतत्स्वाभद्रात्मिका ॥ २६ ॥

जायेति-जायशुद्धिरपि यमनियमादिना मनसोऽसद्विषयमानतापि । एतत् गुणवत्पारतन्त्र्यं विना । अप्रकाप्यस्य गीता-

श्रौपदेशावधारणयोग्यतारहितस्य । वादस्य अज्ञानिनः । स्वाग्रहात्मिका शास्त्रश्रद्धाधिकस्वकटपनाजिनिवेशमयी । मार्गो विशिष्टगुणस्थानावासिप्रवणः स्वरसवाही जीवपरिणामस्तदननुसारिणी न न्याय्या । यदाह—“ जावशुच्चिरपि ज्ञेयां येषां मार्गानुसारिणी । प्रज्ञापनाप्रियात्यर्थं न पुनः स्वाग्रहात्मिका ॥ १ ॥ रागो द्वेषश्च मोहश्च जावमादित्यहेतवः । एतदुत्कर्षतो ज्ञेयो हन्तोत्कर्षोऽस्य तत्त्वतः ॥ २ ॥ तथोत्कृष्टे जगत्यस्मिन् शुद्धिर्वै शब्दमात्रकम् । स्वबुद्धिकटपनाशिष्टिपनिमित्तं नार्थवद्भवति ॥ ३ ॥ ” ॥ ३६ ॥

मोहानुत्कर्षकृच्चैतदत एवापि शास्त्रवित् । क्षमाश्रमणहस्तेनेत्याह सर्वेषु कर्मसु ॥ ३७ ॥
मोहेति—एतद्गुणवत्पारतंत्र्यं च । मोहानुत्कर्षकृत् स्वाग्रहहेतुमोहापकर्षनिवन्धनं । तदाह—“ न मोहोऽत्रिक्तताभ्रावे स्वाग्रहो जायते क्वचित् । गुणवत्पारतंत्र्यं हि तदनुत्कर्षसाधनम् ॥ १ ॥ ” अत एव गुणवत्पारतंत्र्यस्य मोहानुत्कर्षकृत्त्वादेव । शास्त्रविदपि आगमज्ञोऽपि । सर्वेषु कर्मसु दीक्षादानोद्देशसमुद्देशादिषु । क्षमाश्रमणहस्तेनेत्याह । इन्द्रमन्त्रिजापस्य जावतो गुरुपारतंत्र्यहेतुत्वात् तस्य च मोहापकर्षपक्षराडतिचारशोधकत्वात् । तदाह—“ अत एवागमज्ञोऽपि दीक्षादानादिषु ध्रुवम् । क्षमाश्रमणहस्तेनेत्याह सर्वेषु कर्मसु ॥ १ ॥ ” ॥ ३७ ॥

यस्तु नान्यगुणान् वेद न वा स्वगुणदोषवित् । स एवैतन्नाद्रियते न त्वासप्तमहोदयः ॥ ३८ ॥

यस्त्विति—व्यक्तः ॥ ३८ ॥

गुणवद्बहुमानाद्यः कुर्यात्प्रवचनोद्भूतिम् । अन्येषां दर्शनोत्पत्तेस्तस्य स्यादुद्भूतिः परा ॥ ३९ ॥

गुणयदिति-गुणयतां ज्ञानादिगुणशालिनां बहुमानात् । यः प्रवचनस्योपपत्तिं बहुजनश्लाघां कुर्यात् । तस्य स्वतोऽप्येतां दर्शनोत्पत्तेः । परा तीर्थं कस्त्वादिवद्वहणा उच्यते । कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य । तदाह-“ यस्तु सतौ यथाशक्ति सोऽपि सम्यक्स्वदेदुताम् । अग्रेषा प्रतिपद्येह तदेवामोत्यनुव्रजम् ॥ १ ॥ प्रदीपतीप्रसङ्गेशं प्रशमाविगुष्ठान्न्यसम् । निमित्तं सर्वसीस्याना तथा सिद्धिसुखावहम् ॥ २ ॥ ” ॥ २९ ॥

यस्तु शासनमाखिन्येऽनाजोगेनापि वर्तते । वच्नाति स तु मिथ्यात्वं महानर्थनिवन्धनम् ॥ ३० ॥ यस्त्विह-यस्तु शासनमाखिन्ये षोडश्विरुग्गुणयमिन्वादिना प्रयचनोपपाते । अनाजोगेनाव्यज्ञानेनापि वर्तते । स तु शासनमाखिन्योत्पादनावसर एव मिथ्यात्वोदयात् । महानर्थनिवन्धनं दुरन्तसंसारकान्तारपरिघ्नमष्टकार्षं मिथ्यात्वं वच्नाति । यदाह-“ यः शासनस्य माखिन्येऽनाजोगेनापि वर्तते । स तन्मिथ्यात्वहेतुत्वादन्येषां प्राणिना ह्रवम् ॥ १ ॥ वच्नात्यपि तदेयात् परं संसारकारणम् । विपाकदाहणं घोरं सर्वानर्थनिवन्धनम् ॥ ३ ॥ ” ॥ ३० ॥

स्वेष्टाचारे च बालानां माखिन्यं मार्गवाधया । गुणानां तेन सामर्थ्यं गुणवत्पारतंत्र्यतः ॥ ३१ ॥ स्वेष्टेति-याखानामज्ञानिनां स्वेष्टाचारे च सति । मार्गस्य बाधया “ अप्रधानपुरुषोऽय जैनानां मार्गः ” इत्येवं जनप्रवावरूपया माखिन्यं प्रवर्तति मार्गस्य । तेन हेतुना गुणवत्पारतंत्र्यत एव गुणानां ज्ञानादीनां सामर्थ्यं पूर्वस्त्वं प्रवर्तति ॥ ३१ ॥ इह विज्ञाय मतिमान् यतिर्गीतार्थसगकृत् । त्रिधाशुद्ध्याचरन् धर्मं परमानन्दमश्नुते ॥ ३२ ॥

इहमिति-स्पष्टः ॥ ३१ ॥ ॥ इति साधुसामर्थ्यघात्रिसिद्धिका ॥ ६ ॥

॥ अथ धर्मव्यवस्थाद्वात्रिंशिका ॥ ७ ॥

साधुसामर्थ्यं धर्मव्यवस्थया निर्वाह्यत इतीयमन्त्राग्निधीयते-

ऋक्षयान्नद्वयविवेकाच्च गम्यागम्यविवेकतः । तपोदयाविशेषाच्च स धर्मो व्यवतिष्ठते ॥ १ ॥

ऋक्षयेति-व्यक्तः ॥ १ ॥

ऋक्ष्यं मांसमपि प्राहुः कश्चित्प्राण्यंगन्नावतः । ओदनादिवदित्येवमनुमानपुरःसरम् ॥ २ ॥

ऋक्ष्यमिति-मांसादिकमन्नद्वयं, ओदनादिकं च ऋक्ष्यमिति सकलशिष्टजनप्रसिद्धा व्यवस्था । तत्र कश्चित्सौगतो “मांसमपि ऋक्ष्यं, प्राण्यंगन्नावतः प्राण्यंगत्वात्, न चायमसिद्धो हेतुः, मांसस्य प्राण्यंगतायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, ओदनादिवत् । न चात्र दृष्टान्ते हेतुवैकल्यं, ओदनस्यैकेन्द्रियप्राण्यंगत्वेन प्रतीतत्वात् ” इत्येवं अनुमानपुरःसरं प्राहुः ॥ २ ॥

स्वतंत्रसाधनत्वेऽदोऽयुक्तं दृष्टान्तदोषतः । प्रसंगसाधनत्वेऽपि बाधकत्वाप्लवस्थितेः ॥ ३ ॥

स्वतंत्रेति-अदः सौगतोक्तमेतदनुमानं । स्वतंत्रसाधनत्वे दृष्टान्तदोषतो दृष्टान्तस्य साधनैवैकव्यादयुक्तं, वनस्पत्याद्ये केन्द्रियाणां बौद्धस्य प्राणित्वेनासिद्धत्वात् । प्रसंगसाधनत्वेऽपि विकल्पसिद्धदृष्टान्ताद्युपादानेन परमतदूपाणामात्रपर्यवसित-हेतुत्वेऽपि अदोऽयुक्तं, व्यवस्थितेर्लोकोगमसिद्धन्नद्वयान्नद्वयव्यवस्थाया बाधकत्वात् प्राण्यंगत्वमात्रस्य ऋक्ष्यत्वाप्रयोजक-

स्यात् । न हि शक्यजहाणकत्वमेव ज्ञायत्वं, किं त्यधर्माजनकजहाणकस्य, तत्र च व्यवस्था प्रयोजिकेति । तदाह—“ ज-
ह्याजह्यव्यवस्येह शास्त्रादौकनिबन्धना । सर्वेव जायतो यस्मात्तस्मादेतदसांपतम् ॥ १ ॥ ” ॥ ३ ॥

इष्टं चैतदप्युपेयं, यतः—

व्यवस्थितं हि गो-पेयं क्षीरादि रुधिरादि न । न्यायोऽत्राप्येव नो चेत्स्यान्निष्ठुर्मांसादिकं तथा ॥ ४ ॥
व्ययस्थितमिति—व्ययस्थितं हि गो-क्षीरादि पेयं, रुधिरादि न हि, गवागत्याधिक्षेपादुज्जयोरविशेषः । एष न्यायोऽत्रा-
प्यधिकृतेऽप्ययतरति, प्रास्यंगत्वेऽप्योदनादेर्नश्यत्यस्य मासादेखाजह्यत्वस्य व्यवस्थितत्वात् । तदुक्तं—“ तत्र प्राण्यगमप्येकं
जह्यमन्यसु नो तथा । सिञ्जं गयादिसरक्षीररुधिरादौ तथेक्षणात् ॥ १ ॥ ” नो चेत् यदि च नैवमप्युपगम्यते तदा तय-
न्निष्ठुर्मांसादिकं तथा जह्यं स्यात्, प्राण्यगत्याधिक्षेपात् । तदाह—“ निष्ठुर्मांसनिषेधोऽपि न वैय युज्यते कश्चित् ।
अस्त्यप्याद्यपि च जह्यं स्यात्प्राण्यगत्वाविशेषतः ॥ १ ॥ ” किं चेव स्त्रीत्वसाम्याच्चायाजनन्योरप्यविशेषेण गम्यत्वप्रसंग
इति नायमुन्मत्तप्रखापो विदुषां सदसि शोचते । यदाह—“ यतायन्मात्रसाम्येन प्रवृत्तिर्यदि भेष्यते । जायायां स्वजनन्या
च स्त्रीत्याशुहृदयैव सास्तु ते ॥ १ ॥ ” मन्मदतत्रपारिणोऽत्रापीष्टापत्तिरेवेति भेष्यत्वात् षडुधाऽन्यत्र निराकृतं, खेयतश्चाग्रे
निराकरिष्यामः ॥ ४ ॥

अपि च प्रसंगसाधनं परान्युपगमानुसारेण जयति, न चास्माकं प्राण्यगत्वेन मांसमज्जयमित्यप्युपगमः किं न जीवो-
त्पत्त्याधयत्वादिति दर्शयन्नाह—

प्राण्यंगत्वादन्नद्वयत्वं न हि मांसे मतं च नः । जीवसंसक्तिहेतुत्वात् किं तु तज्जर्हितं बुधैः ॥ ५ ॥
प्राण्यंगत्वादिति-न हि नोऽस्माकं प्राण्यंगत्वान्मांसेऽन्नद्वयत्वं च मतं । किं तु जीवसंसक्तिहेतुत्वात् तन्मांसं बुधैर्वहु-
श्रुतैर्गर्हितं निषिद्धम् ॥ ५ ॥

तथाहि-

पच्यमानामपक्वासु मांसपेसीषु सर्वथा । तंत्रे निगोदजीवानामुत्पत्तिर्जणिता जिनैः ॥ ६ ॥

पच्यमानेति-एतदर्थसंवादिनी चयं गाथा-“आमासुय पक्वासु य विपच्चमाणसु मंसपेसीसु । आयंतियमुववाले जणिउ
अ निगोअजीवाणं ॥ १ ॥ ” ॥ ६ ॥

ननु जवतामेव क्वचिदागमे मांसजद्वयतापि श्रूयते इति पूर्वोपरविरोध इत्याशङ्क्याह-

सूत्राणि कानिचिद्वेदोपज्जोगादिपराणि तु । अमद्यमांसाशितया न हन्यन्ते प्रसिद्धया ॥ ७ ॥

सूत्राणीति-कानिचित्तु सूत्राणि । वेदवेदेदसूत्रोक्तप्रायश्चित्तौपयिकार्थविशेषः, उपज्जोगश्च वहिःपरिजोगः, आदिनाऽत्य-
न्तापवादादिग्रहः तत्पराणि । प्रसिद्धयाऽमद्यमांसाशितया साधोर्न विरुध्यन्ते । उत्सर्गतो मांसजक्षणस्य दुष्टत्वादेवेति
जावः । तथाहि-“अविय इह दन्तिस्सामि पिंनं वा दोयं वा खीरं वा दहिं वा एवणीयं वा घयं वा गुदं वा तिष्ठं वा महुं वा
मज्जं वा मंसं वा संकुल्लिं वा फाणिअं वा पूअं वा सिहरणिं वा तं वा पुषामेव जुच्चा पमिगहं च संदिहिय संमज्जिय तले पच्चा

त्रिरूहि संजिं गाहायइकुखं पिन्वोयपनियाए पविसिस्सामि वा गिस्समिस्सामि वा माइजा ए संपासे” इत्यत्र नवरं मयमांसे देवसूत्रान्निप्रायेण व्याख्येये इति वृत्तिकृष्णाख्यातवान्, अथवा कश्चिदतिप्रमादावदृग्धोऽत्मन्तगृधृतया मयमांसाद्याभयेदसस्तुपादानमिति मातृस्थानस्पर्शयोग्यतया नेदमपि विरुध्यते । तथा--“ से त्रिस्कु वा त्रिरूणी वा से अं पुण जाणिञ्जा वदुअच्चिअं मंसं वा भञ्ज वा वदुकेटयं ” इत्यादिकं सूत्रमपि बहुपरित्यजनघर्मकमांसाग्रहणस्य गृहस्थार्मन्त्रप्रादिविधेर्महये सत्यपि कंटकादिपरिष्ठापनविधेः प्रतिपादकः । “ अस्योपादानं क्वचिदुताद्युपशमनार्थं सर्वेषोपदेशतो ब्राह्मपरिज्ज्ञेनेन स्वेदादिना ज्ञानाद्युपकारकत्वात् फलवद्बुद्धेः, शुजिम्मात्र बहिः परिज्ज्ञेगार्थः ” । इति व्याख्यया न विरुद्धः । तथा--“ से त्रिस्कु वा त्रिरूणी वा आव समासे से अं पुण जाणिञ्जा मंसं वा मच्चिं वा ज्जिक्कमाणं पेहाए तिस्रपूअं वा आपसाए अयस्सन्निजमाणं पेहाए नो खच्च खच्च अयस्सकमिण्ठं जासिञ्ज नञ्जह गिलासाए ” इत्यत्र चान्यत्र ग्यानादिकार्थादित्यनेनात्यन्तापवाद एव छेदसमसूत्रवियय इति न कश्चिद्विरोधः क्षुतपरिष्कृतचेतसां प्रतिज्ञाति ॥ ७ ॥

नप्राण्यगसमुच्चं चेत्यादिना वोपि वारितम् । संकावतारसूत्रावौ तदित्येतद्वयौ दितम् ॥ ८ ॥

नेति-न प्राण्यगसमुच्चमित्यादिना च “ न प्राण्यगसमुच्चं मोहादपि शेषचूर्णमश्रीयात् ” इत्यादिग्रन्थेन च बोधपि युष्माकमपि क्षकावतारसूत्रादौ । तन्मांसजदृष्टं वारितं निषिद्धं । आदिना शीघ्रपटदादिशास्त्रपरिमहः । इत्येतन्मांसजद्वयत्वं वृथोदितं परेषा ॥ ८ ॥

अधिकृतार्थ एव वाद्यन्तरभतनिरासायोपक्रमते-

न मांसजक्षणे दोषो न मध्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा भूतामां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ए ॥
नेति-न नैत्र मांसजक्षणे दोषः कर्मबन्धलक्षणः । न मध्ये पीयमान इति गम्यते । न च मैथुने सेव्यमान इति गम्यते ।
यतः प्रवृत्तिः स्वभाव एषा मांसजक्षणादिका भूतानां प्राणिनां । निवृत्तिर्विरमणं पुनर्मांसजक्षणादिभ्यो महदभ्युदयलक्षणं
फलं यस्याः सा ॥ ए ॥

जक्षयं मांसं परः प्राहानालोच्य वचनादतः । जन्मान्तरार्जनानुष्ठं न चैतद्धेद यत्स्मृतम् ॥ १० ॥
जक्षयमिति-परो द्विजन्मजातीयः । अतो वचनात् । अनालोच्य पूर्वोपस्थाखन्यायविरुद्धतां । मांसं जक्षयं प्राह ।
न चैतन्मांसजक्षणं । जन्मान्तरार्जनात् अन्यजवोत्पादनात् दुष्टं वेद जानाति । यत् स्मृतं मतुना ॥ १० ॥

मांसजक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्रयहम् । एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ११ ॥
मामिति-अत्र हि जक्षकस्य जक्षितेन जक्षणीयत्वप्राप्तिनिबन्धनजन्मान्तरार्जनादेव व्यक्तं मांसजक्षणस्य दुष्टत्वं प्रती-
यत इति तददुष्टत्वप्रतिपादकं वचनमनैनैव विरुध्यते ॥ ११ ॥

निषेधः शास्त्रबाह्योऽस्तु विधिः शास्त्रीयगोचरः । दोषो विशेषतात्पर्यान्नन्वेवं न यतः स्मृतम् ॥ १२ ॥
मिषेध इति-ननु शास्त्रबाह्यो मांसजक्षणे निषेधोऽस्तु, निरुक्तवत्प्राप्तनिषेधे विध्यर्थोऽन्येतु, विधिश्च शास्त्रीयगोचरो
वचनोक्तमांसजक्षणाविषयोऽस्तु, एवं विशेषतात्पर्याद्विधিনিषेधवाक्यार्थयोर्विधेयनिषेधयोः सामानाधिकरण्येनान्वये तात्प-

र्यान् दोषः । “ न मांसजदले दोष ” इत्यत्र मांसजदणसामान्ये दोषाजायवाधलक्षणः, अन्यथा “ ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
कामो यजेत ” इत्यादावपि स्वर्गादिसामान्ये यागादिकार्यतायाधप्रसंगात् । इष्टं च-“ इष्टं जम्भैष दोषोऽत्र न शास्त्राद्वा-
द्यजदशम् । प्रतीत्यैष निषेधश्च न्याय्यो वाक्यान्तराश्रितः ॥ १ ॥ ” इत्यत्र नेत्यादौ पूर्णपक्षान्निभायेण । नैव, यतः
शास्त्राद्वाद्यजदशं प्रतीत्यैष जम्भसदृशो दोषो निषेधश्च निरुक्तलक्षणपित इति पूर्वव्याख्यानमेवादृतं । शास्त्राद्वाद्यजदश-
प्रतीत्यै सामान्यत इत्यर्थः, नैष निषेध इति तु व्याख्यानं विशेषतात्यर्थं परस्येष्टमेव, विशेषतात्यर्थं ग्रहणमहोपायमाह-
यतः स्मृतम् ॥ १३ ॥

प्रोक्षितं जदयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया । यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ १३ ॥

प्रोक्षितमिति-प्रोक्षितं वैदिकमन्त्रान्युद्धृतं । जदयेदमीयात् । मांसं निक्षितं । ब्राह्मणानां च काम्यवेद्यया । द्विजद-
कावयोपं प्रति तदनुश्रया विधिन्यायो यत्र यागश्राद्धप्राचूर्णकादौ प्रक्रिया तस्यान्तिक्त्वेण यथाविधि । तत्र यागविधिः
पशुमेघान्धमेधादिशास्त्रसिद्धः श्राद्धविधिस्तु द्वौ मांसौ मत्स्यमांसेनेत्यादिप्रसिद्धः । प्राचूर्णकविधित्तु याज्ञवल्क्योक्तोऽयं-
“ महोदधे वा महारजं वा श्रोत्रियाय प्रकल्पयेदिति ” तथा नियुक्तस्तु गुरुत्रिर्व्यापारित एव । तथा प्राश्नानामेवेन्द्रियादी-
नामेव चात्यये विनाशो उपस्थिते इति शेषः । आत्मा हि रक्षण्यः यदाह-“ सर्वत एवात्मानं गोपयेदिति ” ॥ १३ ॥

नैतन्निवृत्त्ययोगेन तस्याः प्राप्तिनियंत्रणात् । प्राप्ता चास्य निषेधेन यत एतदुदाहृतम् ॥ १४ ॥

नैतदिति—एतद्विशेषपरत्वेन विधिनियेधोज्ञयसमाधानं प्रकृते न युक्तं । निवृत्ययोगेन मांसजक्षणनिवृत्यसंज्ञवेन । तस्या निवृत्तेः । प्राप्तिनियंत्रणात् प्राप्तिनियमनात्, प्राप्तमेव प्रतिषिध्यत इति न्यायात् । तर्हि प्रोक्षितादिविधिना प्राप्तमेव निषिध्यतां, न, प्राप्तेर्निवृत्तेर्नियेधेन निषिद्धकर्मकरणे पापप्रचयस्यैव संज्ञवात् तस्या महाफलत्वानुपपत्तेः । यत एतदुदाहृतं जवग्रन्थे ॥ १४ ॥

यथाविधि नियुक्तस्तु यो मांसं नास्ति वै द्विजः । स प्रेत्य पशुतां याति संज्ञवानेकविंशतिम् ॥ १५ ॥

यथाविधीति—यथाविधि शास्त्रीयन्यायानतिक्रमेण । नियुक्तो गुरुभिर्व्यापारितः । तुः पुनरर्थः, तस्य चैवं प्रयोगः—अविधिना मांसमखादन्निर्दोष एव, यथाविधि नियुक्तः पुनः । यो मांसं नास्ति । वै इति निपातो वाक्यालंकारार्थः । द्विजो विप्रः । स प्रेत्य परलोके । पशुतां तिर्यग्जावं याति । संज्ञवानि संज्ञवा जन्मानि तान् एकविंशतिम् ॥ १५ ॥

अधिकारपरित्यागात् पारिव्राज्येऽस्तु तत्फलम् । इति चेत्तदज्ञावे नादुष्टतेत्यपि संकटम् ॥ १६ ॥

अधिकारेति—अधिकारस्य गृहस्थजावक्षणस्य परित्यागात् । पारिव्राज्ये मस्करित्वे । तत्फलं मांसजक्षणनिवृत्तिफलमस्तु । अयमज्ञिप्रायः—गृहस्थतायां प्रोक्षितादिविशेषणं मांसं जक्षणप्रतिपत्तिद्वारेण विनिवर्तत इत्येवं प्राप्तिपूर्विका निवृत्तिर्मांसजक्षणस्य स्यात्, सा च सफला । इति चेत्तदज्ञावे पारिव्राज्याज्ञावे नादुष्टता, प्राप्तिपूर्वकनिवृत्या अज्ञावेऽग्न्युदयादिफलाज्ञावापत्तिक्षणदोषपरिहार इत्यपि संकटमायुष्मतः । यदाह—“पारिव्राज्यं निवृत्तिश्चेद्य-

क्त्वप्रसिपत्तितः । फलान्नायः स एवास्य दोषो निर्दोषतैष न ॥ १ ॥” ननु प्राप्तिः प्रमाणपरिच्छेद एव स आन्ताब्दीयमासन्न
 द्वावेऽप्यस्तीति तन्निवृत्तेः फलवत्त्वमनामार्थ, अन्यथा “ प्राप्तिमेव प्रतिविध्यत ” इति मंत्रपाठवद्व्याख्याच्छेदे वद्विरपि सिन्धे-
 तन्निवृत्तेस्मात्र सस्थात्, यस्तुतो निषिद्धनिवृत्तिर्न धर्मजननी किं त्वधर्मानायप्रयोजिका, निषिद्धप्रवृत्तेः अधर्महेतुत्वेन तद-
 जाये तदनुत्पत्तेः । निवृत्तिपदं चात्र पारिभाष्यपरमेव सर्वकर्मन्यासकस्य तस्य महाफलत्वोपपत्तेरिति न कोऽप्यत्र दोषः,
 इति चेन्न, तस्मादि “ न मांसन्नक्षणे दोष ” इत्यत्र मांसन्नक्षणापदस्य शाब्दीयमांसन्नक्षणापरत्वे तदनुत्पत्तेः साध्ये प्रतप्रवृ-
 त्तिविषयस्य हेतोरनैकान्तिकत्वात्, प्रवृत्तौ विहितस्यविशेषणप्रदोपे च विशेष्यभागास्य वैयर्थ्यात्, फलतः पक्षहेत्वोरविशे-
 चापत्तेः । किं चोत्सर्गतो निषिद्धं पुष्टास्त्रवनसमावेष्टो न क्वचित्कदाचित्कस्यचिद्गुणायवहमपि स्वकृतोऽनुत्पत्तां न परित्यज्यति ।
 यथा वैद्यकनिषिद्धं स्वेदकर्म ग्वरापनयनाय विधीयमानं । न चात्र किञ्चिदाक्षयनं पस्यामो विनाऽधर्ममवृद्धिकुतूहलादि-
 ति । अधिकं मत्कृतस्याद्यादकृतमस्रवायाम् ॥ १६ ॥

मद्येऽपि प्रकटो दोषः श्रीहीनाशाविरैद्धिकः । सन्धानजीवसिद्धत्वान्महानामुष्मिकोऽपि च ॥ १७ ॥

मद्येऽपीति-मद्येऽपि मधुन्यपि । प्रकटो दोषः । श्रीर्षवमीः, श्रीर्षव्या, आदिना विवेकादिग्रहः, तन्माशात् । पेरिक
 इदं विपाकप्रदर्शकः । तन्मासुष्मिकोऽपि परन्त्ये विपाकप्रवर्त्तकोऽपि । महान् दोषः । सधानेन जलमिश्रितवद्व्युत्पन्नसं-
 स्थापनेन जीवसिद्धत्वात् जीवससक्तिसस्थात् । सन्धानवत्यप्यारनाखायाधिय नात्र दोष इति चेन्न, आलोपीतदुष्टत्वमोच-
 नात् । तदाह-“ मद्यं पुनः प्रमादार्गं तथा सच्चिदानाशनं । सन्धानयोपवसन्न न दोष इति साहसम् ॥ १ ॥” मद्यस्या-

तिदुष्टत्वं च पुराणकथास्वपि श्रूयते । तथाहि—“ कश्चिद्विस्तृतस्तेषु जीत इन्द्रः सुरस्त्रियः । क्षोजाय प्रपयामास तस्या-
गत्य च तास्तकम् ॥१॥ विनयेन समाराध्य वरदानिमुखं स्थितम् । जगुर्मद्यं तथा हिंसां सेवस्वाब्रह्म वेद्यया ॥ २ ॥ स एवं
गदितस्तान्निर्घयोर्नरकहेतुताम् । आलोच्य मद्यरूपं च शुद्ध(क्षि)कारणपूर्वकम् ॥ ३ ॥ मद्यं प्रपद्य तन्नोगान्नष्टधर्मस्थितिर्म-
दात् । विदंशार्थमजं हत्वा सर्वमेव चकार सः ॥ ४ ॥ ततश्च ब्रष्टसामर्थ्यः स मृत्वा दुर्गतिं गतः । इहं दोषाकरो मद्यं-
विज्ञेयं धर्मचारिणिः ॥ ५ ॥ ” इति ॥ १७ ॥

नियमेन सरागत्वाहुष्टं मैथुनमप्यहो । मूलमेतदधर्मस्य निषिद्धं योगिपुङ्गवैः ॥ १८ ॥

नियमेनेति—नियमेन निश्चयेन । सरागत्वात् “ न तं विणा रागदोसेहि ” इति वचनात् । अहो मैथुनमपि दुष्टं ।
एतदधर्मस्य मूलं “ मूलमेयमहम्मस ” इत्याद्यागमात् । योगिपुंगवैर्जगवज्जिनिषिद्धं जगवत्यां तस्य महाऽसंयमकारि-
त्वप्रतिपादनात् । तदुक्तं “ मेहुणं जते सेवमाणस्स केरिसए असंजमे कज्जति ? गोयमा । से जहा णामए केइ पुरिसे
बूरनदियं वा रूअनदियं वा तत्तेणं अजकणणं समज्जिधंसिज्जा मेहुणं सेवमाणस्स एसिसए असंजमे कज्जइ सि ” ॥१८॥

धर्मार्थं पुत्रकामस्य स्वदारेष्वधिकारिणः । रुतुकाक्षे न तदुष्टं दुधादाविव जोजनम् ॥ १९ ॥

धर्मार्थमिति— धर्मार्थं धर्मनिमित्तं । पुत्रकामस्य सुतार्थिनः । “अपुत्रस्य हि धर्मो न जयति ” “ अपुत्रस्य गतिर्नोस्ति ”
इत्यादिवचनात् । स्वदारेषु स्वकक्षेत्रे । परकक्षेत्रे वेश्यायां च तदधिगमस्यानर्थहेतुत्वात् । अधिकारिणो गृहस्थस्य ।
रुतुकाक्षे आर्तवसंज्ञवावसरे, अन्यदा दोषभावात् । यदाह—“ रुतुकाक्षे व्यतिक्रान्ते यस्तु सेवेत मैथुनम् । ब्रह्महत्याफलं

तस्य सूतकं च दिने दिने ॥ १ ॥ " सन्मैशुर्न न दुष्ट । जोजनमिष दुधादौ । छक्कारणाश्रितं मैशुनमदुष्टं, गवरागम-
वृक्षित्वात् वेदनादिकारणाश्रितजोजनवदिति प्रयोगः ॥ १९ ॥

नैवमिष्ठ स्वरूपेण दुष्टत्वाग्निविनापवि । श्मसांसजरूणस्येवापवादिकनिजत्वतः ॥ २० ॥

नैवमिति—एव यमोक्तं प्राक्, तन्न, इत्थं पुत्रोत्पत्तिगुणार्थमाश्रये । आपवादिकनिजत्वतो यिदोपविध्यर्थंप्रायत्यात् ।
निधिनापदि श्मसांसजरूणस्येव । स्वरूपेण दुष्टत्वात् । अयमग्निप्रायः—यद्यप्यपवादो न श्मसांसाद्यासेव्यते तथापि तत्स्वरू-
पेण निर्दोषं न प्रवर्ति । किं तर्हि, गुणान्तरकारणत्वेन गुणान्तरार्थिना तदाश्रीयते । एवं मैशुन स्वरूपेण सर्वोपमन्या-
कौमाराद्यतित्वपाखनासहिष्णुगुणान्तरापेक्षी समाश्रयते, सर्वथा निर्दोषत्वे स्वाकुमारत्वाद्यतित्वपाखनोपदेशोऽनर्थकः
स्यात् गार्हस्थ्यत्यागोपदेशश्चेति । धर्मार्थिनोऽपि पुंसो मैशुने मेहनधिकारिणः कामोदयस्य तथाविधारंजपरिग्रहयोश्च
दोषयोरवर्जनादो हृदयते । न च कामोदकं विना मेहनधिकारविशेषः संजघति प्रयायवस्थायामिवेति । तदिदमुक्त-
“नापवादिककष्टपत्याग्नीकान्तेर्नैत्यसंगतं” ॥ २० ॥

छकार्षे मानमाह—

वेदं ह्यधीत्य स्नायाद्यत्तत्रैवाधीत्यसंगतः । व्याख्यातस्तवसावर्थो ब्रूते हीनां दृढस्यताम् ॥ २१ ॥
वेदं हीति—यद्यस्मात् । वेद कृगादिकं । शिशब्दो वाक्यालंकारार्थः । अधीत्य पठित्वा । आयात् कलत्रसंभ्राय स्थानं

कुर्यात् । इत्यत्र वेदवाक्ये वेदव्याख्यातृजिरेवाध्याहृत एवकारः । अधीत्य संगतः अधीत्यपदसमञ्जिव्याहृतो व्याख्यातः । वेदानधीत्यैव स्नायात्, न त्वनधीत्येत्यवधारणात्तत्तस्मादेषदमधीत्य स्नायादेवेत्यनवधारणात् । असावर्थो गृहस्थतां कलत्र-संग्रहलक्षणां हीनामौत्सर्गिकमैथुनपरिहारपेक्षया जघन्यामापवादिकीं ब्रूते । तदुक्तं—“वेदं ह्यधीत्य स्नावाद्यधीत्यैवेति शासितम् । स्नायादेवेति न तु यत्ततो हीनो गृहाश्रमः ॥ १ ॥ तत्र चैतदिति” ॥ ३१ ॥

अदोषकीर्तनादस्य प्रशंसा तदसंगता । विध्युक्तेरिष्टसंसिद्धेर्वहुलोकप्रवृत्तिः ॥ ३२ ॥

अदोषेति—तत्तस्मात् । अस्य मैथुनस्य । अदोषकीर्तनात् दोषाभावप्रतिपादनात् । “न च मैथुन” इति वचनेन प्रशंसासंगताऽन्याभ्या । विध्युक्तेराप्तत्वाज्जिमतकृतप्रशंसया विध्युक्तयनात् । इष्टसंसिद्धेरिष्टसाधनत्वनिश्चयात् । परलोकजन्य-निवृत्तेर्वहूनां लोकानां तत्र प्रवृत्तिः ॥ ३३ ॥

निवृत्तिः किं च युक्ता ज्ञो सावद्यस्येतरस्य वा । आद्ये स्याहुष्टता तेषामन्त्ये योगाद्यनादरः ॥ ३४ ॥

निवृत्तिरिति—किं च ज्ञोः सावद्यस्य कर्मणो निवृत्तिर्युक्ता धर्मकारिणीतरस्यानवद्यस्य वा ? आद्ये पक्षे तेषां मांसमद्य-मैथुनानां दुष्टता स्यात्, अन्त्ये पक्षे योगादेरनादरः स्यात्, अनवद्यस्य मांसादेश्विनिवृत्तेः, इष्टत्वादिति न किञ्चिदेतत् ॥ ३३ ॥

माध्यस्थ्यं केचिदिहन्ति गम्यागम्याविवेकतः । तन्नो विपर्ययादेवानर्गलेष्वा निरोधतः ॥ ३४ ॥

माध्यस्थ्यमिति—केचिन्ममलतंत्रवादिनः । गम्यागम्ययोरविवेकतो व्यवस्थानात् माध्यस्थ्यमिहन्ति । अन्यथा गम्यायां

रागेण अगम्यायां च देयादिना माध्यस्थ्यजंगात् । समप्रवृत्तौ च न संकशेष इति । तस्मै नैव युक्त । विपर्ययादेव गम्या गम्यविशेषादेव । अनर्गलाया अमर्यादाया इच्छाया मोक्षधिकाररूपाया निरोधतः । निरुद्धायाश्चेच्छायाः स्थल्येन्यनाग्रेति स्वदृष्टपक्षादस्मिन्नित्यादेशनिवृत्तिगर्जत्येन च माध्यस्थ्यबीजत्वमिति गम्यागम्यविशेषधर्मादित्युज्जाशयादेव चाध्विरेष परमाध्यस्थ्यमप्युपपद्यत इति प्राग्वः ॥ २४ ॥

नाद्रियन्ते तपः केचिदुःस्वरूपतयाऽबुधाः ॥ आर्तध्यानादिहेतुत्वात्कर्म्मोदयसमुद्भवात् ॥ २५ ॥

नेति-केचिदबुधा । तपो दुःखरूपतया नाद्रियन्ते, सर्वेषामेव दुःखिनां तपस्वित्यादिविशेषापत्तेः, दुःखविशेषेण च तद्विशेषप्रसगात् । तदाह-“सर्वं एव च दुःख्येवं तपस्वी संग्रह्यते । विशिष्टस्त्वविशेषेण सुधनेन धनी यथा ॥ १ ॥ महातपस्विनश्चैयं तन्नीत्या नारकादयः । शमसौख्यप्रधानत्वाद् योगिनस्त्वतपस्थितः ॥ २ ॥” इति । दुःखरूपस्य चोपयासादिरूपस्य तपसः कायपीडारूपस्यार्तध्यानादिहेतुत्वात् । तदाह-“आहारवर्जिते देहे घातुक्षोजः प्रजायते । तत्र चाधिकसत्त्वोऽपि धित्वप्रशंसं समश्नुते ॥ १ ॥” तस्मा कर्म्मोदयात् असातवेदनीयोदयात् समुद्भवाऽदुःखैः श्वरादिवत् । ततश्चानर्थहेतुत्वात्त्याग्यमेव न तु श्लोककृत्या कर्तव्यमिति प्राग्वः ॥ २५ ॥

यथासमाधानविधेरन्तः सुखनिपेकतः । नैतज्ज्ञानादियोगेन कायोपशमिकत्वतः ॥ २६ ॥

यथेति-नैतत्सरोरुं युक्तं । यथासमाधानं मनश्चिन्तियोगानां समाधिमनसिक्कम्य विधेः “सो य तत्रो कायबो जेष

माणे मंगुलं ए चिंतेद् । जेण ए इंदियहाणी जेण य जोगा ए हायंति ॥ १ ॥” इत्यागमेन विधानात् । अन्तर्मनसि ज्ञा-
वारोग्यलाजसंभावनातः । सुखस्य निषेक्तो निक्षेपात् । इहमपि कदाचित्कस्यचिन्नवन्त्या अपि देहपीमाया आर्तध्यानाद्य-
हेतुत्वात् बंहीयसा मानसमुखेनाद्वीयस्याः कायपीमायाः प्रतिरोधात् । तदुक्तं—“मनश्चिन्त्ययोगानामहानिश्चोदिता जिनैः ।
यतोऽत्र तत्कथं न्यस्य युक्त्या(क्ता)स्याहुःखरूपता॥१॥यापि चानशनादिन्यः कायपीमा मता (मनाक्) क्वचित् । व्याधिक्रि-
यासमा सापि नेष्टसिद्ध्यात्र बाधनी ॥ २ ॥ दृष्टा चेष्टार्थसंसिद्धौ कायपीमा ह्यदुःखदा । रत्नादिवणिगादीनां तत्तदत्रापि
ज्ञाव्यताम् ॥ ३ ॥” इति । तथा ज्ञानादीनां आदिना शमसंवेगसुखब्रह्मगुह्यादिग्रहः, योगेन संवन्धेन । द्वायोपशमिक-
त्वतश्चारित्रमोहनीयकर्मद्वयोपशमसमुद्भवत्वान्न तप औदयिकत्वादनादरणीयं । तदाह—“ विशिष्टज्ञानसंवेगशमसारमत-
स्तपः । द्वायोपशमिकं ज्ञेयमव्यावाधसुखात्मकम् ॥ १ ॥” शमादय एव द्वायोपशमिका न तु तप इति चेन्न गुणसमुदाय-
रूपस्य तपसोऽशविवेचनेन पृथक्करणेऽतिप्रसंगात् । क्रोधादिदोषविरोधेन शमादीनामिव प्रमादादिदोषविरोधेन तपसोऽप्या-
त्मगुणत्वाच्च । क्वचिदार्तध्यानादिदोषसहचरितत्वदर्शनेन तपसस्त्याज्यत्वे च क्वचिदहंकारादिसहचरितत्वाज्ञानमपि
त्याज्यं स्यात् । विवेकिनां ज्ञानं न तथेति चेद्विवेकिनां तपोऽप्येवमिति समानमुत्पक्ष्यमः ॥ २६ ॥

दयापि लौकिकी नैष्टा षट्कायानवबोधतः । ऐकान्तिकी च नाज्ञानान्निश्चयव्यवहारयोः ॥ २७ ॥

दयापीति-लौकिकी लोकमात्रप्रसिद्धा अरण्यवासिनां तापसादीनां दयापि षट्कायानवबोधतः पृथिव्यादिजीवापरिज्ञा-
नात् नैष्टा न फलवती, दयाया ज्ञानसाध्यत्वात् “पढमं नाणं तल्ल दया” इति वचनात् । निश्चयव्यवहारयोरज्ञानादौका-

न्तिकी च स्थूलव्यवहारमात्राभिमतलोकोत्तराज्ञा सापि यथा नेष्टा, तदभिमतताया हिंसाया एयातिप्रसक्तत्वात् तदज्ञाव-
स्याभिमानिकत्वाच्चाहशदयासन्नायेऽपि तत्त्वज्ञानाज्ञायसन्नायाश्चेति प्रायः ॥ ३७ ॥

व्यवहारपरप्राणरक्षण यतनावतः । निश्चयान्निर्विकल्पस्वप्नावप्राणावनं तु सा ॥ ३८ ॥

व्यवहारादिति-यतनायतः सूत्रोक्त्यतनाशाधिनाः परेषां प्राणानां रक्षणे व्यवहारावहिंसा लोकासमतार्थप्राहित्याश्रय-
हारनयस्य । निश्चयतः परमाणि साध्यपरप्राणरक्षणे स्वसाध्यत्यशुनसंकट्यानुविज्जत्वाच्च । निश्चयनयाचु निर्विकल्पो विक-
ल्पपयननिवृत्त्या स्तिमितोदभिराशान्नीयो यः स्वस्य प्राणप्राणः तद्वन सवरक्षण सा दया, परप्राणरक्षणावसरेऽपि तदवि-
नाशायिना शुनसंकट्येनाशुनसंकट्यादुदधौ निमज्जतो विपमतरं रुद्राचेनेय स्वनाथप्राणप्राणैनेय निश्चयेन दयान्युपगमात् ।
अत एवोक्तमागमे-“आया चेय अहिंसा आया हिंसति णिष्ठठं एसो । ओ होइ अप्पमचो अहिंसत्तं हिंसत्तं इयरो ॥ १ ॥”
नेगमस्य हि जीवेव्यजीवेपु च हिंसा तथा च वक्कारो नयन्ति-“ जीवोऽनेन हिंसितो घटोऽनेन हिंसितः ” इति । इह च
हिंसाशब्दानुगमाब्जीवेव्यजीवेपु च हिंसेति एवमहिंसाऽपि । संमद्व्यवहारयोश्च पट्वीयनिकायेपु हिंसा, संग्रहोऽत्र देश-
प्राप्ती गृह्यते सामान्यरूपस्य नैगमेऽन्तर्जायात्, व्यवहारश्च स्थूलविशेषप्राप्ती लोकाव्यवहारशीलश्च, लोको हि बाहुल्येन
पट्वु जीयनिकायेष्वेव हिंसामिष्ठसीति । कजुसुत्रश्च प्रत्येक प्रत्येक जीवहिंसां व्यतिरिक्तमिष्ठति । शब्दसमन्वितरूपैवजून-
यानां चात्मैव हिंसा निजगुणप्रतिपक्षप्रमादपरिणतः, स्वनाथपरिणतश्चात्मैवाहिंसेति नयविभागः ॥ ३८ ॥

विशिष्टव्यवहारविधेर्विषयेष्वप्येवमपि विशेषणोपसंक्रमाच्च व्याधात इत्याह-

यत्नतो जीवरक्षार्था तत्पीनापि न दोषकृत् । अपीडनेऽपि पीडैव भवेदयतनावतः ॥ ३९ ॥

यत्नत इति-यत्नतः सूत्रोक्तयतनया । जीवरक्षार्था स्वरसतो जीवरक्षोद्देशप्रवृत्ता । तत्पीनापि जीवपीनापि । न दोषकृत् न सांपर्यायिककर्मबन्धकृत् । यत उक्तं-“अब्रह्मविसोहीए जीवनिकाएहिं संघमे लोए । देसियमहिंसगतं जिएहिं तेबुक्कदे-सीहिं ॥ १ ॥” तथा-“तस्स असंवेयलं संवेययलं अ जाइसत्ताइ । जोगं पप्प विणस्संति एहिं हिंसाफलं तस्स ॥ १ ॥” अयतनावतो यतनावर्जितस्य । अपीडनेऽपि दैवात्परप्राणिपीरुनाचावेऽपि । तत्त्वतः पीडैव भवति । तदुक्तं-“जे वि ए वाविज्जंति णियमा तेसिं पि हिंसगो सो ल । सावज्जो ल पण्णेण सव्वजावेण सो जह्मा ॥ १ ॥” ॥ ३९ ॥

इहं परिणामप्राधान्यमेव व्यवस्थितमित्याह-

रहस्यं परमं साधोः समग्रश्रुतधारिणः । परिणामप्रमाणत्वं निश्चयैकाग्रचेतसः ॥ ३० ॥
रहस्यमिति-रहस्यं तत्त्वं । परमं सर्वोत्कृष्टं । साधोः समग्रश्रुतधारिणः स्वच्यस्तगणिपिटकोपनिषदः । परिणामस्य चि-
त्तभावस्य प्रमाणत्वं फलं प्रति स्वातंत्र्यलक्षणं । निश्चये निश्चयनये एकाग्रमव्याहिरं चेतो यस्य (तस्य) ॥ ३० ॥

ननु यद्ययं निश्चयस्तदा किं परप्राणरक्षणया लोकमात्रप्रत्ययप्रयोजनया इत्यत आह-

तिष्ठतो न शुजो जावो ह्यसदायतनेषु च । गन्तव्यं तत्सदाचारजावाच्यन्तरवर्त्मना ॥ ३१ ॥
तिष्ठत इति-असदायतनेषु प्राणव्यपरोपणादिषु । तिष्ठतो हि शुजो जाव एव न भवति । अतः परिणामशुद्ध्यर्थमेव

परमाख्यकरणं साधूनामिति ज्ञातः । तदुक्तं—“जो पुण हिंसायतणेषु धट्ठ तस्स नणु परीष्णामो । दुओ न य त खिग होइ विमुञ्जस्स जोगस्स ॥ १ ॥ तस्मा सया विमुक्कं परिणामं इच्छया सुविहिण्णं । हिंसाययणा सवे परिहरियवा पयप्पेणं ॥ २ ॥” ये त्वेकान्तनिश्चयेमेवाद्विनन्दे ते निश्चयतो निश्चयमेव न जानते, देवुस्सम्मानुबन्धमुच्चतश्चानाजायात् । तदाह—“णिस्सय-मवज्जवता णिस्सयत्तं णिस्सय अथाखंता । एवास्ति चरणकरण वाहिरकरणावसा केई ॥ १ ॥” तस्मात् सदाचारः परिशुद्धपादापसना ज्ञातश्च शुद्धपरिणामः सान्यामन्यस्तरत्नना गन्तव्यं मुमुक्षुणा, तथैव दयाविशेषसिद्धिरिति हितोपदेशः ॥ ३१ ॥

विविरवा लोकमुरिद्वय्य लोकसंज्ञां च लज्यते । इत्थ व्यवस्थितो धर्मः परमानन्दकन्दश्च ॥ ३२ ॥

विदित्वेति—विदित्वा ज्ञात्वा । लोकं स्वमाकल्पिताचारसकं जन । उरिद्वय्य निराकृत्य । लोकसंज्ञा बहुत्रिलोकैराधीर्णे मेवास्माकमाचरणीयमित्येयंरूपां च । लज्यते प्राप्यते । इत्थमुकरीत्या । व्यवस्थितः प्रमाद्यप्रसिद्धः धर्मः । परमानन्द एव कन्दस्य चरुत्पत्तिस्यानम् ॥ ३२ ॥

॥ इति धर्मव्यवस्थाधार्मिकशिक्षा ॥ ७ ॥

॥ अथ वादघात्रिंशिका ॥ ८ ॥

धर्मव्यवस्थालो वादः प्रादुर्भवतीति तत्स्वरूपमिहोच्यते-

शुष्कवादो विवादश्च धर्मवादस्तथाऽपरः । कीर्तितस्त्रिविधो वाद इत्येवं तत्त्वदर्शिभिः ॥ १ ॥

शुष्केति-स्पष्टः ॥ १ ॥

परानर्थो लघुत्वं वा विजये च पराजये । यत्रोक्तौ सह दुष्टेन शुष्कवादः स कीर्तितः ॥ २ ॥

परेति-यत्र दुष्टेनात्यन्तमानक्रोधोपेतचित्तेन सहोक्तौ सत्यां । विजये सति । परस्य प्रतिवादिनः परः प्रकृष्टो वाऽनर्थो मरणचित्तनाशवैरानुबन्धसंसारपरित्रमणरूपः साध्वतिपातनशासनोद्धेदादिरूपो वा । पराजये च सति लघुत्वं वा “जितो जैनोऽतोऽसारं जैनशासनं” इत्येवमवर्णवादलक्षणं भवति । स शुष्कवादो गलतालुशोषमात्रफलत्वात् कीर्तितः ॥ २ ॥

तलजातिप्रधानोक्तिदुःस्थितेनार्थिना सह । विवादोऽत्रापि विजयालान्नो वा विघ्नकारिता ॥ ३ ॥

तदेति-दुःस्थितेन दरिद्रेण । अर्थिना लाजव्यात्यादिप्रयोजनिना सह । तलमन्यात्रिप्रायेणोक्तस्य शब्दस्यात्रिप्रायान्तरेण दूषणं, जातिश्चासदुत्तरं, ताभ्यां प्रधानोक्तिः । विवादो विरुद्धो वादः । अत्रापि विवादेऽपि । विजयालान्नः परस्यापि छलजात्याद्युप्रावनपरत्वात् । वा अथवा । विघ्नकारिता अत्यन्ताप्रमादितया तदादिपरिहारेऽपि प्रतिवादिनोऽ

धिनः पराञ्जलस्य लाञ्छस्यात्यादिविषयातमौख्यात् । बाधते च परापायनिमित्ततातपस्विनः परलोकासाधनमिति । नात्रोज-
यस्यापि फलमिति प्रायः ॥ ४ ॥

ज्ञातस्वशास्त्रतर्वेन मध्यस्थेनाधर्मीरुणा । कथाबन्धस्तत्त्वधिया धर्मवादः प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

ज्ञातेति-ज्ञात स्वशास्त्रस्यान्युपगतदर्शनस्य तत्त्वं येन, पर्यञ्जलो हि स्वदर्शनं दूषितमदूषितं वा जानीते । मध्यस्थेन
आत्यंतिकस्वदर्शनानुरागपरदर्शनेपरहितेन, पर्यञ्जलस्य हि सुप्रतिपाद तत्त्वं प्रयति । तथा अधर्मीरुणा पातकजनयशी-
त्वेन, पर्यञ्जलो ह्यसमंखसयक्का न प्रवर्तीति । सर्वेति गम्यते । सत्यधिया तत्त्वयुद्धा । यः कथाबन्धः स धर्मवादो धर्म-
प्रधानो वादः प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

वादिनो धर्मबोधादि विजयेऽस्य महत्फलम् । आत्मनो मोहनाशश्च प्रकटस्तत्पराजये ॥ ५ ॥

वादिन इति-वादिनो विजये सति । अस्य प्रागुक्तविशेषणविशिष्टस्य प्रतिवादिनो धर्मः सुतचारित्र्यखण्डस्तस्य बोधः
प्रतिपत्तिस्तदादि । आदिनाऽच्चेपपक्षपातावर्षायादिग्रहः । महत्फलं फलं प्रयति । ततः प्रतिपादिनः सकाशात् पराजये
आत्मनोऽधिकृतसाधोः मोहस्यातत्त्वादौ तत्त्यागध्यवसायखण्डस्य नाशश्च प्रकट इत्युक्तयथापि फलवानयमिति प्रायः ॥ ५ ॥

अयमेव विधेयस्तत्तत्त्वज्ञेन तपस्विना । देशाथपेक्षयान्योऽपि विज्ञाय गुरुदाघवम् ॥ ६ ॥

अयमेवेति-तत्तत्त्वात् तत्त्वज्ञेन तपस्विना । अयमेव धर्मवाद एव विधेयः । अपवादमाह-देशो नगरग्रामजनपदादिः,

आदिना कालराजसन्ध्याप्रतिवाद्यादिग्रहः, तदपेक्षया तदाश्रयणेन । गुरुलाघवं दोषगुणयोरदृष्टवद्भुतं विज्ञाय । अन्योऽपि विवादः कार्यः ॥ ६ ॥

अत्र ज्ञातं हि जगवान् यत्स नात्राव्यपर्षेदि । दिदेश धर्ममुचिते देशेऽन्यत्र दिदेश च ॥ ७ ॥

अत्रेति—अत्र देशाद्यपेक्षायां ज्ञातमुदाहरणं हि जगवान् श्रीवर्धमानस्वामी । यत् स न अत्राव्यपर्षेदि प्रथमसमवस-
रणेऽयोग्यसदसि धर्मं दिदेश । अन्यत्र चोचिते प्रतिबोध्यजनकक्षिते देशे धर्मं दिदेश ॥ ७ ॥

विषयो धर्मवादस्य धर्मसाधनलक्षणः । स्वतंत्रसिद्धः प्रकृतोपयुक्तोऽसद्ग्रहव्यये ॥ ८ ॥

विषय इति—धर्मवादस्य विषयो धर्मसाधनलक्षणः स्वतंत्रसिद्धः । सांख्यादीनां पष्टितंत्रादिशास्त्रसिद्धः । असद्ग्रह-
स्याशोजनपक्षपातस्य व्यये सति, प्रकृतोपयुक्तः प्रस्तुतमोक्षसाधकः । धर्मवादेनैवासद्ग्रहनिवृत्त्या मार्गजिमुखजावा-
दिति जावः ॥ ८ ॥

यथाहिंसादयः पञ्च व्रतधर्मयमादिभिः । पदैः कुशलधर्माद्यैः कथ्यन्ते स्वस्वदर्शने ॥ ९ ॥

यथेति—यथाऽहिंसादयः, आदिना सूत्रास्तेष्वब्रह्मापरिग्रहपरिग्रहः, पञ्च । स्वस्वदर्शने व्रतधर्मयमादिभिः, तथा कुश-
लधर्माद्यैः पदैः कथ्यन्ते । तत्र महाव्रतपदेनैतानि जैनैरभिधीयन्ते । व्रतपदेन च जागवतैः, यदाहुस्ते—“पञ्च व्रतानि
पञ्चोपव्रतानि,” व्रतानि यमाः, उपव्रतानि नियमाः” इति । धर्मपदेन तु पाशुपतैः, यतस्तेदश धर्मानाहुः—“अहिंसा सत्यव-

चनमसैन्यं चाप्यकल्पना । ब्रह्मचर्यं तथाऽक्रोधो द्वाज्यं शौचमेव च ॥ १ ॥ सन्तोषो गुरुश्रूषा इत्येते दश कीर्तिताः ।”
 सांख्यैर्ब्यसितानुसारिजिह्वा यमपदेनानिधीयन्ते—“पंच यमाः पंच नियमाः” तत्र यमाः—“अहिंसा सत्यमस्तेन्य ब्रह्मच-
 र्यमव्यवहारभ्रंशेति,” नियमास्तु—“अक्रोधो गुरुश्रूषा शौचमाहारखाद्यधम् । अग्रमायश्चेति” । कुशाखधर्मपदेन च बौद्धि-
 र्निधीयन्ते, यदाबुद्धे—“दद्याकुशाखानि, तथा—हिंसा स्तेयान्यथाकाम वैशून्यं परुषानृतम् । संनिष्ठाखार्षं व्यापादमज्ञिप्या
 दग्धिर्ययम् ॥ १ ॥ पापकर्मैति दशधा काययात्रमानसैस्त्यजेत् । इति” अत्र चान्यथाकामः पारदार्यं, संनिष्ठाखायोऽ-
 संयज्ज्ञापणं, व्यापादः परपीडाचिन्तनं, अज्ञिप्या धनादिव्यसन्तोषः परिग्रह इति यावत्, दृग्विपर्ययो मिथ्याभिनिवेशः,
 पतद्विपर्ययाच्च दश कुशाखधर्मा जवन्तीति । आदिपदाच्च ब्रह्मादिपदग्रहः । एतान्येव वैदिकादिभिर्ब्रह्मादिपदेनानि-
 धीयन्ते इति ॥ ए ॥

मुख्यवृत्त्या क युज्यन्ते न वेतानि क दर्शने । विचार्यमेतन्निपुणैरव्यभेयान्तरारमना ॥ १० ॥

मुख्येति—एतानि अहिंसादीनि क दर्शने युज्यन्ते, क वा दर्शने न युज्यन्ते । एतन्मुख्यवृत्त्याऽनुपचारेण निपुणैर्धर्म-
 विचारनिष्पत्तिर्विचारणीयं । नान्यधस्तत्त्वन्तरविचारेण, धर्मवादाजावप्रसंगात् । अध्यग्रेण स्वशास्त्रनीतिमधिधानादव्या-
 दितेन । अन्तरारमना मनसा । शास्त्रान्तरनीत्या लोकाशास्त्रोक्तप्रकाराणामहिंसादीनामप्रयुज्यमानता स्फुटमेव प्रतीयत इति
 स्वतंत्रनीतिप्रणिधानेनैव विषयव्यवस्था विचार्यमाणा फलवतीति ज्ञायः ॥ १० ॥

ननु स्वतंत्रनीत्यापि धर्मसाधनविचारणे प्रमाणप्रमेयादिलक्षणप्राणयने परतंत्रादिविचारणमप्यावश्यकमिति व्यग्रताऽनुप-
रमे कदा प्रस्तुतविचारावसर इत्यत आह-

प्रमाणलक्षणादेस्तु नोपयोगोऽत्र कश्चन । तन्निश्चयेऽनवस्थानादन्यथार्थस्थितेर्यतः ॥ ११ ॥

प्रमाणेति-प्रमाणं प्रत्यक्षादि तस्य लक्षणं स्वपराज्जासिद्धान्त्यादि तदादेः । आदिना प्रमेयलक्षणादिग्रहः । तस्य त्वधर्म-
साधनविषये कश्चनोपयोगो नास्ति । अयमभिप्रायः-प्रमाणलक्षणेन निश्चितमेव प्रमाणमर्थग्राहकमिति तदुपयोग इति, न
चायं युक्तः, यतस्तल्लक्षणं निश्चितमनिश्चितं वा स्यात् ? । आद्ये किमधिकृतप्रमाणेन प्रमाणान्तरेण वा ? । यदि तेनैव तदे-
तरेतराश्रयः, अधिकृतप्रमाणाल्लक्षणनिश्चयः तन्निश्चयाच्चाधिकृतप्रमाणनिश्चय इति । यदि च प्रमाणान्तरेण तन्निश्चयस्त-
दाह-तन्निश्चये प्रमाणान्तरेण तल्लक्षणनिश्चयेऽनवस्थानात्तन्निश्चयकप्रमाणेऽपि प्रमाणान्तरापेक्षाऽविरामात् । यदि च प्रमा-
णान्तरेणानिश्चितमेव लक्षणं प्रमाणनिश्चये उपयुज्यते इतीष्यते, तदाह-अन्यथाऽन्यतोऽनिश्चितस्य लक्षणस्योपयोगेऽर्थस्थि-
तेरन्यतोऽनिश्चितेनैव प्रमाणेनार्थसिद्धेः । तदुक्तं हरिभद्राचार्येण-“प्रमाणेन विनिश्चित्य तदुच्येत न वा ननु । अलक्षि-
तात्कथं युक्ता न्यायतोऽस्य विनिश्चितिः ॥ १ ॥ सत्यां चास्यां तदुक्त्या किं तद्विषयनिश्चितेः । तत एवाविनिश्चित्य
तस्योक्तिर्यन्मयमेव हि ॥ २ ॥ ” इत्यमत्र प्रमाणलक्षणादेरनुपयोगः समर्थितः । इममेव सिद्धसेनसंमत्या हृदयब्राह्मण-यत
इति, यत आह वादी सिद्धसेन इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृतः । प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥ १२ ॥

प्रसिद्धानीति-प्रसिद्धानि श्लोकं स्वत एव रुढानि, न तु प्रमाणलक्षणप्रभेदवचनप्रसाधनीयानि । प्रमाणानि प्रत्यक्षा-
 दीनि । तथा व्यवहरण व्यवहारः ज्ञानपानदहनपचनादिका क्रिया । घशब्दः प्रसिद्धसमुच्चयार्थः । तत्कृतः प्रमाणप्र-
 साध्यः प्रमाणलक्षणप्रतीयमानमपि गोपालबालाधवादीनां तथाव्यवहारदर्शनात् । ततश्च प्रमाणलक्षणस्याधिसर्वादिज्ञान-
 प्रमाणमित्यादेरुक्तौ प्रतिपादने । ज्ञायते छपस्रज्यते न नैव प्रयोजनं फलं यतते । नेति वक्तव्ये 'ज्ञायते नेति' यदुक्तमाधा-
 र्येण तदतिवचनपारुष्यपरिहारार्थं । यस्तत्रायमुदयनस्योपादेन - ये तु प्रमाणमेव सर्वस्य व्यस्यपकं, न तु लक्षणं, तद-
 पेक्षायामनवस्येत्याहुस्तेषां "निन्वामि चेति" न्यायापातः । यतो व्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारेण तत्तदर्थव्यवस्थापकं
 तत्तद्व्यवहारव्यवस्थापकं च प्रमाणमुपादयते तदेव तु लक्षणं । अनुवादः स इति चेदस्माकमव्यनुवाद एव, न व्याप्तिक-
 मिदं किंचिदुच्यते । न ज्ञानयस्या वैद्यके रोगादिलक्षणवद्व्याकरणादौ शब्दादिवच्च व्यवस्योपपत्तेः, तत्रापि संमुखव्यव-
 हारमाश्रित्य लक्षणैरेव व्युत्पादनादिति । स त्वत्र न शोचते, यतो वयं प्रमाणस्यार्थव्यवस्थापकत्वे व्यवहारव्यवस्थापकत्वे
 वा लक्षणं न प्रयोजकमिति प्रमो न तु सर्वत्रैव तदप्रयोजकमिति । समानासमानजातीयव्यवष्टेवस्य तदर्थस्य तत्र तत्र
 व्यवस्थितत्वात् । सामान्यतो व्युत्पन्नस्य तन्नात्माधिकृतधिशेषप्रतीतिपर्यवसानेनानवस्थाभावात् केवलं केवलव्यतिरेक्येव
 लक्षणमिति नादर, प्रमेयत्वादेरपि पदार्थलक्षणत्वव्यवस्थितेः इत्यन्यत्र विस्मयः । वस्तुतो धर्मवादे लक्षणस्य नोपयोगः,
 स्वतन्त्रसिद्धाहिसादीनां तादृशधर्मान्तरसंशयसिद्धासाधिविचारकारकतत्त्वज्ञानेनासम्भविन्युत्तेः । अन्यथैवोपपत्तेरितरन्निमित्तेन
 ज्ञानस्य तत्साध्यस्यात्रानुपयोगात्संमुखव्यवधानेनैव कार्यसिद्धिरित्यत्र तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

नन्वर्थनिश्चयार्थमेव लक्षणोपयोगः, तेन ज्ञानप्रामाण्यसंशयनिवृत्तौ तन्मूलार्थसंशयनिवृत्त्याऽर्थनिश्चयसिद्धेः
इत्याशंकायामाह-

न चार्थसंशयापत्तिः प्रमाणेऽतत्त्वशंकया । तत्राप्येतद्विच्छेदाद्वैतव्यावस्य साम्प्रतः ॥ १३ ॥

न चेति-न च प्रमाणेऽतत्त्वशंकयाऽग्रामाण्यशंकया अर्थसंशयापत्तिः । लक्षणं विनेति गम्यं । तत्रापि प्रमाणलक्षणेऽपि ।
एतद्विच्छेदादग्रामाण्यशंकयाः स्वरसोत्थापिताया अनुपरमात् । हेत्वन्नावस्य शंकाकारणाच्चावस्य । साम्प्रतः तुड्यत्वात् ।
प्रमाणलक्षणे इव प्रमाणेऽपि शंकाकारणान्नावे शंकाया अनुत्पत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

अहिंसादिधर्मसाधनग्राहकं हि प्रमाणं परेषां पटितं तत्रादिकं स्वस्वशास्त्रमेव तत्र चाहिंसादिग्रहणांशे सर्वतंत्रप्रसिद्धत्वेन न
कदापि संशयस्तद्विशेषांशे तु जवन्नयमनुकूल एव, न चैकांशे शंक्तिप्रामाण्यज्ञानमितरांशस्याप्यनिश्चायकमिति युक्तं, घट-
पटसमूहालंबनात् घटांशे प्रामाण्यसंशये पटस्याप्यनिश्चयापत्तेरित्याशयवानाह-

अर्थयाथात्म्यशंका तु तत्त्वज्ञानोपयोगिनी । शुद्ध्यर्थस्थापकत्वं च तंत्रं सदृशेनग्रहे ॥ १४ ॥

अर्थेति-अर्थस्याहिंसादेर्याथात्म्यस्य स्वतंत्रप्रसिद्धनित्याश्रयवृत्तित्वानित्याश्रयवृत्तित्वादेः शंका तु विचारप्रवृत्त्या तत्त्व-
ज्ञानोपयोगिनी । ततश्च प्रतीयमानं शुद्ध्यर्थस्य सर्वत्राशुद्धविषयस्य व्यवस्थापकत्वं (स्थापकत्वं) प्रमित्तिजनकत्वं । सदृशेनस्य
शोचनगमस्य ग्रहे स्वीकारे । तंत्रं प्रयोजकं । तद्ग्रहे च तत एव धर्मसाधनोपलब्धत्वात् किं लक्षणेनेति ज्ञावः ॥ १४ ॥

तन्नारमा नित्य पृवेति येयामेकान्तदर्शनम् । हिंसादयः कथं तेषां कथमप्यात्मनोऽव्ययात् ॥ १५ ॥

सन्नेति-तत्र धर्मसाधने विचारणीये । आत्मा नित्य एव इति येषां साध्यादीनामेकान्तदर्शनं । तेषां हिंसादयः कथं मुख्यवृत्त्या युज्यन्त इति शेषः । कथमपि स्वकृतशरीरावयवैक्यपरिणामेनापि आत्मनोऽव्ययादर्शनात् । न हि बुद्धिगत-
दुःखोत्पादरूपा हिंसा साध्यानामात्मनि प्रसिद्धिवोधयेनानुपचरिता संजयति । न वा नैयार्थिकानां स्वभिन्नदुःखरूपगुणरूपा
सा, आत्मनि समवायेन प्रसिद्धिपसमवायोरेव काश्यनिरुक्त्यात् । न च कथमपि स्वपर्यायविनाशाभावे हिंसाव्यवहारः
कश्यपनाशतेनाप्युपपादयितुं शक्यत इति । तद्विदमाह-“निरुक्त्योऽसौ ततो हन्ति हन्यते वा न जातुचित् । कंचित्केन-
चिदित्येवं न हिंसाऽस्योपपद्यते” ॥ १५ ॥

मनोयोगविशेषस्य ध्वंसो भरणमात्मनः । हिंसा तच्चेन्न तत्त्वस्य सिद्धेरर्थसमाजतः ॥ १६ ॥

मन इति-मनोयोगविशेषस्य स्मृत्यजनकज्ञानजनकमन संयोगस्य ध्वंस इति तर्जिता । इयं व्यात्मनोऽव्य-
येऽप्युपपत्स्यते । अहिंसाविध्यादेव हि शरीरखरूपादात्मापि खरित इति लोफानामभिमानो नार्थ विशेषदर्शितिरादरणीय
इति चेन्न, तत्त्वस्योक्तध्वंसस्य अर्थसमाजतोऽर्थवशादेव सिद्धे । स्मृतिहेत्वभावादेव स्मृत्यजननाश्रममनःसंयोगस्यापि
संयोगान्तरादेव नाशात् । तथा च नेय हिंसा केनचित् कृता स्यादिति द्युस्थितमेव सकलं जगत् स्यात् ॥ १६ ॥

आत्मन एकान्तनित्यत्वान्युपगमे दृष्टान्तरमाह-

शरीरेणापि संबन्धो नित्यत्वेऽस्य न संजवी । विभुत्वेन च संसारः कटिपतः स्यादसंशयम् ॥ १७ ॥

शरीरेणापीति-नित्यत्वे सति अस्य आत्मनः शरीरेणापि समं संबन्धो न संजवी । नित्यस्य हि शरीरसंबन्धः पूर्वरूपस्य त्यागे वा स्यादत्यागे वा ? आद्ये स्वप्नावत्यागस्यानित्यदक्षणात्वाच्चित्यत्वहानिः । अन्यत्वे च पूर्वस्वप्नावविरोधाह्वरी-
रासंबन्ध एवेति । विभुत्वेन चान्युपगम्यमानेन हेतुना संसारोऽसंशयं कटिपतः स्यात्, सर्वगतस्य परलोकगमनरूपमुख्यसं-
सारपदार्थानुपपत्तेः । अथवा विभुत्वे च संसारो न स्यात्, स्याच्चेदसंशयं कटिपतः स्यादिति योजनीयं । तदिदमुक्तं-“शरी-
रेणापि संबन्धो नात एवास्य संगतः । तथा सर्वगतत्वाच्च संसारश्चाप्यकटिपतः ॥ १ ॥ ” इति ॥ १७ ॥

परः शंक्ते-

अदृष्टाद्देहसंयोगः स्यादन्यतरकर्मजः । इत्थं जन्मोपपत्तिश्च न तद्योगाविवेचनात् ॥ १८ ॥

अदृष्टादिति-अदृष्टात् प्राग्जन्मकृतकर्मणो लब्धवृत्तिकात् । देहसंयोगोऽन्यतरकर्मजः स्यात् । आत्मनो विभुत्वेनोजय-
कर्मजावेऽपि देहस्य मूर्तत्वेनान्यतरकर्मसंजवादिति । इत्थं जन्मनः संसारस्योपपत्तिः ऊर्ध्वलोकादौ शरीरसंबन्धादेवोर्ध्व-
लोकगमनादिव्यपदेशोपपत्तेः । इत्थमपि विभुत्वाव्ययात् पूर्वशरीरत्यागोत्तरशरीरोपादानैकस्वप्नावत्वाच्च न नित्यत्वहानिः,
एकत्र ज्ञाने नीलपीतोन्नयाकारवदेकत्रौक्तैकस्वाप्नाव्याविरोधात् कार्यक्रमस्य च सामग्र्यायत्तत्वादित्याशयः । सिद्धान्त-
यति-न तद्योगस्य शरीरसंयोगस्याविवेचनात् । तथाहि-किमयमात्मशरीरयोर्जिज्ञो वा स्यादजिज्ञो वा ? आद्ये तत्संबन्ध-
जेदादिकटपनायामनवस्था । अन्यत्वे च धर्मिव्यातिरिक्तसंबन्धाभावेऽतिप्रसंग इति ॥ १८ ॥

आत्मक्रियां विना च स्यान्मिताणुप्रदूषणं कथम् । कथं संयोगभेदादिकल्पना चापि युज्यते ॥ १९ ॥

आत्मेति-आत्मनो यायत्प्रदेशैरेकदेशावगाढपुस्तमदृग्गव्यापाररूपां क्रियां विना च । मिताणुनां निवतशरीररक्षक-
परमाणुनां ग्रहणं कथं स्यात् ? । संवत्स्याधिशेषे हि लोकस्याः सर्व एव ते गृह्येरन् न या केचिदपि अधिशेषात् । अह-
द्विशेषान्मिताणुप्रदोषपचिर्त्तयिष्यतीति चेन्न, अदृष्टे पुष्पपापकये सांकर्याज्जातिरूपस्य विशेषस्यासिद्धेः । मिताणुप्रदोषस्य
विशेषस्य जातिरूपस्यादृष्टकल्पनापेक्षया क्रियाधत्वरूपस्यात्मन्येव कल्पयितुं युक्त्यात् । तत्संकोचविकोचवदिकल्पनागौर-
वस्योत्तरकाक्षिकत्वेनाबाधकत्वाद्गुरीरावच्छिन्नपरिणामानुभवस्य सार्वजनीनत्वेन प्रामाणिकत्वाच्चेति ज्ञायः । तथा आत्मनः
क्रियां विना नियतशरीरानुभवेशानन्युपगमे सर्वेषां शरीराणां संयोगाधिशेषेण सर्वनोगावच्छेदकस्यापचिन्निया तदात्मजोगे
तदीयादृष्टविशेषप्रयोन्यसंयोगभेदादिकल्पनापि कथं युज्यते ? अनन्तसंयोगभेदादिकल्पने गौरवात् । अवच्छेदकतया
तदात्मवृत्तिजन्यगुणस्यावच्छिन्नं प्रति तावात्म्येन तद्वरीरत्वेन हेतुत्वे तु वाद्यादिभेदेन शरीरभेदाद्व्यभिचारः । अवच्छिन्नत्व-
समन्धेन तद्व्यभिचारे तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे तु सुतरां गौरवमिति न किञ्चिदेतदधिकं स्वतायाम् ॥ १९ ॥

अनित्यैकान्तपक्षेऽपि हिंसादीनामसंचवः । नाशहेतोरयोगेन क्षणिकत्वस्य साधनात् ॥ २० ॥

अनित्येति-अनित्यैकान्तपक्षेऽपि क्षणिकज्ञानसन्तानरूपात्मान्युपगमेऽपि हिंसादीनामसंचवो मुख्यपृथ्याऽयोगः । नाश-
हेतोरयोगेन एवकारणस्यायुज्यमानत्वेन । क्षणिकत्वस्य क्षणक्षयत्वस्य साधनात् । इयं हि परेषां व्ययस्या-नाशहेतुनिर्घटा-

देर्नाशस्ततो निम्नोऽनिम्नो वा विधीयेत ? आद्ये घटादेस्तादवस्थं । अन्ये च घटादिरेव कृतः स्यात् इति स्वप्नायत एवो-
दयानन्तरं विनाशिनो जावा इति । इत्थं च हिंसा न केनचित्क्रियत इत्यनुपप्लवं जगत्स्थादिति ज्ञातः ॥ ३० ॥

ननु जनक एव हिंसकः स्यादतो न दोष इत्यत्र जनकः किं सन्तानस्य द्वाणस्य वा इति विकट्याद्ये दोषमाह-

न च सन्तानभेदस्य जनको हिंसको मतः । सांवृतत्वादजन्यत्वान्नावृतनियतं हि तत् ॥ ३१ ॥

न चेति-न च सन्तानभेदस्य हिंस्यमानशूकरद्वाणसन्तानभेदेनोत्पत्त्यमानमनुष्यादिद्वाणसन्तानस्य जनको लुब्धकादि-
हिंसको भवेत्, तद्विसदृशसन्तानोत्पादकत्वेनैव तद्विंसकत्वव्यवहारोपपत्तेरिति वाच्यं, सांवृतत्वात् काटपनिकत्वात् सन्तान-
भेदस्य । अजन्यत्वात् लुब्धकाद्यसाध्यत्वात् । तद्वि जन्यत्वं हि ज्ञातृत्वनियतं सत्त्वव्याप्तं, सांवृतं च खरविपाणादिव-
दसदेवेति ज्ञातः ॥ ३१ ॥

द्वितीये त्वाह-

नरादिद्वाणहेतुश्च शूकरादेर्न हिंसकः । शूकरान्त्यद्वाणेनैव व्यभिचारप्रसंगतः ॥ ३२ ॥

नरादीति-नरादिद्वाणहेतुश्च लुब्धकादिः शूकरादेर्हिंसको न भवति, शूकरान्त्यद्वाणेनैव व्यभिचारस्य हिंसकत्वाति-
व्याप्तिवद्वाणस्य प्रसंगतः । म्रियमाणशूकरान्त्यद्वाणेऽपि ह्युपादानभावेन नरादिद्वाणहेतुरिति लुब्धकवत् सोऽपि स्वहिंसकः
स्यादिति ज्ञातः ॥ ३२ ॥

इष्टापत्तौ व्यभिचारपरिवारे त्याह-

अनन्तरक्षणोरपावे दुष्पुण्यकथोस्तुला । नैव तद्विरतिः कापि सतः शास्त्राद्यसंगतिः ॥ २३ ॥

अनन्तरक्षितोत्पादे स्वाव्यवहितोत्तरविसहस्राक्षोत्पादे हिंसकश्चप्रयोजकेऽप्युपगम्यमाने इति गम्यं । दुष्पुण्यकथोस्तुला साम्यमापद्येत्, दुष्पुण्यकथोरनन्तरक्षणोत्पादकत्वाविशेषात् । एवमुक्तप्रकारेण तद्विरतिर्हिंसाविरतिः कापि न स्यात् । ततः शास्त्रादीनामहिंसाप्रतिपादकशास्त्रादीनामसंगतिः स्यात् । न चैतदिदं परस्य-“सत्त्वेऽस्य संति र्वनानां सर्वेसि जीविसं प्रियं । अस्तानं उपम कत्वा नैव हस्ते न पातये ॥ १ ॥” इत्याद्यागमस्य परैरन्युपगमात् ॥ २३ ॥

घटन्ते न विनाऽहिंसां सत्यादीन्यपि तद्वतः । यतस्या वृत्तिभूतानि तानि यद्भगवाञ्जगौ ॥ २४ ॥

घटन्त इति-अहिंसां विना सत्यादीन्यपि न घटन्ते । यत एतस्या अहिंसाया वृत्तिभूतानि तानि सत्यादीनि भगवान् जगौ सर्वज्ञो गदितवान् । न च सत्यादिपातनीयानां वृत्तौ विधानं यतत इति । ननु हन्मीति सकृदप्य एव हिंसा, तथोगादेव च हिंसकत्व, तदज्ञायाऽअहिंसायास्ततश्च तद्वृत्तिभूतसत्यादीनां नानुपपत्तिरिति चेन्न, हन्मीति सकृदप्यप्यस्यैव सर्वथाऽनन्यये काष्ठान्तरजाविफलजनकत्थानुपपत्तेः, कथंचिदन्यये चास्मत्सिद्धान्तप्रवेशापाताच्चेत्यधिकमन्यत्र ॥ २४ ॥

मौनीन्द्रे च प्रवचने युज्यते सर्वमेव हि । नित्यानित्ये स्फुटं देष्टुमिदं तन्निघ्ने तथारमनि ॥ २५ ॥

मौनीन्द्र इति-मौनीन्द्रे चीतरागप्रतिपादिते च घचने सर्वमेव हि हिंसाहिंसाविक युज्यते । नित्यानित्ये तथा स्फुटं

प्रत्यहं देहान्निश्चिन्ने आत्मनि सति । तथाहि-आत्मत्वेन नित्यत्वमात्मनः प्रतीयते, अन्यथा परलोकाद्यत्राप्रसंगात् । मनुष्यादिना चानित्यत्वं, अन्यथा मनुष्यादित्राधानुद्धेदप्रसंगात् । धर्मिग्राहकमानेन तत्र नित्यत्वसिद्धावनित्यत्वधियः शरीरादिविषयकत्वमेवास्त्विति चेन्न, धर्मिग्राहकमानेन त्रैलोक्यकलितस्यैव तस्य सिद्धेर्घटाद्युपादानस्यैव ज्ञानाद्युपादानस्य पूर्वोत्तरपर्यायनाशोत्पादान्वितध्रुवत्वनित्यतत्वात् । यथा च भ्रान्तत्वान्त्रान्तत्वे परमार्थसंबन्धवहारापेक्षया परेषां न ज्ञानस्य विरुद्धे, यथा चैकत्र संयोगतदभावौ, तथा द्रव्यतो नित्यत्वं पर्यायतश्चानित्यत्वं नास्माकं विरुद्धं । अनपेक्षितविशिष्टरूपं हि द्रव्यं, अपेक्षितविशिष्टरूपं च पर्याय इति । तथा शरीरजीवयोर्मूर्तामूर्तत्वान्यां भेदः, देहकंटकादिस्पर्शो वेदनोत्पत्तेश्चाभेद इति । तदुक्तं-“जीवसरीराणं पि हु जेआभेउं तहोवलंभाउं । मुत्तामुत्तत्तणउं णिक्कमि य वेयणउं अ ॥ १ ॥” न चेदेवं ब्राह्मणो नष्टो ब्राह्मणो जानातीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः विना ब्राह्मणस्य व्यासज्यवृत्तित्वमित्यादिकमुपपादितमन्यत्र ॥ १५ ॥

पीडाकर्तृत्वतो देहव्यापत्त्या दुष्टभावतः । त्रिधा हिंसागमप्रोक्ता न हीत्यमपहेतुका ॥ १६ ॥

पीभेति-पीमाकर्तृत्वतः पीडायां स्वतंत्रव्यापृतत्वात् । देहस्य व्यापत्तिर्विनाशस्तथा कथंचित्तद्व्यापत्तिसिद्धिरिति जायः । दुष्टभावतो हन्मीति संक्षेपात् । त्रिधा जिनप्रोक्ता हिंसा । इत्थमुक्तस्यात्मान्युपगमे । न ह्यपहेतुका हेतुरहिता भवति ॥ १६ ॥

अथैव प्रकारान्तरेणासंशयं दूषयितुमुपन्यस्यति-

हन्तुर्जायति को दोषो हिंसनीयस्य कर्मणि । प्रसक्तिस्तदज्ञावे चान्यत्रापीति मुधा वचः ॥ १९ ॥
हन्तुरिति-हिंसनीयस्य कर्मणि हिंसानिमिषादृष्टे । आग्रसि खन्धवृत्तिके सति । हन्तुः को दोषः ? स्वकर्मणैव प्राणिनो
हस्तत्वात्, तत्कर्मणैरित्यस्य च हन्तुरस्वतंत्रत्वेनादृष्टत्वव्यवहारात् । तदज्ञावे च हिंसनीयकर्मविपाकाज्ञावे च । अन्यत्रा-
प्यहिंसनीयेऽपि प्राणिनि प्रसक्तिः हिंसापक्षिरिति हिंसाऽसज्जप्रतिपादकं धनो मुधाऽनर्थकम् ॥ २० ॥

हिंस्यकर्मविपाके यद्दृष्टाशयनिमित्तता । हिंसकत्वं न तेनेवं वैद्यस्य स्याद्भिषोऽरिव ॥ २० ॥

हिंस्येति-हिंस्यस्य प्राणिनः कर्मविपाके सति । यद्यस्मात् । दृष्टाशयेन हन्मीति सङ्केतेन निमित्तता प्रधानहेतुकर्मोदय
साध्या हिंसा प्रति निमित्तज्ञावो हिंसकत्वं । तेन कारणेनेद हिंसकस्य रिपोरिव वैद्यस्य न स्यात्, तस्य हिंसा प्रति निमि-
सज्ञायेऽपि दृष्टाशयानासत्वात् । तद्विदमाह-"हिंस्यकर्मविपाकेऽपि निमित्तत्वनियोगतः । हिंसकस्य ज्ञयेदेषा दृष्टा दृष्टानु-
बन्धतः ॥ १ ॥ " परमेरितस्यापि चाजिमरादेरिव दृष्टत्वं व्यपदिश्यत एव । हिंस्यकर्मनिर्जरणसहायत्वेऽपि च तथाविधा-
शयानावाप्त हिंसकस्य वैयाधृत्यकरत्वव्यपदेश इति दृष्टव्यम् ॥ २० ॥

इत्थ सद्रूपदेशादेस्तन्निष्ठचिरपि स्फुटा । सोपक्रमस्य पापस्य नाशास्त्वाशयवृद्धितः ॥ २१ ॥

इत्थमिति-इत्थं परिणामिन्यात्मनि हिंसोपपत्तौ । सतां ज्ञानगुरुष्णामुपदेशादेः । आदिना अन्युत्थानादिपरिग्रहः ।

तदाह—“अपुत्राणे विणए परक्कमे साहुसेवणाए य । संमदंसणलंजो विर्याविर्डइ विरईए ॥ १ ॥” सोपक्रमस्यापवर्तनीयस्य । पापस्य चारित्रमोहनीयस्य नाशात् । तन्निवृत्तिरपि हिंसानिवृत्तिरपि । स्वाशयस्य शुभाशयस्य न कमपि हन्मीत्याकारस्य वृद्धितोऽनुबन्धात् ॥ ३९ ॥

तथारुचिप्रवृत्त्या च व्यज्यते कर्म तादृशम् । संशयं जानता ज्ञातः संसार इति हि श्रुतिः ॥ ३० ॥

तथारुचीति—तथारुच्या सदाचारश्रद्धया प्रवृत्त्या च । तादृशं स्वप्रयलोपक्रमणीयं कर्म व्यज्यते । प्रवृत्तिरेवोपक्रमणीयकर्मोनिश्चयादुपायसंशये कथं स्यादिति चेदर्थानर्थसंशययोः प्रवृत्तिनिवृत्त्यंगत्वादित्याशयवानाह—संशयमर्थानर्थगतं जानता हेयोपादेयनिवृत्तिप्रवृत्तिन्यां परमार्थतः संसारो ज्ञात इति हि स्थितिः प्रेक्षावतां मर्यादा । तस्या चाचारसूत्रं—“संसयं परिजाणतो संसारे परिन्नाते जवति, संसयं अपरिजाणतो संसारे अपरिन्नाते भवतीति” ॥ ३० ॥

अपवर्गतरोर्बीजं मुख्याहिंसेयमुच्यते । सत्यादीनि व्रतान्यत्र जायन्ते पट्टवा नवाः ॥ ३१ ॥

अपवर्गेति—स्पष्टः ॥ ३१ ॥

विषयो धर्मवादस्य निरस्य मतिकर्दमम् । संशोध्यः स्वाशयादित्थं परमानन्दमिहता ॥ ३२ ॥
विषय इति—मतिकर्दममादावेव प्रमाणलक्षणेप्रणयनादिप्रपञ्चम् ॥ ३२ ॥

॥ इति वादषात्रिंशिका ॥ ८ ॥

॥ अथ कथाछात्रशिक्षा ॥ ९ ॥

पावनिरूपणानन्तर तत्सजातीय कथा निरूप्यते-

अर्थकामकथा धर्मकथा मिश्रकथा तथा । कथा चतुर्विधा तत्र प्रथमा यत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

अर्थेति-अर्थकथा कामकथा धर्मकथा तथा मिश्रकथा एवं चतुर्विधा कथा । सत्र प्रथमाऽर्थकथा सा । यत्र यस्या वर्ण्यते प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

विद्या शिष्यमुपायश्चानिवेदश्चापि सचयः । वरुणं सामन्नेवश्च वंद्यो वानं च यज्ञतः ॥ २ ॥

यिद्येति-विद्यादयोऽर्थोपाया यत्र वर्ण्यन्ते सार्थक्येति ज्ञातः ॥ २ ॥

रूपं वयश्च वेपश्च दाक्षिण्यं चापि शिक्षितम् । हृष्ट श्रुतं चानुभूतं द्वितीयायां च सस्तवः ॥ ३ ॥
रूपमिति-रूपं सुन्दरं, वयश्चोपग्र, वेपश्चोपग्र, दाक्षिण्यं च सार्वध, शिक्षितमपि धिययेषु, हृष्टमनुभूतदर्शनमाश्रित्य, श्रुतं चानुभूतं च, सस्तवश्च परिचयश्च, द्वितीयायां कामकथाया । रूपाधिवर्णनप्रधाना कामकथेत्यर्थः ॥ ३ ॥

तृतीयाक्षेपणी चैका तथा विक्षेपणी परा । अन्या संवेजनी निवेजनी चेति चतुर्विधा ॥ ४ ॥

तृतीयेति-तृतीया धर्मकथा च एका आक्षेपणी, तथा परा यिदक्षेपणी, अन्या संवेजनी, च पुनर्निवेजनी इति चतुर्विधा ॥ ४ ॥

आचारास्त्ववहाराच्च प्रज्ञासैर्दृष्टिवादतः । आद्या चतुर्विधा श्रोतुश्चित्ताक्षेपस्य कारणम् ॥ ५ ॥
 आचारादिति-आचारं व्यवहारं प्रज्ञासिं दृष्टिवादं चाश्रित्य आद्याक्षेपणी चतुर्विधा । श्रोतुः चित्ताक्षेपस्य तत्त्वप्रतिप-
 त्यान्निमुखलक्षणस्य अपूर्वशमरसवर्णिकास्वादलक्षणस्य वा कारणम् ॥ ५ ॥

क्रिया दोषव्यपोहश्च संदिग्धे साधुबोधनम् । श्रोतुः सूक्ष्मोक्तिराचारादयो ग्रन्थान् परे जगुः ॥ ६ ॥
 क्रियेति-क्रिया लोचास्त्रानादिका । दोषव्यपोहश्च कथंचिदापन्नदोषशुद्ध्यर्थप्रायश्चित्तलक्षणः । संदिग्धे संशयापन्नेऽर्थे ।
 साधु मधुरालापपूर्वं । बोधनमुत्तरप्रदानं । श्रोतुः सूक्ष्मोक्तिः सूक्ष्मजीवादिज्ञावकथनं । आचारादयः क्रमेणाचारव्यवहार-
 प्रज्ञासिदृष्टिवादा अन्निधीयन्ते । परे आचार्या आचारादीन् ग्रन्थान् जगुः तैराचाराद्यभिधानादिति ज्ञावः ॥ ६ ॥
 एतैः प्रज्ञापितः श्रोता चित्रस्थ इव जायते । दिव्यास्त्रवन्न हि कापि मोघाः स्युः सुधियां गिरः ॥ ७ ॥
 एतैरिति-व्यक्तः ॥ ७ ॥

विद्या क्रिया तपो वीर्यं तथा समितिगुप्तयः । आक्षेपणीकदृषवल्ब्या मकरन्द उदाहृतः ॥ ८ ॥
 विद्येति-विद्या ज्ञानमत्यन्तापकारिज्ञावतमोक्षेदकं । क्रिया चारित्रं । तपोऽनशनादि । वीर्यं कर्मशत्रुविजयानुकूलः
 पराक्रमः । तथा समितय इर्यासमित्याद्याः । गुप्तयो मनोगुप्त्याद्याः । आक्षेपणीकदृषवल्ब्या मकरन्दो रस उदाहृतः । विद्या-
 दिवद्बहुमानजननेनैवेयं फलवतीति ज्ञावः ॥ ८ ॥

स्वपरश्रुतमिथ्यान्यवावोक्त्या सक्रमोत्क्रमम् । विक्षेपणी चतुर्धा स्यादजोर्मार्गोऽभिमुख्यद्वत् ॥ ए ॥

स्वेति-स्वपरश्रुते स्वसमयपरसमयौ, मिथ्यान्यवावौ मिथ्यावादसम्यग्वावौ, तयोरुक्त्या प्रसिपादनेन । संक्रमोत्क्रम-
पूर्वाजुपूर्वीपश्चानुपूर्वीसहितं यथा स्यात्तथा । चतुर्धा विक्षेपणी स्यात् । तथा च संग्रहाय-“विक्षेपणी सा षष्ठविंश पञ्च-
त्ता, तं जहा-सप्तमयं कहिंसा परसमयं कहिंसा परसमय कहिंसा, मित्राधार्यं कहिंसा सम्माधार्यं कहिंसा, त्ववद-
सम्माधार्यं कहिंसा मित्राधार्यं कहिंसा । तत्त्व पुर्वि सप्तमयं कहिंसा परसमय कहिंसा सप्तमयगुणे दीयेद् परसमयदोसे त्ववद-
सेति, एसा पदमा विक्षेपणी गता । इदं विक्षेपणी प्रकृति-पुनः परसमयं कहिंसा तत्स्वेव दोसे त्ववदसेति पुनो सप्तमयं
कहेति गुणे य से त्ववदसेति, एसा विक्षेपणी गता । इदं विक्षेपणी गता । इदं विक्षेपणी गता । इदं विक्षेपणी गता । इदं विक्षेपणी गता ।
ज्ञाया जिण्यपणीपरि प्रावेहिं सह विरुद्धा अस्तंता न्वेव विरुद्धा अस्तंता ते पुनं कहिंसा दोसा तेसिं ज्ञायापणी पुनो जे जिण्य-
पणीयप्रावसरिता पुन्यस्करमित्य कहिंसा सोत्रणा प्रकृतिश्चा ते कहिंसा, अहवा मित्रावावो ज्ञायापणी प्रकृति, सम्मावावो
अस्थितं प्रकृति । तत्त्व पुनं ज्ञायापणीपरि विक्षेपणी कहिंसा पञ्चा अस्थितपक्ष्यादीण विक्षेपणी कहिंसा, एसा तत्विद्या
विक्षेपणी गता । इदं विक्षेपणी गता । इदं विक्षेपणी गता । इदं विक्षेपणी गता । इदं विक्षेपणी गता । इदं विक्षेपणी गता ।
सोमारं” । इयं च रजोर्मुख्यत्वं स्वरूपतो मार्गविहन्त्री ॥ ए ॥

अतिप्रसिद्धसिद्धान्तशून्या लोकाविगा हि सा । ततो दोषदृगाशंका स्याद्वा मुखस्य तत्त्वधीः ॥ २० ॥

अतिप्रसिद्धेति-हि यतः सा विद्वेषणी । अतिप्रसिद्ध आचारादिवत्सांप्रतमपि प्रसिद्धो यः सिद्धान्तस्तच्छून्या, अन्यथा हि विधिप्रतिषेधद्वारेण विश्वव्यापकत्वात् स्वसिद्धान्तस्य तच्छून्यकथाया एवाप्रसिद्धिः । लोकपदार्थो रामायणादिः, आदिना वेदसंख्यशाक्यसिद्धान्तादिग्रहः, तेषु गृह्यतीति लोकादिगा । तत उक्तहेतोरुजुमते रामायणादिकथायां श्रूयमाणानां कथकदत्तया दोषदृशा “अहो मत्सरिण एते” इत्येवंरूपा शंका स्यादेकैन्द्रियप्रायस्य, स्यात्तत्र शोचनार्थश्रवणादियमपि प्रमाणमेवेति तत्त्वधीरचिरेण सिद्धान्तप्रामाण्यधीविरोधिनी ॥ १० ॥

अस्या अकथने प्राप्ते विधिमाह-

क्षिप्त्वा दोषान्तरं दद्यात्स्वश्रुतार्थं परश्रुते । व्याक्षेपे चोच्यमानेऽस्मिन्मार्गात्तौ दूषयेददः ॥ ११ ॥

क्षिप्वेति-स्वश्रुतार्थं परश्रुते क्षिप्त्वा तत्र दोषान्तरं दद्यात् यथा स्वश्रुतस्य दाढ्यं चत्रति परश्रुतस्य चाप्रतिपत्तिरिति । तथाहि-यथाऽस्माकमहिंसादिलक्षणे धर्मः सांख्यादीनामप्येवं हिंसानाम ज्ञेयधर्मो न श्रुतो न जविष्यतीत्यादि वचनात् । किं त्वसावपरिणामिन्यात्मनि न युज्यते, एकान्तनित्यानित्ययोर्हिंसाया अत्रावादिति । चाऽश्रवाऽस्मिन् परश्रुते उच्यमाने शोचनोऽहं शास्त्रिनः श्रोतुर्व्याक्षेपे मार्गाजिमुख्यलक्षणे जातेऽदः परश्रुतं दूषयेत् । इत्थं हि दूषणार्थं केवलस्यापि तस्य कथनं प्राप्तं । तदिदमुक्तं-“जा समएण पुंघिं अरकाया तं बुजेज्ज परसमए । परसासएणवर्केवा परस्स समयं परिकहेइ ॥ १ ॥ ” ११ ॥

श्रोतुः परसमयदूषणे माध्यस्थ्यं ज्ञात्वेयं विदेषणी कथनीयेति फलिसमाह-

कटुकौपधपानानां कारयित्वा रुचिं सता । इयं देयान्यथा सिद्धिर्न स्यादिति विदुर्बुधाः ॥ १३ ॥

कटुकेति-सप्तः ॥ १२ ॥

मता संवेजनी स्वान्यदेदेहप्रेत्यगोचरा । यया संवेज्यते श्रोता विपाकधिरसत्त्वतः ॥ १३ ॥

मतेति-यया कषया । विपाकधिरसत्त्वतो विपाकधैरस्यात् प्रवर्जितात् । श्रोता संवेज्यते सवेगं प्राप्नोते । सा संवेजनी । स्वान्यदेदेहप्रेत्यगोचरा स्वशरीरपरशरीरेष्वलोकपरस्त्रोकविषया चतुर्विधा मता । अत्रायं संप्रदायः-“संवेक्षण्य कदा षष्ठ-
पिहा पञ्चत्ता, तं जहा-आयसरीरसंवेक्षण्य, परसरीरसंवेक्षण्य, इहलोअसंवेक्षण्य । तत्त्व आयसरीरसं-
वेक्षण्य जहा-जमेयं आम्हृद्यं सरीरं पर्यं सुखसोणियमंसवसानेदमन्नादिष्वहरुचम्भकेसरोमणहृदंतथान्नादिसंघातनिष्कस-
त्वेण मुत्तपुरीसत्तायस्वच्छेण अमुद्रंति कहेमाणो सोयारस्स संवेदं छप्पापत्ति, एसा अत्तसरीरसंवेक्षण्य । एव परसरीरसं-
वेक्षण्य वि परसरीरं परिसं वेयं अमुद्रं । अरुया परस्स सरीरं यथेमाणो सोअारस्स संवेदमुप्पापत्ति, परसरीरसंवेदखी
गता । इदाणीं इहलोअसंवेक्षण्य जहा-सपमेव माणुसत्तणं असारमधुवे कदलीबंधनसमाणं परिसं कह कहेमाणो धम्मकही
सोत्तारस्स संवेदमुपापत्ति, इहलोअसंवेक्षण्य गया । इयाणिं परलोअसंवेक्षण्य जहा-येया वि इस्साधिसायमयकोवलोदाइपरिं
डोकेहिं अत्तिचूया किमंग पुण तिरियनारया पयारिसं कह कहेमाणो धम्मकही सोअारस्स संवेदमुप्पापत्ति, एसा पर-
लोअसंवेक्षण्य गता” इति ॥ १३ ॥

वैक्रियधर्मादयो ज्ञानतपश्चरणसंपदः । शुभाशुभोदयध्वंसफलमस्या रसः स्मृतः ॥ १४ ॥

वैक्रियेति-वैक्रियधर्मादयो गुणा इति गम्यं । तत्र वैक्रियध्वैक्रियनिर्माणलक्षणा । आदिना जंघाचाराणादिलब्धिग्रहः । तथा ज्ञानतपश्चरणसंपदः तत्र ज्ञानसंपच्चतुर्दशपूर्वीण एकस्माद्दृष्टादर्घटादिसहस्रनिर्माणलक्षणा । तपःसंपच्च “जं अन्नाणी कम्मं खवेइ” इत्यादिलक्षणा । चरणसंपच्च सकलफलसिद्धिरूपा । एते गुणाः संपदश्च । शुभोदयस्याशुभध्वंसस्य च फलमस्याः संवेजन्या रसः स्मृतः ॥ १४ ॥

चतुर्जगीं समाश्रित्य प्रेत्येहफलसंश्रयाम् । पापकर्मविपाकं या ब्रूते निर्वेजनी तु सा ॥ १५ ॥

चतुर्जगीमिति-या कथा पापकर्मविपाकं । प्रेत्येहफलसंश्रयामिहलोकपरलोकजोगाश्रितां । चतुर्जगीं समाश्रित्य ब्रूते । सा तु निर्वेजनी चतुर्जिरेव जगैः प्रतिपाद्यमानैश्चतुर्विधेति ज्ञावः । अत्रायं संप्रदायः-“इदाणिं निवेदणी-सा चञ्चिहा पन्नत्ता, तं जहा-इहलोए दुच्चिन्नाइ कम्माइ इहलोए दुहविवागसंजुत्ताइ जवंति । तं जहा-चोराणं पारदारियाणं एवमादी एसा पढमा निवेदणी । इदाणिं वितिया निवेदणी-इहलोए दुचिणा कम्मा परलोए दुहविवागसंजुत्ता जवंति, तं जहा-ने-रइयाणं अन्नंमि जवे कयं कम्मं निरयजावफलं देइ, एसा वितिया निवेदणी । इयाणिं तत्तिआ निवेदणी-परलोए दु-च्चिन्ना कम्मा इहलोए दुहविवागसंजुत्ता जवंति, कंहं ? जहा-वालप्पज्जित्तिमेव अंतकुलेसु लप्पन्ना खयकोटाइएहिं रोगेहिं दारिद्रेण य अन्निचूया दीसंति, एसा ततिया निवेदणी । इदाणिं चजत्था निवेदणी-परलोए दुच्चिन्ना कम्मा परलोए

दुःखविभागसंजुष्टा नयति, क्वं ? अहं-युविं दुःखिभेहिं कर्मेहिं जीया संस्तुमेहिं पस्कीहिं छवयन्ति तत् ते नरयप्पा-
 छगगसि कर्मासि अ सपुआणि ताए जातीए पूरिति, पूरिण नरयच्चे वेदिति, एसा वउत्था निवेयणीगया । एवं इह-
 खोगे परखोगो य पणयये पमुअ नयति । तत्थ पन्नययस्स मणुस्सज्जवो इहखोगो, तेसा छ तिणि वि गर्इछ परखोगो” ॥ १५ ॥
 स्तोकस्यापि प्रमादस्य परिणामोऽतिवारुणः । वपर्यमानः प्रधन्धेन निर्वेजन्या रसः स्मृतः ॥ १६ ॥

स्तोकस्यापीति-स्पष्टः ॥ १६ ॥

आदावाकैपणीं वद्याष्ठिज्यस्य धनसन्निभाम् । विद्वेपणीं एहीतेऽर्थे वृक्षयुपायमिवाविशेत् ॥ १७ ॥

आदाविति-स्पष्टः ॥ १७ ॥

आकैपण्या किलादिता जीवा सम्यक्स्वजागिनः । विद्वेपण्यास्तु नजना मिथ्यात्वं नातिवारुणम् ॥ १८ ॥

आद्वेपण्येति-आद्वेपण्यादिता आयजिताः किञ्च जीवाः । सम्यक्स्वजागिनो योगेन सम्यक्स्वखान्वन्तोऽसति प्रवियन्धे
 तथायर्जनेन मिथ्यात्वमोहनीयकर्मण्योपनामोपपत्तेः । विद्वेपण्यास्तु सकृथाव फलमाप्तौ नजना कदाचित्ततः सम्यक्त्व
 छजन्ते कदाचिन्नेति । तद्वयणासथायिधपरिणामानियमावतिदारुणं महाचर्यकर मिथ्यात्वं वा ततः स्यात् । अरुमती
 नामन्निनिघिष्टानां । तदुक्तं-“अरेकयष्टिथस्किता जे जीवा ते खरुसि सम्मत्तं । विरेकयणीइज्जन्तं गाठयरागं च
 मिष्ठत्तं ॥ १ ॥ ” ॥ १८ ॥

विक्षेपण्याः परिकर्मिताया एव गुणवहत्वं नान्यथेति समर्थयन्नाह-

आद्या यथा शुचं चावं सूते नान्या कथा तथा । यादृगुणः स्यात्पीयूपात्तादृशो न विषादपि ॥ १९ ॥

आद्येति-पीयूषवन्नेयं स्वरूपतो गुणवहा, किं तु बल्लनागवत्परिकर्मितैवेति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

धर्मार्थकामाः कथ्यन्ते सूत्रे काव्ये च यत्र सा । मिश्राख्या विकथा तु स्यान्नक्तस्त्रीदेशराज्ञता ॥ २० ॥

धर्मेति-यत्र सूत्रे काव्ये च धर्मार्थकामा मिलिताः कथ्यन्ते । सा मिश्राख्या कथा, संकीर्णपुरुषार्थान्निधानात् । विकथा कथालक्षणेविरहिता तु स्यात् । नक्तस्त्रीदेशराज्ञता नक्तादिविषया । यदाह-"इत्थिकहा नक्तकहा रायकहा चोरज-
णवयकहा य । नडनट्टजल्लमुट्टियकहा ज एसो जवे विकहा ॥ १ ॥" ॥ २० ॥

प्रज्ञापकं समाश्रित्य कथा एता अपि क्रमात् । अकथा विकथा वा स्युः कथा वा ज्ञावन्नेदतः ॥ २१ ॥

प्रज्ञापकमिति-प्रज्ञापकं वक्तृपुरुषविशेषं समाश्रित्य एता उक्तलक्षणाः कथा अपि अकथा विकथाः कथा वा स्युः । ज्ञावन्नेदत आशयवैचित्र्यात् सम्यक्श्रुतादिवत् । तत एव पुरुषार्थप्रतिपत्त्यज्ञावतद्विरोधतत्प्रतिपत्तिफलनेदात् । तदुक्तं-
"एया चैव कहार्ल पन्नवगपरुवगं समासज्ज । अकहा कहा व विकहा हविज्ज पुरिसंतरं पप्प ॥ १ ॥" अत्र प्रज्ञापकप्र-
रूपकमित्यत्र कर्मधारयाश्रयणादवबोधकप्ररूपको व्याख्यातो धरट्टत्रमाणकट्पश्च व्यवह्विन्नो, षंप्पाश्रयणे तु धित्वे बहुवच-
नापत्तिरित्यवधेयम् ॥ २१ ॥

मिथ्यात्वं वेदयन् ब्रूते खिगस्थो वा गृहस्थितः । यत्साऽकथाशयोद्भूते- श्रोतुर्वक्त्रनुसारतः ॥ २२ ॥

मिथ्यात्वमिति-मिथ्यात्वं वेदयन् विपाकेनानुजयन् । खिगस्थो हव्यप्रजितोऽङ्गारमर्दकाविप्रायो, गृहस्थितो वा कश्चि-
यद् ब्रूते साऽकथा । श्रोतुर्वक्त्रनुसारतो वक्त्राशयानुसृत्यैवाशयोद्भूतेः प्रायोत्पत्तेः प्रतिविशिष्टफलाभावात् । तद्विद-
मुकं-"मिथ्यत वेदयतो ज अस्मासी कर्ष परिकर्षेह । खिगस्थो य गिही वा सा अकृदा वेसिष्ठा समप ॥ १ ॥ " ॥ २२ ॥

ज्ञानक्रियातपोयुक्ता सन्नाथं कथयन्ति यत् । जगज्जीवहितं सेय कथा धीरैरुदाहृता ॥ २३ ॥

ज्ञानेति-ज्ञानक्रियातपोत्रियुक्ताः । सन्नाथं परमार्थं यत् कथयन्ति जगज्जीवहितं । सेय धीरैः कथ्योदाहृता, निर्जरास्यफल-
साधनात्, प्रफुल्ल श्रोतुश्च कुनादपरिष्ठाभोत्पादनात्, अन्यथा तु सत्र जस्यनापि स्यादिति । तद्विदमुकं-"तवसंजसगुह-
धारी खं चरश्चरया कर्षति सन्नाथं । सयजगज्जीवहिष्ठा सा च कृदा वेसिष्ठा धम्मे ॥ १ ॥ " ॥ २३ ॥

य संयत प्रमत्तस्तु ब्रूते सा विकया मता । कर्तुश्चोत्राशये तु स्यान्नजना ज्ञेवमश्नति ॥ २४ ॥

य इति-यः संयतः प्रमत्तः कथायादिवशागः तु ब्रूते । सा विकया मता । तथाविधपरिष्णामनियन्धनत्वात् । तदुक्तं-"जो
संजर्ष पमत्तो रागादौषयसगो परिकर्षेह । सा च विकृदा पवयणे पञ्चसा धीरुपरिसेहि ॥ १ ॥ " कर्तुश्चोत्राशये तु ज्ञेव-
मश्नति सति जजना स्यात्, त प्रति कथान्तरापत्तेः ॥ २४ ॥

सन्धुक्ष्यन्ति मदने शृंगारोक्तेरुदचिषम् । कथनीया कथा नैव साधुना सिद्धिमिच्छता ॥ १५५ ॥
 तपोनियमसारा तु कथनीया विपश्चिता । संवेदं वापि निवेदं यां श्रुत्वा मनुजो ब्रजेत् ॥ १५६ ॥
 महार्थापि कथा कथ्या परिक्लेशेन धीमता । अर्थं हन्ति प्रपंचो हि पिठदमामिव पादपः ॥ १५७ ॥
 प्रपञ्चितज्ञशिष्यस्यानुरोधे सोऽप्यदोषकृत् । सूत्रार्थादिक्रमेणातोऽनुयोगस्त्रिविधः स्मृतः ॥ १५८ ॥
 विध्युद्यमजयोत्सर्गापवादोऽनयवर्णकैः । कथयन्न पटुः सूत्रमपरिष्ठिव्य केवलम् ॥ १५९ ॥
 एवं ह्येकान्तबुद्धिः स्यात्सा च सम्यक्त्वधातिनी । विजज्य वादिनो युक्ता कथायामधिकारिता ॥ १६० ॥
 विधिना कथयन् धर्मं ह्रीनोऽपि श्रुतदीपनात् । वरं न तु क्रियास्थोऽपि मूढो धर्माश्रितस्करः ॥ १६१ ॥
 इत्थं व्युत्पत्तिमात्रायां कथयन् पंक्तिः कथाम् । स्वसामर्थ्यानुसारेण परमानन्दमश्रुते ॥ १६२ ॥

संभुक्ष्यन्तीत्याधारभ्याष्टश्लोकी प्रायः सुगमा विधिसूत्रादिविषयकथान्यत्र प्रपञ्चित इति ॥ १६३ ॥

॥ इति कथाघात्रिंशिका ॥ ९८ ॥

॥ अथ योगसङ्गोष्ठात्रिशिका ॥ २० ॥

कथानिरूपणानन्तरं तत्फलवृत्तस्य योगस्य सङ्गोष्ठात्रिशिका निरूप्यते-

मोक्षेण योजनादेव योगो ह्यत्र निरूप्यते । सङ्गोष्ठात्रिशिका तु ॥ १ ॥
मोक्षेणेति-योगो हि योगशास्त्रो हि । अथ लोके प्रयत्ने या । मोक्षेण योजनादेव निरूप्यते । तेनास्य
योगस्य तु तन्मुख्यदेतुव्यापारता सङ्गोष्ठात्रिशिका । निरुकार्पस्याप्यनसिप्रसक्तस्य सङ्गोष्ठात्रिशिका ॥ १ ॥

मुख्यत्वं चान्तरङ्गत्वात् फलादेपाच्च दर्शितम् । चरमे पुनरावर्ते यत एतस्य संज्ञवः ॥ २ ॥

मुख्यत्वं चेति-मुख्यत्वं च अन्तरङ्गत्वात् मोक्षं प्रत्युपादानत्वात् । फलादेपात् फलजननं प्रत्यधिखंभत्वाच्च । दर्शितं
प्रयत्ने । यतो यस्माच्चरमे पुनरावर्ते एतस्य योगस्य संज्ञवः । इयं ह्यनव्यवृत्तजव्यक्रियाव्ययश्रेयः कृतो जयति, एकस्य
मोक्षानुपादानत्वादन्यस्य च फलविखंभमिति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

न सन्मार्गान्निमुख्य स्यादावर्तेषु परेषु तु । मिथ्यात्वश्रुतुङ्गीनां विष्णुवृत्तानामिवोद्भिन्नाम् ॥ ३ ॥

नेति-स्पष्टः ॥ ३ ॥

तदा जवाजिनन्वी स्यात्सङ्गाविष्कन्धणं विना । धर्मकृत् कश्चिदेवाङ्गी लोकापंक्तिरुतावरः ॥ ४ ॥

तदेति-तदाऽचरमेवावर्तते । अंगी प्राणी । संज्ञाचिक्कंजणं आहारादिसंज्ञोदयवचनलक्षणं विना । कश्चिदेव धर्मकृत-
लौकिकलोकोत्तरप्रव्रज्यादिधर्मकारी । लोकपंचौ लोकसदृशजावसंपादनरूपायां कृतादरः कृतयलः स्यात् ॥ ४ ॥

दुजो लोजरतिर्दीनो मत्सरी जयवान् शठः । अज्ञो जवानिनन्दी स्यान्निष्फलारंजसंगतः ॥ ५ ॥

दुज इति-दुष्टः कृपणः । लोजरतिर्याआशीलः । दीनः सदैवादृष्टकष्टाणः । मत्सरी परकष्टयाण्डुःस्थितः । जयवान्
नित्यजीतः । शठो मायावी । अज्ञो मूर्खः । जवानिनन्दी “असारोऽप्येय संसारः सारवानिव लक्ष्यते । दधिदुग्धा-
बुतांबूलपथ्यपथ्यांगनादिभिः ॥ १ ॥ ” इत्यादिवचनैः संमाराजिनन्दनशीलः । स्यान्नेवेत् । निष्फलारंजसंगतः सर्वत्रात-
स्याजनिवेशाद्यन्ध्यक्रियासंपन्नः ॥ ५ ॥

लोकाराधनहेतोर्या मलिनेनान्तरात्मना । क्रियते सत्क्रिया सा च लोकपंक्तिरुदाहृता ॥ ६ ॥

लोकेति-लोकाराधनहेतोः लोकचित्तावर्जननिमित्तं । या मलिनेन कीर्तिसृष्टादिमालिन्ययता अन्तरात्मना चित्तरूपेण
क्रियते सत्क्रिया शिष्टसमाचाररूपा । सा च योगनिरूपणयां लोकपंक्तिरुदाहृता योगशास्त्रज्ञैः ॥ ६ ॥

महत्पदपत्वबोधेन विपरीतफलावहा । जवानिनन्दिनो लोकपंक्या धर्मक्रिया मता ॥ ७ ॥

महतीति-महति अधरीकृतकष्टदृचिन्तामणिकामधेनौ धर्म । अद्वयत्वबोधेन अतितुल्यकीर्त्यादिमात्रहेतुत्वज्ञानेन विप-

रीरुपत्राधरा दुरन्तसंसारानुबन्धिनी । जवात्रिनन्दिनो जीवस्य । लोकरूपकस्या धर्मक्रिया मता । नात्र केवलमफलत्वमेव
किं तु विपरीतफलत्वमिति जायः ॥ ७ ॥

धर्मार्थं सा शुजायापि धर्मस्तु न तवर्थिन । क्लेशोऽपीदो धनार्थं हि क्लेशार्थं जातु नो धनम् ॥ ८ ॥
धर्मार्थमिति-धर्मार्थं सम्यग्दर्शनादिमोक्षवीजाधाननिमित्त । सा लोकपक्विः दानसम्मानोचितसंज्ञापणादिनिश्चितैरुपायैः
शुजाय कुशालानुबन्धाय अपि । धर्मस्तु सदर्थिनो लोकरूपकस्यर्थिनो न शुजाय । हि यतो धनार्थं क्लेशोऽपीदो धनार्थिनो
राजसेवावौ प्रवृत्तिदर्शनात् । क्लेशार्थं जातु कदाचित् धनं नेष्टं, न हि “ धनान्मे क्लेशो जयतु ” इति कोऽपीदृति मेक्षा-
यान् । तदिवमुक्तं-“ धर्मार्थं लोकपक्विः स्यात् कस्याणां महामतेः । तदर्थं तु पुनर्धर्मः पापायादयपियामलम् ॥ १ ॥ ”
तथा “ (युक्तं) जनमित्यत्वं मुक्तं सज्जर्मसिद्धिफलमलं । ध (सज्ज)र्मप्रवृत्तनावेधीजाधानादिजायेनेति ॥ ८ ॥

अनाजोगवतः सापि धर्माहानिकृतो वरम् । शुजा तत्त्वेन नैकापि प्रणिधानाद्यजावतः ॥ ९ ॥

अनाजोगवत इति-अनाजोगवतः सम्मूर्द्धनजमायस्य स्वजावत एव धैनयिकप्रकृतेः सापि लोकपक्वस्या धर्मक्रियापि ।
धर्माहानिकृतो धर्मे महत्स्यस्यैव यथास्थितस्याज्ञानाक्षयोक्तेश्चाया अजावेन महत्स्यस्यस्याप्रतिपक्षधर्मद्वान्यकारिणो वरमन्या-
पेक्षया मनाक् सुन्दरा । तत्त्वेन तत्त्वतः पुनर्नैकापि प्रणिधानाद्यजावतो नैकापि वरं । प्रणिधानादीनां क्रियाशुद्धिहेतुत्वात् ॥ ९ ॥
तानेवाह-

प्रणिधानं प्रवृत्तिश्च तथा विघ्नजयस्त्रिधा । सिद्धिश्च विनियोगश्च परे कर्मशुभाशयाः ॥ १० ॥

प्रणिधानमिति-कर्मणि क्रियायां शुभाशयाः स्वपुष्टिशुश्रूयनुबन्धहेतवः शुभपरिणामाः । पुष्टिरुपचयः, शुद्धिश्च ज्ञानादि-
गुणविधातिघातिकर्महासोत्थनिर्मलतत्त्ववधेयम् ॥ १० ॥

प्रणिधानं क्रियानिष्ठमधोवृत्तिकृपानुगम् । परोपकारसारं च चित्तं पापविवर्जितम् ॥ ११ ॥

प्रणिधानमिति-प्रणिधानं क्रियानिष्ठं अधिकृतधर्मस्थानादविचलितस्वप्तावं । अधोवृत्तिषु स्वप्नतिपन्नधर्मस्थानादधस्ता-
द्वर्तमानेषु प्राणिषु कृपानुगं करुणान्वितं । न तु हीनगुणत्वेन तेषु षेपसमन्वितं । परोपकारसारं च परार्थनिष्पत्तिप्रधानं
च । चित्तं पापविवर्जितं सावद्यपरिहारेण निरवद्यवस्तुविषयम् ॥ ११ ॥

प्रवृत्तिः प्रकृतस्थाने यत्नातिशयसंज्ञवा । अन्यान्निष्ठापरहिता चेतःपरिणतिः स्थिरा ॥ १२ ॥

प्रवृत्तिरिति-प्रवृत्तिः प्रकृतस्थानेऽधिकृतधर्मविषये । यत्नातिशयसंज्ञवा पूर्वप्रयत्नाधिकोत्तरप्रयत्नजनिता । अन्यान्निष्ठा-
पेणाधिकृतेतरकार्यान्निष्ठापेण रहिता । चेतसोऽन्तरात्मनः परिणतिः स्थिरा एकाग्रा स्वविषय एव यत्नातिशयाज्जाता तत्रैव
च तज्जननीत्यर्थः ॥ १२ ॥

बाह्यान्तर्व्याधिर्मिथ्यात्वजयव्यंग्याशयात्मकः । कंटकज्वरमोहानां जयैर्विघ्नजयः समः ॥ १३ ॥

बाह्येति-बाह्यव्याधयः शीतोष्णादयः अन्तर्व्याधिश्च ज्वरादयः मिथ्यात्वं जगद्वचनाश्रद्धानं, तेषां जयस्तत्कृतवैक्ल-
व्यनिराकरणं तद्व्यंग्याशयात्मकः । कंटकज्वरमोहानां जयैः समो विघ्नजयः । इत्थं च हीनमध्यमोत्कृष्टत्वेनास्य त्रिविधत्वं

प्रागुक्तं व्यक्तीकृतं । तथाहि-कस्यचित्सुखः कंटकाकीर्णमार्गायतीर्णस्य कटकाधिष्ठो विशिष्टगमनविधातृहेतुः, तद्वर्धिते तु पथि प्रवृत्तस्य निराकुल्य गमनं संजायते, एवं कटकाधिष्ठजयसम- प्रथमो विघ्नजयः । तथा तस्यैव ग्वरयेदनाभिचूतशरी- रस्य विह्वलपादन्यासस्य निराकुल्य गमनं चिकीर्षोरपि तत्कर्तुमशक्नुयतः कटकाविघ्नादप्यधिको ग्वरविघ्नः, तच्छायस्तु निरा- कुल्यप्रयुसिहेतुः, एव ग्वरविघ्नसमो द्वितीयो विघ्नजयः । तस्यैव चाप्यनि जिगमिषोर्दिदृशमोक्षकष्टयो मोक्षविघ्नः तेनाभिज- तस्य प्रेर्यमाणस्याप्यध्वनीनैर्न गमनोत्साहः कथञ्चित्प्रादुर्भवति, तच्छायस्तु स्वरसतो मार्गगमनप्रवृत्तिहेतुः, एवमिह मोक्ष- विघ्नजयसमस्तृतीयो विघ्नजयः इति फलैकोभेयाः सद्भवेत् ॥ १३ ॥

सिद्धिस्तात्त्विकधर्मातिः साक्षादनुजवारिमका । कृपोपकारविनयान्विता हीनादिषु क्रमात् ॥ १४ ॥

सिद्धिरिति-सिद्धिः तात्त्विकस्यान्यासमुच्चस्य न त्याज्यासिकमात्रस्य धर्मस्याहिंसादेरासिरुपखण्डिः । साक्षादनुपचा- रेण । अनुजवारिमका आत्मन आत्मनि सविचिरूपा ज्ञानदर्शनचारित्रैकमूर्तिका । हीनादिषु क्रमात् कृपोपकार- विनयान्विता, हीने कृपान्विता, मध्यमे उपकारान्विता, अधिके च विनययुक्ता ॥ १४ ॥

अन्यस्य योजनं धर्मे विनियोगस्तदुत्तरम् । कार्यमन्वयसंपत्त्या तदवन्ध्यफलं मतम् ॥ १५ ॥

अन्यस्येति-अन्यस्य स्वव्यतिरिक्तस्य योजनं धर्मेऽहिंसादौ विनियोगः । तदुत्तरं सिध्युत्तर कार्यं । तदवन्ध्यसंपत्त्याऽ- विधेदसिद्ध्यः । अवन्ध्यफलमव्यभिचारिफलं मतं । स्वपरोपकारमुज्ज्वलदणस्यानेकजन्यान्तरसन्ततोद्बोधेन प्रकृष्टधर्मस्या- नावासिहेतुत्वात् ॥ १५ ॥

एतैराशययोगैस्तु विना धर्माय न क्रिया । प्रत्युत प्रत्यपायाय लोचक्रोधक्रिया यथा ॥ १६ ॥

एतैरिति—एतैः प्रणिधानादिभिः आशययोगैस्तु विना धर्माय न क्रिया बाह्यकायव्यापाररूपा । प्रत्युतान्तर्मात्रिन्यसन्नावात्प्रत्यपायायेव्यमाणप्रतिपक्षविघ्नाय । तथा लोचक्रोधक्रिया कूटतुलादिसंग्रामादिवदृष्टा । तदुक्तं—“तत्त्वेन तु पुनर्नैकाप्यत्र धर्मक्रिया मता । तत्प्रकृत्या (वृत्त्या) दिवैगुण्याल्लोचक्रोधक्रिया यथा ॥ १ ॥ ” ॥ १६ ॥

तस्मादचरमावर्तेष्वयोगो योगवर्त्मनः । योग्यत्वेऽपि तृणादीनां घृतत्वादेस्तदा यथा ॥ १७ ॥

तस्मादिति—तस्मात्प्रणिधानाद्यभावात् । अचरमावर्तेषु । योगवर्त्मनो योगमार्गस्य । अयोगोऽसंज्ञवः । योग्यत्वेऽपि योगस्वरूपयोग्यत्वेऽपि । तृणादीनां । तदा तृणादिकादे । यथा घृतत्वादेरयोगः । तृणादिपरिणामकाले तृणादेर्घृतादिपरिणामस्वरूपयोग्यत्वेऽपि घृतादिपरिणामसहकारियोग्यताभावाद्यथा न घृतादिपरिणामस्तथा प्रकृतेऽपि जावनीयं । अत एव सहकारियोग्यताभाववति तत्र काले कार्यानुपधानं तद्योग्यताभाववत्त्वेनैव साधयितुमजिप्रेत्याह हरिजङ्गमसूरिः—“तस्मादचरमावर्तेष्वभ्यात्मं नैव युज्यते । कायस्थितितरोर्येष्वक्षतज्जन्मस्वामरं सुखम् ॥ १ ॥ तैजसानां च जीवानां ज्ञानानामपि नो तदा । यथा चारित्रिमित्येवं नान्यदा योगसंज्ञवः ॥ २ ॥ ” इति ॥ १७ ॥

नवनीतादिकल्पस्तच्चरमावर्त इष्यते । अत्रैव विमलो जावो गोपेन्द्रोऽपि यदज्ञ्यधात् ॥ १८ ॥

नवनीताद्रीति—नवनीतादिकल्पो घृतपरिणामनिबन्धननवनीतदधिदुग्धादितुल्यः । तत् तस्मात् । चरमावर्त इष्यते ।

योगपरिष्णामनिवन्धनं । अत्रैव चरमावर्त एव विमलो जावो ज्ञयान्निर्ध्वंगाचाधाम्नवति । पञ्जोपेन्दोऽपि अन्यथा-
इत्यन्तरेषु ॥ १८ ॥

अनिवृत्ताधिकारायां प्रकृतौ सर्वथैव हि । न पुंसस्तत्त्वमार्गेऽस्मि जिज्ञासापि प्रवर्तते ॥ १९ ॥

अनिवृत्तेति-अनिवृत्तः प्रतिलोमशक्त्यान्तराखीनोऽधिकारः पुरुषान्निजवनरूपो यस्यास्तस्यां प्रकृतौ । सर्वथैव हि सर्व-
थेय प्रकारैः । अपुनर्बन्धस्यानस्याप्यप्राप्तावित्यर्थः । न नैव पुंसः तत्त्वमार्गेऽस्मिन् यक्सुमुपक्रान्ते । जिज्ञासापि ज्ञातुमि-
ष्टापि, किं पुनस्तद्व्यास इत्यपिशब्दार्थः प्रवर्तते सञ्जायते ॥ १९ ॥

साधिकारप्रकृतिमत्त्वावर्ते हि नियोगतः । पथ्येष्टेव न जिज्ञासा क्षेत्ररोगोवये भवेत् ॥ २० ॥

साधिकारेति-साधिकारा पुरुषान्निजयप्रवृत्ता या प्रवृत्ति(कृति)स्रष्टव्यावर्ते हि । नियोगतो निश्चयतः । जिज्ञासा तत्त्व-
मार्गपरिज्ञानेष्टा न भवेत् । क्षेत्ररोगोदय इय पथ्येष्टा । क्षेत्ररोगो नाम रोगान्तराधारजतः कुष्टादिरोगः । ततो यथा पथ्या-
पथ्यधीविपर्यासस्तथा प्रकृतेऽपि ॥ २० ॥

पुरुषान्निजव. कश्चित्तस्यामपि हि ह्रीयते । युक्तं तेनैतदधिकमुपरिष्टाद्विष्यते ॥ २१ ॥

पुरुषेति-तस्यामपि हि जिज्ञासायामपि हि सत्या । कश्चित् पुरुषान्निजवः प्रकृते ह्रीयते (प्रकृतेर्हीयते) निवर्तते । न
क्षोकान्तेनाशीशपापस्य विमलो जायः सञ्जयति । तेनैतज्जोपेन्दोः क युक्तं । अधिकमपरिणाम्यात्मयत्ने तदजिभ्रवत्तन्निवृत्त्या-
द्यनुपपत्तिखलसमुपरिष्टाद्विमलान्निशिकायां ज्ञप्तिव्यते ॥ २१ ॥

जावस्य मोक्षहेतुत्वं तेन मोक्षे व्यवस्थितम् । तस्यैव चरमावर्ते क्रियाया अपि योगतः ॥ ११ ॥
जावस्येति-तेन जावस्यान्तःपरिणामस्य मोक्षे मुख्यहेतुत्वं व्यवस्थितं । तेन स एव योग इत्युक्तं भवति । तस्यैव
योगतश्चरमावर्ते क्रियाया अपि मोक्षे मुख्यहेतुत्वं, अतस्तस्या अपि योगत्वमिति जावः ॥ १२ ॥

रसानुवेधानामस्य हेमत्वं जायते यथा । क्रियाया अपि सम्यक्त्वं तथा जावानुवेधतः ॥ १३ ॥

रसानुवेधादिति-ताम्रस्य रसानुवेधात् सिद्धरससंपर्कात् यथा हेमत्वं जायते । तथा क्रियाया अपि जावानुवेधतः
सम्यक्त्वं मोक्षसंपादनशक्तिरूपम् ॥ १३ ॥

जावसातम्येऽत एवास्या भोगेऽपि व्यक्तमन्वयः । सुवर्णघटतुल्यां तां ब्रुवते सौगता अपि ॥ १४ ॥

जावेति-अत एवास्याः क्रियाया जावसात्म्ये स्वजननशक्त्या जावव्याप्तिरूपे सति । भोगेऽपि तथाविधकषायोदया-
न्नाशेऽपि । व्यक्तं प्रकटं । अन्वयो जावानुवृत्तिरूपः । तद्वत्कल्पजावेऽपि तद्वत्कल्पनपगमात् । अत एव तां जावशुद्धां
क्रियां सौगता अपि सुवर्णघटतुल्यां ब्रुवते । यथा हि सुवर्णघटो त्रिद्यमानोऽपि न स्वर्णानुबन्धं मुञ्चति एवं शुभ्रक्रिया
तथाविधकषायोदयाभ्रमापि शुभ्रफलैवेति । तदिदमुक्तं-“जाववृद्धिरतोऽवश्यं सानुबन्धं शुभ्रोदयम् । गीयतेऽन्वैरपि
ह्येतत्सुवर्णघटसन्निभम् ॥ १ ॥ ” इति ॥ १४ ॥

शिरोदकसमो जावः क्रिया च खननोपमा । जावपूर्वादनुष्ठानाज्ञाववृद्धिरतो ध्रुवा ॥ १५ ॥

शिरेति-शिरोदकसमः तथापिपकूये सख्यप्रवृत्तशिराजलुह्यो प्रायः । क्रिया च खननोपमा शिराश्रयकूपादिखनन-
सदृशी । अतो प्रायपूर्वादनुष्ठानानाम्नायवृद्धिर्भूया । जलवृद्धौ कूपखननस्यैव प्रायपूर्व्यौ क्रियाया हेतुत्वान्नायस्य दृढत्वस्येऽपि
बहुद्वलमेखनरूपाया वृद्धेस्त्वन्वयव्यतिरेकानुयिधानात् ॥ २५ ॥

मण्डूकचूर्णसदृशः क्षप्तेशब्ध्वंसः क्रियाकृतः । तन्मस्मसदृशस्तु स्यान्नावपूर्वक्रियाकृतः ॥ २६ ॥

मंडूकेति-क्रियाकृतः केवलक्रियाजनितः । क्षेपशब्धो रागादिपरिहृतः । मंडूकचूर्णसदृशः, पुनरुत्पत्तिशक्त्यभ्युत्प-
त्त्यात् । प्रायपूर्व्यक्रियाकृतस्तु तन्मस्मसदृशो मंडूकजस्मसदृशः स्यात्, पुनरुत्पत्तिशक्त्यजायात् । एव च क्षेपशब्धसंविशेष-
जनकः शक्तिविशेष एव क्रियायां नापवृत्त्यनुकूल इति फलितम् ॥ २६ ॥

तथा च-

त्रिचित्रजावहारा तत् क्रिया हेतुः शिवं प्रति । अस्या व्यञ्जकताप्येया परा ज्ञाननयोचिता ॥ २७ ॥

विचित्रेति-विचित्रो जायोऽध्यात्मविरूपः तद्वारा क्रिया शिवं प्रति हेतुः । द्रु इव चक्रप्रमिद्वारा घटे । करणता च
तस्याः शक्तिविशेषेण न तु प्रायपूर्व्यकत्वेनैव, प्रायस्यान्यथासिद्धिप्रसंगात् । अस्याः क्रियाया व्यञ्जकताप्येया हेतुताविशेष-
रूपा परा । अत एव प्रायस्य ज्ञापकत्वकृपानिर्व्ययकता ज्ञाननयोचिता ज्ञाननयप्राधान्योपयुक्ता, न तु व्ययवहारतो वास्तवी,
अन्यथा सत्कार्यवादप्रसंगात् इति प्रायः ॥ २७ ॥

व्यापारश्चिद्विवर्तत्वाद्भीर्योद्भासाच्च स स्मृतः । विविच्यमाना निवृण्ते परिणामा हि वस्तुनः ॥ १७ ॥
 व्यापार इति-स योगः चिद्विवर्तत्वाज्ज्ञानपरिणामात् । वीर्योद्भासादात्मशक्तिस्फोरणाच्च । व्यापारः स्मृतः । क्रमवतः
 प्रवृत्तिविषयस्य व्यापारत्वात् । एतेन द्रव्यादेर्व्यवहृदः । हि यतः विविच्यमाना जेदनयेन गृह्यमाणा वस्तुनः परिणामा
 निवृण्ते । तथा च न व्यापाराश्रयस्यापि व्यापारत्वमिति ज्ञावः ॥ १७ ॥

एतदेवाह-

जीवस्थानानि सर्वाणि गुणस्थानानि मार्गणाः । परिणामा विवर्तन्ते जीवस्तु न कदाचन ॥ १८ ॥
 जीवस्थानानीति-सर्वाणि चतुर्दशानि जीवस्थानानि गुणस्थानानि तावन्त्येव मार्गणा गतीन्धियाद्याः परिणामा विवर्तन्ते
 दशविशेषं नजन्ते, जीवस्तु कदाचन न विवर्तते, तस्य शुष्कज्ञायकज्ञावस्यैकस्वज्ञावत्वात् ॥ १८ ॥

उपाधिः कर्मणैव स्यादाचारादौ श्रुतं ह्यदः । विज्ञानानित्यज्ञावेऽपि ततो नित्यस्वज्ञाववान् ॥ १९ ॥

उपाधिरिति-आचारादौ अदः श्रुतं-श्रुत उपाधिः कर्मणैव स्यात् “ कर्मणा उवाही जायइ त्ति ” वचनात् । ततो
 विज्ञावानां मिथ्यात्वगुणस्थानादारन्यायोगिगुणस्थानं यावत् प्रवर्तमानानामौपाधिकज्ञावानामनित्यज्ञावेऽपि स्वज्ञाववा-
 नात्मा नित्यस्तस्योपाध्यजनितत्वादुपाधिनिमित्तका अव्यात्मनो ज्ञावास्तद्रूपा एव युज्यन्ते, इति चेत्सत्यं, शुष्कनयदृष्ट्या-

सम्पुञ्जलयोः स्वस्वशुद्धप्रावजनचरितार्थत्वे संयोगजज्ञावस्य त्रिषौ खटिकाभेदिति श्रुत्वा विविच्यमानस्यैकत्राप्यनन्तभावने
मिथ्यात्वाद् ॥ ३० ॥

द्रव्यादेः स्यावन्नेदेऽपि शुद्धप्रेवनयाविना । इत्थं व्युत्पादनं युक्तं नयसारा हि देशना ॥ ३१ ॥
द्रव्यादेरिति-द्रव्यादेः परिणामेन्यः स्यात् फलं विदप्रेदेऽपि । शुद्धः केवलो यो प्रेवनयस्तदाविना । इष्टमुक्तरीत्या व्युत्पा-
दनं युक्तं । नयसारा नयप्रधाना हि देशना शास्त्रे प्रवर्तते । अन्यथाऽनुयोगपरिणत आत्मापि योग इतीष्यत एव, चर-
णात्मनोऽपि जगद्व्याप्यं प्रतिपादनादिति प्रायः ॥ ३१ ॥

योगलक्षणमित्येवं जानानो जिनशासने । परोक्तानि परीक्षेत परमानन्दबद्धधीः ॥ ३२ ॥

योगलक्षणमिति-स्पष्टः ॥ ३२ ॥

॥ इति योगलक्षणसप्तत्रिंशिका ॥ १० ॥

॥ अथ पातञ्जलयोगलक्षणे विचारद्वात्रिंशिका ॥ २२ ॥

स्वकीयं योगलक्षणमन्यदीयोगलक्षणे विचारिते सति स्थिरीभवतीति तदर्थमयमारंभः—

चित्तवृत्तिनिरोधं तु योगमाह पतञ्जलिः । द्रष्टुः स्वरूपावस्थानं यत्र स्यादविकारिणि ॥ १ ॥

चित्तेति—पतञ्जलिस्तु चित्तवृत्तिनिरोधं योगमाह । तथा च सूत्रं—“योगश्चित्तवृत्तिनिरोध (१-२) इति” । तत्र चित्त-
पदार्थं व्याचष्टे-द्रष्टुः पुरुषस्य स्वरूपे चिन्मात्ररूपतायामवस्थानं यत्र यस्मिन् स्यात् अविकारिणि व्युत्पन्नविवेक-
ख्यातेश्चित्संक्रमान्नावात् कर्तृत्वाजिमाननिवृत्तौ प्रोन्मुक्तपरिणामेन । तथा च सूत्रं—“तदा द्रष्टुः स्वरूपा (पेड)वस्थान-
मिति” (१-३) ॥ १ ॥

आपन्ने विषयाकारं यत्र चेन्द्रियवृत्तिः । पुमान् ज्ञाति तथा चन्द्रश्चलनीरे चलन् यथा ॥ २ ॥

आपन्न इति—यत्र चेन्द्रियवृत्तिरिति इन्द्रियवृत्तिद्वारा । विषयाकारमापन्ने विषयाकारपरिणते सति । पुमान् पुरुषः तथा
ज्ञाति । यथा चलनीरे चलन् चन्द्रः स्वगतधर्माध्यारोपाधिष्ठानत्वेन प्रतीयत इत्यर्थः । तथा च सूत्रं—“वृत्तिसारूप्य-
मितरेवेति” (१-४) ॥ २ ॥

तच्चित्तं वृत्तयस्तस्य पञ्चतथ्यः प्रकीर्तिताः । मानं त्रयो विकल्पश्च निद्रा च स्मृतिरेव च ॥ ३ ॥

सदिति-उचिच्छे तस्य वृत्तिसमुदायलक्षणस्य अययिनिनोऽययवभूताः पञ्चस्यो वृत्तयः प्रकीर्तिताः । तदुक्तं-“वृत्तयः पञ्चतय्यः द्विष्टाक्रिष्टाः” (सां २-३३) (यो १-५ अक्रिष्टाः) क्रिष्टाः द्वेष्टाक्रान्ताः तद्विपरीता अपि तावत्य एव । ता एयोद्विष्टा-
ति-मानं प्रमाण, प्रमो, विकल्पो, निष्ठा, च स्मृतिरेव च । तदाह-“प्रमाणविपर्ययविकल्पनिष्ठाः स्मृतयः” (१-६) ॥ ३ ॥

आसौ क्रमेण लक्षणमाह-

मानं ज्ञानं यथार्थं स्यादतस्मिस्तन्मतिर्प्रमः । पुंसश्चेतन्यमित्यादौ विकल्पोऽवस्तुशब्दधीः ॥ ४ ॥

मानमिति-मानं यथार्थं तद्वति तद्वयगादि ज्ञानं स्यात् । तदाह-“अधिसर्वादि ज्ञानं प्रमाणाविति” । प्रमोऽवस्तुसिद्धि-
दन्नावयसि तन्मतिः, यदाह-“विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठ (१-७)” सशयोऽपि स्याणुर्वा पुरुषो वेत्यतद्रूपप्रतिष्ठ-
त्यादर्शवान्तर्भवति । पुंसश्चेतन्यमित्यादौ अवस्तुविषया शब्दधीर्विकल्पः । अत्र हि देवदत्तस्य कथञ्च इतिवच्चब्दजनिते
ज्ञाने पञ्चभर्षो ज्ञेयोऽध्ययसीयते, समिद्धाविद्यमानमपि समारोप्य प्रयत्नेऽध्यवसायः । यस्तु तस्तु चैतन्यमेव पुरुष इति ।
तदाह-“शब्दज्ञानानुपाती यस्तु गुरुर्यो (ऽसदर्थव्यवहारविषयो) विकल्प (१-९)” इति । प्रमयिषोप एवायमस्त्विति श्वेन्न,
तथाविधशब्दजन्यजनकजावेनास्य विवक्षणायात्, विषयान्नायज्ञानेऽपि प्रयुञ्जेत् । यद्वोचः-“वस्तुनस्त्वथास्त्वमनपेक्षमाणो
योऽध्यवसायः स विकल्प इत्युच्यते” इति ॥ ४ ॥

निष्ठा च वासनान्नावप्रत्ययालंबना स्मृता । सुखादिविषया वृत्तिर्जागरे स्मृतिवर्शनात् ॥ ५ ॥

निजा चेति-अज्ञावप्रत्ययालंबना जावप्रत्ययालंबनविरहिता वासना च निजा स्मृता । संततमुद्रितत्वात्तमसः । समस्त-
विषयपरित्यागेन या प्रवर्तत इत्यर्थः । तदाह-“ अज्ञावप्रत्ययालंबना वृत्तिर्निजा ” (१-१०) । इयं च जागरे
जाग्रदवस्थायां स्मृतिदर्शनात् “ सुखमहमस्वाप्सं ” इति स्मृत्यालोचनात् सुखादिविषया वृत्तिः, स्वापकाले सुखाननुभवे
तदा तत्स्मृत्यनुपपत्तेः ॥ ५ ॥

तथानुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः स्मृता । आसां निरोधः शक्यान्तःस्थितिर्हेतौ बहिर्हतिः ॥ ६ ॥

तथेति-तथाऽनुभूतविषयस्य प्रमाणविपर्ययविकटपनिजानुभूतार्थस्य असंप्रमोषः संस्कारद्वारेण बुद्धानुपारोहः स्मृतिः
स्मृता । तदाह-“ अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिरिति ” (१-११) । आसामुक्तानां पंचानामपि वृत्तीनां । हेतौ स्वकारणे ।
शक्त्याशक्तिरूपतया । अन्तर्बाह्याग्निनिवेशनिवृत्त्याऽन्तर्मुखतया स्थितिरवस्थानं बहिर्हतिः प्रकाशप्रवृत्तिनियमरूपविधातः ।
एतदुक्तं निरोध उच्यते ॥ ६ ॥

स चाज्यासाच्च वैराग्यात्तत्राज्यासः स्थितौ श्रमः । दृढभूमिः स च चिरं नैरन्तर्यादराश्रितः ॥ ७ ॥

स चेति-स चोक्तदृष्टाणो निरोधश्च । अज्यासात् वैराग्याच्च भवति । तदुक्तं-“ अज्यासवैराग्याज्यां तन्निरोध इति ”
(१-१२) । तत्राज्यासः, स्थितौ वृत्तिरहितस्य चित्तस्य स्वरूपनिष्ठे परिणामे, श्रमो यत्नः पुनः पुनस्तथात्वेन भवेत्तसि निवे-
शनरूपः । तदाह-“ तत्र स्थितौ यत्नोऽज्यास इति ” (१-१३) । स च चिरं चिरकालं नैरन्तर्येण आदरेण चाश्रितो दृढ-
भूमिः स्थिरो भवति । तदाह-स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारसेवितो दृढभूमिरिति (१-१४) ॥ ७ ॥

॥ ६५ ॥

या वशीकारसंज्ञा स्यादृष्टानुभविकार्थयोः । वितृष्णास्यापरं तत् स्याद्वैराग्यमनधीनता ॥ ८ ॥
येति-दृष्ट इद्वैवोपसन्न्यमानः शब्दादिः, आनुभविकश्च अर्थो देवलोकादिः । अनुभूयते गुरुमुखादित्यनुभवो वेदः
ततः प्रतीयमान आनुभविक इति व्युत्पत्तेः । तयोः । परिणामविरसत्प्रदर्शनात् । वितृष्णस्य विगतगर्हस्य वा वशीकार-
संज्ञा "ममैवेते यस्या नाहमेतेषां वक्ष्यः" इत्येवं विमर्शात्मिका । तदपरं वक्ष्यमाद्यपरवैराग्यात्पाश्चात्यं वैराग्य स्यात् । अन-
धीनता फलतः पराधीनताज्ञायक्यं । तदाह-"दृष्टानुभविकविषयवैतृष्ण्यस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यमिति" (१-१५) ॥ ८ ॥

तत्परं जातपुल्यातेर्गुणवैतृष्ण्यसंज्ञकम् । वहिर्वैमुख्यमुत्पाद्य वैराग्यमुपयुज्यते ॥ ९ ॥
तदिति-जातपुल्यातेरुपपन्नगुणपुरुषविवेकस्यातेः । गुणवैतृष्ण्यसंज्ञकं गुणेष्वपि तृष्णाभावलक्षणं । यथार्थानिधान परं
प्रकृष्टं । तत् वैराग्य । तदाह-"तत्परं पुरुषस्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमिति (१-१६) " । प्रथमं हि विषयविषयं, द्वितीयं च
गुणविषयमिति ज्ञेयः । वहिर्वाद्यविषये वैमुख्यं योपदर्शनजत्वात् प्रवृत्त्यभावलक्षणमुत्पाद्य वैराग्यमुपयुज्यते उप-
काराथायकं नवति ॥ ९ ॥

निरोधे पुनरन्यासो जनयन् स्थिरतां दृढाम् । परमानन्दनिष्यन्दशान्तश्रोतःप्रवर्शनात् ॥ १० ॥
निरोध इति-निरोधे चित्तवृत्तिनिरोधे । अन्यासः पुनर्दृढामतिशयितां स्थिरतामवस्थितिखट्वाणा जनयन् । परमानन्द-
निष्यन्दस्यातिशयितसुखार्थवर्तिर्निरुज्जतस्य श्रान्तश्रोतसः शान्तरसप्रवासस्य प्रदर्शनात् । उपयुज्यते इत्यन्वयः । तत्रैव
मुखममस्य मनसोऽभ्यन्त गमनायोगात् । इत्थं च चित्तवृत्तिनिरोध इति योगलक्षणं सोपपत्तिकं व्याख्यातम् ॥ १० ॥

अथ तदुपपन्नम्—

न चैतद्युज्यते किञ्चिदात्मन्यपरिणामिनि । कूटस्थे स्यादसंसारोऽमोक्षो वा तत्र हि ध्रुवम् ॥ ११ ॥

न चैति—न चैतत् पूर्वोक्तं किञ्चित् अपरिणामिनि आत्मनि युज्यते । तत्रात्मनि हि कूटस्थे एकान्तिकस्वप्नावे सति । असंसारः संसाराच्चाव एव स्यात्, पुष्करपत्रवन्निलेपस्य तस्याविचलितस्वप्नावत्वात् । प्रकृतितद्विकारोपहितस्वप्नावे च तस्मिन् संसारदशायामन्युपगम्यमाने । ध्रुवं निश्चितममोक्षो मोक्षान्नावो वा स्यात्, मुक्तिदशायां पूर्वस्वप्नावस्य त्यागे कौटस्थ्यद्वानिप्रसंगात् ॥ ११ ॥

प्रकृतेरपि चैकत्वे मुक्तिः सर्वस्य नैव वा । जन्मायाश्च पुमर्थस्य कर्तव्यत्वमयुक्तिमत् ॥ १२ ॥

प्रकृतेरिति—प्रकृतेरपि चैकत्वेऽन्युपगम्यमाने सर्वस्य मुक्तिः स्यात्, नैव वा कस्यचित् स्यात् । एकं प्रति विलीनोपधानायास्तस्याः सर्वान्प्रति तथात्वात्, एकं प्रत्यतादृश्याश्च सर्वान् प्रत्यतयात्वात् । अन्यथा स्वप्नावज्ञेदे प्रकृतिज्ञेदप्रसंगात् । किं चात्मनोऽन्याप्रियमाणस्य भोगसंपादनार्थमेव प्रकृतिः प्रवर्तत इति ज्वतामन्युपगमः । तदुक्तं—“द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः । (१-२०) तदर्थ एव दृश्यस्यात्मेति” (१-२१) । जन्मायाश्च तस्याः पुमर्थस्य कर्तव्यत्वमयुक्तिमत् । “पुरुषार्थो मया कर्तव्य” इत्येवंविधाध्यवसायो हि पुरुषार्थकर्तव्यता, तत्स्वप्नावे च प्रकृतेर्जडत्वव्याघात इति ॥ १२ ॥

अत्र स्वसिद्धान्ताशयं प्रकटयन् पूर्वपक्षी शङ्कते-

ननु चित्तस्य घृत्तीनां सदा ज्ञाननिबन्धनात् । चिदायासंक्रमाद्धेतोरात्मनोऽपरिणामिता ॥ १३ ॥

नम्यद्वि-ननु चित्तस्य घृत्तीना प्रमाणादिरूपाणा । सदा सर्वकालमेव । ज्ञाननिबन्धनात् परिच्छेदहेतोः । चिदायासं-
क्रमाद्धेतोस्त्रिगात् आत्मनोऽपरिणामिसाऽनुमीयते । इदमुक्तं जयति-पुरुषस्य चिद्रूपस्य सदैवाधिष्ठातृत्वेन सिद्धस्य यद-
न्तरंगं निर्मलं ज्ञेयं सत्त्वं तस्यापि सदैव व्यवस्थितत्वाच्चेनार्थेनोपरकं जयति तथायिधस्य हृदयस्य चिदायासंक्रान्तिस्त-
न्नावात् सदा शाश्वत् सिद्धं जयति । परिणामित्वे त्यात्मनश्चिदायासंक्रमस्यासर्ववैदिकत्वात् सदा ज्ञातृत्वं न स्यादिति । तद्वि-
दमुक्तं-“सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तद्व्यभोः पुरुषस्यापरिणामित्यादिति” (B-१०) ॥ १३ ॥

ननु चित्तमेव सत्त्वोत्कर्षाद्यदि प्रकाशकं तदा तस्य स्वप्रकाशरूपत्वादर्थस्यैवार्थमनोऽपि प्रकाशकत्वेन व्यवहारोपपत्तौ किं
प्रहीत्रन्तरेणेत्यत आह-

स्वानासं खलु नो चित्तं हृदयत्वेन घटादिवत् । तदन्यदृश्यतायां चानवस्थास्मृतिसंकरौ ॥ १४ ॥

स्वाप्नासमिति-चित्तं खलु नो नैव स्वाप्नासं स्वप्रकाशं किं तु द्रष्टव्यं । हृदयत्वेन दृग्निपयत्वेन घटादियत् । यद्यदृश्यं
तत्तद्रष्टृयेयमिति व्याप्तेः । तद्विदमुक्तं-“न तत्स्वाप्नास हृदयत्वात् (B-१७) अन्तर्बहिर्मुखव्यापारव्यग्रिरोधात्, तन्निष्पा-
यस्तदव्ययस्यासवेदनाच्च बहिर्मुखतयीचार्यनिष्ठत्वेन चित्तस्य संवेदनार्थनिष्ठमेव तत्फलं न सन्निति राजमार्तम् ॥” ।

तथापि चित्तान्तरदृश्यं चित्तमस्त्वित्यत आह-तदन्यदृश्यतायां च चित्तान्तरदृश्यतायां च चित्तस्यान्युपगम्यमानायां अन-
वस्थास्मृतिसंकरौ स्याताम् । तथाहि-यदि बुद्धिबुद्ध्यन्तरेण वेद्येत तदा सापि बुद्धिः स्वयं बुद्ध्या बुद्ध्यन्तरं प्रकाशयि-
तुमसमर्थेति तस्या ग्राहकं बुद्ध्यन्तरं कदपनीयं, तस्याप्यन्यदित्यनवस्थानात् पुरुषायुपःसहस्रेणापि अर्थप्रतीतिर्न स्यात् ।
न हि प्रतीतावप्रतीतायामर्थः प्रतीतो भवति । तथा स्मृतिसंकरोऽपि स्यात् एकस्मिन्-रूपे रसे वा समुत्पन्नायां बुद्धौ
तद्ग्राहिकाणामनन्तानां बुद्धीनामुत्पत्तेस्तद्विनिर्मुक्तसंस्कारैर्युगपद्ब्रह्मिणु स्मृतिषूत्पन्नासु कस्मिन्नर्थे स्मृतिरियमुत्पन्नेति ज्ञातुमश-
क्यत्वात् । तदाह-“एकसमये चोभयानवधारणं (४-२०) चित्तान्तरादृश्ये बुद्धिबुद्ध्येरतिप्रसंगः स्मृतिसंकरश्चेति” ॥ (४-२१) १४

नन्वेवं कथं विषयव्यवहार इत्यत्राह-

अङ्गाङ्गिज्ञावचाराभ्यां चित्तिप्रतिसंक्रमा । द्रष्टृदृश्योपरक्तं तच्चित्तं सर्वार्थगोचरम् ॥ १५ ॥

अङ्गेति-चित्तिः पुरुषरूपा चिह्नचित्तिः । अङ्गाङ्गिज्ञावचाराभ्यां परिणामपरिणामिभावगमनान्यां । अप्रतिसंक्रमा अन्ये-
नासंकीर्णा । यथा हि गुणाः स्वबुद्धिगमनलक्षणे परिणामेऽङ्गिनमुपसंक्रामन्ति तद्रूपतामिवापद्यन्ते, यथा चा (वा)
लोकपरमाणवः प्रसरन्तो विषयं व्याप्नुवन्ति, नैवं चित्तिशक्तिः, तस्याः सर्वदैकरूपतया स्वप्रतिष्ठितत्वेन व्यवस्थितत्वा-
दित्यर्थः । तत्तस्माच्चित्सन्निधाने बुद्ध्यस्तदाकारतापत्तौ चेतनायामिवोपजायमानायां बुद्धिवृत्तिप्रतिसंक्रान्तायाश्च चिह्नकेर्बु-
द्ध्यविशिष्टतया संपत्तौ स्वसंबुद्ध्युपपत्तैरित्यर्थः । द्रष्टृदृश्याभ्यामुपरक्तं द्रष्टृरूपतामिवापन्नं गृहीतविषयाकारपरिणामं च
चित्तं सर्वार्थगोचरं सर्वविषयग्रहणसमर्थं भवति । तदुक्तं-“चित्तेरप्रतिसंक्र(ग) मायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनं

(५-२१) इन्द्रहयोपरकं बिभं सर्वार्थं (५-२३) ” यथा हि निर्मलं स्फटिकदर्पणद्वयेन प्रतिबिम्बप्रदृष्टसमर्थं एवं रज-
समोन्यामन्तन्निद्रतं सत्त्वं शुद्धत्यागिष्ठायाम्प्रदृष्टसमर्थं, न पुनरशुक्लत्वावजस्तमसी । ततो म्भरजस्रजसमोरूपमंगितया
सत्त्वं निद्राप्रदीपशिलाकारं सर्ववैकरूपतया परिणममानं चिच्छायाप्रदृष्टसामर्थ्यामोक्षप्राप्तेरवतिष्ठते । यथाऽऽयस्कान्त-
सन्निधाने लोहस्य चतुनमाविर्जयति, एव चिद्रूपपुरुषसन्निधाने सत्त्वस्याजिब्यंग्यमजिब्यज्यते वैतन्यमिति ॥ १५ ॥

इत्थं च द्विविधा चिच्छक्तिरित्याह-

नित्योदिता त्वजिब्यंग्या चिच्छक्तिर्विविधा हि नः । आया पुमान् द्वितीया तु सरवे तत्सन्निधानतः ॥ १६ ॥
नित्येति-नित्योदिता, तु पुनरजिब्यंग्या । द्विविधा हि नोऽस्माकं चिच्छक्तिः । आया नित्योदिता पुमान् पुरुष एव ।
द्वितीयाऽजिब्यंग्या तु तत्सन्निधानतः पुंसः सामीप्यात् सत्त्वे सत्त्वनिष्ठा । यत्तोजः-“अत एवासिन् दक्षिणे द्वे चिच्छक्ती
नित्योदिता अजिब्यंग्या च । नित्योदिता चिच्छक्तिः पुरुषः तत्सन्निधानान्नित्यस्यान्नित्यंगं चैतन्यं सत्त्वमजिब्यंग्या
चिच्छक्तिरिति” ॥ १६ ॥

इत्थं च जोगोपपत्तिमप्याह-

सरवे पुस्थितचिच्छायासमाऽन्या तद्रूपस्थितिः । प्रतिर्यिवात्मको जोगः पुंसि ज्ञेयाम्बुदयम् ॥ १७ ॥
सत्य इति-सत्त्वे बुद्धेः सात्त्विकपरिणामे । पुंस्थिता या चिच्छाया तत्तमा याऽन्या सा स्वकीयचिच्छाया । तस्या रूप-

स्थितिरभिव्यक्तिः । प्रतिविंवात्मको जोगः । अन्यत्रापि हि प्रतिविंवे प्रतिविंब्यमानह्यासदृशह्यायांतरोज्ञव एव प्रतिविंवशब्देनोच्यते । पुंसि पुनरयं जोगो चेदाग्रहादत्यन्तसन्निध्येन विवेकाग्रहणाद्व्यपदिश्यते । यत्तु “व्यापकस्यातिनिर्मलस्य चात्मनः कथं सत्त्वे प्रतिविंबनमिति तन्न, व्यापकस्याप्याकाशस्य दर्पणादावप्रकृष्टनैर्मध्यवति च जलादावादित्यादीनां प्रतिविंबदर्शनात्, स्वस्थितचिह्नायासदृशचिह्नायाभिव्यक्तिरूपस्य प्रतिविंबस्य प्रतिविंवान्तरवैलक्ष्याच्चेति जोगः” ॥ १९ ॥

इत्थं प्रत्यात्मनियतं बुद्धितत्त्वं हि शक्तिमत् । निर्वाहे लोकयात्रायास्ततः क्वातिप्रसञ्जनम् ॥ १८ ॥
इत्थमिति-इत्थमुक्तप्रकारेण । प्रत्यात्मनियतं आत्मानमात्मानं प्रति नियतफलसंपादकं । बुद्धितत्त्वं हि लोकयात्राया लोकव्यवहारस्य । निर्वाहे व्यवस्थापने । शक्तिमत् समर्थं । ततः क्वातिप्रसंजनं योगादेकस्य मुक्तावन्यस्यापि मुक्त्यापत्तिरूपं । प्रकृतेः सर्ववैकल्येऽपि बुद्धिव्यापारचेदेन जेदोपपत्तेः । तथा च सूत्रं-“कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति” (१-२२) ॥ १८ ॥

यच्चोक्तं जडायाश्च पुमर्थस्येत्यादि तत्राह-

कर्तव्यत्वं पुमर्थस्यानुलोम्यप्रातिलोम्यतः । प्रकृतौ परिणामानां शक्ती स्वाभाविके उन्ने ॥ १९ ॥
कर्तव्यत्वमिति-पुमर्थस्य कर्तव्यत्वं प्रकृतौ परिणामानां महदादीनां । आनुलोम्यप्रातिलोम्यत उन्ने स्वाभाविके शक्ती । न त्वन्यत् । महदादिमहाभूतपर्यन्तः खट्वस्या वह्निर्मुखतयानुलोमः परिणामः, पुनः स्वकारणानुप्रवेशाद्वारेणा-

स्मिन्नन्तः प्रतिबोधः परिणामः, इत्थं च पुरुषस्य जोगपरिसमाप्तेः सहजशक्तिव्यवस्थात् कृताब्धी प्रकृतिः, न पुनः परिणाममारुहते। एवंविधायां च पुरुषार्थकर्तव्यतायां प्रकृतेर्जन्तुत्वेन कर्तव्याध्ययसायाच्चावेऽपि न काश्चिदनुपपत्तिरिति ॥१९॥ ननु यदि प्रतिबोधमशक्तिरपि सहजैव प्रधानस्यास्ति तत्किमर्थं योगिनिर्मोदार्थं यतः क्रियते ? मोक्षस्य चानर्थनीयत्वे

सदुपदेशकशास्त्रस्यानर्थक्यमित्यत आह-

न चैवं मोक्षशास्त्रस्य वैयर्थ्यं प्रकृतेर्यतः। ततो दुःखनिवृत्त्यर्थं कर्तृत्वस्मयवर्जनम् ॥ २० ॥
न चेति-न चैवं मुक्तेः प्रकृतेरेव सामर्थ्यं मोक्षशास्त्रस्य वैयर्थ्यमानर्थक्यं। यतो यस्माच्चतो मोक्षशास्त्रादुःखनिवृत्त्यर्थं दुःखनाशाय प्रकृतेः प्रधानस्य कर्तृत्वस्मयस्य कर्तृत्याजिमानस्य वर्जनं निवृत्तिर्भवति। अनादिरेव हि प्रकृतिर्युक्तं प्रकृत्योक्तजोग्यप्रावृत्तकक्षः सवन्धः। तस्मिन् सति व्यक्तमचेतनायाः प्रकृतेः कर्तृत्याजिमानादुःखानुत्पत्तेः सति कथमियं दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी मम स्यादिति त्रयत्येवाध्यवसायः। अतो दुःखनिवृत्त्युपायोपदेशकशास्त्रोपदेशापेक्षायस्य युक्तिमतीति ॥ २० ॥

तयक्तैकैवद्वयपादेऽवः सर्वं साञ्चिति चेन्न तत्। इत्थं हि प्रकृतेर्मोक्षो न पुंसस्तवदो वृथा ॥ २१ ॥
व्यक्तमिति-कैवद्वयपादे योगानुशासनचतुर्थपादेऽव पतत्। व्यक्तं प्रकटं। सर्वमखिलं। साधु निर्दोषमिति। समाधत्ते-इति चेन्न, तत् यत् प्राक् प्रपञ्चितं। हि यत् पश्यमुक्तीत्या। प्रकृतेर्मोक्षः स्यात्। तस्या पश्च कर्तृत्याजिमाननि-

वृत्त्या दुःखनिवृत्त्युपपत्तेः, न पुंसस्तस्यावधत्वेन मुक्त्ययोगात्, मुचेर्बन्धनविश्लेषार्थत्वात् । तत्तस्माददो वक्ष्यमाणं त्रव-
द्बन्धोक्तं वृद्ध्या कंठशोषमात्रफलम् ॥ २१ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे रतः । जटी मुण्दी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥ २२ ॥

पञ्चविंशतीति-अत्र हि पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानात् पुरुषस्यैव मुक्तिरुक्ता सा च न संभवतीति । न च जोगव्यपदेशव-
न्मुक्तिव्यपदेशोऽप्युपचारादेव पुंसि संभवतीति वाच्यं, एवं हि तत्र चैतन्यस्याप्युपचारेण सुवचत्वापत्तेः । बाधकाच्चावात्र
तत्र तस्योपचार इति चेत्तत्र कृत्यादिसामानाधिकरण्यस्याप्यनुज्ञयमानस्य किं बाधकं ? येन तेषां जिज्ञाश्रयत्वं कटप्यते । प्रति-
आत्मनः परिणामित्वापत्तिर्वाधिकेति चेन्न, तत्परिणामित्वेऽप्यन्ययानपायात् । अन्यथा चित्तस्यापि तदनापत्तेः । प्रति-
क्षणं चित्तस्य नश्वरत्वोपलब्धेः । अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वचेदो ध(दाञ्च)मीणां (४-१२)ते व्यक्तसूक्ष्मगुणात्मानः
(४-१३) परिणामैकत्वावस्तुतत्त्वमिति (४-१४) सूत्रपर्यालोचनाञ्चर्मचेदेऽपि तेषामंगिजावपरिणामैकत्वाच्च चित्ता-
नन्वय इति चेत्तदेतदात्मन्येव पर्यालोच्यमानं शोभते, कूटस्थत्वश्रुतेः शरीरादिचेदपरत्वेनाप्युपपत्तेरिति सम्य-
ग्विज्ञावनीयम् ॥ २२ ॥

किं च-

बुद्ध्या सर्वोपपत्तौ च मानमात्मनि मृग्यते । संहत्यकारिता मानं पारार्थनियता च न ॥ २३ ॥

बुद्धेति-बुद्ध्या महत्तत्त्वेन सर्वोपपत्तौ सकललोकव्याप्तानिर्यादे च सति । आत्मनि मान प्रमाणं मृग्यते । कृत्या-
 चाश्रयव्यतिरिक्ते आत्मनि प्रमाणमन्वेपणीयमित्यर्थः । न च पारार्थ्यनियता परार्थकत्वव्याप्या । संदृत्यकारिता संज्ञ-
 यमिद्विदार्थक्रियाकारिता । मानमतिरिक्तात्मनि प्रमाद्य यत्संदृत्यार्थक्रियाकारि तत्परार्थं दृष्टं, यथा शब्दाशयनासना-
 धर्माः । सत्यरजस्तमोसि च चित्तब्रह्मणपरिणामज्ञानि सत्यकारीणि अतः परार्थानि । यच्च परः स पुरुष इति ।
 तदुक्तं-“ तदसत्येयवासनान्निष्ठित्तमपि परार्थं संदृत्यकारित्वादिति” (५-२४) ॥ २३ ॥

कुत इत्याह-

सत्त्वादीनामपि स्वाङ्गिन्युपकारोपपत्तिः । बुद्धिर्नामैव पुसस्तत् स्याच्च तत्त्वान्तरव्ययः ॥ २४ ॥

सत्त्वादीनामिति-सत्त्वादीना धर्माणां स्वाङ्गिन्यपि स्वाश्रयेऽपि । उपकारोपपत्तिः फलाधानसंज्ञयादुक्तनियमे माना-
 ज्ञायात् सत्त्वादी संदृत्यकारित्यस्य धिक्कण्यतात् । अन्यथा असंसृतरूपपरसिद्धेर्धर्माणां साश्रयत्वव्याप्तेऽस्य बुद्ध्यैव
 सकलस्यात् नैयमात्मा कश्चिदतिरिक्तः सिध्येदिति ज्ञायः । तत्तस्माद्बुद्धिः पुंसः पुरुषस्यैव नाम स्यात् । च पुनस्तत्त्वान्त-
 रव्ययोऽहंकारादितत्त्वयोऽहंकारः स्यात् ॥ २४ ॥

तथाहि-

व्यापारभेदावेकस्य धायोः पञ्चविधत्ववत् । अहंकाराविसंज्ञानोपपत्तिमुक्तत्वतः ॥ २५ ॥

व्यापारेति-एकस्य वायोव्यापारचेदादूर्ध्वगमनादिव्यापारचेदात् पञ्चविधत्ववत्पञ्च वायवः प्राणपानादिभेदादिति व्यपदेशवत् । अहंकारादिसंज्ञानानामुपपत्तेः सुकरत्वतः सौकर्यात् । तथाहि-बुद्धिरेवाहंकारव्यापारं जनयन्ती अहंकार इत्युच्यतां । सैव च प्रसुप्तस्वप्नावा साधिकारा प्रकृतिरिति व्यपदिश्यताम् । किमन्तर्गुतत्त्वान्तरपरिकल्पनयेति ॥ १५ ॥

पुंसश्च व्यञ्जकत्वेऽपि कूटस्थत्वमयुक्तिमत् । अधिष्ठानत्वमेतच्चेत्तदेत्यादि निरर्थकम् ॥ १६ ॥

पुंसश्चेति-पुंसः पुरुषस्य च व्यञ्जकत्वेऽभ्युपगम्यमाने कूटस्थत्वमयुक्तिमदसंगतं । अत्रिव्यञ्जकत्वं ह्यत्रिव्यक्तिजनकत्वं । तथा च “अकारणमकार्यं च पुरुष” इति वचनं व्याहन्येतेति ज्ञावः । अधिष्ठानत्वमत्रिव्यक्तिदेशाश्रयत्वं एतद्व्यञ्जकत्वं, पुरुषस्तु सदैकरूप इति चेत्तर्हि तदेत्यादि “तदा ऋष्टुः स्वरूपावस्थानमिति” (१-३) सूत्रं निरर्थकं, तदेत्यस्य व्यवहृद्याच्चावात् । काल्पनिकत्वे चैतद्विषयस्य घटादिव्यवहारविषयस्यापि तथात्वापत्तौ शून्यवादिमतप्रवेश इति ज्ञावः ॥ १६ ॥

निमित्तत्वेऽपि कौटस्थ्यमथास्यापरिणामतः । स्याद्भेदो धर्मभेदेन तथापि ज्ञवमोक्षयोः ॥ १७ ॥

निमित्तत्वेऽपीति-अथास्यात्मनो निमित्तत्वेऽपि । सत्त्वनिष्ठामत्रिव्यंग्यां चिह्नार्त्तिकं प्रति । अपरिणामतः परिणामाच्चावात् । कौटस्थ्यमकारणमित्यस्यानुपादानकारणमित्यर्थात् उपादानकारणस्यैव परिणामित्वात् परिणामस्य चावस्थान्तरगमनलक्षणत्वादिति ज्ञावः । तथापि ज्ञवमोक्षयोः संसारापवर्गयोः । धर्मभेदेन ज्ञोगनिमित्तानिमित्तत्वधर्मभेदेन स्यात् कथं-

विघ्नेद छावश्यकः । मोक्षेऽपि पूर्वस्वभावसत्त्वे कारणान्तराभावात् प्रोग इति को नेद इति चेत् सौम्य ! कथं तर्हि न प्रथमोद्भोजयस्वभावे विरोधः ? । छत्रयैकस्वभावत्वाभावायमिति चेन्नयन्तरेष्वायमेव स्यात्वाद इति किं ब्रूया सिध्यसे ॥ २३ ॥

प्रसंगतादवस्थ्य च बुद्धेर्भेदेऽपि तत्त्वतः । प्रकृत्यन्ते स्रये मुक्तेर्न चेवञ्ग्याप्यवृत्तिता ॥ २४ ॥

प्रसंगेति-बुद्धेर्भेदेऽपि प्रत्यात्मनियसत्त्वेऽप्यन्युपगम्यमाने । तत्त्वतः परमार्थतः । प्रकृत्यन्ते प्रकृतिविश्रान्ते स्रये द्वाःस्रघ्यंसे सति । प्रसंगतादवस्थ्य एकस्य मुक्तावन्यस्यापि तदापक्षिरित्यस्यापरिहार एव, प्रकृतेरेव मुक्तेरन्युपगम्यमानत्वात्, तस्याश्च मुक्तत्वामुक्तस्योजयविरोधात् । एकत्र दृष्टे सयोगतदभावायोरपि प्रकृतौ विनिष्प्रबुद्धायष्टेदेन न मुक्तत्वामुक्तस्ययोर्विरोध इत्यत आह-वेद्यपि मुक्तेरभ्याप्यवृत्तिता नान्युपगम्यत इति शेषः । तद्वन्त्युपगमे च मुक्तेऽप्यमुक्तस्यव्यवहारापक्षिरेव दूषणं । किं वैधं मुक्तस्याप्यात्मनो जयस्यशरीरावष्टेदेन प्रोगापक्षिरिति तत्प्रकृतिनिवृत्तिरवश्यमन्युपेयेति वदव्यम् ॥ २० ॥

प्रधानभेदे चैतत्स्यात्कर्म बुद्धिगुणः पुमान् । स्याद्बुधश्चाधुवश्चेति जयताञ्जनदर्शनम् ॥ २५ ॥

प्रधानेति-चक्षुदोपजिया प्रधानभेदे चाप्युपगम्यमाने । आत्मप्रोगापयर्गनिर्वाहकमेतत् कर्म स्यात् । पुमान् पुरुषः बुद्धिगुणः स्यात् । बुद्धिबन्धिज्ञानानामनर्थान्तरस्यात् । स्यात् कर्मक्षिप्तं ध्रुवश्च द्रव्यतोऽधुवश्च पर्यायत इत्येवं जैनदर्शने

जयतात् । दोषक्षवस्याप्यस्पर्शात् । ननु च पुंसो विषयग्रहणसमर्थत्वेनैव चिद्रूपत्वं व्यवतिष्ठत इति विकटपात्म-
कबुद्धिगुणत्वं न युक्तं, अन्तर्वर्हिमुखव्यापारद्वयविरोधादिति चेन्न, अनुच्यमानक्रमिकैकोपयोगस्वप्नावत्वेन तद-
विरोधादिति ॥ ३९ ॥

तथा च कायरोधादावव्याप्तं प्रोक्तलक्षणम् । एकाग्रतावधौ रोधे वाच्ये च प्राचि चेतसि ॥ ३० ॥

तथा चेति-तथा च जैनदर्शनजयसिद्धौ च । प्रोक्तलक्षणं पतञ्जल्युक्तयोगलक्षणं । कायरोधादावव्याप्तं, आदिना
वाग्निरोधादिग्रहः । एकाग्रतावधावेकाग्रतानिरोधमात्रसाधारणे च रोधे वाच्ये । प्राचि एकाग्रतायाः पृष्ठजाविनि ।
चेतस्यध्यात्मादिशुद्धेऽव्याप्तम् ॥ ३० ॥

योगारंजोऽथ विक्षिप्ते व्युत्थानं क्षिप्तमूढयोः । एकाग्रे च निरुद्धे च समाधिरिति चेन्न तत् ॥ ३१ ॥

योगेति-अथ विक्षिप्ते चित्ते योगारंजः क्षिप्तमूढयोश्चित्तयोर्व्युत्थानं । एकाग्रे च निरुद्धे च चित्ते समाधिरिति एका-
ग्रतापृष्ठजाविनिश्चितस्यालक्ष्यत्वादेव न तत्रान्याप्तिः । क्षिप्तं हि रजस उद्रेकादस्थिरं वह्निमुखतया सुखदुःखादिविषयेषु
कल्पितेषु सन्निहितेषु वा रजसा प्रेरितं, तच्च सदैव दैत्यदानवादीनां । मूढं तमस उद्रेकात् कृत्याकृत्यविजागासंगतं
क्रोधादिज्जिर्विरुद्धकृत्येष्वेव नियमितं, तच्च सदैव रक्षःपिशाचादीनां । विक्षिप्तं तु सत्त्वोद्रेकात् परिहृतदुःखसाधनेष्वेव
शब्दादिषु प्रवृत्तं, तच्च सदैव देवानां । एतास्त्रिश्चित्तावस्था न समाधावुपयोगिन्यः । एकाग्रतानिरुद्धरूपे द्वे एव सत्त्वो-
त्कर्षाद्यथोत्तरमवस्थितत्वाच्च समाधावुपयोगं न जजेते इति चेन्न तत् ॥ ३१ ॥

योगारजेऽपि योगस्य निश्चयेनोपपादनात् । मद्रुक खदणं तस्मात्परमानन्दकृत् सताम् ॥ ३२ ॥

योगेति-योगारजेऽपि योगप्रारंभकावेऽपि । निश्चयेन निश्चयनयेन । योगस्योपपादनाद्व्यवस्थापनात् । क्रियमाणं कृतमिति तदभ्युपगमात् । आद्यसमये तदनुत्पत्तावग्रिमसमयेऽपि तदनुत्पत्त्यापत्तेः । यस्तुतो योगविशेषप्रारंभकावेऽपि कर्मद्वयरूपफलान्धनानुपपत्त्या व्ययक्षरेणापि योगसामान्यसन्नावोऽग्रश्यान्नुपेय इति प्रागुक्तातिव्याप्तिर्यश्चखे-
पायितय । तस्मान्मद्रुकं खदणं मोक्षमुख्यहेतुव्यापार इत्येयं रूप सतां ह्युत्पन्नानामद्रुत्त्वप्रतिपत्तिधारा परमा-
नन्दकृत् ॥ ३२ ॥

॥ इति पातञ्जलयोगसूत्रविचारघट्टिशिका ॥ ११ ॥

॥ अथ पूर्वसेवाद्वात्रिंशिका ॥ २९ ॥

इत्थं विचारितलक्षणस्य योगस्य प्रथमोपायञ्चूतां पूर्वसेवामाह-

पूर्वसेवा तु योगस्य गुरुदेवादिपूजनम् । सदाचारस्तपो मुक्त्यद्वेषश्चेति प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥
पूर्वसेवा त्विति-स्पष्टः ॥ १ ॥

माता पिता कलाचार्य एतेषां ज्ञातयस्तथा । वृद्धा धर्मोपदेष्टारो गुरुवर्गः सतां मतः ॥ २ ॥
मातेति-वृद्धाः श्रुतवयोवृद्धलक्षणाः । गुरुवर्गो गौरवबल्लोकसमुदायः ॥ २ ॥

पूजनं चास्य नमनं त्रिसन्ध्यं पर्युपासनम् । अवरुणश्रवणं नामश्लाघोत्थानासनार्पणे ॥ ३ ॥
पूजनमिति-नमनं कदाचिद्भव्यतः तदज्ञावेऽपि ज्ञावतो मनस्यारोपणेन । नाम्नः श्लाघा स्थानास्थानग्रहणाग्रहणान्यां ।
उत्थानासनार्पणे अन्युत्थानासनप्रदाने आगतस्येति गम्यम् ॥ ३ ॥

सर्वदा तदनिष्टेत्यागोपादाननिष्ठता । स्वपुमर्थमनावाध्य साराणां च निवेदनम् ॥ ४ ॥
सर्वदेति-स्वपुमर्थं धर्मादिकमनावाधानतिक्रम्य । यदि च तदनिष्टेभ्यो निवृत्तौ तदिष्टेषु च प्रवृत्तौ धर्मादयः पुरुषार्था बाधन्ते तदा न तदनुवृत्तिपरेण जाव्यं । किं तु पुरुषार्थाराधनपरेण, अतिदुर्लभत्वात् पुरुषार्थाराधनकालस्येत्यर्थः ।
साराणामुत्कृष्टानामलंकारादीनां निवेदनं समर्पणम् ॥ ४ ॥

तद्वित्तयोजन तीर्थे तन्मृत्युनुमतेर्चिया । तवासनाथजोगश्च तद्विवस्थापनार्चने ॥ ५ ॥

तद्विसेति-तद्विस्तस्य गुरुवर्गाखकारादिद्वयस्य । योजने नियोगः । तीर्थे देवतायतनाद्यौ । तन्मृत्युनुमतेस्तन्मरणानु-
मोदनाद्विया जयेन । तत्संग्रहे तन्मरणानुमतिप्रसंगात् । तस्यासनादीनां आसनशयनजोषनपात्रादीनां अज्जोगोऽपरि-
जोगः । तद्विस्तस्य स्थापनार्चने विन्यासपूजे ॥ ५ ॥

देवानां पूजनं द्वेय शौचध्वज्जादिपूर्वकम् । पुण्यैर्विलेपनेनैर्धूपेनैवेद्यैः शोजनैः स्तवैः ॥ ६ ॥

देवानामिति-व्यक्तः ॥ ६ ॥

अधिमुक्तिवशान्मान्या अविशेषेण वा सदा । अनिर्णीतविशेषाणां सर्वे देवा महात्मनाम् ॥ ७ ॥
अधिमुक्तीति-अनिर्णीतः कुतोऽपि मत्तिमोहादनिर्णीतो विशेष इतरदेवतापेक्षोऽतिशयो यस्तेषां । महात्मना परलोक-
साधनप्रधानतया प्रशस्तात्मनां गृहिष्ठां । सर्वे देवाः सदाऽविशेषेण पारगसर्वरिहरद्विरस्यगर्जादिताधारणवृत्त्या मान्या-
या अथवा अधिमुक्तिवशादतिशयितव्यत्वनुसारेण ॥ ७ ॥

सर्वान् देवान्नमस्यन्ति नैकं देवं समाश्रिताः । जितेन्द्रिया जितक्रोधा दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ८ ॥
सर्वीनिति-सर्वान् देवान् नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति । नैकं कंचन देय समाश्रिता स्वमत्यज्जिनिवेशेन प्रसिपन्नयन्तः । जितेन्द्रिया
निगृहीतदृष्टीकाः । जितक्रोधा, अजिन्नतक्रोधाः । दुर्गाणि नररूपासादीनि व्यसनानि । अतितरन्ति अतिक्रामन्ति ते
सर्वदेयनमस्कर्तारः ॥ ८ ॥

ननु सर्वेऽपि न मुक्तिप्रदायिन इति कथमविशेषेण नमस्करणीया इत्यत आह—

चारिसञ्जीविनीचारन्यायादेवं फलोदयः । मार्गप्रवेशरूपः स्याद्विशेषेणादिकर्मणाम् ॥ ए ॥

चारीति—चारिसंजीविनीचारन्यायात्प्रागुपदर्शितात् । एवं सर्वदेवनमस्कारेऽनुपगत इष्टप्राप्तौ, तत एव शुभाध्यवसाय-
विशेषात् । मार्गप्रवेशरूपः शुद्धदेवजन्मकल्यादिलक्षणः । फलोदयः स्यात् । विशेषेणानुपगमाप्तवीतरागगुणाधिक्यपरिज्ञानेन ।
आदिकर्मणां प्रथममेवारब्धस्थूलधर्माचाराणां । ते ह्यत्यन्तमुग्धतया कंचन देवताविशेषमजानाना विशेषवृत्तेरद्यापि न
योग्याः, किं तु सामान्यरूपाया एवेति ॥ ए ॥

अधिज्ञातविशेषाणां विशेषेऽप्येतदिष्यते । स्वस्य वृत्तविशेषेऽपि परेषु द्वेषवर्जनात् ॥ १० ॥

अधीति—अधिज्ञातो विशेषो गुणाधिक्यं यैस्तेषां । विशेषेऽव्यर्हदादौ । एतत्पूजनमिष्यते । परेषु पूज्यमानव्यतिरिक्तेषु ।
द्वेषस्य मत्सरस्य वर्जनात् । स्वस्यात्मनः । वृत्तविशेषेऽप्याचाराधिक्येऽपि सति । देवतान्तराणि प्रतीत्य ॥ १० ॥

नातुरापथ्यतुल्यं यद्दानं तदपि चेष्ट्यते । पात्रे दीनादिवर्गे च पोष्यवर्गाविरोधतः ॥ ११ ॥

नेति—यत् आतुरापथ्यतुल्यं ज्वरादिरोगविधुरस्य घृतादिदानसदृशं मुशलादिदानं दायकग्राहकयोरपकारि न भवति
तद्दानमपि चेष्ट्यते । पात्रे दीनादिवर्गे च पोष्यवर्गस्य मातापित्रादिपोषणीयलोकस्याविरोधतो वृत्तेरनुज्ञेदात् ॥ ११ ॥

लिङ्गिनः पात्रमपचा विशिष्य स्वक्रियाकृतः । दीनान्धकृपणादीनां वर्गः कार्यान्तराक्षमः ॥ १२ ॥

खिगिनि इति-खिगिनो प्रतसृचकतथाधिपनेपथ्यवन्तः सामान्यतः पात्र आदिधार्मिकस्य । विशिष्य विशेषतोऽपचाः
 स्यमपाचकाः, उपलक्षणात् परेरपाचयितारः पथ्यमानाननुमन्तारश्च । स्वक्रियाकृतः स्वशास्त्रोक्तानुष्ठानाप्रमत्ताः ।
 तदुक्तं-“प्रतस्या खिगिनः पात्रमपचास्तु विशेषतः । स्वसिद्धान्ताधिरोधेन यतन्ते ये सदैव हि ॥ १ ॥” दीनान्धकृपणा-
 दीनां वर्गः समुदायः कार्यान्तराद्यमो जिह्वातिरिक्तनिर्वाहहेतुव्यापारासमर्थः । यत उक्तं-“दीनान्धकृपणा ये तु व्याधि-
 प्रप्ता विशेषतः । निःस्वाः क्रियान्तराशका एतच्चर्गो हि मीलकाः ॥ १ ॥” इति । दीनाः स्त्रीससक्यपुरुषार्थशक्तयः ।
 अन्धा नयनरहिताः । कृपणाः स्वज्ञायत एव सतां कृपास्यानं । व्याधिप्रप्ताः कुष्माघनिचृताः । निःस्वा निर्धना ॥ १२ ॥

सुदाक्षिण्य दयालुत्वं दीनोद्धारः कृतकृता । जनापवादघ्नीरुत्वं सवाचारा. प्रकीर्तिता ॥ १३ ॥

मुदाक्षिण्यमिति-सुदाक्षिण्ये गंघ्रीस्थीरन्धेतसः प्रकृत्यैव परकृत्याजियोगपरता । दयालुत्वं निरुपधिपरदुःखप्रहासेष्टा ।
 दीनोद्धारो दीनोपकारयत्नः । कृतकृता परकृतोपकारपरिहानं । जनापवादान्मरणाभिर्विशिष्यमाणाघ्नीरुत्वं प्रीतजायः ॥ १३ ॥

रागो गुणिनि सर्वत्र निन्वात्यागस्तथापदि । अर्देन्यं सत्प्रतिफलत्वं सपत्तावपि नम्रता ॥ १४ ॥

राग इति-गुणिनि गुण्यवति पुंसि रागः । सर्वत्र अर्दन्यमर्थमोत्तमेषु निन्दात्यागः परियावापनोदः । तथा आपदि
 विपत्तौ अर्देन्यमदीनजायः । सत्प्रतिफलत्वं प्रतिपन्नक्रियानिर्वाहणं । सपत्तावपि विजयसमागमेऽपि नम्रता श्रौचित्येन
 नमनशीलता ॥ १४ ॥

अविरुद्धकुलाचारपालनं मितजायिता । अपि कंठगतैः प्राणैरप्रवृत्तिश्च गर्हिते ॥ १५ ॥

अविरुद्धेति-अविरुद्धस्य धर्माद्यप्रतिपन्थिनः कुलाचारस्य पालनं अनुवर्तनं । मितजायिता प्रस्तावे स्तोकहितजटप-
नशीलता । कंठगतैरपि प्राणैर्गर्हिते लोकनिन्दिते कर्मण्यप्रवृत्तिश्च ॥ १५ ॥

प्रधानकार्यनिर्वन्धः सध्योऽसध्ययोजनम् । लोकानुवृत्तिरुचिता प्रमादस्य च वर्जनम् ॥ १६ ॥

प्रधानेति-प्रधानकार्ये विशिष्टफलदायिनि प्रयोजने निर्वन्ध आग्रहः । सध्यः पुरुषार्थोपयोगी वित्तविनियोगः ।
असध्यस्य तद्विपरीतस्योजनं त्यागः । लोकानुवृत्तिरुचिता धर्माविरुद्धा । प्रमादस्य मद्यपानादि-
रूपस्य च वर्जनम् ॥ १६ ॥

तपश्चान्द्रायणं कृहं मृत्युघ्नं पापसूदनम् । आदिधार्मिकयोग्यं स्यादपि लौकिकमुत्तमम् ॥ १७ ॥

तप इति-लौकिकमपि लोकसिद्धमपि । अपिलोकोत्तरं संचिनोति । उत्तमं स्वार्थमिहोचितशुभाध्यवसायपोषकम् ॥ १७ ॥

एकैकं वर्धयेद्भासं शुक्ले कृष्णे च हापयेत् । शुद्धीत नामावास्यायामेव चान्द्रायणो विधिः ॥ १८ ॥

एकैकमिति-एकैकं वर्धयेद्भासं कवलं । शुक्ले पक्षे प्रतिपत्तिथेरारभ्य यावत् पूर्णिमास्यां पंचदश कवलाः । कृष्णे च पक्षे
हापयेत् हीनं कुर्यात् एकैकं कवलं । ततो शुद्धीत न अमावास्यायां, तस्यां सकलकवलक्षयात् । एव चान्द्रायणः चन्द्रेण
वृद्धिजाला दृश्यजाला च सहेयते गम्यते यत्तच्चन्द्रायणं तस्यायं विधिः करणप्रकार इति ॥ १८ ॥

सन्तापनाविज्ञेदेन कृष्टमुक्तमनेकधा । अकृष्टावतिष्ठन्नेषु हन्त सन्तारणं परम् ॥ १९ ॥

सन्तापनादीति-सन्तापनादिज्ञेदेन कृष्टं कृष्टनामकं सपोऽनेकधोक्तं । आदिना पादसंपूर्णकृष्टग्रह । तत्र सन्तापनकृष्टग्र-
यथा-"अथहमुष्णं पियेदंतु अथहमुष्णं घृत पियेत् । अथहमुष्णं पियेन्मूत्रं अथहमुष्णं पियेत्ययः ॥ १ ॥ " इति । पादकृष्टं
त्येतत्-"एकजकेन नकेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकृष्टं विधीयते ॥ १ ॥ " इति । संपूर्णकृष्टं पुनरेत-
देव चतुर्गुणितमिति । अकृष्टावतिष्ठत् । अतिशयेषु नरकादिपातफलेषु अपराधेषु । हन्तेति प्रत्यवधारणे । संतारणं
संतरणहेतुः । पर प्रकृष्टं प्राप्तिनाम् ॥ १९ ॥

मासोपवासमिरयाहुर्मृत्युमं तु तपोधनाः । मृत्युञ्जयजपोपेतं परिशुक्रं विधानतः ॥ २० ॥

मासेति-मासं यावदुपवासो यत्र तत्तथा । इत्येतदाहुः । मृत्युमं तु मृत्युमनास्तपोप्रधाना मुनयः ।
मृत्युञ्जयजेन परमेश्विनमस्कारेणोपेतं सहित । परिशुञ्चमिहलोकार्गसादिपरिहारेण । विधानतः कयायनिरोधब्रह्मचर्यदेय-
पूजादिरूपाविधानात् ॥ २० ॥

पापसूदनमप्येवं तत्तरपापाद्यपेक्षया । चित्रमंत्रजपप्राय प्रत्यापत्तिविशोधितम् ॥ २१ ॥

पापेति-पापसूदनमप्येवं परिशुक्रं विधानतश्च हेय । तत्तच्चित्ररूपं यत्पापादि साधुजोषादि तदपेक्षया । यथार्थं(जुन)
मुनिराजस्यांगीकृतप्रणयस्य साधुगधस्मरणे तद्दिनप्रतिपन्नाज्जनाभिग्रहस्य पणमासान् यायज्जातव्रतपर्यायस्य सम्यक्से-

पन्नाराधनस्य किल न क्वचिद्दिने भोजनमजनीति चित्रो नानाविधः “ ह्रीं अस्मिन्नागसा नम ” इत्यादिमंत्रस्मरणरूपो मंत्रजपः प्रायो बहुलो यत्र तत् प्रत्यापत्तिः तत्तदपराधस्थानान्महता संवेगेन प्रतिक्रान्तिस्तथा विशेषितं विद्युच्चि-
मानीतम् ॥ ११ ॥

मोक्षः कर्मक्षयो नाम भोगसंक्लेशवर्जितः । तत्र द्वेषो दृढाज्ञानादनिष्टप्रतिपत्तिः ॥ १२ ॥

मोक्ष इति-दृढाज्ञानादवाध्यमित्याज्ञानात् । अवाञ्छितं गन्तावेनानिष्ठाननुबन्धिन्यपि मोक्षेऽनिष्ठानुबन्धित्वेनानिष्ट-
प्रतिपत्तेः ॥ १२ ॥

अवाञ्छिनन्दिनां सा च अवशर्मोत्कटेष्ठया । श्रूयन्ते चैतदालापा लोके शास्त्रेऽप्यसुन्दराः ॥ १३ ॥

अवेति-सा च मोक्षेऽनिष्टप्रतिपत्तिश्च । अवाञ्छिनन्दिनामुत्कटक्षणानां । अवशर्मणो विषयसुखस्योत्कटेष्ठया अवति,
द्वयोरेकदोषजन्यत्वात् ॥ १३ ॥

मदिराक्षी न यत्रास्ति तारुण्यमद्विह्वला । जग्मस्तं मोक्षमाचष्टे प्रिया स इति नो मतम् ॥ १४ ॥

मदिराक्षीति-लोकालापोऽयम् ॥ १४ ॥

वरं वृन्दावने रम्ये क्रोष्टुत्वमचिवाञ्छितम् । न त्वेवाविषयो मोक्षः कदाचिदपि गौतम ॥ १५ ॥

वरमिति-गौतमेति गालवस्य शिष्यामंत्रणं । कपिवचनमिदमिति शास्त्रालापोऽयम् ॥ १५ ॥

द्वेयोऽयमत्यनर्थाय तदज्ञावस्तु दूरेतिनाम् । प्रवानुत्कर्तारोण सहजाद्वयमखत्वतः ॥ १६ ॥
 द्वेय इति-अयं मुक्तिविषयो द्वेयोऽस्यनर्थाय यमुत्संसारवृज्ये । तदज्ञायस्तु मुक्तिद्वेषाभावा पुनर्देहिनां प्राप्तिनां ।
 प्रवानुत्कर्तारोण प्रयोक्तृद्वेषाभावेन । सहजं स्वान्नाधिकं यदद्वयमखत्वं ततः । मोक्षरागजनकगुणप्राप्तेन तदज्ञायेऽपि
 गाढतरमिथ्यात्वद्वेषाभावेन तद्वेषाभावा प्रयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

मक्षस्तु योग्यता योगकपायाख्यात्मनो मत्ता । अन्यथाऽतिप्रसंगः स्याद्धीवत्वस्याविशेषतः ॥ १७ ॥
 मक्षस्थिति-मक्षस्तु योगकपायाख्यात्मनो योग्यता मत्ता । तस्या एव बहुत्वास्पत्त्यान्यां दोषोत्कर्षार्थोपपत्तेः । अन्यथा
 जीवत्वस्याविशेषतः सर्वत्र साधारणत्वावतिप्रसंगः मुक्तेष्वपि बन्धापत्तिद्वेषात् स्यात् ॥ १७ ॥

प्रागबन्धान्न बन्धश्चेत् किं तत्रैव नियामकम् । योग्यता तु फलोन्नेयां बाधते द्रूपणं न तत् ॥ १८ ॥
 प्रागिति-प्राक् पूर्वमन्यधाद्वन्धाभावाद्धीवत्यस्याविशेषेऽपि न बन्धो मुक्तस्य चेत् । किं तत्रैव प्रागबन्धे एव निया-
 मकं । योग्यताक्षयं विना योग्यतां तु फलोन्नेयां फलबलकक्षणीयां तद्वृषणं न बाधते तत्र कुतो न योग्यता ? इत्यत्र
 फलाभावात्स्येयोपरत्वात् । युक्तं चेत्तत् बन्धस्य यथ्यमानयोग्यतापेक्षत्यनियमादस्मादीना मंजिष्ठादिरागरूपबन्धने तथा-
 दर्शनात् तद्विचित्र्येण फलत्रेदोषपक्षेस्तस्या अन्तरगत्वात्तत्परिपाकार्थमेव हेत्वन्तरापेक्षयादित्याचार्याः ॥ १८ ॥

दिदृक्षा जववीज चाविद्या चानादिवासना । प्रंगयेदेषाश्रिता सांख्यशैववेदान्तिसौगते ॥ १९ ॥
 दिदृक्षेति-पुरुषस्य प्रकृतिधिकारान् बहुमिष्ठा दिदृक्षा सैवेयमिति साख्याः । प्रवर्षीजमिति शैवाः । अधिचेति वेदा-
 न्तिकाः । अनादियासनेति सौगताः ॥ १९ ॥

१२पूर्वसे०

॥ ३६ ॥

प्रत्यावर्तं व्ययोऽप्यस्यास्तदल्पत्वेऽस्य संज्ञवः । अतोऽपि श्रेयसां श्रेणी किं पुनर्मुक्तिरागतः ॥ ३० ॥

प्रत्यावर्तमिति-प्रत्यावर्तं प्रतिपुञ्जलावर्तं । व्ययोऽपि अप्रगमोऽपि । अस्या योग्यतायाः । दोषाणां क्रमहासं विना नव्यस्य मुक्तिगमनाद्यनुपपत्तेः । तदल्पत्वे योग्यतादृष्टत्वे । अस्य मुक्त्यद्वेषस्य । संज्ञव उपपत्तिः । तदुक्तं-“एवं चापगमोऽप्यस्याः प्रत्यावर्तं सुनीतितः । स्थित एव तदल्पत्वे चावशुच्चिरपि ध्रुवा ॥ १ ॥” अतोऽपि मुक्त्यद्वेषादपि । श्रेयसां श्रेणी कुशलानुबन्धसन्ततिः । किं पुनर्वाच्यं मुक्तिरागतस्तदुपपत्तौ ॥ ३० ॥

न चायमेव रागः स्यान्मृदुमध्याधिकत्वतः । तत्रोपाये च नवधा योगिज्ञेदप्रदर्शनात् ॥ ३१ ॥

न चेति-न चायमेव मुक्त्यद्वेष एव रागः स्यात् मुक्तिरागो ज्ञेवेदिति वाच्यं । मृदुमध्यादिकत्वतो जघन्यमध्यमोत्कृष्टज्ञावात् । तत्र मुक्तिरागे उपाये च नवधा नवजिः प्रकारैर्योगिज्ञेदस्य प्रदर्शनादुपवर्णनात् । तथाहि-मृदूपायो मृदुसंवेगः, मध्योपायो मृदुसंवेगः, अध्युपायो मृदुसंवेगः । मृदूपायो मध्यसंवेगः, अध्युपायो मध्यसंवेगः, अध्युपायो अधिसंवेगः, मध्योपायोऽधिसंवेगः, अध्युपायोऽधिसंवेगश्चेति नवधा योगिन इति योगाचार्योः ॥ ३१ ॥

द्वेषस्याज्ञावरूपत्वादेष्टव्यश्चैक एव हि । रागात् क्षिप्रं क्रमाच्चातः परमानन्दसंज्ञवः ॥ ३२ ॥

द्वेषस्येति-अद्वेषश्च द्वेषस्याज्ञावरूपत्वादेक एव हि । अतो न तेन योगिज्ञेदोपपत्तिरित्यर्थः । फलज्ञेदेनापि जेदमुपपादयति-ततो मुक्तिरागात् क्षिप्रमनतिव्यवधानेन अतो मुक्त्यद्वेषात्क्रमेण मुक्तिरागापेक्षया बहुद्वारपरंपरादृष्टेन परमानन्दस्य निर्वाणसुखस्य संज्ञवः ॥ ३२ ॥ इति पूर्वसेवाद्वात्रिंशिका ॥ १२ ॥

॥ अथ मुक्त्येवंप्राधान्यद्वान्निशिका ॥ २३ ॥

उक्तेषु पूर्वसेवानेवेषु मुक्त्येवंप्र प्राधान्येन पुरस्कर्तव्यम्—

उक्तप्रेषेषु योगीन्द्रैर्मुक्त्येवंप्र प्रशस्यते । मुक्त्युपायेषु नो चेष्टामखनार्यैव यत्ततः ॥ १ ॥

उक्तप्रेषेष्विति—मखनार्यैव विनाशनिमित्तमेव सद्धि प्रयोपायोक्तव्येष्टया स्यात् । सा च न मुक्त्येवंप्र इति मुक्त्युपाय-
मखनार्यायप्रयोजकोऽयम् ॥ १ ॥

विपासतृप्तिसदृश तथतो व्रतदुर्महः । उक्तः शास्त्रेषु शस्त्राभिन्यासदुर्महसन्निभः ॥ २ ॥

विषेति—तन्मुक्त्युपायमखनं विपासतृप्तिसदृश आपाततः सुखानासवेतुत्वेऽपि बहुतरङ्गः सानुबन्धित्वात् । यद्यस्मा-
द्ब्रतानां दुर्महोऽसम्यगङ्गीकार उक्तः शास्त्रेषु योगस्वरूपनिरूपकग्रन्थेषु शस्त्राभिन्यासानां यो दुर्महो दुर्गृहीतत्वं तेन
सन्निभः सदृशोऽसुन्दरपरिष्कामत्वात् ॥ २ ॥

ननु दुर्गृहीतादपि भ्रामस्यात्सुरलोफखाजः केषांचिन्नयतीति कथमत्रासुन्दरतेत्यत्राह—

प्रैवेयका सिरप्यस्माद्विपाकविरसाऽहिता । मुक्त्येवंप्रश्च तत्रापि कारणं न क्रियेव हि ॥ ३ ॥

प्रैवेयकासिरिति—अस्माद्ब्रतदुर्महत् । प्रैवेयकासिरपि शुद्धसमाचारगृह्य साधुषु चक्रथर्त्यादिभिः पूज्यमानेषु दृष्टेषु

संपन्नतपूजास्पृहाणां तथा विधान्यकारणवतां च केषां चिद्व्यापन्नदर्शनानामपि प्राणिनां नवमग्रैवेयकप्राप्तिरपि विपाकविरसा बहुतरदुःखानुबन्धवीजत्वेन परिणतिविरसा अहिता अनिष्टा । तत्त्वतश्चौर्यार्जितवहुविचूतिवदिति द्रष्टव्यं । तत्रापि नवमग्रैवेयकप्राप्तावपि च मुक्त्यर्क्षेयः कारणं न केवला क्रियैव हि अखं प्रव्यश्रामस्यपरिपालनलक्षणा । तदुक्तं—“अनेनापि प्रकारेण क्षेपाज्जावोऽत्र तत्त्वतः । हितस्तु यत्तदेतेऽपि तथाकट्याणज्जागिनः ॥ १ ॥ ” इति ॥ ३ ॥

क्षान्नाद्यर्थितयोपाये फले चाप्रतिपत्तितः । व्यापन्नदर्शनानां हि न क्षेपो द्रव्यलिंगिनाम् ॥ ४ ॥

क्षान्नेति—व्यापन्नदर्शनानां हि द्रव्यलिंगिनां उपाये चार्त्तिक्रियादौ क्षान्नाद्यर्थितयैव न क्षेपो रागसामग्र्यां क्षेपानवकाशात् । फले च मोक्षरूपेऽप्रतिपत्तित एव न क्षेपः । न हि ते मोक्षं स्वर्गादिसुखाङ्गिन्नं प्रतीयन्ति यत्र क्षेपावकाशः स्यात् । स्वर्गादिसुखाङ्गिन्नत्वेन प्रतीयमाने तु तत्र तेषां राग एव । वस्तुतो निन्नस्य तस्य प्रतीतावपि स्वैष्टविधातशंक्या तत्र क्षेपो न स्यादिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

मुक्तौ च मुक्त्युपाये च मुक्त्यर्थं प्रस्थिते पुनः । यस्य क्षेपो न तस्यैव न्याय्यं गुर्वीदिपूजनम् ॥ ५ ॥

मुक्तौ चेति—स्पष्टः ॥ ५ ॥

गुरुदोषवतः स्वल्पा सत्क्रियापि गुणाय न । जौतहन्तुर्यथा तस्य पदस्पर्शनिषेधनम् ॥ ६ ॥

गुर्विति—गुरुदोषवतोऽधिकदोषवतः । स्वल्पा स्लोका सत्क्रियापि सचेष्टापि गुणाय न भवति । यथा जौतहन्तुर्जस्म-

प्रतिपातकस्य तस्य ज्ञोतस्य पदस्पर्शनस्य चरणस्य घट्टनस्य निषेधन । कस्यचित् खलु शयस्य कुतोऽपि प्रस्तायाद्यपोषनानां
पादेन स्पर्शने महतेऽनर्थाय संपद्यत इति शुतधर्मशास्त्रस्य कदाचिन्मयूरपिष्टैः प्रयोजनमजायत । यदाऽसौ निपुणमन्येय-
माख्यो न खेजे, तदा शुतमनेन यथा ज्ञोतसाधुसमीपे तानि सन्ति, यथाचिरे च तानि तेन तेज्यः, परं न किञ्चिद्धेजे ।
ततोऽसौ शस्त्रव्यापारपूर्वकं तान्निगृण्य जग्राह तानि, पादेन स्पर्शं च परितुष्टवान् । यथाऽस्य यावत्स्पर्शपरिहारो गुणोऽपि
शस्त्रव्यापारेषोपहतस्यास्त गुणः, किं तु योप एव । एवं मुक्तिरपिष्टां गुरुवेवादिपूजनं योजनीयम् ॥ ६ ॥

मुक्त्यर्थेपान्महापापनिवृत्त्या यादृशो गुणः । गुर्वीद्विपूजनात्तादृक् केवलाक्ष ज्ञवेत्वचित् ॥ ७ ॥

मुक्त्यर्थेपादिति-स्पष्टः ॥ ७ ॥

एकमेव अनुष्ठानं कर्तुर्ज्ञेदेन नियते । सरुजेतरज्ञेदेन जोजनानादिगतं यथा ॥ ८ ॥

एकमेवेति-एकमेव अनुष्ठानं देयतापूजनादि । कर्तुर्ज्ञेदेन चरमाचरमावर्तगतजन्तुकृतया । नियते विशिष्यते ।
सरुजेतरयोः सरोगनीरोगयोर्ज्ञोक्त्रोर्ज्ञेदेन । जोजनानादिगतं ज्ञोजनपानशयनादिगतं यथाऽनुष्ठानं । एकस्य रोगवृद्धिहेतु-
त्वात्, अन्यस्य घटोपचायकत्वादिति । सरुकारिज्ञेदं पद्याय न तु वस्तुज्ञेदं इति चेन्न, इतरसरुकारिसमर्थित्तये न
फलव्याप्यतापेक्षया तदयद्येवकं कारणं ज्ञेदस्यैव कल्पनौचित्यात्तथैवानुप्रवादिषि कल्पस्रवायां विपंचितत्वात् ॥ ८ ॥

प्रवानिर्ध्वंगतस्तेनानाजोगाच्च विपादियु । अनुष्ठानत्रयं सिध्या द्रयं सत्यं विपर्ययात् ॥ ९ ॥

संमोहादवननुष्ठानं सवननुष्ठानरागतः । तर्जुनेरमृतं तु स्याच्छ्रद्धया जैनवर्त्मनः ॥ १३ ॥

संमोहादिति-संमोहात् सम्पिपातोपहतस्यैव सर्वतोऽनध्यवसायावननुष्ठानमुच्यते, अनुष्ठानमेव न प्रवर्तीति कृत्वा । सवननुष्ठानरागतः सात्त्विकदेवपूजाधाधारजायवधुमानादि धार्मिककालजाविदेवपूजापनुष्ठानं तर्जुनेरुच्यते । मुक्त्यर्थेयेषा मनाग् मुक्त्यनुरागेण वा शुभ्रजायलेवासंगमादस्य सवननुष्ठानहेतुत्वात् । जैनवर्त्मनो जिनोदितमार्गस्य श्रद्धया इदमेव तत्त्वमित्यध्यवसायलक्षणाया त्वनुष्ठानममृतं स्यात् अमरणहेतुत्वात् । तदुक्तं-“जिनोदितमिति त्वाधुनाविसारमदः पुनः । संवेगगर्जमत्यन्तममृतं मुनिपुग्वाः ॥ १ ॥ ” ॥ १३ ॥

चरमे पुन्रस्त्रावर्ते तदेवं कर्तुं जेवतः । सिद्धमन्यादृशं सर्वं शुरुदेवा विपूजनम् ॥ १४ ॥

चरम इति-निगमनं स्पष्टम् ॥ १४ ॥

सामान्ययोग्यतेव प्राक् पुंसः प्रवहते किञ्च । तवा समुचिता सा तु संपन्नेति विज्ञाव्यताम् ॥ १५ ॥
सामान्येति-सामान्ययोग्यतां मुक्त्युपायस्वरूपयोग्यता । समुचितयोग्यता तु तत्त्वकारियोग्यतेति विशेषः । पूर्वं प्रोक्तान्तेन योग्यस्यैव देवादिपूजनमासीत्, चरमावर्ते तु समुचितयोग्यज्ञावस्येति चरमावर्तदेवादिपूजनस्यान्यावर्तदेवादिपूजनादन्यादृशत्वमिति योगधिक्त्वृत्तिकारः ॥ १५ ॥

चतुर्यं चरमावर्ते प्रायोऽनुष्ठानमिष्यते । अनाजोगाविजावे तु जातु स्यादन्यथापि हि ॥ १६ ॥

चतुर्थमिति-चरमावर्ते प्रायो बाहुल्येन । चतुर्थं तद्धेतुनामकं । अनुष्ठानमिष्यते । अनाजोगादिभावे तु जातु कदाचि-
दन्यथाऽपि स्यादिति प्रायोग्रहणफलम् ॥ १६ ॥

शङ्कते-

नन्वेष्टेषोऽथवा रागो मोक्षे तद्धेतुतोचितः । आद्ये तत्स्यादन्नव्यानामन्त्ये न स्यात्तद्विषाम् ॥ १७ ॥
नन्विति-मुक्त्यक्षेपप्रयुक्तानुष्ठानस्य तद्धेतुत्वेऽन्नव्यानुष्ठानविशेषेऽतिव्याप्तिः, नवमग्रैवेयकप्राप्तेर्मुक्त्यक्षेपप्रयुक्तत्वप्रद-
र्शनात् । मुक्तिरागप्रयुक्तानुष्ठानस्य तत्त्वे तु मनाग् रागप्राक्कालीनमुक्त्यक्षेपप्रयुक्तानुष्ठानेऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

न चाष्ट्वेषे विशेषस्तु कोऽपीति प्राग् निर्दर्शितम् । ईषद्रागाद्विशेषश्चेदष्ट्वेषोपपद्यस्ततः ॥ १८ ॥
न चेति-अष्ट्वेषे विशेषस्तु न च कोऽप्यस्ति अत्रावत्वादिति प्राक् पूर्वघात्रिंशिकायां निर्दर्शितं । ईषद्रागाच्चेद्विशेषस्तर्हि
तत एवाष्ट्वेषस्योपपद्यः । विशेषणैर्नैव कार्यसिद्धौ विशेष्यवैयर्थ्यात् । इत्थं च मुक्त्यक्षेपेण मनाग् मुक्त्यनुरागेण वा तद्धे-
तुत्वमिति वचनव्याघात इति ज्ञावः ॥ १८ ॥

उत्कटानुत्कटत्वाभ्यां प्रतियोगिकृतोऽस्त्वयम् । नैवं सत्यामुपेक्षायां देशमात्रवियोगतः ॥ १९ ॥
उत्कटेति-अन्नव्यानां मुक्तौ उत्कटक्षेपात्रावेऽप्यनुत्कटक्षेपो ऋविष्यति । अन्येषां तु क्षेपमात्रावादेवानुष्ठानं तद्धेतुः
स्यादिति पूर्वार्थार्थः । नैवं, उपेक्षायां सत्यां क्षेपमात्रस्य वियोगतः । अन्यथा स्वेष्टसांसारिकसुखविरोधित्वेनोत्कटोऽपि
क्षेपस्तेषां मुक्तौ स्यादित्युत्तरार्थार्थः ॥ १९ ॥

समापत्ते-

सस्य बीजं हि तद्धेतोरेतदन्यतरार्जितः । मुक्त्यर्धेपो (क्रियारागो) न तेनातिप्रसंगः कोऽपि दृश्यते ॥ २० ॥
सत्यमिति-तज्जतोरनुष्ठानस्य हि बीजं । एतयोर्मुक्त्यर्धेपररागयोरन्यतरेणाजितो जनितः क्रियारागः सवनुष्ठानरागः ।
तेनातिप्रसंगः कोऽपि न दृश्यते । अत्रभ्यानामपि स्वर्गप्राप्तिहेतुमुक्त्यर्धेपसम्बेदवि तस्य सवनुष्ठानरागाग्रयोजकत्वाद्वाच्य-
फलापेक्षासद्वृत्तस्य सवनुष्ठानरागानुबन्धित्यात् ॥ २० ॥

अपि वाच्या फलापेक्षा सवनुष्ठानरागकृत् । सा च प्रज्ञापनाधीना मुक्त्यर्धेपमपेक्षते ॥ २१ ॥

अपीति-वाच्या वाचनीयस्वभावा । फलापेक्षाऽपि सौभाग्यादिफलाभावापि । सवनुष्ठाने रागकृत् रागकारिणी । सा स्व-
बाध्यफलापेक्षा च । प्रज्ञापनाधीना छपदेशायता । मुक्त्यर्धेपमपेक्षते कारणत्वेन ॥ २१ ॥

यतो-

अवाच्या सा हि मोक्षार्थशास्त्रश्रवणघातिनी । मुक्त्यर्धेपे तदन्यस्यां बुद्धिर्मार्गानुसारिणी ॥ २२ ॥

अवाच्येति-अवाच्या हि सा फलापेक्षा । मोक्षार्थशास्त्रश्रवणघातिनी तत्र विरुद्धत्वबुद्ध्याधानाध्यापनदर्शनाना च
तच्छ्रवणं न स्वारसिकमिति प्राधः । तत्तस्मान्मुक्त्यर्धेपे सति अन्यस्यां वाच्यायां फलापेक्षायां समुचितयोग्यतायशेन
मोक्षार्थशास्त्रश्रवणस्वारस्योत्पन्नायां बुद्धिर्मार्गानुसारिणी मोक्षपञ्चान्निमुख्यशाखिनी प्रवर्तते तेषां तीव्रपापद-
यात् सवनुष्ठानरागः ॥ २२ ॥

तत्तत्फलार्थिनां तत्तत्पस्तत्रे प्रदर्शितम् । मुग्धमार्गप्रवेशाय दीयतेऽप्यत एव च ॥ २३ ॥

तत्तदिति-तत्तत्फलार्थिनां सौजात्यादिफलकांक्षिणां । तत्तत्तपो रोहिण्यादितपोरूपं । अत एव तंत्रे प्रदर्शितं । अत एव मुग्धानां मार्गप्रवेशाय दीयतेऽपि गीतार्थः । यदाह-“मुञ्चाण ह्यिच्छया सम्मं” । न होवमत्र विषादित्वप्रसंगो न वा त-
द्धेतुत्वजंगः, फलापेक्षाया वाध्यत्वात् । इत्थमेव मार्गानुसरणोपपत्तेः ॥ २३ ॥

इत्थं च वस्तुपालस्य भवत्रान्तौ न बाधकम् । गुणादेषो न यत्तस्य क्रियारागप्रयोजकः ॥ २४ ॥

इत्थं चेति-इत्थं च मुक्त्यक्षेपविशेषोक्तौ च वस्तुपालस्य पूर्वभवे । साधुदर्शनेऽप्युपेक्षयाऽज्ञाततद्गुणरागस्य चौरस्य भ-
वत्रान्तौ दीर्घसंसारत्रमणे न बाधकं । यद्यस्मात्तस्य गुणाक्षेपः क्रियारागप्रयोजको नाभूत् । इष्यते च तादृश एवायं तद्धे-
त्वनुष्ठानोचितत्वेन संसारहासकारणमिति ॥ २४ ॥

जीवातुः कर्मणां मुक्त्यक्षेपस्तदयमीदृशः । गुणरागस्य बीजत्वमस्यैवाव्यवधानतः ॥ २५ ॥

धाराक्षमः शुभो भाव एतस्मादेव जायते । अन्तस्तत्त्वविशुद्ध्या च विनिवृत्ताग्रहत्वतः ॥ २६ ॥

अस्मिन् सत्साधकस्येव नास्ति काचिद्विनीषिका । सिद्धरासन्नभावेन प्रमोदस्यान्तरोदयात् ॥ २७ ॥

चरमावर्तिनो जन्तोः सिद्धरासन्नता ध्रुवम् । भूयांसोऽस्मी व्यतिक्रान्तास्तेष्वेको बिन्दुरंभुधौ ॥ २८ ॥

मनोरथिकमिरथं च सुखमास्वाद्यन् मृशम् । पीक्यते क्रियया नैव बाढं तन्नानुरज्यते ॥ ३९ ॥
प्रसन्नं क्रियते चेतः श्रद्धयोत्पन्नया ततः । मत्तो जितं हि कतकदोषेन सखिखं यथा ॥ ३० ॥
वीर्योद्धासस्ततश्च स्यात्ततः स्मृतिरनुचरा । ततः समाहितं चेतः स्वर्यमप्यवलंबते ॥ ३१ ॥
अधिकारित्वमिरथं चापुनर्बन्धकताविना । मुक्त्यर्हेयक्रमेण स्यात् परमानन्दकारणम् ॥ ३२ ॥
जीवावुरित्याचारन्याष्टभोकी मुगमा ॥ ३३ ॥

॥ इति मुक्त्यर्हेयमाधान्यष्टाविंशिका ॥ १३ ॥

॥ अथापुनर्वन्धध्वात्रिंशिका ॥ २४ ॥

ध्वात्रिंशिका

॥ ८१ ॥

मुक्त्यपेक्षमेणाधिकारित्वप्राप्तिर्भवतीति प्रागुक्तं तत्र पूर्वमपुनर्वन्धकमेव धर्माधिकारिणमाह—

शुक्लपदेन्दुवत्प्रायो वर्धमानगुणः स्मृतः । जवाग्निनिन्दोषाणामपुनर्वन्धको व्यये ॥ १ ॥

शुक्लेति—शुक्लपदेन्दुवदुज्ज्वलपदवच्चवत् । प्रायो बाहुद्वयेन । वर्धमानाः प्रतिकलमुल्लसन्तो गुणा औदार्यदाक्षिण्यादयो यस्य । जवाग्निनिन्दोषाणां प्रागुक्तानां ह्युज्ज्वलादीनां । व्ययेऽपगमे सति । अपुनर्वन्धकः स्मृतः ॥ १ ॥

अस्यैव पूर्वसेवोक्ता मुख्याऽन्यस्योपचारतः । अस्यावस्थान्तरं मार्गपतिताज्जिमुखौ पुनः ॥ २ ॥

अस्यैवेति—अस्यैव अपुनर्वन्धकस्यैव । उक्ता गुर्वादिपूजाक्षरणा पूर्वसेवा मुख्या कट्याणाशययोगेन निरुपचरिता । अन्यस्यापुनर्वन्धकातिरिक्तस्य सकृद्वन्धकादेः पुनः उपचारतः सा । तथाविधन्नवैराग्याच्चावात् । मार्गपतितमार्गोज्जिमुखौ पुनरस्यापुनर्वन्धकस्यावस्थान्तरं दशाविशेषरूपौ । मार्गो हि चेतसोऽवक्रगमनं जुजंगमनलिकायामतुड्यो विशिष्टगुणस्थानावासिप्रगुणः स्वरसवाही ह्ययोपशमविशेषः, तत्र प्रविष्टो मार्गपतितः । मार्गप्रवेशयोग्यजावापन्नश्च मार्गोज्जिमुख इति । न ह्येतावपुनर्वन्धकावस्थायाः परतरावस्थाच्चाजौ जगवदाज्ञावगमयोग्यतया पंचसूत्रकवृत्तावनयोरुक्तत्वात् ॥ २ ॥

योग्यत्वेऽपि व्यवहितौ परे त्वेतौ पृथग् जगुः । अन्यत्राप्युपचारस्तु सामीप्ये बह्वन्नेदतः ॥ ३ ॥

योग्यत्वेऽपीति-परे त्वेतौ मार्गपतितमार्गाभिमुखौ । योग्यत्वेऽपि व्यबहितौ अपुनर्बन्धकापेक्षया दूरस्याधिति पृथगपुन-
र्बन्धकाभिन्नौ जगुः । अन्यत्रापि सकृद्वन्धकादायपि उपचारतस्तु पूर्वसेवायाः सामीप्येऽपुनर्बन्धकसंनिधानवक्ष्ये सति ।
बहुभेदतोऽतिनेदनायात् ॥ ३ ॥

परिणामिनि कार्याद्धि सर्वथा नास्ति जिज्ञता । तत्प्रकृत्या विनाप्युद्गमन्यत्रेनां परे जगुः ॥ ४ ॥

परिणामिनीति-कार्यात् हि परिष्ठाभिनि सर्वथा भिन्नता नास्ति । यथा पठादेर्मृत्विनादौ । एवमपुनर्बन्धकादेरपि सकृ-
द्वन्धकादौ न सर्वथा भिन्नमेवेति ज्ञायनीयं । तदुक्तं-“कृतव्यास्य उपन्यासः शेषपेक्षोऽपि कार्यतः । आसन्नोऽप्यस्य वा-
हुद्व्याम्लान्यर्चेति प्रदर्शकः ॥ १ ॥” परे पुनरन्यत्र सकृद्वन्धकादायपनालोषितगर्भत्वात्तदस्य रूप्यनिर्णयकोद्वापोद्वाद्यज्ञायसं-
गतत्वादेनामुपचरिता पूर्वसेयां जगुः प्राप्नुः । प्राधि पदे कारणे कार्योपचारः, अत्र त्वनालोषनघाराऽमुख्यत्वरूप उप-
धार इति विशेषः ॥ ४ ॥

युक्तं चैतन्मले तीव्रे जवासगो न हीयते । संक्षेपायोगतो मुख्या सान्यथा नेति हि स्थितिः ॥ ५ ॥

युक्तमिति-एतद्य एतदपि युक्तं । तीव्रेऽत्यन्तमुत्कटे । मले कर्मबन्धवक्ष्ये । जवासगः संसारप्रतिबन्धः । न हीयते-
शेषवन्तोः । मनागपि हि तन्निवृत्तौ तस्यापुनर्बन्धकत्वमेव स्यादिति । संक्षेपायोगतः पुनरतितीव्रसंक्षेपामाप्तौ । सा पूर्व-
सेया । मुख्या उत्तरोत्तरजयधैराग्यादिकद्व्याणनिमित्तभावात् । अन्यथा नेति हि स्थितिः शास्त्रमर्यादा ॥ ५ ॥

एष्यद्भ्रजां समाश्रित्य पुंसः प्रकृतिमीदृशीम् । व्यवहारः स्थितः शास्त्रे युक्तमुक्तं ततो ह्यदः ॥ ६ ॥
 एष्यद्भ्रजामिति-ईदृशीं संक्षेपायोगविशिष्टां । एष्यद्भ्रजां कट्याणानुबन्धिनीं । पुंसः प्रकृतिं समाश्रित्य । व्यवहारः पूर्व
 सेवादिरूपः । स्थितः प्रसिद्धः । शास्त्रे योगग्रन्थे । ततो ह्यद एतद्युक्तमुक्तं, यदुतान्यत्रोपचारत एव पूर्वसेवेति ॥ ६ ॥

शान्तोदात्तस्तयैव स्यादाश्रयः शुभ्रचेतसः । धन्यो जोगसुखस्येव विन्ताढ्यो रूपवान् युवा ॥ ७ ॥
 शान्तोदात्त इति-तयैवापुनर्वन्धकोचितैष्यद्भ्रजप्रकृत्यैव । शान्तोदात्तः स्यात् । शान्तस्तथाविधेन्द्रियकपायविकारविकलः ।
 उदात्त उच्चोच्चतराद्याचरणवद्भित्तः । ततः कर्मधारयः । तथा शुभ्रचेतसः शुभ्रचित्तपरिणामस्य । आश्रयः स्थानं । धन्यः
 सौभाग्यादेयतादिना धनार्हः । जोगसुखस्येव शब्दरूपरसगन्धस्पर्शसेवालक्षणस्य यथाश्रयः । विन्ताढ्यो विज्रवनायकः ।
 रूपवान् शुभ्रशरीरसंस्थानः । युवा तरुणः पुमान् ॥ ७ ॥

अङ्गाजावे यथा जोगोऽतात्त्विको मानहानितः । शान्तोदात्तत्वविरहे क्रियाप्येवं विकटपजा ॥ ८ ॥
 अङ्गाजाव इति-अङ्गानां जोगाङ्गानां रूपवयोविन्ताढ्यत्वादीनां वात्स्यायनोक्तानामजावे सति । यथा जोगोऽतात्त्विकोऽ-
 पारमार्थिकः । मानहानितः “अहं सुखी” इत्येवंविधप्रतिपत्तिद्वारणमानापगमादपूर्यमाणेन तदनुत्थानाच्च । शान्तो-
 दात्तत्वविरहे सति । एवं क्रियापि गुर्वोदिपूजनारूपा । विकटपजा विपर्ययसजनिता । न तु तात्त्विकी, अन्तःसुखप्रवाहानु-
 त्थानात् । तदुक्तं-“मिथ्याविकटपूरुपं तु द्वयोर्धयमपि स्थितम् । स्वबुद्धिकटपनाशिद्विनिर्भितं न तु तत्त्वतः ॥१॥” ॥८॥

क्रोधाद्यवाधितः शान्त उवाचस्तु महाशयः । वीजं रूपं फलं चायमूहते जगगोचरम् ॥ ए ॥
 क्रोधादिति-पूर्यार्थं गतार्थः । अयं च शान्तोवाक्यः । जगगोचरः ससारधिषयः । वीजं कारणं । रूपं स्वरूपं । फलं च
 कार्यं । ऊहते विचारयति ॥ ए ॥

तथाहि-

भेदे हि प्रकृतेर्नैक्यमभेदे च न त्रिस्रता । आत्मनां स्यात्स्वभावस्याप्येवं शवलतोचिता ॥ १० ॥
 भेदे हीति-भेदे लोकान्तर्गतोऽन्युपगम्यमाने । प्रकृतेः सत्त्वरजस्तमोखणायाम् ज्ञानायरणादिकर्मरूपाया या । नैक्यं आ-
 त्मनो संसारिणां स्यात् । तथा धैक्यातीयसंसारफलोपखंजयाध इति ज्ञायः । अभेदे चैकान्ताभेदे च न त्रिस्रता स्यात्
 तेषां । तथा च नृतिर्यगमनुष्यदेयादिभेदोपखंजयाध इति ज्ञायः । स्वभावस्याप्यन्तरगहेतुजलस्य जेवाजेदयोरेकान्तयोरेत-
 देव दूषणं । एवमेकान्तपदं च जयतःपाशरक्षुसन्नायात् शवलता कथं विद्वेदाजेदरूपा । उचिता न्याय्येति सदैव सकल-
 व्यग्रहरोपपत्तेः । हेतुहेतुमेतत् ॥ १० ॥

जवोऽयं तु खगहनो जन्ममृत्युजरामयः । अनाविरप्युपायेन पृथग्जघितुमर्हति ॥ ११ ॥

जवोऽयमिति-अयं प्रत्यक्षोपलब्ध्यमानो जयः संसारः । तुल्यगहनः शारीरमानसानेकदुःखशरीराभ्रम् । जन्म मातृकु-
 लनिष्क्रमणखलपणं, मरणं प्रतिनियसायुष्कर्मद्वयः, जरा वयोहानिखलपणं, तन्मयस्तथाचुर्ययान् । अनाविरपि उपायेन
 ज्ञानवर्धनचारित्ररूपेण । पृथग् जघितुमर्हति काचनमखयदिति । स्वरूपोद्धनमेतत् ॥ ११ ॥

फलं नवस्य विपुलः क्लेश एव विजृम्भते । न्यग्भाव्यात्मस्वप्नावं हि पथो निर्वरसो यथा ॥ १२ ॥

फलमिति-नवस्य संसारस्य । फलं कार्यं । विपुलोऽनुबन्धसंतत्या विस्तीर्णः । क्लेश एव विजृम्भते । नात्र सुखत्वोऽप्य-
स्तीत्येवकारार्थः । आत्मन्येव सुखस्वप्नावे सति कथं क्लेशो विजृम्भत इत्यत आह-आत्मस्वप्नावं न्यग्भाव्य तिरोभाव्य ।
यथा पथस्तिरोभाव्य निर्वरसो विजृम्भते । नवति हि महता प्रतिपत्तिनाऽदृष्टस्याचिचव इति । यदा त्वात्मस्वप्नाव एव
नूयान् नवति तदा तेनापि क्लेशाचिचवः कर्तुं शक्यत इति । न संसारदशायां क्लेशेनात्माचिचवानुपपत्तिरिति ज्ञावः ।
फलोहनेमेतत् ॥ १२ ॥

तद्वियोगाश्रयोऽप्येवं सम्यगूहोऽस्य जायते । तत्तत्तन्नयज्ञाने विशेषापेक्षयोज्ज्वलः ॥ १३ ॥

तदिति-तद्वियोगाश्रयो नववियोगाश्रयोऽप्येवं हेतुस्वरूपफलघारेण । सम्यगूहः समीचीनविचारः । अस्य शान्तोदा-
त्तस्य जायते । तेषां तेषां तन्त्राणां पठितन्त्रादीनां नयानां ज्ञाने सति । विशेषापेक्षयेतरांशजिज्ञासालक्षण्या । उज्ज्वलः
शुक्लनिश्चयानुसारी ॥ १३ ॥

योजनाद्योग इत्युक्तो मोक्षेण मुनिसत्तमैः । स निवृत्ताधिकारायां प्रकृतौ लेशतो ध्रुवः ॥ १४ ॥

योजनादिति-योजनात् घटनात् मोक्षेण । इत्यस्माद्धेतोः । मुनिसत्तमैः ऋषिपुंगवैः । योग उक्तः । स निवृत्ताधिकारायां
व्यावृत्तपुरुषाचिचवायां प्रकृतौ सत्यां । लेशतः किञ्चिद्वृत्त्या । ध्रुवो निश्चितः ॥ १४ ॥

गोपेन्द्रवचनावस्मादेवंलक्षणशस्त्रिनः । परैरस्येष्यते योगः प्रतिश्रोतोऽनुगतत्वतः ॥ १५ ॥

गोपेन्देति—अस्मान्नोपेक्ष्यचनात् । पूर्वखण्डशस्त्रिनः शान्तोदात्तत्वादिगुणयुक्तस्यापुनर्वन्धकस्य । परैस्तीर्थान्तरिधीः योग उच्यते । प्रतिश्रोतोऽनुगच्छति यः स प्रतिश्रोतोनुगस्तत्रायस्तत्त्वं ततः । इन्द्रियकपायानुकूला हि बृषिरनुश्रोतः । तत्प्रतिबुद्ध्या तु प्रतिश्रोत इति । इत्य हि प्रत्यहं शुभपरिणामवृद्धिः, सा च योगफलमित्यस्य योगैषित्यं । तदाह “ये-
खाषखनयनघास्तदा पूरोपसंहृतेः । प्रतिश्रोतोनुगत्येन प्रत्यहं वृद्धिचंयुतः ॥ १ ॥” इति ॥ १५ ॥

तत्क्रियायोगदेतुत्वाद्योग इत्युचितं वचः । मोक्षेऽतिदृढचित्तस्य निम्नग्रन्थेस्तु जावतः ॥ १६ ॥
तदिति—तच्चः क्रियायोगस्य सदाचारखण्डस्य हेतुत्वात् योग इत्येवमुचितं, अस्य ह्यव्ययोगवत्त्वात् । मोक्षे निर्वाणे ।
अतिदृढचित्तस्यैकधारखण्डप्रहृदयस्य । निम्नग्रन्थेर्यिवारिततितीव्ररागद्वेषपरिणामस्य तु जावतो योगः संभवति । सम्यग्गृह-
प्रेर्हि मोक्षाकांक्षादृष्टिचित्तस्य या या चेष्टा सा सा मोक्षप्राप्तिपर्यवसानफलिकेति तस्यैव जावतोऽयम् । अपुनर्वन्धकस्य
तु न सार्वदिकस्तथापरिणाम इति ह्यव्यत एवेति । तदुक्तं—“निम्नग्रन्थेस्तु यत्प्रायो मोक्षे चित्तं ज्ञये तनु । तस्य तत्सर्व
एवेह योगो हि जावतः ॥ १ ॥” इति ॥ १६ ॥

अन्यसक्तस्त्रियो जर्तयोगोऽप्यभेयसे यथा । तथा मुख्यकुटुंबादिव्यापारोऽपि न बन्धकृत् ॥ १७ ॥
अन्येति—अन्यस्मिन् स्वजर्तव्यसिद्धिरिके पुंसि सक्ताया अनुपरत्तरिरंसायाः स्त्रियो योयितः । जर्तयोगोऽपि पतिशुश्रूषणा-

वमुत्तमम् । इतरणकुलस्यापि तत्र वित्तं न जायत ॥ २ ॥ ॥ १७ ॥
श्रद्धानुसारिणी ॥ १७ ॥

वमुत्तमम् । इतरणकुलस्यापि तत्र वित्तं न जायत ॥ २ ॥ ॥ १७ ॥
श्रद्धानुसारिणी ॥ १७ ॥

नमो नमः । इतराणां कुलत्वाप रान्तिनां च कृतकम् ।
निजाशयविशुद्धौ हि बाह्यो हेतुरकारणम् । शुश्रूषादिक्रियाऽप्यस्य शुद्धा श्रद्धानुसारिणी ॥ १७ ॥

निजेति-निजाशयविशुद्धौ हि सत्यां । बाह्यो हेतुः कुटुंबचिन्तनादिव्यापारः । अकारणं कर्मबन्धं प्रति प्रवहेतूनामेव
परिणामविशेषेण मोक्षहेतुत्वेन परिणमनात् “ जे जत्तिया य हेज प्रवस्स ते तत्तिआ य मुक्कस्स ” इति वचनप्रामाण्या-
त् । ननु किमेकेन शुभपरिणामेन ? क्रियाया अपि मोक्षकारणत्वात्तदभावे तस्याकिंचित्करत्वादित्यत आह-शुश्रूषादिक्रि-
याऽप्यस्य सम्यग्दर्शः । शुद्धश्रद्धानुसारिणी जिनवचनप्रामाण्यप्रतिपत्त्यनुगामिनी । परिशुद्धोहापोहयोगस्य हि प्रकृतेरप्रवृ-
त्तिविरोधिप्रकृतियोगान्यां सम्यगनुष्ठानावन्ध्यकारणत्वात्तेनैव तदाक्षिप्यत इति जावः । तदुक्तं--“ चारु वैतद्यतो ह्यस्य त-
थोहः संप्रवर्तते । एतद्वियोगविषयः श्रद्धानुष्ठानभाक् स यत् ॥ १ ॥ प्रकृतेरायतश्चैव नाप्रवृत्त्यादिधर्मताम् । तथा विहाय
घटते ऊहोऽस्य विमलं मनः ॥ २ ॥ सति चास्मिन् स्फुरद्भलकदम्पे सत्त्वोद्बलत्वतः । भावस्तैमित्यतः शुद्धमनुष्ठानं सदैव
हि ॥ ३ ॥ ” ननु सम्यग्दृष्टिर्पर्यन्तमन्यत्र द्रव्ययोग एवोच्यते कथमत्र जावतोऽयमुक्त इति चेच्चारित्रप्रतिपंथिनामनन्ता-
नुबन्धनामपगमे तदुष्णप्राप्तुर्भावनिग्रम इति निश्चयाश्रयणाददम्पजेदविवक्षापरेण व्यवहारेण त्वत्रायं नेष्यत एव “ एतच्च

योगहेतुत्वाद्योग इत्युचितं वचः । मुक्त्यायां पुर्यसेवायामवतारोऽस्य केवलम् ॥ १ ॥ ” इत्यनेनापुनर्वन्धकातिशयाजिधानं
तु सम्यग्दृशो नैगमनमश्रुद्विप्रकर्षकाष्ठापेक्षमिति न कश्चिद्विरोध इति विज्ञायनीयं सुधीभिः ॥ १८ ॥

एतन्निश्चयमृत्यैव ययोगः शास्त्रसंज्ञितः । त्रिधा शुक्लावनुष्ठानात् सम्यक्प्रत्ययवृत्तिः ॥ १९ ॥

एतदिति-एतद्यदुक्तं त्रिभ्रमन्धरेण जावतो योग इति निश्चयमृत्यैव परमार्थमृत्यैव न तु कष्टमनया । यद्यस्माद्भास्वरेव
संज्ञी तद्विना त्यसंक्षिप्तं काप्यर्थं प्रवर्तमानो यस्तस्य । त्रिधा वक्ष्यमाणेऽस्त्रिभिः प्रकारैः । शुद्धाभिरवयवात् । अनुष्ठानादा-
वारात् । सम्यक्प्रत्ययेनात्मगुरुर्विगुण्या स्वकृतिसाध्यताद्यत्रान्तविश्वासेन वृत्तिः प्रवृत्तिस्ततो जयतीति ॥ १९ ॥

शास्त्रमासन्नजव्यस्य मानमामुष्मिके विधौ । सेव्यं यद्विचिकित्सायाः समाधेः प्रतिकूलता ॥ २० ॥

शास्त्रमिति-आसन्नजव्यस्यादूरयतिमोक्षलाजस्य प्राणिनः । आमुष्मिके विधौ पारस्वौकिके कर्मणि । शास्त्रं मानं । प्र-
मार्थमयोरसीन्वित्येन तदुपायस्यबोधने प्रमाणान्तरासामर्थ्यात् । अतः सेव्यं सर्वत्र प्रवृत्तौ पुरस्करणीयं न तु कश्चिद-
व्यंशेऽनादरणीयं । यद्यस्मात् विचिकित्साया युक्त्या समुपपन्नेऽपि मतिव्यामोहोत्पन्नचित्तविप्लुतिरूप्यायाः । समाधेश्चित्त-
स्वास्थ्यरूपस्य ज्ञानदर्शनचारित्र्यारम्भस्य या । प्रतिकूलता विरोधिताऽस्ति । अर्थो हि त्रिविधः सुखाधिगमो दुरधिगमोऽन-
धिगमश्चेति श्रोतारं प्रति ज्ञापते । आद्यो यथा चक्षुष्मत्वश्चित्तकर्मनिपुणस्य रूपसिद्धिः । द्वितीयः सैयानिपुणस्य । तृती-
यस्तन्वन्धयेति । तत्र प्रथमचरमयोर्नास्त्येव विचिकित्सा, निश्चयादसिद्धेयः । द्वितीये तु देशकालस्थनावधिप्रकृष्टे धर्माध-
र्मादौ जवन्ती सा महानर्थकारिणी । यदागमः-“विततिर्गित समावशेषं अप्याणेषं क्षो लवति समाहि” । अतश्चित्तशुद्धयर्थे

शास्त्रमेवादणीयमिति ज्ञावः । यत उक्तं—“ मद्दिनस्य यथात्यन्तं जलं वस्त्रस्य शोधनम् । अन्तःकरणरत्नस्य तथा शास्त्रं विदुर्बुधाः ॥ १ ॥ ” ॥ १० ॥

विषयात्मानुबन्धैस्तु त्रिधा शुद्धं यथोत्तरम् । प्रधानं कर्म तत्राद्यं मुक्त्यर्थं पतनाद्यपि ॥ ११ ॥

विषयेति—विषयेण गोचरेण, आत्मना स्वरूपेण, अनुबन्धेन तूत्तरत्रानुवृत्तिदक्षणेन । शुद्धं । त्रिधा त्रिविधं । कर्म अ-
नुष्ठानं । यथोत्तरं प्रधानं, यद्यत उत्तरं तत्तदपेक्षया प्रधानमित्यर्थः । तत्राद्यं विषयशुद्धं कर्म । मुक्त्यर्थं मोक्षो ममातो
भूयादिति ज्ञया जनितं । पतनाद्यपि चतुर्गुपाताद्यपि । आदिना शस्त्रपाटनगृध्रपृष्ठापणादिः स्वघातोपायः परितृह्यते किं
पुनः शेषं स्वाहिसकमित्यपिशब्दार्थः ॥ ११ ॥

स्वरूपतोऽपि सावद्यमादेयाशयलेशतः । शुभ्रमेतद्वितीयं तु लोकदृष्ट्या यमादिकम् ॥ १२ ॥

स्वरूपत इति—स्वरूपत आत्मना । सावद्यमपि पापबहुलमपि । आदेयाशयस्योपादेयमुक्तिचावस्य लेशतः सूक्ष्ममात्रा-
लक्षणात् । शुभ्रं शोचनमेतत् । यदाह—“ तदेतदप्युपादेयलेशचावाहुरं मतम् ” । द्वितीयं तु स्वरूपशुद्धं तु । लोक-
दृष्ट्या स्थूलव्यवहारिणो लोकस्य मतेन । यमादिकं यमनियमादियमादिरूपं । यथा जीवादितत्त्वमजानानां पूरणादीनां
प्रथमगुणस्थानवर्तिनाम् ॥ १२ ॥

तृतीयं शान्तवृत्त्यादस्तत्त्वसंवेदनानुगम् । दोषहानिस्तमोचून्ना नाद्याज्जन्मोचितं परे ॥ १३ ॥

तृतीयमिति-शान्तवृत्त्या कृपायादधिकारनिरोधरूपया । तत्त्वसंयेदनानुगं जीषादितत्त्वसम्यक्परिश्रानानुगतं । अदो य-
माद्येन । तृतीयमनुयन्धशृङ्गं कर्म । आद्यादियथशृङ्गानुष्ठानात् । तमोज्ञा आत्मघातादिनिबन्धनारुनवाधुदयेन । दोषद्वा-
निर्मोदद्याजबाधकपरिश्रणिर्न प्रयति । यत आह-“आद्याज दोषविगमस्तमोवाधुस्ययोगतः” इति । परे पुनराचार्याः
प्रचक्षते अचितं दोषयिगमानुकूलत्वात्प्रादिकुलादिगुणयुक्तं जन्म ततो प्रयति । पक्षान्तनिरवधे मोक्षे स्वस्मत्तोऽतीष सा-
यद्यस्य कर्मणस्तस्याहेतुस्येदपि मुफीद्यायाः कथंचित् सारूप्येण सञ्चेतुत्वात्तद्भारतया प्रकृतोपयोगादिति ग्रामीयामाशयः ।
तदाह-“तद्योग्यजन्मसन्धानमत पक्षे प्रचक्षते । मुफाविद्यापि यद्वाप्या तमः क्षयकरी मता ॥ १ ॥ तस्याः समन्तज-
हत्यादनिदर्शनमित्यदः ।” इति ॥ २३ ॥

सकाशयमेवाह-

मुफीद्यापि सतां श्लाघ्या न मुक्तिसदृशं त्वदः । द्वितीयात्सानुवृत्तिश्च सा स्यादुत्तरचूर्णवत् ॥ २४ ॥
मुफीद्यापीति-द्वितीयात् स्वस्मशृङ्गानुष्ठानात् । सानुवृत्तिश्च सचरत्राप्यनुवृत्तिमती च । सा दोषहानिः स्यात् । दर्श-
रचूर्णवन्मद्वकलोदयत् । निरनुवृत्तिदोषविगमे हि गुरुत्वापयचिन्तादृष्टप्रवृत्त्यादिकं हेतुस्तदजावाभ्यात्र सानुवृत्तिरेय
दोषविगम इति ज्ञायः । तदुक्तं-“द्वितीयादोषविगमो न त्वेकान्तानुबन्धयान् । गुरुत्वापयचिन्तादि न यत्तत्र
नियोगतः ॥ १ ॥” ॥ २४ ॥

कुराजवप्रप्राय तस्मिन्निर्वेकमिवं स्मृतम् । तृतीयात्सानुबन्धा सा गुरुत्वापयचिन्तया ॥ २५ ॥

कुराजेति-तत्तस्मात्सानुवृत्तिदोषविगमात् । अदो द्वितीयमनुष्ठानं । निर्विकं विवेकरहितं । कुराजवप्रप्रायं कुत्सितरा-
जाधिष्ठितनगरप्राकारतुल्यं । तत्र तुंटाकोपञ्चस्येवात्राज्ञानदोषोपघातस्य पुनिवारत्वादिति ज्ञावः । तृतीयादनुबन्धशुद्धानु-
ष्ठानात् । सा दोषहानिः । सानुबन्धा उत्तरोत्तरदोषापगमावहा । अत एव दोषाननुवृत्तिमती । तदुक्तं-“ तृतीयादोषवि-
गमः सानुबन्धो नियोगतः । ” गुरुत्वाघवचिन्तयेत्युपलक्षणमेवा हृदप्रवृत्त्यादेः ॥ २५ ॥

गृहाद्यञ्चूमिकाकल्पमतस्तत् कैश्चिदुच्यते । उदग्रफलदत्वेन मतमस्माकमप्यदः ॥ २६ ॥

गृहेति-अतः सानुबन्धदोषहानिकरत्वात् । तत् तृतीयमनुष्ठानं । कैश्चित्तीर्थान्तरैः गृहस्याद्यञ्चूमिका हृदपीठबन्ध-
रूपा तत्कल्पं तनुद्वयं । उदग्रफलदत्वेनोदारफलदायित्वेन तस्य । अद एतदुक्तमस्माकमपि मतं । यथा हि गृहाद्यञ्चूमि-
काप्रारंजदाढ्यं नोपरितनंगृह्रंगफलं संपद्यते, किं तु तदनुबन्धप्रधानं, एवं तत्त्वसंवेदनानुगतमनुष्ठानमुत्तरोत्तरदोषविग-
मावहेमेव जवति, न तु कदाचंनाव्यन्यथारूपमिति ॥ २६ ॥

आत्मनेष्टं गुरुब्रूते विज्ञान्यपि वदन्ति तत् । त्रिधाऽयं प्रत्ययः प्रोक्तः संपूर्णं सिद्धिसाधनम् ॥ २७ ॥

आत्मनेति-आत्मनेष्टं सदनुष्ठानं । गुरुर्धर्मोपदेशा ब्रूते कर्तव्यत्वेन । विगान्यपि सिद्धिसूचकानि नन्दीतूरादीनि सूत्र-
सिद्धानि । तन्गुरुक्तमेव वदन्ति । अयं त्रिधा त्रिप्रकारः प्रत्ययो विश्वासः प्रोक्तः । संपूर्णमव्यञ्चिचारि । सिद्धिसाधनमि-
ष्टकारणं । यत उक्तं-“ आत्मा तद्विज्ञापी स्यादगुरुराह तदेव तु । तद्विगोपनिपातश्च संपूर्णं सिद्धिसाधनम् ॥ १ ॥ ” ॥ २७ ॥

सिद्धिः सिद्धयनुवर्द्धव न पातमनुषधती । ह्यविकानामपि ह्येषा नात्मादिप्रत्ययं विना ॥ २७ ॥
 सिद्धिरिति-सिद्धयनुवर्द्धयोस्तरसिद्धयगन्धवीजमेव । सिद्धिर्जघति तास्विकी । न पुनः पातं प्रशमनुषधती । प्राणाव-
 म्यासावधन्नाति । शब्दोपहृतप्रासादादिरचनाया इयान्यस्या मिथ्याभिनिवेशादिपातशक्त्यनुवेधेनासिद्धित्वात् । तदुक्तं-
 “सिद्ध्यन्तरं न सन्धत्ते या सावश्यं पतत्यधः । तच्छक्त्याप्यनुयिद्धं पातोऽसौ तत्त्वतो मतः ॥ १ ॥” इति । इष्टं च सि-
 द्ध्यन्तरांगसंयोगादारमादिप्रत्यययत्नामेव सिद्धिः सिद्धा नयति । ह्यविकानामपि षडालकारवारिणामपि । एषा हि सिद्धिः ।
 आरमादिप्रत्यय विना न नयति । न हि मूर्तिनाद्युपायान्तरकार्यं षडादि षडालकारसद्वेषणाप्युपायान्तरतः साध-
 यितुं शक्यत इति ॥ २७ ॥

सद्योगारंजकस्त्वेन शास्त्रसिद्धमपेक्षते । सदा ज्ञेव. परेभ्यो हि तस्य जाल्यमयूरवत् ॥ २८ ॥

सद्विति-सद्योगारंजकस्तु सानुबन्धयोगारंजक एव । एतमात्मादिप्रत्ययं । शास्त्रसिद्धमतीन्द्रियार्थसार्थसमर्थ-
 गमप्रसिद्धितमपेक्षतेऽयद्वंशते । परेभ्यो हि । असद्योगारंजकेभ्यो हि । तस्य सद्योगारंजकस्य । सदा ज्ञेवो वैलक्षण्यं । जाल्य-
 मयूरवत् सर्वोपाधिविशुद्धमयूरवत् । यथा हि जाल्यमयूरोऽजाल्यमयूरात्सदैव निभस्तथा सद्योगारंजकोऽप्यस्यमादिति
 प्रायना । तदुक्तं-“न च सद्योगजब्जस्य वृत्तिरेवविधापि हि । न जाल्यजाल्यधर्मान् यज्जाल्यः सन् प्रजते शिली ॥ १ ॥” ॥ २८ ॥
 यथा शक्तिस्तदयमादौ विचित्रा तद्वत्स्य हि । गर्जयोगेऽपि मातृणां श्रूयतेऽलुचित्वा क्रिया ॥ ३० ॥

यथेति—यथा तदंशदौ जालमयूरं रुचंचुचरणध्वयवेपु । शक्तिः विचित्राऽजालमयूरवयवशक्तिविलक्षणा । तत्पदस्य हि सद्व्योगारंभकस्यादित एवारन्त्येतरन्यो विलक्षणा शक्तिरित्यर्थः । यत उक्तं—“यश्चात्र शिखिदृष्टान्तः शास्त्रे प्रोक्तो महात्मजिः । स तदंशरसादीनां सन्नक्त्यादिप्रसाधनः ॥ १ ॥” इति । अत एव । सद्योगारंभकस्येति गम्यं । भावणं जननीनां । गर्भयोगेऽपि किं पुनरुत्तरकाल इत्यपिशब्दार्थः । श्रूयते निशम्यते । शास्त्रेण । अत्युचिता लोकानामतिश्चाधनीया । क्रिया प्रशस्तमाहात्म्यलाभलक्षणा । यत एवं पठ्यते—“जणणी सयज्जवि णिउएसु सुमइत्ति तेण सुमइं जिणो” । तथा—“गएगए जं जणणी जाय सुधम्मं ति तेण धम्मजिणो” । तथा—“जाया जणणी जं सुवयत्ति मुणिसुवणं तम्हा” । इत्यादि । इदं गर्भावस्थायामुक्तं । उत्तरकालेऽयत्युचितैव तेषां क्रिया । यत उक्तं—“आचित्यारंभिणोऽहुञ्जाः प्रेक्षवन्तः शुजाशयाः । अवन्ध्यचेष्टाः कालज्ञा योगमार्गीधिकाणिः ॥ १ ॥” इति । तदेवं सिद्धः सद्योगारंभक इतरेन्यो विलक्षणः । स चात्मादिप्रत्ययमपेक्षत एवेति ॥ ३० ॥

अथ विषयस्वरूपानुबन्धशृङ्घ्रिप्रधानेषु किं कस्य संज्ञवतीत्याह—

सर्वोत्तमं यदेतेषु निम्नग्रन्थेस्तद्विष्यते । फलवद्द्रुमसद्वीजप्ररोहोद्भेदसन्निभम् ॥ ३१ ॥

सर्वोत्तममिति—यदेतेषु उक्तानुष्ठानेषु । सर्वोत्तममव्यञ्जिचारि फलं । तन्निलग्रन्थेरित्यते । फलवतः फलप्राग्वृत्तारंभजो द्रुमस्य न्यग्रोधादेः सद्वन्ध्यं यद्वीजं तस्य प्ररोहोद्भेदोऽकुरोन्मः तत्तन्निजं शुभानुबन्धसारत्वात् ॥ ३१ ॥

तत्तत्तत्रोक्तमखिलमपुनर्वन्धकस्य च । अवस्याजेवतो न्याय्यं परमानन्दकारणम् ॥ ३२ ॥

तत्तदिति-तत्तत्तत्रोक्तं कापिस्वसौगताविशाखप्रणीतं मुमुक्षुजनयोग्यमनुष्ठानं । अखिलं समस्तं । अपुनर्वन्धकस्य तु ।
अवस्याजेवतो दशार्थैर्विभज्यात् । न्याय्यं युक्तं । निवृत्तासद्गत्येन तद्भ्रष्टप्रवृत्तयेन च परमानन्दस्य प्रथमसुखस्य कारणम् ।
अनेकस्वरूपानुपगमे ह्यपुनर्वन्धकस्य किमप्यनुष्ठानं कस्वामप्ययस्याया प्रशान्तवारिता संपादयतीति । तदुक्तं-“अपुनर्व-
न्धकस्यैवं सम्यग्गतीत्योपपद्यते । तत्तत्तत्रोक्तमखिलमवस्याजेदस्रभवात् ॥ १ ॥” इति ॥ ३२ ॥

॥ इत्यपुनर्वन्धकवार्तिशिका ॥ १४ ॥

॥ अथ सम्यगृष्टिद्वान्विशिका ॥ १५ ॥

अपुनर्वन्धकोत्तरं सम्यगृष्टिर्जयतीति तत्स्वरूपमाह-

लक्ष्यते ग्रन्थिजेदेन सम्यगृष्टिः स्वतंत्रतः । शुश्रूषाधर्मरागाज्यां गुरुदेवादिपूजया ॥ १ ॥

लक्ष्यत इति-ग्रन्थिजेदेन अतितीव्ररागधेयपरिणामविदारणेन । स्वतंत्रतः सिद्धान्तनीत्या । सम्यगृष्टिः लक्ष्यते सम्य-
गूरुदर्शनपरिणामात्मनाऽप्रत्यक्षोऽप्यनुमीयते । शुश्रूषाधर्मरागाज्यां तथा गुरुदेवादिपूजया त्रिजिरेतैर्लिंगैः । यदाह-"शुश्रूषा ध-
र्मरागश्च गुरुदेवादिपूजनम् । यथाशक्ति विनिर्दिष्टं लिंगमस्य महात्मनिः ॥ १ ॥" ॥ १ ॥

जोगि किंनरगेयादिविषयाधिव्यमीयुषी । शुश्रूषाऽस्य न सुसेशकथार्थविषयोपमा ॥ २ ॥

जोगीति-जोगिनो यौवनवैदग्ध्यकान्तासन्निधानवतः कामिनः । किन्नरादीनां गायकविशेषाणां गेयादौ गीतवर्णपरि-
र्ताज्यासकथाकथनादौ विषयः श्रवणरसस्तस्मादाधिव्यमतिशयं । ईयुषी प्राप्तवती । किन्नरगेयाद्विजिनोक्त्योर्हृत्योस्तुम्रत्व-
महत्त्वाज्यामतिजेदोपलंजात् । अस्य सम्यगृष्टेः । शुश्रूषा जयति । न परं सुसेशस्य सुप्तनृपस्य कथार्थविषयः संसुग्धकथा-
र्थश्रवणाभिप्रायदर्शणः तदुपमा तत्सदृशी असंबन्धतत्तद्ज्ञानलवफलायास्तस्या दौर्वैदग्ध्यव्रीजत्वात् ॥ २ ॥

अप्राप्ते जगवद्भाक्ये धावत्यस्य मनो यथा । विशेषदर्शिनोऽर्थेषु प्राप्तपूर्वेषु नो तथा ॥ ३ ॥

अप्राप्त इति-अस्य सम्यग्दृष्टः । अप्राप्ते पूर्वमश्रुते । जगद्व्याक्ये धीतरागवचने । यथा मनो धावति भोतुमनुपरतेष्ठं जव-
ति । तथा विशेषदर्शिनः सतः । प्राप्तपूर्वेष्वर्थेऽधनकुटुम्बादिषु । न धावति । विशेषवर्तनानापूर्वत्वप्रमस्य योपस्य षोडशेदात् ॥ ३ ॥

धर्मरागोऽधिको जावान्नो गिनः । क्षयाविरागतः । प्रवृत्तिस्त्वन्यथापि स्यात्कर्मणो बलवत्तया ॥ ४ ॥

धर्मराग इति-धर्मरागद्वारित्रधर्मसूहाक्यः । अधिकः प्रकर्षवान् । जावतोऽन्तःकरणपरिस्वत्याः । जोगिनो जोगशा-
स्त्रिनः । क्षयाविरागतो क्षामिन्याद्यभिज्ञापात् । प्रवृत्तिस्तु कायवेष्टा तु । अन्यथापि चारित्रधर्मप्राप्तिकूट्येनापि व्यापारादिना
स्यात् । कर्मसंस्कारित्रमोहनीयस्य । बलवत्तया नियतप्रबलविपाकतया ॥ ४ ॥

तद्व्याजोऽपि तद्भागबलवत्त्वं न दुर्वचम् । पूयिकाद्यपि यदुक्ते घृतपूर्णप्रियो द्विजः ॥ ५ ॥

तदिति-तद्व्याजोऽपि कर्मविदन्यथाप्रवृत्त्या चारित्राभासाद्यपि । तद्भागबलवत्त्वं चारित्रेष्वाप्रान्त्यं स्वहेतुसिद्धिं । न
नैव । दुर्वचं दुर्गभिधानं । यद्यस्मात्तथाविधविषमप्रघट्टकवशात् । पूयिकाद्यपि पूयं नाम कुम्भितो रसस्रदस्यास्तीति पू-
यिकं । आदिशब्दादूक्तं पर्युपितं च बलवचनकादि । किं पुनरितरदित्यपि शब्दार्थः । घृतपूर्णाः प्रिया घट्टज्जा यस्य स तथा ।
द्विजो ब्राह्मणो दुर्गेऽश्नाति । यद्यत्र द्विजप्रदणं कृतं तदस्य जातिप्रत्ययादेव अन्यत्र जोकुम्भित्याया अजायादिति । अ-
न्येष्वाकावेऽपि प्रबलेष्वाया घासनात्मना न नाश इति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

गुरुपेवाविपूजाऽस्य त्यागात्कार्यन्तरस्य च । भावसारा विनिर्दिष्टा निजशक्त्यनतिक्रमात् ॥ ६ ॥

गुर्विति-अस्य सम्यग्दृशः । गुरुदेवादिपूजा च कार्यान्तरस्य त्यागजोगादिकरणीयस्य । त्यागात् परिहारात् । निज-
शक्तेः स्वसामर्थ्यस्यानति (क्रमात्) लंघनादनिगूहनात् । जावसारा जोकुः स्त्रीरत्नगोचरगौरवादनन्तगुणेन बहुमानेन प्रधा-
ना विनिर्दिष्टा प्ररूपिता परमपुरुषः ॥ ६ ॥

स्यादीदृक्करणे चान्त्ये सत्त्वानां परिणामतः । त्रिधा यथाप्रवृत्तं तदपूर्वं चानिवर्ति च ॥ ७ ॥

स्यादिति-ईदृगुपदर्शितलक्षणं सम्यक्त्वं चान्त्येकरणे “जाते सतीति” गम्यं । स्याज्ज्ञेत् । तत् करणं । सत्त्वानां प्रा-
णिनां । परिणामतः त्रिधा त्रिप्रकारं । यथाप्रवृत्तं अपूर्वं अनिवर्ति चेति ॥ ७ ॥

ग्रन्थि यावज्जवेदाद्यं द्वितीयं तदतिक्रमे । चिन्नग्रन्थेस्तृतीयं तु योगिनाथैः प्रदर्शितम् ॥ ८ ॥

ग्रन्थिमिति-आद्यं यथाप्रवृत्तकरणं ग्रन्थि यावज्ज्ञेत् । द्वितीयमपूर्वकरणं तदतिक्रमे ग्रन्थ्युल्लंघने क्रियमाणे । तृतीयं
त्वनिवर्तिकरणं चिन्नग्रन्थेः कृतग्रन्थिजेदस्य । योगिनाथैस्तृतीयकैः प्रदर्शितम् ॥ ८ ॥

पतितस्यापि नामुष्य ग्रन्थिमुल्लंघ्य बन्धनम् । स्वाशयो बन्धजेदेन सतो मिथ्यादृशोऽपि तत् ॥ ९ ॥

पतितस्यापीति-अमुष्य चिन्नग्रन्थेः । पतितस्यापि तथाविधसंक्षेपात् सम्यक्त्वात् परित्रष्टस्यापि । न नैव । ग्रन्थि
ग्रन्थिजेदकालजाविनीं कर्मस्थितिं । उल्लंघयातिक्रम्य सप्ततिकोटिकोट्यादिप्रमाणस्थितिकतया । बन्धनं ज्ञानावरणादिपु-
न्यलमहणं । तत्तस्मान्मिथ्यादृशोऽपि सतो चिन्नग्रन्थेः । बन्धजेदेनादृपस्थित्या कर्मबन्धविशेषेण । स्वाशयः शोचनः परि-

णामः । बाह्यासदनुष्ठानस्य प्रायः साम्येऽपि बन्धादपत्यस्य सुन्दरपरिणामनिबन्धनत्वादिति ज्ञातः । तदुक्तं--“ निम्नग्रन्थे-
 स्तुतीयं तु सम्यग्दृष्टेरतो हि न । पतितस्वाप्यतो घन्धो ग्रन्थिमुद्ध्वं देशितः ॥ १ ॥ एवं सामान्यतो ज्ञेय परिणामोऽस्य
 शोचनः । मिथ्यादृष्टेरपि सतो महाबन्धविशेषतः ॥ २ ॥ सागरोपमकोटीनां कोट्यो मोहस्य सप्ततिः । अत्रिम्नग्रन्थिव-
 न्धोऽयं न त्वेकोऽपीतरस्य तु ॥ ३ ॥ तदत्र परिणामस्य प्रेदकत्वं नियोगतः । बाह्यं त्वसदनुष्ठानं प्रायस्तुष्टयं द्वयोरपि
 ॥४॥” “वैधेयं न बोद्धुं कथार्थं” इत्यादिवचनानुसारिणां सैज्जान्तिकानां मतमेतत् । कर्मग्रन्थिकाः पुनरस्य मिथ्यात्वप्रा-
 सादुक्तृष्टस्थितियन्धमपीकृन्ति, तेषामपि मते तथाविधरसाभावात्तस्य शोचनपरिणामत्वे न विप्रतिपत्तिरिति ध्येयम् ॥५॥

एवं च यत्परैरुक्तं बोधिसत्त्वस्य लक्षणम् । विचार्यमाणं सन्नीत्या तदप्यत्रोपपद्यते ॥ १० ॥

एवं चेति-एवं च निम्नग्रन्थेर्मिथ्यात्वदशायामपि शोचनपरिणामत्वे च । यत् परैः सौगतैः । बोधिसत्त्वस्य लक्षणमुक्तं ।
 तदपि सन्नीत्या मध्यस्थवृत्त्या विचार्यमाणं । अत्र सम्यग्दृष्टाहुपपद्यते ॥ १० ॥

तत्तत्सोऽहपदन्यासस्तुल्या वृत्तिः कचिद्यदि । इत्युक्तेः कायपात्येव चित्तपाती न स स्मृतः ॥ ११ ॥

तसेति-तत्सोऽहे मः पदन्यासस्तुद्र्याऽतिसर्कपत्थात् । वृत्तिः कायचेष्टा । कचिद्गृह्यारंभादौ । यदि पर । इत्युक्तेः इष्ट-
 यचनात् । कायपात्येव स सम्यग्दृष्टिः । न चित्तपाती स्मृत । इष्टं च कायपातिन एव बोधिसत्त्वा इति लक्षणमत्रोपपन्न
 प्रयति । तदुक्तं--“ कायपातिन एवेह बोधिसत्त्वाः परोवितम् । न चित्तपातिनस्तायदेतदत्रापि युक्तिमतः ॥१॥” ॥ ११ ॥

परार्थरसिको धीमान् मार्गगामी महाशयः । गुणरागी तथेत्यादि सर्वं तुल्यं द्वयोरपि ॥ १२ ॥

परार्थेति-परार्थरसिकः परोपकारचित्तः । धीमान् बुद्ध्यनुगतः । मार्गगामी कट्याण्प्रापकपथयात्री । महाशयः स्फी-
तचित्तः । गुणरागी गुणानुरागवान् । तथेति बोधिसत्त्वगुणान्तरसमुच्चयार्थः । इत्यादि शास्त्रान्तरोक्तं । सर्वं तुल्यं समं ।
द्वयोरपि सम्यग्गृष्टिबोधिसत्त्वयोः ॥ १२ ॥

अन्वर्थतोऽपि तुल्यतां दर्शयति-

बोधिप्रधानः सत्त्वो वा सद्बोधिर्जावितीर्थकृत् । तथाऽन्यत्वतो बोधिसत्त्वो हन्त सतां मतः ॥ १३ ॥

बोधीति-बोधिः सम्यग्दर्शनं तेन प्रधानः । सत्त्वो वा । सतां साधूनां । हन्तेत्यामंत्रणे । बोधिसत्त्वो मत इष्टः । य-
दुक्तं-“यत्सम्यग्दर्शनं बोधिस्तत्प्रधानो महोदयः । सत्त्वोऽस्तु बोधिसत्त्वस्तत्तस्माज्ज्ञेति पूर्ववत् ॥ १ ॥” वाऽथवा स-
द्बोधिः तीर्थकरपदप्रायोग्यसम्यक्त्वसमेतः । तथाऽन्यत्वतो जावितीर्थकृद्यस्तीर्थकृन्नविष्यति स बोधिसत्त्वः । तदुक्तं-
“वरबोधिसमेतो वा तीर्थकृद्यो जविष्यति । तथाऽन्यत्वतोऽसौ वा बोधिसत्त्वः सतां मतः ॥ १ ॥” अन्यत्वं नाम सि-
द्धिगमनयोग्यत्वं अनादिपारिणामिको जावः । तथाऽन्यत्वं चैतदेव काक्षेनैयत्यादिना प्रकारेण वैचित्र्यमापन्नं । एतेऽत्रद एव
च बीज साध्यादि (सिद्ध्यादि) फलक्षेदोपपत्तिः । अन्यथा तुल्यतायां योग्यतायां सहकारिणोऽपि तुल्यता एव जवेयुः तुल्य-
योग्यतासामर्थ्याद्विमतत्वात्तेषामिति सद्बोधेयोग्यताक्षेद एव पारंपर्येण तीर्थकरत्वनिवन्धनमिति जावनीयम् ॥ १३ ॥

तत्तत्कल्याणयोगेन कुर्वन् सत्त्वार्थमेव सः । तीर्थकृत्वमवान्नोति परं कल्याणसाधनम् ॥ १४ ॥

तच्चदिति-तस्य तस्य कल्याणस्य परिशुद्धप्रयत्ननाधिगमातिशायिधर्मकषाडविसंयादिनिमित्तादिलक्षणस्य । योगेन व्यापारेण । कुर्वन् विदधानः । सत्त्वार्थमेव मोक्षपीआधानादिरूपं न त्वात्मचरिरपि । स सद्बोधमान् । तीर्थकृत्वमवान्नोति सन्नते । परं प्रकृष्टं । कल्याणसाधनं प्रव्यसस्वशुचप्रयोजनकारि । स्वसनादिप्रवोद्विधीर्षया सद्बोधप्रवृत्तिस्तु गणधरपदसाधनं प्रयतीति वदव्यम् । यत उक्तं-“ चिन्तयत्येधमेवैतत्स्वजनादिगतं तु यः । तथाऽनुष्ठानतः सोऽपि धीमान् गणधरो भवेत् ॥ १ ॥ ” ॥ १४ ॥

संविभो भवनिर्वेवादात्मनिःसरणं तु यः । आत्मार्थसंप्रवृत्तौऽसौ सदा स्यान्मुक्तकेवली ॥ १५ ॥
संविभ इति-संविभः “ तव्ये धर्मे ध्वस्तर्हिताप्रबन्धे देवे रागद्वेषमोहादिमुक्ते । साधौ सर्वप्रबन्धसद्वर्जहीने संयोगेऽसौ निश्चलो योऽनुरागः ॥ १ ॥ ” इति काव्योक्तलक्षणसर्वेगजाक् । नवनैर्गुण्यात् संसारवैरस्यात् । आत्मनिःसरणं तु अरामणादिदारुणवदनास्वनिष्कासनं पुनः । यच्चिन्तयतीति गम्यते । आत्मार्थसंप्रवृत्तः स्वप्रयोजनमात्रप्रतिबद्धचित्तोऽसौ । सदा निरन्तरं । स्यान्नयेत् । मुक्तकेवली कव्यजावमुक्तप्रधानस्तथाविधधाद्यातिशयशून्यः केवली पीठमहापीठयत् ॥ १५ ॥

अंशतः क्षीणवोपत्वा छिद्यत्वमपि युक्तिमत् । अत्रैव हि परोक्तं तु तद्वक्ष्यमसंगतम् ॥ १६ ॥
अंशत इति-अंशतो देशतः । क्षीणवोपत्वावोपदययत्स्यात् । शिष्टत्वमपि । अत्रैव सम्यग्दृष्टायेत् । युक्तिमत् न्यायो-

पेतं । “ह्रीणदोषः पुरुषः शिष्टः” इति लक्षणस्य निर्वाधत्वात् । सर्वदोषक्षयेण सर्वथा शिष्टत्वस्य सिद्धे केवलानि वा वि-
श्रान्तत्वेऽपि सम्यग्दृष्टेरारभ्य देशतो विचित्रस्य शिष्टत्वस्यान्यत्रानपायत्वात् । न चैवं शिष्टत्वस्यातीन्द्रियत्वेन दुर्ग्रहत्वा-
द्विष्टाचारेण प्रवृत्त्यनापत्तिरिति शङ्कनीयं, प्रशमसंवेगादिलिंगैस्तस्य सुग्रहत्वात् । दोषा रागादय एव तेषां च दिव्यज्ञाना-
दर्वाक् न क्षयमुपलभामहे न वा तेषु निरवयवेष्वंशोऽस्ति येनांशतः तत्क्षयो यक्तुं शक्येतेति चेन्न, अत्युचितप्रवृत्तिसंवे-
गादिलिंगकप्रवलततुपक्षयस्यैवांशतो दोषक्षयार्थत्वात्, आत्मानुग्रहोपघातकारित्वेन चयोपचयवतः सावयवस्य कर्मरूपदो-
पस्य प्रसिद्धत्वाच्च इत्यन्यत्र विस्तरः । हि निश्चितं । परोक्तं तु विलम्बोद्भावितं तु । तस्य शिष्टस्य लक्षणं । असंगतमयुक्तम् ॥ १६ ॥

तथाहि-

वेदप्रामाण्यमन्तृत्यं बौद्धे ब्राह्मणताडिते । अतिव्याप्तं द्विजेऽव्याप्तं स्वपि स्वारसिकं च तत् ॥ १७ ॥
वेदेति-“वेदप्रामाण्यमन्तृत्यं” एतावदेव शिष्टलक्षणं । ब्राह्मणतामिति बौद्धेऽतिव्याप्तं, तेनापि “वेदाः प्रमाणं” इत्य-
न्युपगमात् । स्वारसिकं च तत् वेदप्रामाण्यमन्तृत्यं द्विजे ब्राह्मणेऽव्याप्तं । अयं जावः-स्वारसिकत्वविशेषणेन बौद्धेऽतिव्या-
प्तिनिरासेऽपि ‘स्वारसिकवेदप्रामाण्यमन्तृत्यं’ यदाकदाचिद्वाच्यं सर्वदा वा ? आद्ये बौद्धे एवातिव्याप्तितादवस्थं, तस्यापि
जन्मान्तरे वेदप्रामाण्यान्युपगमप्रौढ्यात् । अन्ये च शयनादिदशायां वेदप्रामाण्यान्युपगमाच्चाववति ब्राह्मणेऽव्याप्तिरिति १७ ।

तदच्युपगमाद्यावन्न तद्व्यत्ययमन्तृता । तावद्विष्टत्वमिति चेत्तदप्रामाण्यमन्तरि ॥ १८ ॥
तदिति-तस्य वेदप्रामाण्यान्युपगमात् यावन्न तद्व्यत्ययस्य वेदप्रामाण्यस्य मन्तृताऽन्युपगमः तावद्विष्टत्वं । शयना-

दिवशाया च वेदप्राप्त्यानन्युपगमाब्राह्मणे नान्याप्तिरिति प्राधः । अप्राप्त्यामननस्यापि स्वारसिकस्य ग्रहणाद्यौज-
ताक्ते ब्राह्मणे वेदप्राप्त्यानन्युपगन्तरि नातिव्याप्तिः अप्रमाकरणत्वाप्राथम्येण द्वयोरपि प्रामाण्यविरोधित्वेन समग्रहो-
क्तप्रवेऽभ्यान्युपगन्तर्यतिव्याप्तिः । अत्राह-इति चेत्तदप्राप्तासन्तरि वेदप्राप्ताभ्यान्युपगन्तरि ॥ १० ॥

अजानति च वेदत्वमव्याप्त चेद्विवदयते । वेदत्वेनान्युपगमस्तथापि स्यादव. किञ्च ॥ १९ ॥

अजानति चेति-येदस्य च वेदेऽजानति ब्राह्मणे अव्याप्तं खल्वयमेतत् । तेन वेदप्राप्ताभ्यान्युपगमात् । अथ चेद्यदि
वेदत्वेनान्युपगमो विषययते वेद एव वेदत्वमजानतश्च न वेदत्वेनाप्राप्ताभ्यान्युपगम किं त्विदमप्रमाणमिति इदत्वादने-
वेति नाव्याप्तिः तत्राप्यद पतञ्जले किञ्च ॥ १९ ॥

ब्राह्मण पातकात्प्राप्तः काकजानं तवापि हि । व्याप्तोतीशं च नोक्तदृष्टानावहेदिका तनुः ॥ २० ॥

ब्राह्मण इति-यदा ब्राह्मणः पातकात् काकजन्मनिबन्धनादुरित्वात् । काकज्जाय प्राप्तः तदापि हि स्यात् ब्राह्मणवशायां
वेदप्राप्ताभ्यान्युपगन्तृत्वात् काकवशायां च वेदप्राप्ताभ्यानन्युपगन्तृत्वात् । उक्तदृष्टानावहेदिका च तनुरीशं ज्ञयानीपतिं
न व्याप्नोति । तथा च काकेऽतिव्याप्तिवारणार्थमुक्तदृष्टानावहेदकशरीरवस्थे सतीति विशेषणदाने ईश्वरेऽभ्याप्तिरित्यर्थः ॥

अन्याङ्गरहितत्वं च तस्य काकजवोत्तरम् । देहान्तराग्रहवशमाश्रित्यातिप्रसक्तिमत् ॥ २१ ॥

अन्येति-अन्याङ्गरहितत्वं च अपकृष्टज्ञानावहेदकशरीररहितत्वं च । तस्य ब्राह्मणजधानन्तरप्राप्तकाकजवस्य । काकजवोच-
रदेहान्तराग्रहवशांशरीरान्तरानुपादानावस्थां आश्रित्य अतिप्रसक्तिमदतिव्याप्त तदानीमपकृष्टज्ञानावहेदकशरीरराहित्यात्

अवहेदकेदेहानामपकृष्टधियामथ । संबन्धविरहो यावान् प्रामाण्योपगमे सति ॥ २२ ॥

अवहेदकेति-अथ प्रामाण्योपगमे सति वेदप्रामाण्यान्युपगमकाले । यावान् अपकृष्टधियां अवहेदकेदेहानां अपकृष्ट-
ज्ञानावहेदकशरीराणां । संबन्धविरहः संबन्धान्नावः ॥ २२ ॥

अप्रामाण्यानुपगमस्तावत्कालीन एव हि । शिष्टत्वं काकदेहस्य प्रागजावस्तदा च न ॥ २३ ॥

अप्रामाण्येति-तावत्कालीन एव हि सकलतत्समानकालीन एव । अप्रामाण्यानुपगमो वेदप्रामाण्यान्युपगमविरहः
शिष्टत्वं । काकदेहस्य प्रागजावो वेदप्रामाण्यान्युपगमसमानकालीनः तदा च काकस्य सरणानन्तरं शरीरान्तराग्रहदशायां
नास्तीति नातिव्याप्तिः । इहं च यावन्तं कालं वेदत्वेन वेदप्रामाण्यान्युपगमस्य विरहो वेदप्रामाण्यान्युपगमसमानकाली-
नयावदप्रकृष्टज्ञानावहेदकशरीरसंबन्धान्नावसमानकालीनस्तावन्तं कालं स शिष्टः । ब्राह्मणोऽपि बौद्धो जातो वेदाप्रा-
माण्यं यावन्नान्युपगतवान् तावद्विष्ट एव । बौद्धोऽपि ब्राह्मणो जातो वेदप्रामाण्यं यावन्नाङ्गीकृतवांस्तावदशिष्ट एवेति फ-
लितमाह पद्मनाभः । अत्र च वेदप्रामाण्यान्युपगमसमानकालीनत्ववत्तत्समानाधिकरणमपि वाच्यं । अन्यथोत्तरकालं
तत्कालीनं यत्किञ्चिद्व्यधिकरणपकृष्टज्ञानावहेदकशरीरसंबन्धप्रागजावनानां नान्याह्यापत्तेः ॥ २३ ॥

नैवं तदुत्तरे विप्रेऽव्यासेः प्राक्प्रतिपत्तितः । प्रामाण्योपगमात्तत्र प्राक् तत्रेति न सेति चेत् ॥ २४ ॥

नैवमिति-नैवं यथा विवक्षितं प्राक् । तदुत्तरे विप्रे काकजवोत्तरमवाप्तब्राह्मणजने । प्राक्प्रतिपत्तितः प्राग्जवीयवेदप्रा-

मास्याग्रहमाश्रित्याभ्यासेः । सदानीं तदीयेवेदाप्रामाण्यान्युपगमविरहस्य प्राक्नब्राह्मणजवीयेवेदप्रामाण्यान्युपगमसमान-
 काखीनयायदप्रकृष्टज्ञानाथमेदकशरीरसंबन्धधिरहसमानकाखीनत्वादान्तराद्विककाकजय एव काकशरीरसमन्धप्रगाज्राव-
 नाशात् । प्रामाण्योपगमादेदप्रामाण्यान्युपगमात् प्राक् तत्र काकप्रयोचरब्राह्मणे सन्निष्ठत्वं न इति हेतोरलक्षयत्वादेय न
 साऽव्यसिः । वेदप्रामाण्यान्युपगमे तु लक्षणसंपत्त्यैवेति प्रायः । इति चेन्नन्येय यत्किंचिदेवप्रामाण्यान्युपगम एव प्रायः ॥

तथा च-

यत्किञ्चित्तद्दे पश्चात् प्राक् च काकस्य जन्मनः । विप्रजन्मान्तरासे स्यात्सा ध्वंसप्रगाज्रावतः ॥ २५ ॥

यत्किञ्चिदिति-यत्किञ्चित्तद्दे यत्किञ्चिदेवप्रामाण्यान्युपगमस्य लक्षणमध्यनिवेशे । काकस्य जन्मनः पश्चात् प्राक् च ।
 विप्रजन्मनोरन्तराखेऽप्राप्तियिस्तेषान्यां मध्यजाये । ध्वंसप्रगाज्रावतः काकशरीरसंबन्धध्वंसप्रगाज्रावावाश्रित्य । सा प्रसिद्धा-
 ऽतिव्याप्तिः स्यात् । अयं प्रायः-यो ब्राह्मणः काको जातस्तदनन्तरं च ब्राह्मणो नविष्यति तस्य मरणानन्तरं ब्राह्मणशरी-
 रामहदशायामुत्तरब्राह्मणजवकाखीनयेदप्रामाण्यान्युपगमसमानकाखीनकाकशरीरध्वंसेनेय लक्षणसाध्याख्यादव्याप्तिः । प्रा-
 क्नकाकशरीरसंबन्धप्रगाज्रायस्तु न तत्समानकाखीन एवेति तस्यैव ब्राह्मणजवस्यागानन्तरं काकशरीरामहदशयां प्राक्-
 नब्राह्मणजवकाखीनयेदप्रामाण्यान्युपगमसमानकाखीनकाकशरीरसंबन्धप्रगाज्रावेनाव्याप्तिरिति । किं च यो ब्राह्मणः प्राग्
 बौद्धो पृथक्तस्य स्थापादिवशायां वेदाप्रामाण्यान्युपगमविरहस्याप्रिमब्राह्मणजवीयनिरुक्त्यायद्यरीरसंबन्धज्रावसमानका-
 खीनत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति बोध्यम् ॥ २५ ॥

जीववृत्तिविशिष्टां गात्रावात्राग्रहोऽप्यसन् । उत्कर्षश्चापकर्षश्चाव्यवस्थो यदपेक्षया ॥ १६ ॥

जीवेति-जीववृत्तिविशिष्टः क्षेत्रज्ञवृत्तित्वविशिष्टो योऽङ्गात्राव उत्कृष्टज्ञानावहेदकशरीरात्रावस्तदत्रावग्रहोऽपि तदत्रावनिवेशोऽपि । काकेश्वरयोरतिव्याप्तिवारणार्थमसन्नदुष्टलक्षणाधानासमर्थः । यद्यस्मादुत्कर्षश्चापकर्षश्च अपेक्षया व्यवस्थितः । कीदृिकादिज्ञानापेक्षयोत्कृष्टत्वात् काकादिज्ञानस्य, ब्राह्मणादिज्ञानस्य च देवादिज्ञानापेक्षयाऽपकृष्टत्वात् । इहं च तदवस्थे एवातिव्याप्त्यव्याप्ती । न च काकादिज्ञानव्यावृत्तं मनुष्यादिज्ञानसाधारणमुत्कर्षं नाम जातिविशेषमाश्रियन्ते ज्ञानन्तः, अन्यथा कार्यमात्रवृत्तिजातेः कार्यतावहेदकत्वनियमेन तदवह्निनेऽनुगतकारणकदृपनापत्तिः, ईश्वरज्ञानसाधारणयान्न तस्य कार्यमात्रवृत्तित्वमिति चेत्तथापि देवदत्तादिजन्यतावहेदिकयाऽपकर्षविशेषेण च सांकर्यान्न जातित्वं तत्तदज्ञानावहेदकशरीरसंबन्धात्रावकूटस्तु दुर्ग्रह इति न किंचिदेतत् ॥ १६ ॥

ननु एकजन्मावहेदेन स्वसमानाधिकरणस्वोत्तरवेदप्रामाण्यान्युपगमध्वंसानाधारवेदप्रामाण्यान्युपगमोत्तरकालवृत्तित्वविशिष्टवेदप्रामाण्यान्युपगमविरहः शिष्टत्वमिति निर्वचने न कोऽपि दोषो न विज्यतीत्यत आह-

अपि चाव्याप्त्यतिव्याप्ती कात्स्नर्यदेशविकदृपतः । आद्यग्रहे स्वतात्पर्यान्न दोष इति चेन्मतिः ॥ १७ ॥

अपि चेति-अपि च कात्स्नर्यदेशविकदृपतः कृत्स्नवेदप्रामाण्यान्युपगमो विवक्षितो देशतदन्युपगमो वेति विवेचनेऽव्याप्त्यतिव्याप्ती । कृत्स्नवेदप्रामाण्यान्युपगमस्य ब्राह्मणेभ्यश्चावात् । न हि वेदान्तिनो नैयायिकाद्यभिमतं श्रुतिं प्रमाणयन्ति, नैयायिकादयो वा वेदान्त्यभिमतं । यत्किंचिदेदप्रामाण्यं च बौद्धादयोऽप्यन्युपगगच्छन्ति “न हिंस्यात् सर्वज्ज-

तानि, अग्निहिंसस्य ज्ञेयत्वम्" इत्यादियच्चनानां तेषामपि संमतत्वादिति । स्वतात्पर्यात् स्वाभिप्रायमपेक्षय । आप्तप्रदे या-
वदेदप्रामादयान्युपगमनिवेद्ये । न दोषः, स्वस्वतात्पर्ये प्रमाणा श्रुतिरिति हि सर्वेषां नैयायिकादीनामन्युपगमः । इति चे-
न्मतिः कस्यना ज्ञयदीया ॥ २७ ॥

नेवं विशिष्य तारपर्याग्रहे तन्मानताऽग्रहात् । सामान्यतः स्वतात्पर्ये प्रामाण्यं नोऽपि संमतम् ॥ २८ ॥

नैयमिति-एवं नतिनिवृत्ता कस्याश्चिदुत्तरबोधायाः श्रुतेर्यिशिष्य स्वकष्टिपतार्थानुसारेण तात्पर्याग्रहे । तन्मानतायास्त-
त्प्रमाणाया अग्रहात् । स्वतात्पर्ये सर्वेदप्रामाण्यान्युपगमस्य दुःशकारयादनाकक्षिततात्पर्यायामपि श्रुतौ प्रमोपहितत्वाग्र-
हेऽपि प्रमाकरस्वत्यस्य सुग्रहत्वाच्च दोष इत्यत आह-सामान्यतो नयरूपत्वेन । स्वतात्पर्ये स्वाभिप्रायप्रामाण्ये वेदप्रामाण्यं ।
नोऽस्माकं जैनानामपि संमत । यायन्तो हि परसमयास्तावन्त एव नया इति श्रुतपरिकर्मितमतेः सर्वमेव शब्दं प्रमाणीकुरुवतः
सकलवेदप्रामाण्यान्युपगमोऽनपाय एवेति ॥ २८ ॥

एतदेवाह

मिथ्याहटिगृहीतं हि मिथ्या सम्यगपि श्रुतम् । सम्यग्हटिगृहीतं तु सम्यग्निमित्येति नः स्थितिः ॥ २९ ॥

मिथ्याहटीति-मिथ्याहटिगृहीतं हि सम्यगपि श्रुतमाचारार्थिकं मिथ्या प्रवर्तति, तं प्रति तस्य धिपरीतबोधनिमित्तत्वात् ।
सम्यग्हटिगृहीतं तु मिथ्यापि श्रुतं वेदपुराणादिकं सम्यक्, तं प्रति तस्य यथार्थबोधनिमित्तत्वात् । इति नोऽस्माकं स्थितिः

सिद्धान्तमर्यादा । प्रमानिमित्तत्वमात्रमेतदच्युपगतं न तु प्रमाकरणत्वमिति चेन्न, त्वदुक्तं प्रमाकरणत्वमेव प्रमाणत्वमिति सर्वेषां प्रमातृणामनच्युपगमात् ॥ ३९ ॥

तात्पर्यं वः स्वसिद्धान्तोपजीव्यमिति चेन्मतिः । ननु युक्त्युपजीव्यत्वं द्वयोरप्यविशेषतः ॥ ३० ॥ तात्पर्यमिति-वो युष्माकं स्वसिद्धान्तोपजीव्यं स्वसिद्धान्तपुरस्कारि तात्पर्यं । तथा चान्यागमानुपजीव्यतात्पर्ये सकल-वेदप्रामाण्यान्युपगमनिवेशान्न दोष इति चेद्वादि तव मतिः, ननु तदा द्वयोरप्यावयोरविशेषतो युक्त्युपजीव्यत्वं । अयं जावः-अन्यागमानुपजीव्यत्वं ह्यन्यागमा(म)संवादित्वं चेत्तत्संवादिति स्यान्निप्रायेऽव्याप्तिरयौक्तिका तदसंवादित्वं चेदस्मा-कमपि तात्पर्यमयौक्तिकागमासंवाधेय, सर्वस्यैव जगवच्चनस्य युक्तिप्रतिष्ठितत्वात् मिथ्याश्रुततात्पर्यस्यापि स्यादादसंगतः युक्त्यैव गृह्यमाणत्वात् ॥ ३० ॥

यतः-

उज्जावनमनिग्राह्यं युक्तेरेव हि यौक्तिके । प्रामाण्ये च न वेदत्वं सम्यक्त्वं तु प्रयोजकम् ॥ ३१ ॥
उज्जावनमिति-यौक्तिके ह्यर्थे युक्तेरेवोज्जावनमनिग्राह्यमनिग्रहस्थानं, अन्यथा निग्रहाभिधानात् । यवादी-“जो हेठ-वायपकंसि हेठलं आगमे अ आगमिलं । सो समयपन्नवडं सिध्दंतविराहगो अन्नो ॥ १ ॥” इति । अथ वेदत्वमेव प्रामाण्यप्रयोजकमित्यन्युपगमे यावदेदप्रामाण्यान्युपगमः स्यादित्यत आह-प्रामाण्ये च वेदत्वं न प्रयोजकं किं तु सत्यत्व-मेव, लोकशब्दस्याप्यविसंवादिति श्रद्धामात्रमेतदिति न किञ्चिदेतत् ॥ ३१ ॥

शिष्टस्वमुक्तमत्रैव ज्ञेदेन प्रतियोगिनः । तमानुजविकं बिभ्रत् परमानन्दवत्यतः ॥ ३२ ॥

शिष्टत्वमिति-अतः परोक्तशिष्टलक्षणनिरासात् । अत्रैव सम्यग्दृष्टायेव उक्तं अंशतः क्षीणदोषत्वं शिष्टत्वं । परमानन्दवति दुर्जैदमिष्यात्वमोहनीयजैवसमुत्थनिरतिशयानन्दप्राज्ञे । शिष्टत्यर्खिगाभिधानमेतत् । प्रतियोगिनो दोषस्य क्षीयमाणस्य ज्ञेदेन तं ज्ञेदमानुजविकं सकलजनानुजयसिद्धं बिभ्रत् । ज्ञवति हि अयमस्मात् शिष्टतरोऽयमस्माच्छिष्टतम इति सार्यजनीनो व्यवहारः । स बाधिकृतापेक्षयाऽधिकतराधिकतमदोषक्षयविषयतया उपपद्यते । परेषां तु न कश्चित् सर्वेषां ज्ञेदमाप्स्यान्युपगमादौ विज्ञेपानावात् । एतेन वेदविहितार्थानुष्ठानत्वं शिष्टत्वमित्यपि निरस्तं । यावच्चैकदेशयिकक्षयान्मामसंजवातिन्यास्योः प्रसंगाच्च । यत्त्वदृष्टसाधनताविषयकमिष्याज्ञानाभाववन्त्य शिष्टलक्षणमुच्यते तत्त्वस्मादुक्तशिष्टत्वव्यञ्जकमेव युक्तमानाति, न तु परनीत्या स्वतंत्रलक्षणमेव । गंगाजले कूपजलत्वारोपानन्तरमिदं कूपजलं नादृष्टसाधनमिति प्रमथतः, कूपजल एव गंगाजलत्वारोपानन्तरमिदं गंगाजलमदृष्टा(द)साधनमिति प्रमथतो गंगाजले छिष्टत्वारोपानन्तरं नादृष्टसाधनमिति प्रमथतश्चाशिष्टत्यारयायादृष्टसाधनताबन्धेदकूपपुरस्कारेण निषेधमुखेनादृष्टसाधनतायिरोधिस्मापुरस्कारेण चादृष्टसाधनताविषयकत्ययिपक्षायामपि स्वापादिदसायां बौद्धायासिष्यामेरेतावदग्रहेऽपि सर्वत्र ज्ञमादिदिगेन शिष्टत्वव्यवहाराच्चेति किमनया कुमुद्या ? ॥ ३३ ॥

॥ इति सम्यग्दृष्टिजात्रिसिद्धा ॥ १५ ॥

PANDIT BHAGWANDAS JAIN
C/O MOTISIH BHOMIAS RASTA,
JAIPUR CITY (RAJPUTANA)

॥ अथेशानुग्रहविचारध्वनिशिका ॥ २६ ॥

सम्यग्दृष्टिनिरूपणानन्तरं तन्निर्वाहकमीशानुग्रहं विचारयति-

वेष्टते ॥ ३ ॥

[illegible]

१६ ईशानु-

ग्रह विचार

二五二

शरीरसंबन्धः, जोगा धिपया, इन्द्रियाणि सुखदुःखसन्निविष्टा । कर्मकरणजायसाधनव्युत्पत्त्या जोगशब्दस्य । इदमत्र तात्पर्यं ।
 चित्तं हि विविधं साध्यमनाद्यर्थं च । सत्र योगिनामनाशय । तदाह—“(तत्र) ध्यानजमनाशय” (५-६) । अत एव तेषाम-
 शुक्लाकृष्णं कर्म । तदाह—“कर्माशुक्लकृष्णं योगिनः त्रिविधमितरेषा (५-७)”—शुक्लफल्गु कर्म योगादि शुक्लं, अशुक्लफ-
 ल्गुं ब्रह्महत्यादि कृष्णं, छत्रयसंकीर्णं शुक्लकृष्णं । तत्र शुक्ल दानतपःस्वाध्यायादिमतां पुण्याणां, कृष्ण नारकाणां, शुक्ल-
 कृष्णं मनुष्याणां, योगिनां तु विद्वद्गणमिति । साशयं चित्तमयोगिना । तत्र फलत्यागानुसन्धानाच्चावात्फलजनकः कर्मा-
 शयः, तत्सद्भिपाकानुगुणानामेयान्निव्यक्तितर्वासनानां । द्वितीया हि कर्मवासनाः स्मृतिमात्रफला जातायुर्जोगफलाच्च ।
 तत्राद्या येन कर्मणा यादृक् शरीरमारब्धं देवमानुषविवर्गादिजेदेन आत्यन्तरशतव्यवधानेन पुनस्तथाविधस्यैव शरीरस्या-
 रणे तददुरुपमेव स्मृतिं जनयन्ति, अन्यादृशी च न्यग्जाययन्ति, देवादिजये नारकादिशरीरोपजोगस्मृतिवत् । न चाति-
 व्ययद्वितयोः स्मृतिसत्कारयोर्जन्यजनकक्रायानुपपत्तिः, दूरानुच्युतस्याप्यविच्छिन्नचित्ते वासनात्मना स्थितस्योद्बोधविशेष-
 इकारेण स्मृतिविशेषपरिणामे व्यवधानाच्चावात् । तदुक्तं—“जातिवेशकाख्यवर्धितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरू-
 पत्वात्” (५-९) । तच्च सुखसाधनावियोगाध्यवसायसकल्पस्य मोक्षदृष्टस्य धीजस्यानावित्वादादिरहिताः । तदुक्तं—“ता-
 सामनादित्वं आशिषो नित्यत्वात्” (५-१०) । द्वितीया अपि चित्तप्रमाथेवानादिकाश्च सन्निविता यथा यथा पाकमुपयान्ति
 तथा तथा गुणप्रधानजनेन स्थिता आत्मायुर्जोगदृष्टेः कार्यभारप्रन्त इति । तदेतत्कर्माशयफलं जात्यादिविपाक इति ।

यद्यपि सर्वेषामात्मनां क्लेशादिपरामर्शो नास्ति, तथापि ते चित्तगतास्तेषां व्यपदिश्यन्ते, यथा योधगतौ जयाजयौ स्वामिनः । अस्य तु त्रिष्वपि कालेषु तथाविधोऽपि क्लेशादिपरामर्शो नास्तीति त्रिलक्षणोऽयमन्येभ्यः ॥ १ ॥

ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिंरु चतुष्टयम् ॥ २ ॥

ज्ञानमिति-ज्ञानादयो ह्यत्र (स) प्रतिपक्षाः सहजाश्च शुद्धसत्त्वस्थानादिसंवन्धात् । यथा हीतरेषां सुखदुःखमोहतया विपरिणतं चित्तं निर्मले सात्त्विके धर्मात्मप्रख्ये प्रतिसंक्रान्तं चिद्धायासंक्रान्तान्तःसंवेद्यं भवति, नैवमीश्वरस्य, किंतु तस्य केवल एव सात्त्विकः परिणामो भोग्यतया व्यवस्थित इति । किं च प्रकृतिपुरुषसंयोगवियोगयोरीश्वरेद्वाव्यतिरेकेणानुपपत्तेरनादिज्ञानादिमत्त्वमस्य सिद्धम् ॥ २ ॥

सात्त्विकः परिणामोऽत्र काष्ठाप्राप्ततयेष्यते । नादृष्टप्रणालिकाप्राप्त इति सर्वज्ञतास्थितिः ॥ ३ ॥

सात्त्विक इति-अत्रेश्वरे सात्त्विकः परिणामः । काष्ठाप्राप्ततयाऽत्यन्तोत्कृष्टत्वेन इष्यते । तारतम्यवतां सातिशयानां धर्माणां परमाणवद्व्यपत्वस्येवाकाशे परममहत्त्वस्येव काष्ठाप्राप्तिसिदर्शनात् ज्ञानादीनामपि चित्तधर्माणां तारतम्येन परिदृश्यमाणानां क्वचिन्निरतिशयत्वसिद्धेः । न पुनरदृष्टप्रणालिकया इन्द्रियद्वारा प्राप्त उपनीतः । इति हेतोः । सर्वविषयत्वादेतच्चित्तस्य सर्वज्ञतायाः स्थितिः प्रसिद्धिः । तदुक्तं-“तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम्” (१-२५) ॥ ३ ॥

रूपीणां कपिलादीनामप्ययं परमो गुरुः । तदिद्वया जगत्सर्वं यथाकर्म विवर्तते ॥ ४ ॥

रूपीणामिति-अयमीश्वर कपिलादीनामपि रूपीणां परम उत्कृष्टो गुरु । स पूर्येयमपि गुरुः काखेनानय-
 नेदादिति” (१-२६) । तत्स्वभरस्येष्टया सर्वं जगत् यथाकर्म कर्मानतिक्रम्य विधत्तं उद्यावत्तन्नागं जयति । न च
 कर्मणो (क्रियाया) पाडन्यथासिद्धिः, एककारकेण कारकान्तरानुपक्षयादिति प्राय ॥ ४ ॥

एतद्वयमिति-

नैतद्युस्तमनुभासे तत्स्वभावस्वमन्तरा । नाणु. कदाचिदात्मा स्यादेयतानुमहादपि ॥ ५ ॥

नैवदिति-एतदीश्वरानुमदजन्यत्वं योगस्य न युक्त । अनुभासे तत्स्वभावतन्मनुभाण्यन्भावत्यमन्तरा विना । यतो
 देयताया अनुमहादपि ‘अणुरात्मा जवतु’ इतीष्टाखण्डत्वात् । कदाचिदपि अणुरात्मा न स्यात् स्वभावापरावृत्ते ॥ ५ ॥

उन्नयोस्तत्स्वभावत्वभेदे च परिणामिता । अत्युत्कर्षश्च धर्माणामन्यत्रातिप्रसङ्गक ॥ ६ ॥

उन्नयोरिति-उन्नयोरीश्वरात्मनोः । तत्स्वभावत्वभेदे च व्यक्तिकाखण्डत्वादिज्ञेयं विचित्रानुभासानुभासकस्वभावजा-
 जनत्ये च परिणामिता स्यात् स्वभावभेदस्येव परिणामभेदार्थत्वात् । तत्रा धापमिथ्यन्त । ज्ञानादिधर्माणिमत्युत्कर्षणे-
 श्वरसिद्धिरित्यपि च नास्ति । यतो धर्माणामत्युत्कर्षः साध्यमानो ज्ञानादाविद्यान्यत्राज्ञानाभावातिप्रसङ्गकोऽनिष्टसिद्धिपूर्व-
 अत्युत्कृष्टज्ञानादिमस्येश्वरस्येव तादृशाज्ञानादिमस्यया तत्प्रतिपदस्यापि सिद्धापत्तेः । इत्यत्र च ज्ञानत्वमुत्कर्षोपकर्षानाश्रयवृत्ति,
 उत्कर्षोपकर्षाश्रयवृत्तित्वात्, महत्त्वयदित्यत्र ज्ञानत्वं न तथा, चित्तधर्ममात्रवृत्तित्वात्, अज्ञानयदिति प्रतिरोधो नष्टव्यः ।

प्रकृतिपुरुषसंयोगवियोगौ च यदि तात्त्विकौ तदात्मनोऽपरिणामित्वं न स्यात्, तयोर्विष्टत्वेन तस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वद्वयेः, नो चेत्कयोः कारणमीश्वरेच्छा । किं च प्रयोजनाच्चावादपि नेश्वरो जगत् कुरुते । न च परमकारुणिकत्वाद्भूतानुग्रह एवास्य प्रयोजनमिति नो जस्य वचनं सांप्रतं, इत्थं हि सर्वस्यायमिष्टमेव संपादयेदित्यधिकं शास्त्रवार्तासमुच्चयविवरणे ॥ ६ ॥

अर्थं व्यापारमाश्रित्य तदाज्ञापालकात्मकम् । युज्यते परमीशस्यानुग्रहस्तंत्रनीतितः ॥ ७ ॥

अर्थमिति-अर्थं ततः सामर्थ्यप्राप्तं न तु प्रसह्य तेनैव कृतं । तदाज्ञापालनात्मकं व्यापारमाश्रित्य । परं केवलं । तंत्रनीतितोऽस्मत्सिद्धान्तनीत्या ईशस्यानुग्रहो युज्यते । तदुक्तं-“अर्थं व्यापारमाश्रित्य न च दोषोऽपि विद्यते” इति ॥ ७ ॥

एवं च प्रणवेनैतज्ज्ञात्वात् प्रत्यूहसंदयः । प्रत्यक्चेतन्यलान्नश्चेत्युक्तं युक्तं पतञ्जलेः ॥ ८ ॥

एवं चेति-एवं चार्थव्यापारेणेशानुग्रहादरे च । प्रणवेनोकारेण । एतस्मैश्वरस्य जपात् । प्रत्यूहानां विज्ञानां संक्षयः । विषयप्रातिकूल्येनान्तःकरणजिमुखमंचति यत्तत् प्रत्यक्चेतन्यं ज्ञानं तस्य लान्नश्च । इति पतंजलेरुक्तं युक्तं । तस्य वाचकः प्रणवः, तज्ज्ञापस्तदर्थज्ञावनं, ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायाच्चावश्चेति प्रसिद्धेर्गुणविशेषवतः पुरुषस्य प्रणिधानस्य महाफलत्वात् ॥ ८ ॥

प्रत्यूहा व्याधयः स्थानं प्रमादालस्यसंभ्रमाः । सन्देहाविरती भ्रूम्यलान्नश्चाप्यनवस्थितिः ॥ ९ ॥

प्रत्यूहा इति—“व्याधिस्यानसशयप्रमादावस्याधिरतिप्रान्तिदर्शनाखन्धमिक्तवानधस्थितत्वानि चित्तविद्देशाः वेऽन्तरायाः” (१-३०) इति सूत्रम् ॥ ९ ॥

धातुवैपम्यजो व्याधि. स्थानं चाकर्मनिष्ठता । प्रमावोऽयत्न आस्रस्यमौवासीन्य च हेतुषु ॥ १० ॥

धात्विति—धातुवैपम्यजो धातून्नेकादिजनितः । व्याधिर्ज्वरतिसारादिः । स्थानं चाकर्मनिष्ठता आदित एव कर्मप्रारजः । प्रमावोऽयत्न आरग्धेऽप्यनुष्ठानशीलता । आस्रस्य च । हेतुषु समाधिसाधनेषु । औदासीन्यं माध्यस्थ्यं । न तु पक्षपातः ॥ १० ॥

विभ्रमो व्यत्ययज्ञानं सन्वेह. स्यान्नवेत्ययम् । अस्वेदो विषयावेशान्नवेदविरति. क्लिप्त ॥ ११ ॥

विभ्रम इति—विभ्रमो व्यत्ययज्ञानं रजते रगबुद्ध्यत् इष्टसाधनेऽपि योगेऽनिष्टसाधनत्वनिश्चयः । सन्वेदोऽयं योगः स्यात् न धेत्याकारः । विषयावेशाद्वाग्नेर्विषयार्थव्याप्तेष्वक्षणात् । अस्वेदोऽनुपरमखण्डणः । क्लिप्ताधिरतिर्जयेत् ॥ ११ ॥

भूम्यखान्न समाधीनां शुवोऽप्राप्तिः कथचन । खान्नेऽपि तत्र चित्तस्याप्रतिष्ठा त्वनवस्थिति. ॥ १२ ॥

भूम्यखान्न इति—कुतोऽपि हेतोः समाधीनां शुवः स्थानस्याप्राप्तिः भूम्यखान्नः । खान्नेऽपि समाधिजप्राप्तावपि । तत्र समाधिद्युवि । चित्तस्याप्रतिष्ठाऽनियेशस्त्वनवस्थितिः ॥ १२ ॥

रजस्तमोमयादोपाद्विद्देशपाभेतसो ह्यमी । सोपक्रमा जपान्नाशं यान्ति शक्तिहृतिं परे ॥ १३ ॥

रज इति-अस्मी हि रजस्तमोसयादोषाच्चेतसो विद्धेपा एकाग्रताविरोधिनः परिणामाः । सौपक्रमा अपवर्तनीयकर्मज-
निताः सन्तः । जपाद्भगवति प्रणिधानात् नाशं यान्ति । परे निरुपक्रमाः शक्तिरूपं दोषानुबन्धशक्तिभ्रंगं । उन्नयथापि
योगप्रतिबन्धसामर्थ्यमेवामपगच्छतीति ज्ञावः ॥ १३ ॥

प्रत्यकूच्चैतन्यमप्यस्मादन्तर्ज्योतिःप्रथामयम् । बहिर्व्यापारोर्धेन जायमानं मतं हि नः ॥ १४ ॥

प्रत्यगिति-अस्माद्भगवज्जापात् । बहिर्व्यापारोर्धेन शब्दादिवहिरर्थग्रहत्यागेन । अन्तर्ज्योतिःप्रथा ज्ञानादिविशुद्धि-
विस्तारः तन्मयं प्रत्यकूच्चैतन्यमपि हि जायमानं मतं नोऽस्माकं, तथैव शक्तिश्रद्धाद्यतिशयोपपत्तेः ॥ १४ ॥

योगातिशयतश्चायं स्तोत्रकोटिगुणः स्मृतः । योगदृष्ट्या बुधैर्दृष्टो ध्यानविश्रामञ्चूमिका ॥ १५ ॥

योगेति-योगातिशयतश्चात्मान्यन्तरपरिणामोत्कर्षाच्च । अयं जपः । स्तोत्रकोटिगुणः स्मृतः चिरन्तनाचार्यैः । वाग्यो-
गापेक्षया मनोयोगस्याधिकत्वात् । अत एव मौनविशेषैव जपः प्रशस्यते । तथा बुधैर्विशारदैः योगदृष्ट्या योगजप्रतिभ-
ज्ञानेन । ध्यानस्य विश्रामञ्चूमिका पुनरारोहस्थानं दृष्टः ॥ १५ ॥

ननु परैर्यादृश ईश्वरोऽञ्चुपगतस्तादृशस्य चवद्भिरनञ्चुपगमात् कथमर्थव्यापारंणापि तदनुग्रहसिद्धिरित्याशंकायां वि-
षयविशेषपक्षपातेनैव समाधानाच्चिप्रायवानाह-

माध्यस्थ्यमवलम्ब्यैव देवतातिशयस्य च । सेवा सर्वबुधैर्दृष्टा (रिष्टा) कालातीतोऽपि यज्जगौ ॥ १६ ॥

मायस्थमिति-मायस्थमनिर्णीतविशेषफलहाचिनिवेशात्रायवर्णं अयद्वयं च विशिष्टदेयता-
 ल्यस्य च सेवा लवधनध्यानपूजनदित्या । सर्वेषुधैरिष्टा तस्मिन्तत्तकफलार्थत्वेनाप्रिमता । स्तयनादिक्रियाः स्वकर्तृकायाः
 फलदानसमर्थत्वेऽपि स्तयनीयाद्यालपनत्वेन तस्याः स्तोत्रादेः फलसाधनस्य स्तोत्रव्याप्तिनिमित्तकत्वव्यवहारात् । यद्यस्मात्
 काळावीतोऽपि शास्त्रकृद्भिरोचो सगौ ॥ १६ ॥

अन्येयामप्यय मार्गो मुक्ताविद्यादिवादिनाम् । अन्निधानादिनेदेऽपि तत्त्वनीत्या व्यवस्थित ॥ १७ ॥
 अन्येयामिति-अन्येयामपि तीर्थान्तरीयाणां किं पुनरस्माकं । अयमस्मदुक्तो मार्गः देयतादिगोचरः । मुक्तादिवादिना-
 मधिद्यादिवादिना च मतेन । अन्निधानादीनां नामविधेयणादीनां नेदेऽपि तत्त्वनीत्या परमार्थत एकविषयतया व्यव-
 स्थितः प्रतिष्ठितः ॥ १७ ॥

मुक्तो बुद्धोऽहंत्वापि यद्वैश्वर्येणसमन्वितः । तदीश्वर स एव स्यात्संज्ञाप्तिदोऽत्र केवलम् ॥ १८ ॥
 मुक्त इति-मुक्तः परब्रह्मयादिनां । बुद्धो बौद्धानां । अहंन् जैनानां । चापीति समुद्यये । यद्यस्मात् । ऐश्वर्येण ज्ञाना-
 दतिशायब्रह्मणेन । समन्वितो मुक्तो वर्तते । तत्तस्मादीश्वरोऽस्मदुक्तः । स एव मुक्ताग्निः स्यात् । संज्ञाज्ञेयो नामनानात्मम् ।
 अत्र मुक्तादिप्रज्ञापनायां केवलम् ॥ १८ ॥

परकृद्दिति विशेषपनिराकरणायाद्-

अनादिशुद्ध इत्यादियो ज्ञेदो यस्य कट्प्यते । तत्तत्तत्रानुसारेण मन्ये सोऽपि निरर्थकः ॥ १ए ॥

अनादीति-अनादिशुद्ध इत्येवंरूप आदिर्यस्य स तथा । तत्रानादिशुद्धः सर्वगतश्च शैवानां । सोऽहंनसर्वगतश्च जै-
नानां । स एव प्रतिक्षणं चंगुरः सौगतानां । यः पुनर्ज्ञेदो विशेषो यस्येश्वरस्य कट्प्यते । तस्य तस्य तंत्रस्य दर्शनस्यानु-
सारेणानुवृत्त्या । मन्ये प्रतिपद्ये । सोऽपि विशेषः किं पुनः प्रागजिहितः संज्ञाज्ञेद इत्यपिशब्दार्थः । निरर्थको निष्प्रयोजनः ॥

कुत इत्याह-

विशेषस्यापरिज्ञानाद्युक्तीनां जातिवादतः । प्राया विरोधतश्चैव फलान्नेदाच्च जावतः ॥ २० ॥

विशेषस्येति-विशेषस्य मुक्तादेर्देवताविशेषगतस्य । अपरिज्ञानदर्वाज्जितप्रत्यक्षेण । तथा युक्तीनामनुमानरूपाणां ।
जातिवादतोऽसिद्ध्यादिहेतुदोषोपघातेनानुमानाच्चासत्वात् । प्रायो बाहुल्येन । विरोधतश्चैव वेदान्तिवैद्यादियुक्तीनां । ए-
केषां हि नित्य एवात्मा प्रपंचाधिष्ठानत्वात्, अपरेषां चार्थक्रियाकारित्वस्य स्वप्नावज्ञेदे नियतत्वेनानित्य एवेति । फलस्य
क्लेशक्षयलक्षणस्य गुणप्रकर्षविशेषवत्पुरुषाराधनसाध्यस्य क्वचिन्नित्यानित्यत्वादौ विशेषे आराध्यगते सत्यप्यज्ञेदादविशे-
षाच्च । जावतः परमार्थतः । गुणप्रकर्षविषयस्य बहुमानस्यैव फलदायकत्वात्तस्य सर्वत्र मुक्तादावविशेषादिति ॥ २० ॥

अविद्याक्लेशकर्मादि यतश्च ञवकारणम् । ततः प्रधानमेवैतत् संज्ञाज्ञेदमुपागतम् ॥ २१ ॥

अविद्येति-अविद्या वेदान्तिनां, क्लेशः सांख्यानां, कर्म जैनानां, आदिशब्दावासानां सौगतानां, पाशः शैवानां । यतो-

यस्मात् । चकारो यकच्यन्तरसूचनार्थः । जवकारण संसारहेतुः । तत्तत्सत्त्वादविषादीना जवकारणत्वाज्ज्ञेतोः । प्रधानमेवै
तदस्मदभ्युपगत जवकारणं सत् सङ्गानेव नामनानात्वमुपागतम् ॥ २१ ॥

अत्रापि परपरिक्लिप्तविशेषनिराकरणायावृ-

अस्यापि योऽपरो नेदश्चित्रोपाधिस्तथा । गीयतेऽतीतहेतुज्यो धीमतां सोऽप्यपार्थक्यं ॥ २२ ॥

अस्यापीति-अस्यापि प्रधानस्यापि । योऽपरो जवकारणत्वात् सर्वान्युपगतादन्यो जेवो विशेषः । चित्रोपाधिर्नाना-
रूपमूर्तत्वामूर्तत्वाद्विद्वद्विषयः । तथा तथा तत्तद्दर्शनजेदेन । गीयते यपर्यन्ते । अतीतहेतुज्योऽनन्तरमेव “ विशेषस्यापरि-
ज्ञानात् ” इत्यादिस्नेहोकोक्तेभ्यः । धीमतां सोऽपि किं पुनर्देवतागत इत्यपिशब्दार्थः । अपार्थकोऽपगतपरमार्थप्रयोजनः ।
सर्वरपि जवकारणत्वेन योगापनेयस्यास्योपगमादन्यस्य विशेषस्य सतोऽप्यकिञ्चित्करत्वात् ॥ २२ ॥

यत् पर्य-

ततोऽस्थानग्रयासोऽय यत्तद्नेदनिरूपणम् । सामान्यमनुमानस्य यतश्च विषयो मतः ॥ २३ ॥

तत् इति-ततः सतो विशेषस्यापार्थक्योक्तोः । अस्थानग्रयासोऽय तत्त्वचिन्तकानां । यस्मिन्नेदस्य देवादिविशेषस्य नि-
रूपणं गवेषणं । यतश्चानुमानस्य वेद्यताविशेषादिग्राह्यत्वेनाभिमतस्य । सामान्य विषयो मतः । अतोऽपि सर्वविशेषानुग-
तस्य तस्याप्रतीतेरस्थानग्रयासोऽयम् ॥ २३ ॥

इद्धं च भवकारणमात्रज्ञानात्तदपनयनार्थं गुणवत्पुरुषविशेषाराधनं कर्तव्यं, विशेषविमर्शस्तु निष्प्रयोजन इति कालातीतमतं अवस्थितं, एतच्चास्माकमपि विशेषविमर्शाक्षमस्य स्वाग्रहद्वेदाय सामान्ययोगप्रवृत्त्यर्थमनुमतं, अन्यस्य तु निरन्निविदेशस्य शास्त्रानुसारेण विशेषविमर्शोऽपि भगवद्विशिष्टोपासनारूपतयाऽश्रद्धामत्वाद्बालनेन तत्त्वज्ञानगर्भवैराग्यजीवानुचूतत्वाद्विशिष्टनिर्जराहेतुरिति न सर्वथा तर्कफड्यमित्यभिप्रायवानाह-

आस्थितं चैतदाचार्यैस्त्याज्ये कुचितिकाग्रहे । शास्त्रानुसारिणस्तर्कान्नामज्ञेदानुपग्रहात् ॥ १४ ॥

आस्थितं चेति-एतच्च कालातीतमतं । आचार्यैः श्रीहरिचञ्चूरिचिः । आस्थितमंगीकृतं । कुचितिकाग्रहे कौटिल्यावेशे त्याज्ये परिहार्ये कुचितिकात्यागार्थमित्यर्थः । शास्त्रानुसारिणः तर्कात् । अर्थसिद्धौ सत्यामिति गम्यं । नामज्ञेदस्य संज्ञाविशेषस्य । अनुपग्रहात् अनन्निनिवेशात् । तत्त्वार्थसिद्धौ नाममात्रक्षेपो हि योगप्रतिपन्थी न तु धर्मवादेन विशेषविमर्शोऽपीति जावः । तदिदमुक्तं-“साधु चैतद्यतो नीत्या शास्त्रमत्र प्रवर्तकम् । तथाचिधानज्ञेदानु ज्ञेदः कुचितिकाग्रहः ॥ १ ॥ विपश्चितां न युक्तोऽयमैदंपर्यप्रिया हि ते । यथोक्तास्तपुनश्चारु हन्तानां निरुध्यताम् ॥ २ ॥ उन्नयोः परिणामित्वं तथाच्युपगमाधुवम् । अनुग्रहाप्रवृत्तेश्च तथाच्चाज्ञेदतः स्थितम् ॥ ३ ॥ आत्मनां तत्स्वभावत्वे प्रधानस्यापि संस्थिते । ईश्वरस्यापि सद्भयायाद्विशेषोऽधिकृतो भवेत् ॥ ४ ॥” इति ॥ १४ ॥

विशेषविमर्शे शास्त्रतर्कयोर्ध्वयोरुपयोगप्रस्थानमाह-

अस्थानं रूपमन्यस्य यथा सन्निधय प्रति । तथैवातीन्द्रिय वस्तु उभयस्थस्यापि तत्त्वतः ॥ १५ ॥
अस्थानमिति-अस्थानमयिपय । रूप नीलकृष्णादिलक्षणं । अन्धस्य लोचनव्यापारत्रिकलस्य । यथा सन्निधय विश-
दायलोचनं प्रति आश्रित्य । तथैवोक्तन्यायेनैव । अतीन्द्रिय वस्तु आत्मादिविशेषरूप । उभयस्थस्यार्थागृहशः प्रमातुरपि ।
तत्त्वतः परमार्थनीत्या ॥ १५ ॥

हृस्तस्पर्शसमं शास्त्रं तत एव कथञ्चन । अत्र तन्निधयोऽपि स्यात्तथा चन्द्रोपरागवत् ॥ १६ ॥
हृस्मेति-हृस्तस्पर्शसमं तद्वत्तूपलब्धिहेतुहृस्तस्पर्शसदृशं । शास्त्रमतीन्द्रियार्थगोचरं । तत एव शास्त्रादेय । कथञ्चन
केनापि प्रकारेण । अत्र उभयस्ये प्रमातरि । तन्निधयोऽप्यतीन्द्रिययस्तु निर्णयोऽपि स्यात् । तथा वर्धमानत्वादिविशेषेण ।
चन्द्रोपरागवच्चन्द्रराधुरस्पर्शयत् । यथा शास्त्रात् सर्वविशेषानिधयेऽपि चन्द्रोपरागः केनापि विशेषेण निधीयत एव तथाऽ-
न्यदप्यतीन्द्रिययस्तु तद्वत्तुभयमेव निधीयत इति ज्ञायः ॥ १६ ॥

इदं ह्यस्पृष्टता शान्दे प्रोक्ता तत्र विचारणम् । माध्यस्थ्यनीतितो युक्त व्यासोऽपि यद्वदो जगौ ॥ १७ ॥
इदं ह्येति-इदमुक्तदृष्टान्तेन हि । शान्दे ज्ञाने अस्पृष्टता प्रोक्ता । तत्रास्पृष्टं शान्दज्ञाने । माध्यस्थ्यनीतितो विचारण
युक्तं । तर्कस्य प्रमाणानुप्रादृकत्वात् । तेनैवैदपर्यगुञ्जे । तस्याश्च स्पृष्टताप्रायत्वात् । यद्यम्मादयो यश्चयमाण व्यासोऽपि जगौ ॥

आपं धर्मोपदेश च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ १८ ॥

शास्त्रादौ चरणं सम्यक् स्याद्वादन्यायसंगतम् । ईशस्यानुग्रहस्तस्यादृष्टेष्टार्थाविरोधिनः ॥ १९ ॥
 यद्वातव्यं जिनैः सर्वैर्दत्तमेव तदेकदा । दर्शनज्ञानचारित्रमयो मोक्षपथः सताम् ॥ २० ॥
 जिनेभ्यो याचमानोऽन्यं लब्धं धर्ममपालयन् । तं त्रिहृदो विना जाग्यं केन मूढ्येन लप्स्यते ॥ २१ ॥
 अनुष्ठानं ततः स्वामिगुणरागपुरःसरम् । परमानन्दतः कार्यं मन्यमानैरनुग्रहम् ॥ २२ ॥
 आर्पमित्यारभ्य स्पष्टम् ॥ २३ ॥

॥ इतीशानुग्रहविचारध्वनिशिका ॥ १६ ॥

॥ अथ दैवपुरुषकारद्वान्निशिका ॥ २७ ॥

महेश्वरानुग्रहादेय योगसिद्धिरिति मत्त निरस्य दैवादेयेष्व पुरुषकारादेय धेयमित्येकान्तमतनिरासायोपक्रमते-

दैवं पुरुषकारश्च तुल्यौ द्वावपि तत्त्वतः । निश्चयव्यवहारान्यामत्र कुर्मो विचारणाम् ॥ १ ॥

दैवमिति-स्पष्टः ॥ १ ॥

दैवं पुरुषकारश्च स्वकर्मोद्यमसंज्ञको । निश्चयेनानयोः सिद्धिरन्योऽन्यनिरपेक्षयोः ॥ २ ॥

दैवमिति-दैव स्वकर्मसंज्ञक, पुरुषकारश्च स्वोद्यमसंज्ञकः । निश्चयेन निश्चयनयेन । अनयोर्धयोः प्रत्येक स्वकार्यजननेऽन्योन्यनिरपेक्षयोः सिद्धिः ॥ २ ॥

अत्रैव युक्तिमाह-

सापेक्षमसमर्थं ह्रीत्यतो यद्व्यापृतं यदा । तदा तदेव हेतुः स्यादन्यत्सवपि नादृतम् ॥ ३ ॥

सापेक्षमिति-‘सापेक्ष णसमर्थ’ इत्यतो न्यायात् दैवपुरुषकारयोर्मध्ये यत् यदा व्यापृतं, तदा तदेवाधिकृतकार्यं हेतुः स्यात्, कुर्वद्रूपस्यैव कारणत्वात् । अन्यत् सवपि नादृतं नाभ्युपगत । अनेनासवधिशेषादस्तुतोऽर्थक्रियाकारित्वमेव वस्तुनो वदणमिति तद्विरहादसदेवान्यवित्यर्थः ॥ ३ ॥

विशिष्य कार्यहेतुत्वं द्रव्योरित्यनपेक्षयोः । अवर्ज्यसन्निधि त्वन्यदन्यथासिद्धिमश्नति ॥ ४ ॥

विशिष्येति-इत्येवमनपेक्षयोर्षयोर्देवपुरुषकारयोः विशिष्य तत्तद्व्यक्तौ कार्यहेतुत्वं । अन्यत्तु अवर्ज्यसन्निधि अवर्जनीय सन्निधिकं सत् पटादौ कार्ये दैवागतरासजवदन्यथासिद्धिमंचति प्राप्नोति । इङ्गं च व्यवहारवादिनाऽन्यथासिद्धत्वादपि अन्यस्य कारणत्वं दुर्वचमिति ज्ञातव्यः ॥ ४ ॥

अन्वयव्यतिरेकान्यां व्यवहारस्तु मन्यते । द्रव्योः सर्वत्र हेतुत्वं गौणमुख्यत्वशालिनोः ॥ ५ ॥

अन्वयेति-व्यवहारस्तु व्यवहारनयस्तु । अन्वयव्यतिरेकान्यां द्रयोर्देवपुरुषकारयोः सर्वत्र कार्ये हेतुत्वं मन्यते गौणमुख्यत्वशालिनोः । क्वचित्कार्ये हि किञ्चिगौणतयोपयुज्यते, किञ्चि मुख्यतया । सामान्यतस्तु देवं पुरुषकारं वा विना न किञ्चित्कार्यं जायते इति सामान्यतः सर्वत्र हेतुत्वमनयोः । यस्तु कुर्वद्भूतत्वेन कारणत्वमिद्वन् सामान्यतः कारणतामेवाक्ष-
पति, तस्य घटाद्यर्थमरण्यस्यदंभादौ प्रवृत्तिर्दुर्घटा, तस्या घटसाधनताज्ञाधीनत्वात्, तस्य च घटोपधानात्प्रागसिद्धः साह-
च्यग्रहत्वापि तत्र घटसाधनत्वधीः, अत एव न कार्यलिंगकोद्भेदः, अतज्जातीयात्तज्जातीयोत्पत्तिसंभावनाभावादिति चेन्न,
तत्रापि वासनाविशेषस्य बीजत्वे तेनैव प्रवृत्त्याद्युपपत्तौ दृष्टकारणैवैकद्वयप्रसंगात् पृक्तं नाधकाद्यावाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५ ॥

अनुत्कटत्वं गौणत्वपुत्कटत्वं च मुख्यता । द्रव्यं प्रत्येकजन्यत्वव्यपदेशनियामकम् ॥ ६ ॥

अनुत्कटत्वमिति-गौणत्वमनुत्कटत्वं न स्वल्पत्वमेव, अल्पस्यापि बलीयसो गौणत्वाव्यपदेशात् । एवं मुख्यता धोक्त-
 टत्वं । एतद्रूपं प्रत्येकजन्यत्वव्यपदेशो नियामकः । अन्यथा सर्वस्य कार्यस्योभयस्यत्वात्प्रत्येकजन्यत्वव्यवहारोऽप्राप्ता-
 पिकः स्यादिति प्राग्वः ॥ ६ ॥

एतदेव प्रावयति-

उत्कटेन हि देवेन कृतं देवकृतं विदुः । तादृशेन च यत्नेन कृतं यत्नकृतं जना ॥ ७ ॥

उत्कटेन हीति-उत्कटेन हि देवेन कृतं कार्यं जना देवकृतं विदुः, तादृशेनोत्कटेन यत्नेन च कृतं यत्नकृतमेतदिति ।
 इत्थं धोक्तस्वकृतत्वज्ञानमनुत्कटान्यकृतत्वज्ञानं या प्रत्येकजन्यत्वाभिप्रायप्रयोजकं । देवकृतमिदं न पुरुषकारकृतमित्यत्र
 धोक्तपुरुषकारकृतत्वाप्राग्व एव विषय इति न कश्चिदोप इत्यर्थः ॥ ८ ॥

विशेषवर्तिनो व्यवहाररूपपाद्याविशेषदर्शिनस्तमुपपादयति-

अजिमानवशाद्वायं प्रमो विष्याविगोचरः । निविष्टयुद्धिरेकत्र नान्यद्विषयमिच्छति ॥ ९ ॥

अजिमानेति-यच्चायं देवकृतमिदं न पुरुषकारकृतमित्यादिर्यथाद्विगोचरो विधिनियेषविषयो प्रमो विष-
 यसि-अजिमानवशादहकारदोषवशात् । यद्यस्मादेकत्र निविष्टयुद्धिरेकविषयोपरफण्णतीव्रान्निवापो नान्यद्विषयमि-
 च्छति । इत्थं चैकधर्मोत्कटजिज्ञासयैवापरधर्माग्रहस्त्ववभायग्रहोपपद्यत इति प्राग्वः । विषयचितोऽयमर्थ उपदेशपदप्रसिद्ध
 उपवेशारहस्येऽस्मान्निः ॥ ९ ॥

सापेक्षमसमर्थमिति दूषयितुमाह-

यदीष्यते परापेक्षा स्वोत्पत्तिपरिणामयोः । तर्हि कार्येऽपि सा युक्ता न युक्तं दृष्टवाधनम् ॥ ए ॥
यदीति-यदि स्वस्याधिकृतहेतोरुत्पत्तौ परिणामे च परापेक्षा स्वातिरिक्तेत्वपेक्षा इष्यते । तदाकार्येऽपि जननीये ।
सा हेत्वन्तरापेक्षा युक्ता । न युक्तं दृष्टवाधनमनुग्रह्यमानस्य सदकारिसमवधानेन कार्योत्पादकत्वस्यान्यथाकरणं ॥ ए ॥
विशिष्येत्यादिनोक्तं दूषयति-

विशिष्य कार्यहेतुत्वं कार्यभेदे नवेदपि । अन्यथा त्वन्यथासिद्धिरन्यत्राति(पि)प्रसंगकृत् ॥ १० ॥
विशिष्येति-विशिष्य कार्यहेतुत्वं च कार्यभेदे प्रामाणिके सति नवेदपि । यथा विजातीये बहौ तृणादेर्विजातीये
च तत्रारण्यादेरिति । अन्यथा कार्यभेदाच्चावे त्वेकेन हेतुनाऽपरहेतोरन्यथासिद्धिरुच्यमाना अन्यत्र प्रकृतातिरिक्तस्यत्वेऽ-
तिप्रसंगकृत् । शक्यं ह्येवं वक्तुं घटेऽपि दम्भो हेतुर्न चक्रमिति न शक्यं स्वतंत्रान्वयव्यतिरेकदर्शनादेकेनापरान्यथासिद्ध्य-
जावादिति चेत्तुल्यमिदमन्यत्र ॥ १० ॥

अथ दैवोत्कर्षेण फलोत्कर्षदर्शनात्तदेव फलहेतुर्न यत्न इत्याशंकायामाह-

क्वचित्कर्मेव यत्नोऽपि व्यापारबहुलः क्वचित् । अन्ततः प्राग्भवीयोऽपि द्वावित्यन्योऽन्यसंश्रयो ॥ ११ ॥
क्वचिदिति-क्वचित्कार्ये कर्मेव यत्नोऽपि । क्वचित्कार्ये व्यापारबहुलः । अन्तत ऐहिकयत्नप्राचुर्यानुपलब्धे प्राग्भवीयोऽपि

स व्यापारबहुल आवश्यका, उत्कृष्टयशं विनोत्कृष्टदैवानुत्पत्तौ, इत्येवं फलविशेषोत्कर्षप्रयोजकोत्कर्षवत्तयापि धौ दैयपुरुष-
काराधन्योऽन्यसंश्रयौ फलजनने परस्परापेक्षौ । यत उक्तं—“व्यापारमात्रात् फलदं निष्फलं महतोऽपि च । श्रुतो यत्कर्म
तदैव धितं ज्ञेयं सिताहितम् ॥ १ ॥ एवं पुरुषकारस्तु व्यापारबहुलस्तथा । फलहेतुर्नियोगेन ज्ञेयो जन्मान्तरेऽपि हि ॥ २ ॥
अन्योऽन्यसंश्रयायेन दाव्येती धिचक्षणेः । उक्तौ” ॥ इति ॥ ११ ॥

कर्मैव भवते केचित् कालज्ञेवात् फलप्रदम् । तन्नैहिकं यतो यतः कर्म तत्पौर्वदेहिकम् ॥ १२ ॥

कर्मविति—केचित् सांख्याः कर्मैव कर्म प्रधानापरनामकं । एवकारेण पुरुषकारव्युदासः । कालज्ञेदात् तत्तत्कालसंबन्ध-
लक्षणविपाकात् । फलप्रदं तत्तत्कार्यकारि भवते । तदुक्तं—“अन्यैस्तु कर्मैव केवलं कालज्ञेदतः” इति । तन्न, यत
देहिकं कर्म वासिज्यराजसेयादि यत उच्यते । पौर्वदेहिकं पूर्वदेहजनिव । तदासनात्मना तथाधिपपुङ्गवप्रवृणसबन्धेन
वाऽवस्थितं कर्माच्यते ॥ १२ ॥

भवान्तरीयं तत्कार्यं कुरुते नैहिकं विना । द्वारत्वेन च गौणस्वमुजयत्र न दुर्यचम् ॥ १३ ॥

भवान्तरीयमिति—नयान्तरीयं पूर्वजघाजितं तत्कर्म । कार्यं धनप्राप्त्यादिकं । ऐहिकं वाणिज्यराजसेवादि कर्म विना
न कुरुते । श्रुतोऽन्यथव्यतिरेकाधिशोपात् पौर्वदेहिकस्यैवैहिकस्यापि कर्मणः कार्यहेतुत्वमिति द्वयोरन्योऽन्यापेक्षत्यमेव ।
तदुक्तं—“दैयमात्मकृतं धियात् कर्म यत्पौर्वदेहिकम् । स्मृतः पुरुषकारस्तु क्रियते यद्विहापरम् ॥ १ ॥ नैतदात्मक्रियाज्ञावे

यतः स्वफलसाधनम् । अतः पूर्वोक्तमेवेह लक्षणं तात्त्विकं तयोः ॥ १ ॥ इति” । चारत्वेनव्यापारत्वेन च गौणत्वमुच्यमानं । उभयत्र यत्ने कर्मणि च न दुर्बलं । ऐहिकयत्नस्य कर्मव्यापारत्ववत् प्राग्जवीयकर्मणोऽपि प्राग्जवीययत्नव्यापारत्वाविशेषादिति ज्ञातव्यः ॥ १३ ॥

अपेक्ष्ये कालभेदे च हेत्वैक्यं परिशिष्यते । दृष्टहानिरदृष्टस्य कल्पनं चातिबाधकम् ॥ १४ ॥

अपेक्ष्य इति—केवलेन कर्मणा चित्रफलजनने कालभेदे चापेक्ष्येऽपेक्षणीये हेत्वैक्यं कारणैक्यं परिशिष्यते । तद्वर्णविशिष्टकार्यत्वावह्निने तद्वर्णस्य हेतुत्वेनैवानतिप्रसंगाद्देशनियमस्य च स्वाभावत एवोपपत्तेः । किं च दृष्टहानिर्दृष्टानां कारणानां यत्नादीनां त्यागः, अदृष्टस्य च प्रधानस्य कल्पनं । अतिबाधकमतिबाधाकारीति न किञ्चिदेतत् ॥ १४ ॥

दृष्टेनैवोपपत्तौ च नादृष्टमिति केचन । फले विशेषात्तदसत्तुल्यसाधनयोर्द्वयोः ॥ १५ ॥

दृष्टेनैवेति—दृष्टेनैव कारणसमाजेनोपपत्तौ जगद्व्यवस्थानिर्वाहलक्षणायां सत्यां । नादृष्टं कर्म कल्पनीयमिति केचन नास्तिकप्रायाः । ते हि वदन्ति विहितनिषिद्धान्यामपि कर्मन्यामामुष्मिकफलजननं स्वध्वंसवारैवोपपत्स्यत इति किमन्तर्गुणानादृष्टेन ? न चादृष्टसत्त्वे चरममुखदुःखादिभोगेन तन्नाशात् फलविरामोपपत्तिरन्यथा तु तदनुपपत्तिरिति वाच्यं, अदृष्टान्धुपगमेऽपि कालान्तर एव फलप्राप्तेस्तदन्यकाले फलविरामोपपत्तेरिति । तदसत्, तुल्यसाधनयोः सदृशदृष्टकारणयोर्ध्वयोः पुरुषयोः फले विशेषात् । तस्य चादृष्टभेदं विनाऽनुपपत्त्या तदसिद्धेः । जायते ह्येकजातीयदुग्धपानादेव

कस्यचिदुःखं कस्यपिच्छ सुखमित्यत्र आहृष्टचेद एव नियामक इति । न च कर्कश्यादिवज्जुगघादेः क्वचित्पित्तादिरसोद्वेधा-
दुपपत्तिः, सर्वत्र तदापत्तेः । न च नेपजयतनोपपत्तिः, ततः साक्षात् सुखादिवीर्याज्वातुर्दीपम्यादेरुत्तरकायत्यादिति ।
तदिदमुक्तं नाप्यकृता-“ओ मुहसाखणार्णं कले विसेखो ण सो विष्णा हेणं । कञ्जाखणं गोमम घमो प हेरु अ से
कम्मं ॥ १ ॥” ॥ १५ ॥

न चापि क्षणिकं कर्म फलायादृष्टमन्तरा । वैयर्थ्यं च प्रसज्येत प्रायश्चित्तविधेरपि ॥ १६ ॥

न चेति-न य द्वाणिक क्रियाकावमात्रोपरतं कर्म अदृष्टमन्तरा फलाय फलं जनयितुमलं समर्थं । विरथ्यस्तस्य फलान्तरजाविफलजनकत्वस्य प्रायव्यापारकत्वव्याघातत्वावधारणात्, अंसस्य च व्यापारत्येऽनुजयेनापि तद्वारेण स्मृति-जननोपपत्तौ संस्कारोऽप्युद्दिष्येत । तदुक्तमुदयनेनापि-“विरथ्यस्य फलापार्थं न कर्मातिशयं विना” इति । अपि च प्रायश्चित्तपिपेरपि अदृष्टमन्तरा वैयर्थ्यं प्रसज्येत । अधर्मनाशेनैव तस्य फलवत्त्वात्, नरकादिदुःखानां प्रायश्चित्तवियय-कर्मजन्यानामप्रसिद्ध्या तन्नाशस्य कर्तुमशक्यत्वाद्दुःखप्रागज्ञाथस्याप्यसाध्यत्वात् । प्रागज्ञाबस्य प्रविशयोगिजनकत्वनियमेन तद्वान्यदुःखोत्पत्त्यापत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १६ ॥

विशेषश्चात्र घस्रघदेकमन्यस्मिहन्ति यत् । व्यञ्जिचारश्च नाप्येवमपेक्ष्य प्रतियोगिनम् ॥ १७ ॥

विशेषधेति-अत्र च वैद्यपुरुषकारविचाराणां विशेषोऽयं । यवनयोर्मध्ये एकं षडवदम्यन्निर्वृतं निहन्ति । स्वफलमु

पदधानं प्रतिस्खलयति । नन्वत्रैकव्यञ्जिचाराञ्जयोरन्योऽन्यापेक्षत्वक्षतिरित्यत्राह—एवमपि च प्रतियोगिनमपेक्ष्य न व्यञ्जिचारः । एकेनान्यप्रतिघातेऽप्यन्यस्य प्रतियोगितयाऽपेक्षणात् केवलं प्रतिहतत्वेनैव प्रतिघातप्रतियोगित्वेन गौणत्वमात्रं स्यादिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

कर्मणा कर्ममात्रस्य नोपघातादि तत्त्वतः । स्वव्यापारगतत्वे तु तस्येतदपि युज्यते ॥ १८ ॥

कर्मणोति-कर्मणा केवलेनैव । कर्ममात्रस्य केवलस्यैव कर्मणः । न उपघातादि उपघातानुग्रहौ । तच्चतोऽनुपचारेण । न हि केवलं कर्म किञ्चिदुपहन्तुं निगृहीतुं वा क्लृप्तं, असहायत्वात् । स्वव्यापारगतत्वे तु जीवक्रियाप्रतिवृत्तत्वे पुनः । तस्य कर्मणः । एतदपि परस्परौपघातादि युज्यते ॥ १८ ॥

उज्जयोस्तत्स्वप्नावत्वे तत्तत्कालाद्यपेक्षया । वाध्यवाधकभावः स्यात्सम्यग्ज्ञायाविरोधतः ॥ १९ ॥

उज्जयोरिति-उज्जयोर्देवपुरुषकारयोः । तत्स्वप्नावत्वे वाध्यवाधकस्वप्नावत्वे । तेषां कालादीनां सहकारिणानामपेक्षया । वाध्यवाधकभाव उपघात्योपघातकभावः स्यात् । सम्यग्ज्ञानायस्य सम्यग्युक्तेरविरोधतोऽविघटनात् ॥ १९ ॥

प्रतिमायोग्यतातुल्यं कर्मानियतभावकम् । वाध्यमाहुः प्रयत्नेन सैव प्रतिमयेत्यपि ॥ २० ॥

प्रतिमेति-प्रतिमायोग्यतया तुल्यं सदृशं कर्म फलजननं प्रत्यनियतत्वात् फलजनननियतिमतोऽन्वाध्यत्वात् । प्रयत्नेन वाध्यं निवर्तनीयं । सैव प्रतिमायोग्यतैव प्रतिमयेत्यप्याहुराचार्याः । अपिः कर्मणो वाधने पुरुषकारस्य तत्फलजनननि-

यस्यजायनियतां नियतिं सदकारिणीं समुच्चिनोति । तद्विदुमुक्तं—“कर्मानियतजावं तु यत् स्याच्चित्रं फलं प्रति । तद्वा-
प्यमत्र दार्ढ्यादिप्रतिमायोग्यतासमम् ॥ १ ॥” २० ॥

अत्र दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिकयोर्धाधिकसैक्य शब्दसाम्यादेव विकारनाशसाधारणरूपान्तरपरिणतीयं धेत्यभिप्रायवानाह—
प्रतिमायोग्यतानाश प्रतिमोत्पत्तितो भवेत् । कर्मणो विक्रिया यद्वाद्वाध्यबाधकतेत्यसौ ॥ २१ ॥
प्रतिमेति—प्रतिमोत्पत्तिः प्रतिमायोग्यताया नाश एव बाधो भवेत् । कर्मणो यस्माद्विक्रिया अधिकृतफलजननशक्ति-
रंगखलुबाध इत्यसौ बाध्यबाधकता । एतेन प्रतिमया तर्जुतुयसेन या तथोग्यताबाधे तदुत्पत्तिर्यत् कर्मयोग्यताया-
धेऽपि तत्फलोत्पत्तिप्रसंग इति निरस्तं, स्यादानस्यैव स्वनाशान्निष्प्रफलोत्पत्तिरित्यतत्त्वात् । कर्मयोग्यतायास्तु सुखदुःखा-
दिनिमित्तं त्वादङ्गनाशे घटस्यैव तस्मादो फलस्यासंभवात् इति दृष्टव्यम् ॥ २१ ॥

ननु येन कर्मणा फलं न जन्यते, तत्र न तथोग्यतैव किं यत्तस्य तद्बाधकत्वेनेत्याशंकायामाह—
प्रतिमाया अनियमेऽप्यदृक्ता योग्यता यथा । फलस्यानियमेऽप्येवमदृक्ता कर्मयोग्यता ॥ २२ ॥
प्रतिमाया इति—प्रतिमाया अनियमेऽप्यनैकाल्येऽपि दार्ढ्यादिदले यथा योग्यता प्रतिमाया अदृक्ता तथा लोकाव्यवहा-
रात् फलस्य सुखदुःखादिरूपस्य पुरुषकारणाध्यत्वेनानियमेऽपि एव कर्मयोग्यताऽदृक्ता, अध्ययसायविशेषप्रमुक्तस्य स्थिति-
विशेषपद्यतितत्वात्तस्याः प्रामाणिकलोकाप्रसिद्धत्वाच्च । फलान्नाधेऽपि बाध्यकर्मयोग्यता व्ययहारस्येति ज्ञातः । तदुक्तं—“नि-
यमात्यतिमा नात्र न बाधोऽयोग्यतैव हि । तद्वदणवियोगेन प्रतिमेवास्य बाधकः ॥ १ ॥” इति ॥ २२ ॥

ननु योग्यतैव प्रतिमामाक्षेप्स्यति किं तद्वाधकेन पुरुषकारेणेत्याशङ्क्याह—

दार्वादिः प्रतिमाक्षेपे तद्भावः सर्वतो ध्रुवम् । योग्यतायोग्यता वेति न चैषा लोकसिद्धितः ॥ १३ ॥

दार्वादेरिति—दार्वादेर्दक्षस्य स्वयोग्यतयैव प्रतिमानिष्पत्त्या तद्भावः प्रतिमात्रावः । सर्वतः सर्वस्मात् । ध्रुवो निश्चितः प्रसज्येत । योग्यस्य दार्वादेरेव अयोग्यता प्रतिमानाक्षेपे वेत्येतत्प्रसज्येत । न च न पुनरेषाऽयोग्यता लोकप्रसिद्धितः । न हि दार्वादीनि प्रतिमानिष्पत्त्यत्रावेऽपि अयोग्यानीति प्रसिद्धिरस्ति, तदापि योग्यतयैव तेषां रूढत्वादिति ॥ १३ ॥

इदमेव प्रकृते योजयन्नाह—

कर्मणोऽप्येतदाक्षेपे दानादौ जावन्नेदतः । फलभेदः कथं नु स्यात्तथाशास्त्रादिसंगतः ॥ १४ ॥

कर्मणोऽपीति—कर्मणोऽपि दैवसंज्ञितस्य । एतदाक्षेपे फलहेतुपुरुषकाराक्षेपे । दानादौ सुकृतविशेषे विधीयमाने । जावन्नेदतः परिणामविशेषतस्तत्तारतम्यद्वक्त्राणात् । फलस्य भेदः प्रकर्षापकर्षरूपः । कथं नु स्यात् ? न कथंचिदित्यर्थः । तथा तेन तेन प्रकारेण शास्त्रादिसंगतः शास्त्रलोकसिद्धः । तथाविधपुरुषाकारविकल्पात् कर्मणः फलान्श्रुपगमे न कथंचित्त्रिजता युज्यते । फलहेतोः कर्मणः पुरुषकारमन्तरेणैकाकारत्वापत्तेरिति परापेक्षमेतद्वित्तयं प्रतिपत्तव्यमिति ॥ १४ ॥

शुभात्ततस्त्वसौ जावो हन्ताथं तत्स्वभावत्राक् । एवं किमत्र सिद्धं स्यादत एवास्त्वतो ह्यदः ॥ १५ ॥

शुभादिति—शुभात्ततस्तु तत एव कर्मणः प्राग् नानानिमित्तोपाज्जितादसौ दानादिकादे निम्नरूपतया प्रवृत्तो जावो

इन्त अयं च फलजेवस्वरस्वजायजाक् जायजेदापेक्षोत्पत्तिकविचित्रस्वजावधानिसि परं पृष्ठति-एवं किमत्र विचारे सिद्धं
स्यात्तत्राह-अत एव कर्मणोऽस्तु प्रायः तथातो ह्यत एव प्रावाददः कर्मास्तु । तथा च प्रवादेषापि परस्परपेक्षस्यम-
नयोः सिद्धमिति प्रायः ॥ २५ ॥

इत्थ परस्परपेक्षावपि द्वौ बाध्यबाधकौ । प्रायेऽत्र चरमावर्ते देवं यत्नेन बाध्यते ॥ २६ ॥

इत्थमिति-इत्थं प्रयादत्तः । परस्परपेक्षावपि । द्वौ द्वेषपुरुषकारी स्वप्राधान्यापेक्षया बाध्यबाधकौ । प्रायो बाहुल्ये-
नात्रानयोर्मध्ये । चरमावर्तेऽन्त्यपुरुषपरवर्ते यत्नेन देवं बाध्यते । तथायिधसंश्लेषावस्थायां नन्दिपेणादीनामिव कदाचि-
द्व्यत्ययोऽपि स्यादिति प्रायोप्रवृत्तम् ॥ २६ ॥

एवं च अन्यजेवोऽपि यत्नेनैव बलीयसा । औचित्येन प्रवृत्तिः स्यादूर्ध्वं तस्यैव चोदनात् ॥ २७ ॥

एवं चेति-एव च चरमावर्ते यत्नस्य बलीयस्ये च । अन्यजेवोऽपि किं पुनर्देवधाधेत्यपिशब्दार्थः । यत्नेनैव बलीय-
साऽविशयवता औचित्येन धर्मार्थादिगोचरन्याय्यप्रवृत्तिप्रधानत्वेन प्रवृत्तिः स्यात् । कर्ध्वं प्रन्थिजेवोत्तरं । तस्यैव बली-
यसो यत्नस्यैव चोदनात् मेरणात् ॥ २७ ॥

ननु यथेयं प्रन्थिजेवादूर्ध्वं स्वपरिणामावेयोचितप्रवृत्तिसिद्धिस्सदोपवेशयैयर्थ्यं स्यादित्यत आह-

उपवेशस्त्वेनेकान्तो हेतुरत्रोपयुज्यते । गुणमारजमाणस्य पततो वा स्थितस्य न ॥ २८ ॥

उपदेशस्त्विति-उपदेशस्त्वत्र चिन्नग्रन्थेरुचितप्रवृत्तौ अनेकान्तो जलोत्पत्तौ ऋमिसरसजावनिबन्धनायां पवनखनना-
दिरिवानियतहेतुजावः सञ्चुपयुज्यते । अनियतत्वेऽपि विशेषे नैयत्यमन्त्रिधिसुराह-गुणमुपरितनगुणस्थानमारजमाणस्य
पततो वोपरितनगुणस्थानादधस्तनमागह्यतो न पुनः स्थितस्य तद्भावमात्रविश्रान्तस्य ॥ १८ ॥

आधिक्यस्यैर्यसिद्ध्यर्थं चक्रग्रामकदंरुवत् । असौ व्यञ्जकताप्यस्य तद्वलोपनतिक्रिया ॥ १९ ॥

आधिक्येति-आधिक्यं सजातीयपरिणामप्राचुर्यं स्यैर्यं च पतनप्रतिबन्धः तत्सिद्ध्यर्थं । चक्रग्रामकदंरुवदसाबुपदेश
उपयुज्यते । यथा हि दंडो त्रमतश्चक्रस्य दृढग्रन्थर्थं जगत्त्रमेर्वा त्रम्याधानार्थमुपयुज्यते, न तूचितत्रमवत्येव तत्र । तयो-
पदेशोऽपि गुणप्रारंभाय तत्पातप्रतिबन्धाय वोपयुज्यते, न तु स्थितपरिणामं प्रतीति । तदुक्तमुपदेशपदे-“उवएसो वि-
हु सफलो गुणगणारंजगाण जीवाण । परिवरुमाणा तहा पायं न उ तट्ठिआणं पि ॥ १ ॥” व्यञ्जकताप्यस्योपदेशस्य ।
तद्वलेन परिणामवलेनोपनतिक्रिया सन्निधानलक्षणा, अन्यथा घटादौ दंडादेरपि व्यञ्जकत्वापत्तेरिति जावः ॥ १९ ॥

औचित्येन प्रवृत्त्या च सुदृष्टिर्यलतोऽधिकात् । पट्योपमपृथक्त्वस्य चारित्रं लज्जते व्ययात् ॥ २० ॥

औचित्येनेति-औचित्येन न्यायप्रधानत्वेन प्रवृत्त्या च । सुदृष्टिः सम्यग्दृष्टिः । अधिकादतिशयितात् । यद्वात् पुरुष
कारात् । पट्योपमपृथक्त्वस्य चारित्रमोहस्थितिसंबन्धिनो व्ययात् चारित्रं लज्जते देशविरत्याख्यं । सर्वविरत्याख्यं तु
संख्यातेषु सागरोपमेषु निवृत्तेष्विति ऋष्टव्यम् ॥ २० ॥

मार्गानुसारिता श्रद्धा प्राज्ञप्रज्ञापनारतिः । गुणरागश्च सिद्धानि शक्यारंभोऽपि चास्य हि ॥ ३१ ॥

मार्गेति-मार्गानुसारिताऽज्ञाभोगेऽपि सदन्यन्यायेन मार्गानुसरणशीलता । ययुक्-“असातोदयशून्योऽन्धः कान्तार-
पतितो यथा । गर्तादिपरिहारेण सम्यक् तत्राभिगच्छति ॥ १ ॥ तथाऽयं प्रयकान्तारे पापादिपरिहारतः । श्रुतचक्षुर्विही-
नोऽपि, सत्सातोदयसंयुतः ॥ २ ॥ अनीहस्य तु पुनश्चारित्रं शब्दमात्रकम् । ईदृशस्यापि वैकृत्य विचित्रत्वेन कर्मसाम्
॥ ३ ॥” इति । श्रद्धा शुद्धानुष्ठानगता सीमरुचिः । प्राज्ञस्य पंडितस्य प्रज्ञापनाऽर्थविशेषवेदना तत्र रतिः अयस्यतदर्थपाल-
नात्मकिः । गुणरागश्च गुणबहुमानः । शक्यारंभः स्वकृतिसाध्यधर्मादिप्रवृत्तिरपि चास्य हि चारित्रस्य हि सिंगानि लक्ष-
णानि प्रयदन्ति पूर्वसूरयः ॥ ३१ ॥

योगप्रवृत्तिरत्र स्यात्परमानन्दसंगता । देशसर्वविज्ञेदेन चित्रे सर्वज्ञापिते ॥ ३२ ॥

योगेति-अत्र देशसर्वविज्ञेदेन । चित्रे नानाकूपे चारित्रे । सर्वज्ञापिते तीर्थकराभिहिते । योगस्य प्रागुक्तलक्षणस्य
प्रवृत्तिः स्यात् । परमेशोत्कृष्टनानन्देन संगता व्याप्ता ॥ ३२ ॥

॥ इति वैवपुरुषकारध्यात्रिसिद्धिः ॥ १७ ॥

॥ अथ योगजैदुत्रिशिका ॥ १८ ॥

अनन्तरं पुरुषकारप्राधान्येन चारित्रप्राप्तौ योगप्रवृत्तिरुक्तेति तज्ज्ञेदनेवात्राह-

अध्यात्मं प्रावना ध्यानं समता वृत्तिसंक्षयः। योगः पञ्चविधः प्रोक्तो योगमार्गविशारदैः ॥ १ ॥

अध्यात्ममिति-व्यक्तः ॥ १ ॥

औचित्यादृचयुक्तस्य वचनात्तत्त्वचिन्तनम् । मैत्र्यादिप्रावसंयुक्तमध्यात्मं तद्विदो विदुः ॥ २ ॥

औचित्यादिति-औचित्याद्वृत्तप्रवृत्तिलक्षणत् । वृत्तयुक्तस्याणुव्रतमहाव्रतसमन्वितस्य । वचनाज्जिनागमात् । तत्त्वचिन्तनं जीवादिपदार्थसार्थपर्यालोचनं । मैत्र्यादिप्रावसंयुक्तमध्यात्मं तद्विदो विदुः ॥ २ ॥

सुखचिन्ता मता मैत्री सा क्रमेण चतुर्विधा । उपकारिस्वकीयस्वप्रतिपन्नाखिलाश्रया ॥ ३ ॥

सुखेति-सुखचिन्ता सुखेहा मैत्री मता । सा क्रमेण विषयजैदेन चतुर्विधा । उपकारी स्वोपकारकर्ता स्वकीयोऽनुपकर्ताऽपि नालप्रतिवद्वादिः, स्वप्रतिपन्नश्च स्वपूर्वपुरुषाश्रितः स्वाश्रितो वा, अखिलाश्च प्रतिपन्नत्वसंबन्धनिरपेक्षाः, सर्वे एव तदाश्रया तद्विषया । तदुक्तं-“उपकारिस्वजनेतरसामान्यगता चतुर्विधा मैत्रीति” ॥ ३ ॥

करुणा दुःखहानेष्टा मोहहृष्टुःखितवर्शनात् । संवेगाच्च स्वप्नावाच्च प्रीतिमत्स्वपरेषु च ॥ ४ ॥

करुणैति-दुःखहानस्य दुःखपरिहारस्येष्टा करुणा । सा च मोहावज्ञानादेका । यथा ग्लानयाचितापथ्यवस्तुप्रदानान्निद्रापद्यकरुणा । अन्या च दुःखितस्य दीनादेर्वर्शनात् तस्य लोकप्रसिद्धाहारवञ्जयनासनाविप्रयानेन । संवेगान्मोहाद्विद्रापाच्च सुखितेष्वपि सत्येषु प्रीतिमत्सु सांसारिकदुःखपरिभ्राणेषु ठग्नस्थानां अपरा । अपरा पुनरपरेषु च प्रीतिमत्सासंबन्धयधिकृत्येषु सर्वेष्वेव स्वप्नावाच्च प्रयत्नमाना केयलिनामिव जगवतां महामुनीनां सर्वानुग्रहपरायणानामित्येवं चतुर्विधा । तदुक्तं-“मोहासुखसंवेगान्व्यवित्तयुता चैव करुणैति ॥ ४ ॥

आपातरभ्ये संकृतावनुबन्धयुते परे । सन्तुष्टिर्मुदिता नाम सर्वेषां प्राणिनां सुखे ॥ ५ ॥

आपातैति-मुदिता नाम सन्तुष्टिः । सा चाद्यापातरभ्येऽप्यध्याहारवृत्तिजनितपरिखामाहुन्दरसुखकल्पे तत्कायमात्ररमणीये स्वरगतये वैयर्थिके सुखे । द्वितीया तु संज्ञेतौ शोचनकारणे पेहिकमुल्लविवेषेण एव परिदृष्टद्वितमिताहारपरिज्जो गजनितस्यादुरसास्वादसुखकल्पे । तृतीया चानुबन्धयुतेऽव्यवहितसुखपरंपरया देवमनुजजन्मसु कल्याणप्राप्तिवदृष्टेऽव्यवहितानुगते । चतुर्थी तु परे प्रकृष्टे मोहदृष्ट्यादिसंज्ञये अव्यावाधे च सर्वेषां प्राणिनां सुखे इत्येव चतुर्विधा । तदुक्तं-“सुखमात्रे संज्ञेतावनुबन्धयुते परे च मुदिता तु” ॥ ५ ॥

करुणातोऽनुबन्धाच्च निर्वेदात्तत्त्वचिन्तनात् । उपेक्षा हृदितेऽकांक्षे सुखेऽसारे च सर्वतः ॥ ६ ॥

करुणात इति-उपेक्षा हि माध्यस्थ्यलक्षणा । करुणतोऽहिते विषये ज्वलेका, यथातुरस्य स्वातंत्र्यादपथ्यं सेवमानस्य करुणया तन्निवारणमवधीर्गोपेक्षा क्रियते । अपरा चानुबन्धादायत्यालोचनेन कार्यविषयप्रवाहपरिणामादकालेऽनवसरे, यथा कश्चिदालस्यादेरर्थ्या(व)र्जनादिषु न प्रवर्तते, तं चाप्रवर्तमानं कदाचित्छ्रितार्थी प्रवर्तयति, कदाचित्तु परिणाममुन्दरं कार्यसन्तानमनवेक्षमाणो माध्यस्थ्यमवलंबत इति । अन्या च निर्वेदाज्वसुखवैराग्यादसारे बहुतरङ्गः खानुविधत्वेन दुःखानतिविशिष्टे सुखे, यथा सर्वेन्द्रियोत्सवकरं संसारिसुखमनुपश्यतोऽपि योगिनः । इतरा च तत्त्वचिन्तनान्मनोज्ञामनोज्ञानां वस्तूनां परमार्थतो रागधेपानुत्पादकत्वस्य स्वापराधस्यैव च मोहादिकर्मविकारसमुत्पत्त्य भावनात् सर्वतः सर्वत्रैव स्वव्यतिरिक्तस्य कस्यापि सुखदुःखहेतुत्वानाश्रयणात् । तदुक्तं—“करणानुबन्धनिर्वेदतत्त्वसारा ह्युपेक्षेति” ॥ ६ ॥

उक्तजेदानामेतासां मैत्र्यादीनां यथाक्रमं परिणममानानां विशुद्धस्वभावानामेवाध्यात्मोपयोग इति फलवारा दर्शयन्नाह—

सुखीर्ष्या दुःखितोपेक्षां पुण्येष्टेषमधर्मिषु । रागेष्टेषौ त्यजन्नेता लब्ध्वाध्यात्मं समाश्रयेत् ॥ ७ ॥

सुखीति-सुखिष्वीर्ष्या, न तु साध्वेषां सुखित्वमिति मैत्री । दुःखितानामुपेक्षां, न तु कथं तु नामैतेषां दुःखविमुक्तिः स्यादिति कृपां । पुण्ये प्राणिनां सुकृते धेपं, न तु तदनुमोदनेन हर्षं । अधर्मिषु रागधेपौ, न तूपेक्षां । त्यजन् परिहरन्नेताः परिणतिशुद्धा मैत्राद्या लब्ध्वा अध्यात्मं समाश्रयेत् । निष्पन्नयोगानां हि मैत्र्यादिरहितं सद्बोधमेव स्वभावतः परार्थसारं चित्तं । योगारंभकाणां त्यज्यासादेव सुखीर्ष्यादित्यागेन मैत्र्यादिविशुद्ध्यति । तदुक्तं—“एताः खड्गव्यासात् क्रमेण

धधनानुसारिणं पुंसाम् । सद्गुणानां सततं शुद्धानां (आज्ञानां) परिणमन्त्युच्चैः ॥१॥” ततश्च निरपायोऽध्यात्मद्वारा इति स्थितम् । पतञ्जलिरप्याह—“मैत्रीकरुणाभुवितोषेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां प्रायनातश्चित्तप्रसादनमिति” (१-३३) ॥७॥

अतः पापक्षयः सत्त्वं शीलं ज्ञानं च शाश्वतम् । तथानुभवसंसिद्धममृतं ह्यव पव नु ॥ ८ ॥

अत इति—अतोऽध्यात्मात् । पापक्षयो ज्ञानाधरणादिक्रिष्टकर्मप्रलयः । सत्त्वं वीर्योत्कर्षः । शीलं चित्तसमाधिः । ज्ञानं च धर्म्मवयवोत्कर्षः । शाश्वतमप्रतिय । तथेति धकव्यान्तरसमुच्चये । अनुभवसंसिद्धं स्वसंवेदनमत्यहं । अमृत पीयूषं । हि स्फुट । अद पवाध्यात्ममेव नु अस्तिवारुणभोहविषविकारनिराकारकत्वादस्येति ॥ ८ ॥

अन्यासो वृद्धिमानस्य जावना बुद्धिसंगतः । निवृत्तिरशुभाज्यासाम्नावृद्धिश्च तत्फलम् ॥ ९ ॥

अन्यास इति—(प्रत्यहं प्रतिदिवसं) । वृद्धिमानुत्कर्षमनुभवत् । बुद्धिसंगतो ज्ञानानुगतः । अस्याध्यात्मस्य अन्यासोऽनुवर्तनं जावनोप्यते । अशुभाज्यासात् कामकोषादिपरिचयात् । निवृत्तिरुपरतिः । जाववृद्धिश्च शुद्धसत्त्वसमुत्कर्षरूपा । तत्फलं जावनाफलम् ॥ ९ ॥

ज्ञानदर्शनचारित्र्यतपोवैराग्यजनेवतः । दृष्यते पञ्चधा चैयं दृढसंस्कारकारणम् ॥ १० ॥

ज्ञानेति—इयं च प्रायना प्राव्यमानज्ञानादिजेदेनाधयकजाप्याविप्रसिद्धा पंचधेय्यते । दृढस्य ऋटिसुपस्थितिहेतोः संस्कारस्य कारणं । जावनाया पृथ पटुतरजावनाजनकत्वनियमात् ॥ १० ॥

उपयोगे विजातीयप्रत्ययाव्यवधानत्वाक् । शुभैकप्रत्ययो ध्यानं सूक्ष्माज्ञोगसमन्वितम् ॥ ११ ॥

उपयोग इति-उपयोगे स्थिरप्रदीपसदृशे धारालम्बे ज्ञाने । विजातीयप्रत्ययेन तद्विभेदकारिणा विषयान्तरसंचारेणा-
लक्ष्यकालेनाप्यव्यवधानान्नागनन्तरितः शुभैकप्रत्ययः प्रशस्तैकार्थबोधो ध्यानमुच्यते । सूक्ष्माज्ञोगेनोत्पातादिविषयसूक्ष्मा-
लोचनेन समन्वितं सहितम् ॥ ११ ॥

खेदोद्वेगत्रमोत्थानकेपासंगान्यमुद्रुजाम् । त्यागादष्टपृथक्चित्तदोषाणामनुबन्ध्यदः ॥ १२ ॥

खेदेति-खेदादीनां वक्ष्यमाणलक्षणानां । अष्टानां पृथक्चित्तदोषाणाम् योगिमनोदोषाणां । त्यागात् परिहारात् । अदो
ध्यानं । अनुबन्धि उत्तरोत्तरवृद्धिमद्भवति । यद्यप्यन्यत्र “खेदोद्वेगदोषोत्थानत्रान्त्यन्यमुद्रुगासंगैः । युक्तानि हि चित्तानि
प्रबन्धतो वर्जयेन्मतिमान्” इत्येवं क्रमोऽत्रिहितस्तथाप्यत्र बन्धानुलोम्याल्लययेनाभिधानमिति ज्ञष्टव्यम् ॥ १२ ॥

प्रवृत्तिजः क्लमः खेदस्ततो दाढ्यं न चेतसः । मुख्यो हेतुरदश्चात्र कृषिकर्मणि वारिवत् ॥ १३ ॥

प्रवृत्तिज इति-प्रवृत्तिजः क्रियाजनितः । क्लमो मानसदुःखानुबन्धी प्रयासः खेदः । तत्र तस्मिन् सति । दाढ्यं
प्रणिधानैकाग्रत्वलक्षणं चेतसो न भवति । अदश्च प्रणिधानैकाग्र्यं च । अत्र योगकर्मणि । कृषिकर्मणि कृषिसाध्य-
धान्यनिष्पत्तौ । वारिवत् मुख्योऽसाधारणो हेतुः । तदुक्तं-“खेदे दाढ्यान्निवात्र प्रणिधानमिह सुन्दरं भवति । एतच्चेह
प्रवरं कृषिकर्मणि सलिलवज्जैयम् ॥ १ ॥” ॥ १३ ॥

स्थितस्यैव स उद्वेगो योगेष्टेयात्ततः क्रिया । राजविष्टिसमा जन्म बाधते योगिनां कुक्षे ॥ १४ ॥
 स्थितस्यैवेति-स्थितस्यैवाप्रवृत्तस्यैव । स ह्यम उद्वेग उच्यते । ततस्तस्मादनावरजनितात् योगेष्टेयात् । क्रिया पारय-
 इयादिनिमिषा प्रवृत्तिः । राजविष्टिसमा वृपनियुक्तानुष्ठानतुष्ट्या । योगिनां श्रीमतां आम्भानां कुक्षे जन्म बाधते प्रतिव-
 म्नाति । अनादरेण योगक्रियाया योगिकुलजन्मपाधकत्वनियमात् । तदुक्तं- "उद्वेगे विष्टेपाविष्टिसमं करणमस्य पोषेन ।
 योगिकुलजन्मपाधकमखमेतच्च विदामिष्टम् ॥ १ ॥" ॥ १४ ॥

अमोन्तर्विप्सवस्तत्र न कृताकृतवासना ॥ तां विना योगकरणं प्रस्तुतार्थं विरोधकृत् ॥ १५ ॥
 अम इति-अमोऽन्तर्विप्सवश्चित्तविपर्यया, शुष्किकाया रक्तसमिदमिति वदन्ति स्म ब्रह्म इति यावत् । तत्र तस्मिन् सति ।
 कृताकृतवासना इव मया कृतमिदं वा न कृतमित्येवरूपा वासना न प्रवर्ति । विप्रमदोपेक्ष सत्यसंस्कारनाम्ना विपरीतस-
 स्कारोत्पादाद्या । ता कृताकृतवासनां विना योगकरणं प्रस्तुतार्थस्य योगसिद्धिरक्षयस्य विरोधकृत् । संस्काररहितयोगस्य
 तादृशयोग एव हेतुत्वमिति ज्ञायः । तद्विदमुक्तं- "प्रान्तो विप्रमयोगाज हि संस्कारः कृतेवरादिगतः । तदभावे तत्करणं
 प्रक्रान्तविरोध्यनिष्टफलम् ॥ १ ॥" ॥ १५ ॥

प्रशान्तवाहिताभाव उत्थानं करणं ततः । त्यागानुरूपमत्यागं निर्वेवावतथोदयम् ॥ १६ ॥
 प्रशान्तेति-प्रशान्तवाहितायाः प्रशमैकवृत्तिसन्तानस्याभावो मनःप्रचृतीनामुद्वेकान्मदारदृग्धपुरुषपञ्चद्वयानुमुच्यते ।
 ततः करणं योगस्य त्यागानुरूपं परिहारोचितं प्रशान्तवाहिताभावोत्पादकम् । अत्यागं न विद्यते त्यागो यस्य तत्तथा कथञ्चि-

दुपादेयत्वात् । निर्वेदादेकवृत्तिजंगलक्षणात् खेदात् । न विद्यते तथा योगकरणोचितत्वेन उदयो जायिकालविपाको यत्र तत्त-
था । तदुक्तं—“उत्थाने निर्वेदात्करणमकरणोदयं सदैवास्य । अत्यागत्यागोचितमेतच्च स्वसमयेऽपि मतम् ॥ १ ॥” ॥ १६ ॥
क्षेपोऽन्तरान्तरान्यत्र चित्तन्यासोऽफलावहः । शखेरपि फलं नो यद्दृष्टमुत्खननेऽसकृत् ॥ १७ ॥

क्षेप इति—अन्तरान्तरा योगकरणकालस्यैव । अन्यत्राधिकृतान्यकर्मणि । चित्तन्यासः क्षेपः । स चाफलावहः फला-
जनकः । यद्यस्मान्नाखेरपि ब्रीहिरपि । असकृद्धारंवारं । उत्खनने उत्पादने फलं न दृष्टं । असकृदुत्पादनेन शाखेरिव
क्षेपेण योगस्य फलजननशक्तिनाशान्न ततः फलमिति जावः । तदुक्तं—“क्षेपेऽपि चाप्रवन्धादिष्टफलसमृद्ध्यै न जायेतत् ।
नासकृदुत्पादनतः शाखिरपि फलावहः पुंसः ॥ १ ॥” ॥ १७ ॥

आसंगः स्यादजिष्वांगस्तत्रासंगक्रियैव न । ततोऽयं हन्त तन्मात्रगुणस्थानस्थितिप्रदः ॥ १८ ॥
आसंग इति—आसंगोऽजिष्वांगः स्यात् इदमेव सुन्दरमनुष्ठानमित्येवं नियतान्निवेशरूपः । तत्र तस्मिन् सति । असं-
गक्रियैवाजिष्वांगजावत्यनवरतप्रवृत्तिरेव न जयति । ततोऽयमासंगो हन्ता तन्मात्रगुणस्थानेऽधिकृतगुणस्थानमात्रे स्थिति-
प्रदः, न तु मोहोन्मूलनकारेण केवलज्ञानोत्पत्तये प्रचवतीत्यासंगादपि तत्त्वतोऽफलमेवानुष्ठानं । तदाह—“आसंगेऽप्य-
विधानादसंगसक्युचितमित्यफलमेतत् । जवतीष्टफलदमुच्चैस्तदप्यसंगं यतः परमम् ॥ १ ॥” ॥ १८ ॥

विहितेऽविहिते वार्थेऽन्यत्र मुत्प्रकृतात्किल । इष्टेऽङ्गारवृष्ट्याजात्यनादरविधानतः ॥ १९ ॥

विधित इति-प्रकृतात् प्रस्तुतात् कर्मणोऽन्यत्र विहितेऽधिते याऽर्थे । मुत् प्रीतिः । इष्टेऽर्थेऽङ्गारवृद्धाज्जा अत्यनादरस्य गाढाधनुमानस्य विधानतोऽवसरोचितरागाजाधरागविषयानयसराज्यां प्रतिपदरागाच्च । यथा चैत्यवन्दनस्वाध्यायकरणादियु प्रतिनियतकाव्यविषयेषु श्रुतानुरागावन्यासकचित्तया वा चैत्यवन्दनाद्यनादियभाषस्य । तदुक्तं-“अन्यमुपि तत्र रागाच्चवनावरतार्थतो मदापाया । सर्वानर्थनिमित्तं मुक्षिपर्यागारयुद्धाज्जा ॥ १ ॥” ॥ १९ ॥

रुजि सम्यगनुष्ठानोष्ठेवाछन्ध्यफलं हि तत् । पतान् वोपान् विना ध्यानं शान्तोवात्तस्य तद्धितम् ॥ २० ॥
 रुज्जिति-रुजि पीडाकृमायां प्रंगरूपाया वा सत्यां । सम्यगनुष्ठानोष्ठेदात् सबनुष्ठानसामान्यविषयात् । धन्यफलं मोघ-
 प्रयोजनं हि सबनुष्ठानं वस्त्रात्कारेण क्रियमाणं । तदुक्तं-“रुजि निजजात्युष्ठेवात्कारणमपि हि नेदसिञ्चये नियमात् ।
 अस्तेत्यननुष्ठानं तेनैतद्धन्यफलमेव ॥ १ ॥” तत्तस्मादेतान् वोपान् विना शान्तोवात्तस्य क्रोधाविविकाररहितोवावा-
 यस्य योगिनो ध्यानं हित कुशलानुयन्धि ॥ २० ॥

वशिता चैव सर्वत्र ज्ञावस्तैमित्यमेव च । अनुबन्धव्यवच्छेदश्चेति ध्यानफलं विदुः ॥ २१ ॥
 वशितेति-सर्वत्र कार्ये । वसिता चैवात्मायत्तैव । ज्ञावस्यान्तर्गकरणपरिणामस्य स्तैमित्यमेव च निश्चयत्वमेव । अनु-
 बन्धव्यवच्छेदो भवान्तरारंभकाष्ठाभितरेणो च कर्मणो वरुध्यज्जावकरणं चेत्येतद्ध्यानफलं विदुर्जनते ध्यानफलविदः ॥ २१ ॥
 व्यवहारकुदृष्टयोच्चैरिष्टानिष्टेषु वस्तुषु । कष्टिपतेषु विवेकेन तत्त्वधीः समतोच्यते ॥ २२ ॥

व्यवहारेति-व्यवहारकुदृष्ट्याऽनादिमत्या वितथगोचरया कुव्यवहारवासनयाऽविद्यापराभिधानया ॥ उच्चैरतीव । कल्पितेषु इष्टानिष्टेषु इन्द्रियमनःप्रमोददायिषु तदितरेषु च वस्तुषु शब्दादिषु । विवेकेन “तानेवार्थान् द्विपतस्तानेवार्थान् प्रलीयमानस्य । निश्चयतो नानिष्टं न विद्यते किञ्चिदिष्टं वे”त्यादिनिश्चयालोचनेन । तत्त्वधीरिष्टानिष्टत्वपरिहारेण तुल्यताधीरुपेक्षात्वरुणा समतोच्यते । यदुक्तं-“अविद्याकल्पितेषूपचैरिष्टानिष्टेषु वस्तुषु । संज्ञानात्तद्व्युदासेन समता समतोच्यते ॥ १ ॥” ॥ १२ ॥

विनैतया न हि ध्यानं ध्यानेनेयं विना च न । ततः प्रवृत्तचक्रं स्याद्व्यमन्योऽन्यकारणात् ॥ १३ ॥

विनेति-एतया समतया विना हि ध्यानं न स्यात्, चित्तव्यासंगानुपरमात् । ध्यानेन विना चयं समता न भवति, प्रतिपक्षसामग्र्या बलवत्वात् । अतो ह्यं ध्यानसमताखण्डणं । अन्योऽन्यकारणात् प्रवृत्तचक्रमनुपरतप्रवाहं स्यात् । न चैवमन्योऽन्याश्रयः, अप्रकृष्टयोस्तयोर्मिश्र उत्कृष्टयोर्हेतुत्वात् । सामान्यतस्तु ह्योपशमजेदस्यैव हेतुत्वादिति ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

कृद्ध्यप्रवर्तनं चैव सूक्ष्मकर्मक्षयस्तथा । अपेक्षातन्तुविच्छेदः फलमस्याः प्रचक्षते ॥ १४ ॥

कृद्धीति-कृद्धीनामामर्षोपध्यादीनामनुपजीवनेनाप्रवर्तनमव्यापारणं । सूक्ष्माणां केवलज्ञानदर्शनयथाख्यातचारित्र्याद्यावरणां कर्मणां क्षयः । तथेति समुच्चये । अपेक्षैव बन्धनहेतुत्वात्तन्तुस्तद्व्यवच्छेदः फलमस्याः समतायाः प्रचक्षते विचक्षणाः ॥ १४ ॥

विकल्पस्यन्दरूपाणां वृत्तीनामन्यजन्मनाम् । अपुनर्जावतो रोधः प्रोच्यते वृत्तिसंक्षयः ॥ १५ ॥

विकल्पेति-स्वप्नावस्य पय निस्तारगमहोयधिकल्पस्यात्मनोऽन्यजन्मनो पयनस्थानीयस्वेतरतथाविधमनःशरीरव्यसं-
योगजनितानां विकल्पस्यन्दरूपाणां वृत्तीनां । अपुनर्जायतः पुनरुत्पत्तियोग्यतापरिशरात् । रोधः परित्यागः केवलज्ञान-
व्याप्ताकाले अयोगिकेवलित्यकाले च वृत्तिसंक्षयः प्रोच्यते । तदाह-“अन्यसयोगवृत्तीनां यो निरोधस्तथा तथा । अपुन-
र्जायक्येषु स तु तत्संक्षयो मतः ॥ १ ॥” ॥ २५ ॥

केवलज्ञानसाक्षात् शैश्वरीसंपरिग्रहः । मोक्षप्राप्तिरनावाधा फलमस्य प्रकीर्तितम् ॥ २६ ॥

केवलमिति-स्पष्टः ॥ २६ ॥

वृत्तिरोधोऽपि योगश्चेन्नियते पञ्चधाऽप्ययम् । मनोवाक्यायवृत्तीनां रोधे व्यापारजेवत ॥ २७ ॥
वृत्तिरोधोऽपीति-मोक्षहेतुलक्षणो योगः पञ्चधा विभक्त इति प्रवर्तितः । वृत्तिरोधोऽपि वेद्योग उच्यते । अयमपि पञ्चधा
विद्यते । मनोवाक्यायवृत्तीनां रोधे व्यापारजेवतः । अनुभवसिद्धानां ज्ञेयानां दुरपहवत्वात्, अन्यथा व्यवसायपरिशो-

प्रसंगादिति ज्ञातः ॥ २८ ॥

प्रवृत्तिस्थिरताभ्यां हि मनोगुप्तिद्वये किल । ज्ञेवाश्चत्वार इष्यन्ते तत्रान्त्यायां तयान्तिमः ॥ २९ ॥
प्रवृत्तीति-प्रवृत्तिः प्रथमान्यासः, स्थिरता उत्कर्षकाप्राप्तिसिद्धान्या । मनोगुप्तिद्वये किल । व्यापारमत्वारो ज्ञेवा अथ्या-
त्मज्ञावनाध्यानसमतालक्षणा इष्यन्ते, व्यापारजेवावेकत्र क्रमेणोच्योः समर्थेशाद्यथोत्तरं विद्युज्जत्वात् । तथाऽन्यायां
चरमायां । तत्र मनोगुप्तौ । अन्तिमो वृत्तिसंक्षय इष्यते । इत्थं हि पञ्चापि प्रकारा निरपया पद ॥ २९ ॥

विमुक्तकल्पनाजालं समत्वे सुप्रतिष्ठितम् । आत्मारामं मनश्चेति(स्तज्ज्ञैः)मनोगुप्तिस्त्रिधोदिता॥१७॥
विमुक्तेति-विमुक्तं परित्यक्तं कल्पनाजालं संकल्पविकल्पचक्रं येन तत् । तथा समत्वे सुप्रतिष्ठितं सम्यगव्यवस्थितं ।
आत्मारामं स्वप्नावप्रतिवृत्तं मनः तज्ज्ञैस्तद्वेदिज्जिर्मनोगुप्तिस्त्रिधा त्रिभिः प्रकारैरुदिता कथिता ॥ १७ ॥

अन्यासामवतारोऽपि यथायोगं विज्ञाव्यताम् । यतः समितिगुप्तीनां प्रपञ्चो योग उत्तमः ॥ ३० ॥
अन्यासामिति-अन्यासां वाक्यायगुप्तीर्यसमित्यादीनां । अवतारोऽप्यन्तर्जावोऽपि । यथायोगं यथास्थानं । विज्ञा-
व्यतां विचार्यतां । यतो यस्मात् । समितिगुप्तीनां प्रपञ्चो यथापर्यायं विस्तारो योग उच्यते । उत्तम उत्कृष्टः । न तु
समितिगुप्तिविविन्नस्वप्नावो योगपदार्थोऽतिरिक्तः कोऽपि विद्यत इति ॥ ३० ॥

उपायत्वेऽत्र पूर्वेषामन्य एवावशिष्यते । तत्पञ्चमगुणस्थानाहुपायोऽर्वागिति स्थितिः ॥ ३१ ॥
उपायत्व इति-अत्राध्यात्मादिभेदेषु योगेषु । पूर्वेषामध्यात्मादीनां । उपायत्वे योगोपायत्वमात्रे चक्ष्ये । अन्य एव
वृत्तिरुग्र एव योगोऽवशिष्यते । तत्तस्मात्पञ्चमगुणस्थानादर्वाक् पूर्वसेवारूप उपायः तत आरभ्य तु सानुबन्धयोग-
प्रवृत्तिरेवेति स्थितिः सत्तन्त्रमर्यादा ॥ ३१ ॥

जगवद्भूचनस्थित्या योगः पञ्चविधोऽप्ययम् । सर्वोत्तमं फलं दत्ते परमानन्दमञ्जसा ॥ ३२ ॥
जगवदिति-निगदसिञ्जोऽयम् ॥ ३२ ॥ ॥ इति योगनेदद्वात्रिंशिका ॥ १७ ॥

॥ अथ योगविवेकध्यानिशिका ॥ २९ ॥

अध्यासमापीन् योगनेत्राबुपदर्श्य तदधास्तस्मान्नात्रेवप्रदर्शनेन तद्विवेकमेवाह-

इष्टां शास्त्रं च सामर्थ्यमाश्रित्य त्रिविधोऽप्ययम् । गीयते योगशास्त्रैर्निर्व्यजं यो विधीयते ॥ १ ॥

इष्टामिति-इष्टा शास्त्रं सामर्थ्यं चाश्रित्य त्रिविधोऽप्ययं योगो योगशास्त्रैर्गीयते, इष्टायोगः शास्त्रयोगः सामर्थ्ययोगो गच्छेति । यो निर्व्यजं निष्कपटं विधीयते । सम्याजस्तु योगाज्ञाप्तो गणनायामेव नावतरतीति ॥ १ ॥

चिकीर्षोः श्रुतशास्त्रस्य ज्ञानिनोऽपि प्रमाद्विनः । काष्ठाविविक्खो योग इष्टायोग उवाहृतः ॥ २ ॥

चिकीर्षोर्दिति-चिकीर्षोः तयाविद्यद्योपशमात्रवेऽपि निर्व्यजमेव कर्तुमिच्छोः । श्रुतार्थस्य श्रुतागमस्य । अर्थतेजनेन तत्त्वमिति तस्या (कृत्वा) र्भस्वस्यागमवचनत्वात् । ज्ञानिनोऽपि अयगतानुष्ठेयतत्त्वार्थस्यापि । प्रमादिनो विक्कथादिप्रमादवतः । काष्ठादिना विक्खोऽसंपूर्णः । योगैस्त्यथन्यतारिष्यापार इष्टायोग उवाहृतः प्रतिपादितः ॥ २ ॥

प्रधानस्येष्टायोगस्यै तदंगस्यापि तथात्वमिति दर्शयन्नाह-

सांगमप्येककं कर्म प्रतिपक्षे प्रमाद्विनः । नत्वेष्टायोगत इति श्रवणावत्र मज्जाति ॥ ३ ॥

सांगमिति-सांगमपि अंगसाकट्येनाविक्खमपि । एककं स्वल्पं किञ्चित् कर्म । प्रतिपक्षे यधुकादव्यापिति प्रधाने कर्म-

प्राप्त्यहते । प्रमादिनः प्रमादवतः । नत्वेन्द्रायोगत इति श्रवणादत्र इन्द्रायोगे निमज्जति निमग्नं भवति । अन्यथा हीन्द्रायोगा-
धिकारी भगवान् हरिश्चन्द्रसूरिर्गोहृष्टिसमुच्चयप्रकरणप्रारंभे मुपावादपरिहारेण सर्वत्रोचित्यारंभप्रदर्शनार्थं नत्वेन्द्रायो-
गतोऽयोगमित्यादि नाऽवदत् । वाग्नमस्कारमात्रस्याहपस्य विधिषुक्ष्मापि संजवात् । प्रतिपन्नस्वपर्यायान्तर्भूतत्वेन च
प्रकृतनमस्कारस्थापीन्द्रायोगप्रभवत्वमदुष्टमिति विज्ञावनीयम् ॥ ३ ॥

यथाशक्त्यप्रमत्तस्य तीव्रश्रद्धावबोधतः । शास्त्रयोगस्त्वखंडार्थाराधनादुपदिश्यते ॥ ४ ॥
यथाशक्तीति-यथाशक्ति स्वशक्त्यनतिक्रमेण । अप्रमत्तस्य विक्रयादिप्रमादरहितस्य । तीर्थं तत्राविधिमोहापगमात्
पटुतरो यौ श्रद्धावबोधौ जिनप्रयचनास्तिष्यतत्त्वपरिच्छेदौ । ततः अखंडमार्थाराधनात् कालाद्यनिकलवचनानुष्ठानात् ।
शास्त्रयोग उपदिश्यते ॥ ४ ॥

शास्त्रेण दर्शितापायः फलपर्यवसायिना । तदतिक्रान्तविषयः सामर्थ्याख्योऽतिशक्तिः ॥ ५ ॥
शास्त्रेणेति-फलपर्यवसायिना मोक्षपर्यन्तोपदेशेन शास्त्रेण । दर्शितः सामान्यतो ज्ञापित उपायो यस्य सामान्यतः
फलपर्यवसानत्वाद्वास्त्रस्य धारमात्रबोधनेन विशेषहेतुदिकप्रदर्शकत्वात् । अतिशक्तिः शक्तिमात्रद्वयात् । तदतिक्रान्त-
विषयः शास्त्रातिक्रान्तगोचरः । सामर्थ्याख्यो योग उच्यते ॥ ५ ॥

शास्त्रातिक्रान्तविषयत्वमस्य समर्थयन्माह-

शास्त्रादेव न बुध्यन्ते सर्वथा सिद्धिहेतवः । अन्यथा श्रवणादेव सर्वज्ञत्वं प्रसज्यते ॥ ६ ॥

शास्त्रादिति-सिद्धिहेतवः सर्वे । सर्वथा सर्वे प्रकारैः । शास्त्रादेव न भुज्यन्ते । अन्यथा शास्त्रादेव सर्वसिद्धिहेतूना-
 बोधे सर्वज्ञत्वं प्रसज्यते । अथवादेव सर्वसिद्धिहेतुज्ञाने सार्वभूयसिद्धपथायकोत्कृष्टहेतुज्ञानस्याप्यावश्यकत्वात्, तदुपल-
 भास्यस्वरूपान्तररूपधारिणस्यापि विध्वनाभावात्, सर्वसिद्धपथायज्ञानस्य सार्वभूयव्याप्यत्वाच्च । तद्विदमुक्तं-“सिद्ध्या-
 स्यपदसंप्राप्तेर्हेतुनेदा न तत्स्वतः । शास्त्रादेवाथगम्यन्ते सर्वथैवेह योगिनिः ॥ १ ॥ सर्वथा तत्परिच्छेदात्साक्षात्कारित्व-
 योगतः । तत्सर्वज्ञत्वसंसिद्धेस्त्वया सिद्धिपदासितः ॥ २ ॥ ” ॥ ६ ॥

प्रातिज्ञज्ञानगम्यस्तत्सामर्थ्याल्लोऽयमिष्यते । अरुणोदयकटपं हि प्राच्यं तत्केवलार्कतः ॥ ७ ॥
 प्रातिज्ञेति-तत्तस्मात्प्रातिज्ञज्ञानगम्योऽयं सामर्थ्याल्लो योग तथ्यते (इष्यते) । सार्वभूयहेतुः सत्त्वयं मार्गानुसारि-
 प्रकटोदयस्य विषयो न तु धार्मा, रूपकश्रेणितस्य धर्मव्यापारस्य स्वानुभवमात्रवेद्यत्वादिति जायः । ननु प्रातिज्ञमपि
 श्रुतज्ञानमेव अन्यथा पक्षज्ञानमसंगस्य च कश्च शास्त्रादिकान्तविषयत्वमस्येत्यत आह-सत्प्रातिज्ञं हि केवलार्कतः केय-
 लज्ञानज्ञानुमादिनः प्राच्यं पूर्वोक्तादीनं अरुणोदयकटपम् ॥ ७ ॥

एतदेव प्राययति-

रात्रेर्विनावपि पृथग्यथा नो वारुणोदयः । श्रुताच्च केवलज्ञानाच्चथेदमपि भाव्यताम् ॥ ८ ॥
 रात्रेरिति-यथाऽरुणोदयो रात्रेर्विनादपि पृथगू नो वाऽपृथगित्यर्थः । न पुनरत्रैकरूप्यं विवेकयितुं शक्यते, पूर्वापरत्वा-

विशेषेणोच्यन्नागसंज्ञवात् । श्रुतात् केवलज्ञानाच्च तथेदमपि प्रातिज्ञं ज्ञानं ज्ञाव्यतां, तत्काल एव तथाविधद्वयोपशम-
जाविनस्तस्य श्रुतत्वेन तत्त्वतोऽसंव्यवहार्यतया श्रुतादशेषज्व्यपर्यायाविषयत्वेन द्वायोपशमिकत्वेन च केवलज्ञानाधि-
चिन्नत्वात् केवलश्रुतपूर्वापरकोटिव्यवस्थितत्वेन तदेतुकार्यतया च ताच्यामचिन्नत्वात् ॥ ८ ॥

कृतं चरादिजिः शब्दैर्वाच्यमेतत्परैरपि । दृश्यते गमकत्वं चामुष्य व्यासोऽपि यज्जगौ ॥ ९ ॥

कृतं चरादिजिरिति-एतत् प्रकृतं प्रातिज्ञज्ञानं परैरपि पातञ्जलादिजिः शब्दैर्वाच्यमिष्यते । आदिना
तारकादिशब्दग्रहः । गमकत्वं सामर्थ्ययोगज्ञापकत्वं चामुष्य प्रातिज्ञस्य परैरिष्यते । यद्यस्माद्व्यासोऽपि जगौ ॥ ९ ॥

आगमेनानुमानेन योगा (ध्याना) न्यासरसेन च । त्रिधा प्रकटपयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥ १० ॥

आगमेनेति-आगमेन शास्त्रेण । अनुमानेन लिङ्गाङ्गिगिज्ञानरूपेण । ध्यानाच्यासस्य रसः श्रुतानुमानप्रज्ञाविलक्षण-
कृतं चराख्यो विशेषविषयस्तेन च त्रिधा प्रज्ञां प्रकटपयन् । उत्तमं सर्वोत्कृष्टं योगं लभते ॥ १० ॥

द्विधाऽयं धर्मसंन्यासयोगसंन्याससंज्ञितः । द्वायोपशमिका धर्मा योगाः कायादिकर्म तु ॥ ११ ॥

द्विधेति-द्विधा द्विप्रकारोऽयं सामर्थ्ययोगः । धर्मसंन्यासयोगसंन्याससंज्ञे जाते यस्य स तथा । संज्ञा चेह तथा संज्ञायत
इति कृत्वा तत्स्वरूपमेव गृह्यते । द्वायोपशमिकाः द्वायोपशमनिर्वृत्ताः दान्त्यादयो धर्माः । योगास्तु कायादिकर्म कायोत्सर्ग-
करणादयः कायादिव्यापाराः ॥ ११ ॥

द्वितीयापूर्वकरणे प्रथमस्तात्त्विको जवेत् । आर्योऽप्यकरणद्वयं द्वितीय इति तद्विद्वः ॥ १२ ॥

द्वितीयेति—द्वितीयापूर्वकरण इति प्रस्थितेन निबन्धनप्रथमापूर्वकरणव्यवहारे द्वितीयग्रहणं, प्रथमेऽधिकृतसामर्थ्य-
योगासिद्धेः । अपूर्वकरणस्य तु तत्रासत्तात्पूर्वग्रन्थिनेदादिफलेनाभिधानात् यथाप्राधान्यमयमुपन्यासः । चारुश्च पञ्चा-
नुपूर्व्येति समयविदः । ततो द्वितीयेऽस्मिन्सद्यविधकर्मस्थितेस्तथाविधसंख्येयसागरोपमातिरुज्ज्वलाविनि प्रथमो
धर्मसंज्ञासंज्ञितः सामर्थ्ययोगस्तात्त्विकः पारमार्थिको जवेत् । रूपकशेषेऽप्येति निगमः द्वायोपसामिकदोन्त्यादिधर्म-
निवृत्तेः । अतात्त्विकस्तु प्रमथ्याकासेऽपि जवति, प्रवृत्तिवत्त्वधर्मसंज्ञासायाः प्रमथ्याया ज्ञानयोगप्रतिपत्तिरूपस्यात् ।
अत एवास्या जवयिरक्त एवाधिकार्युक्तः । यथोक्तं—“अथ प्रमथ्याहः । आर्येदेशोत्पन्नः विशिष्टजातिबुद्ध्यान्वितः ।
क्षीणप्रायकर्ममलबुद्धिः । दुर्बलं मानुष्यं, जन्ममरणनिमित्तं, संपदसंज्ञाः, विषया दुःखहेतवः, संयोगो धियोगान्तः,
प्रतिबुद्धं मरणं, दारुणो विपाकः, इत्ययमसंसारनैर्गुण्यस्तत एव तद्विरक्तः, प्रतनुकपायोऽदृश्यहास्यादिः, कृतज्ञो, विनीतः,
प्रागपि राजमात्यपौरजनबहुमतोऽधोहकारी, कस्यापि गङ्गा, आर्द्रः समुपसंपन्नश्चेति” । न ह्यनीदृशो ज्ञानयोगभाराधयति,
न चेदृशो नाराधयतीति ज्ञावनीयं । सर्वज्ञवचनमागमस्तत्रायमनिरूपितार्थ इति । आर्योऽप्यकरणस्य केवलाजोगेनाविन्ध्य-
धीर्यतया जयोपग्राहिकमार्गं तथा व्यवस्थाप्य तद्विषयवस्थापकं तत ऊर्ध्वं द्वितीयो योगसंज्ञास-

१ द्वितीयापूर्वकरणश्रीनधर्मसंज्ञास ।

संज्ञित इति तच्चिदोऽजिदधति शैलेश्यवस्थायां कायादियोगानां सन्न्यासेनायोगाख्यस्य सर्वसन्न्यासलक्षणस्य सर्वोत्तमस्य योगस्य प्राप्तेरिति ॥ ११ ॥

तात्त्विकोऽतात्त्विकश्चेति सामान्येन द्विधाप्ययम् । तात्त्विको वास्तवोऽन्यस्तु तदाज्ञासः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥ तात्त्विक इति—सामान्येन विशेषज्ञेदानुपग्रहेण तात्त्विकोऽतात्त्विकश्चेति विधाप्ययं योग इष्यते । तात्त्विको वास्तवः केनापि नयेन मोक्षयोजनफल इत्यर्थः । अन्योऽतात्त्विकस्तु तदाज्ञास उक्तलक्षणविरहितोऽपि योगोचितवेषादिना योगवदाज्ञासमानः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

अपुनर्बन्धकस्यायं व्यवहारेण तात्त्विकः । अध्यात्मज्ञावनारूपो निश्चयेनोत्तरस्य तु ॥ १४ ॥ अपुनर्बन्धकस्येति—अपुनर्बन्धकस्य उपलक्षणात्सम्यग्दृष्टेश्च । अयं योगो व्यवहारेण । कारणस्यापि कार्योपचाररूपेण तात्त्विकोऽध्यात्मरूपो ज्ञावनारूपश्च । निश्चयेन निश्चयनयेनोपचारपरिहाररूपेणोत्तरस्य तु चारित्रिण एव ॥ १४ ॥

सकृदावर्तनादीनामतात्त्विक उदाहृतः । प्रत्यपायफलप्रायस्तथावेषादिमात्रतः ॥ १५ ॥ सकृदिति—सकृदेकवारमावर्तन्त उत्कृष्टस्थितिं वधन्तीति सकृदावर्तनाः । आदिशब्दाद्विरावर्तनादिग्रहः । तेषामतात्त्विको व्यवहारतः । निश्चयतश्चातत्त्वरूपोऽशुष्कपरिणामत्वादुदाहृतः अध्यात्मज्ञावनारूपो योगः । प्रत्यपायोऽनर्थः फलप्रायो बाहुल्येन यस्य स तथा । तथा तत्प्रकारज्ञावमाराध्यात्मज्ञावनानुक्तयोग्यो गियोगं यदेषादिमात्रं नेपथ्येष्वेष्टाज्ञाषाद-
क्षणं श्रद्धानशून्यं वस्तु तस्मात् । तत्र हि वेषादिमात्रमेव स्यात्, न पुनस्तेषां काचिद्ब्रह्मलुतेति ॥ १५ ॥

शुद्धसंपेक्षा यथायोगं चारित्रवत एव च । हन्त ध्यानादिको योगस्तात्त्विकः प्रविजृजते ॥ १६ ॥

शुद्धपेक्ष इति-यथायोगं यथास्थानं । शुद्धयपेक्ष उच्यते । शुद्धिमेव प्रवर्तमानचारित्रवत एव च हन्त तात्त्विकः
पारमार्थिकस्वरूपो ध्यानादिको योगः प्रविजृजते प्रोक्ष्यति ॥ १६ ॥

अपायान्नावावाच्यां सानुबन्धोऽपरश्च सः । निरुपक्रमकर्मवापायो योगस्य बाधकम् ॥ १७ ॥

अपायेति-अपायस्य जावाजायाच्या सदृजायासदृजावाच्यां सानुबन्धोऽपरो निरुबन्धश्च स योगः । अपायरहितः
सानुबन्धः, तत्सहितश्च निरुपन्ध इति । योगस्य बाधकं निरुपक्रमं विशिष्टानुष्ठानचेष्टयाप्यनुष्ठेयमनाइय स्वधिपाक-
सामर्थ्यं वा कर्मैव चारित्रमोदनीयाख्यमपायः ॥ १७ ॥

बहुजन्मान्तरकरः सापायस्यैव साश्रवः । अनाश्रवस्त्वेकजन्मा तत्त्वाङ्गव्यवहारतः ॥ १८ ॥

बहुति-बहुजन्मान्तरकरो देवमनुष्याद्यनेकजन्मविशेषहेतुर्निरुपक्रमकर्मस्योऽवश्ययेदनीयत्वात् । सापायस्यैवापायवत
एव साश्रवो योगः । एकमेव धर्तमान जन्म यत्र स त्वनाश्रवः । ननु कथमेतदयोगिकेवद्विगुणस्यानादर्वीकं सर्वसंवरा-
न्नाधेनानाश्रवत्वासंज्ञयादित्यत आह-तत्त्वार्गं निश्चयप्राप्तो यो व्यवहारस्ततः । तेन सांपरायिककर्मबन्धद्वन्द्वस्यैवाश्र-
वस्यान्युपगमासदभाव इत्यत्राप्यप्रायेऽपि नानाश्रवयोगद्वितिरिति ज्ञातः । तदुक्तं-“ आश्रवो बन्धहेतुत्वाद्बन्ध एवेह
यन्मतः । स सांपरायिको मुख्यस्तदेवोर्ध्वोऽस्य सगतः ॥ १ ॥ एवं धर्ममेव हस्य संपरायविशेषो गतः । इत्यत्राश्रवज्ञायेऽपि

स तथानाश्रवो मतः ॥ १ ॥ निश्चयेनात्र शब्दार्थः सर्वत्र व्यवहारतः । निश्चयव्यवहारौ यद्वावप्यन्निमतार्थदौ ॥ ३ ॥ ”
निश्चयेनेत्युपलक्षणे तृतीया । ततो निश्चयेनोपलक्षितात्तत्प्रापकव्यवहारत इत्यन्वयः ” ॥ १८ ॥

इत्थं साश्रवानाश्रवत्वान्यां योगैर्विध्यमुक्त्वा शास्त्रसोपेक्ष्वाधिकारिकत्वतद्विपर्ययाभ्यां तद्वैविध्यान्निधानान्निप्रायवानाह-
शास्त्रेणाधीयते चायं नासिद्धेर्गोत्रयोगिनाम् । सिद्धेर्निष्पन्नयोगस्य नोद्देशः पश्यकस्य यत् ॥ १९ ॥

शास्त्रेणेति-अयं च योगो गोत्रयोगिनां गोत्रमात्रेण योगिनामसिद्धेर्मलिनान्तरात्मतया योगसाध्यफलान्नावाह्यास्त्रेण योगतंत्रेण नाधीयते । तथा सिद्धेः सामर्थ्ययोगत एव कार्यनिष्पत्तेः निष्पन्नयोगस्यासंगानुष्ठानप्रवाहप्रदर्शनेन सिद्धयोगस्यायं शास्त्रेण नाधीयते । यद्यस्मात् पश्यकस्य स्वत एव विदितवेद्यस्य । उद्दिश्यत इत्युद्देशः सदसत्कर्तव्याकर्तव्यादेशो नास्ति । यतोऽजिहितमाचारे-“उद्देशो पासगस्त नत्थि ति” ॥ १९ ॥

कुलप्रवृत्तचक्राणां शास्त्रात्तत्तदुपक्रिया । योगाचार्यैर्विनिर्दिष्टं तद्वक्ष्येणमिदं पुनः ॥ २० ॥

कुलेति-कुलयोगिनां प्रवृत्तचक्रयोगिनां च शास्त्राद्योगतंत्रात् सा विचित्रत्वेन प्रसिद्धा उपक्रिया योगसिद्धिरूपा भवति । तदुक्तं योगदृष्टिसमुच्चये-“कुलप्रवृत्तचक्रा ये त एवास्याधिकारिणः । योगिनो न तु सर्वेऽपि तथासिद्ध्यादिज्जा-
वतः ॥ १ ॥” तेषां कुलप्रवृत्तचक्रयोगिनां लक्षणं पुनरिदं वक्ष्यमाणं योगाचार्यैः योगप्रतिपादकैः सूत्रिभिर्विनिर्दिष्टम् ॥ २० ॥

ये योगिनां कुले जातास्तस्मैर्मानुगताश्च ये । कुलयोगिन उच्यन्ते गोत्रवन्तोऽपि नापरे ॥ २१ ॥

य इति-ये योगिना श्रुते जाता लब्धजन्मानः तन्मनुगताश्च योगिधर्मानुसरणवन्तश्च । ये प्रकृत्याऽन्येऽपि कुल-
योगिन उच्यन्ते द्रव्यतो जावतश्च गोत्रवन्तोऽपि सामान्येन कर्मजमिजव्या अपि नापरे कुलयोगिन इति ॥ २१ ॥

सर्वत्राहुर्विणश्चेते गुरुदेवद्विजप्रियाः । दयालवो विनीताश्च बोधवन्तो जितेन्द्रियाः ॥ २२ ॥

सर्वत्रेति-एते च तथाविद्याग्रहाज्ञावेन सर्वत्राहुर्विणः । तथा धर्मप्रज्ञायाद्यथास्वाचार गुर्वोदिप्रियाः । तथा प्रकृत्या
क्रिष्टपापानायेन दयालवः । विनीताश्च । कुराखानुबन्धिजव्यतया बोधवन्तो मन्त्रिजेदेन जितेन्द्रियाश्चारिज्ज्ञायेन ॥ २२ ॥

प्रवृत्तचक्रास्तु पुनर्यमच्छयसमाश्रयाः । शेषछयार्थिनोऽत्यन्तं शुश्रूषाविगुणान्विताः ॥ २३ ॥

प्रवृत्तचक्रास्त्यति-प्रवृत्तचक्रास्तु पुनः यमच्छयस्य दृष्टायमप्रवृत्तियमलक्षणस्य समाश्रया आधारीचक्राः । शेषछया-
र्थिनः स्मिरयमसिद्धियमव्यर्थिनः । अत्यन्तं सज्जपायप्रवृत्त्या । शुश्रूषादयो गुणाः शुश्रूषाश्रवणप्रहरणधारणविकानोदायो-
हलदशाक्षैरन्विता युक्ताः ॥ २३ ॥

आयावश्चकयोगास्त्या तदन्यच्छयक्षात्रिनः । एतेऽधिकारिणो योगप्रयोगस्येति तद्विदः ॥ २४ ॥

आयेति-आयावश्चकयोगस्य योगावश्चकयोगस्य आस्त्या प्राप्त्या हेतुचक्रतया । तदन्यच्छयक्षात्रिनः क्रियावंचकफलाव-
श्चकयोगज्ञात्रवन्तस्तदवगम्यजव्यतया तत्त्वसंज्ञेयां तद्भाजयत्वात् । एतेऽधिकारिणो योगप्रयोगस्याधिकृतयोगव्यापारस्ये-
त्येवं तद्विदो योगविदोऽभिदधति ॥ २४ ॥

यमाश्चतुर्विधा इह्याप्रवृत्तिस्थैर्यसिद्ध्यः । योगक्रियाफलाख्यं च स्मर्यतेऽवश्चकत्रयम् ॥ १५ ॥

यमा इति-यमाश्चतुर्विधा इहायमाः प्रवृत्तिमाः स्थिरयमाः सिद्धियमाश्च । अवश्चकत्रयं च योगक्रियाफलाख्यं श्रूयते योगवच्चकः क्रियावच्चकः फलावच्चकश्चेति ॥ १५ ॥

इहायमो यमेष्विहा युता तद्वत्कथामुदा । स प्रवृत्तियमो यत्तत्पालनं शमसंयुतम् ॥ १६ ॥

इहेति-तद्वतां यमवतां कथातो या मुत् प्रीतिस्तया युता सहिता यमेष्विहा इहायम उच्यते । यत्तेषां यमानां पालनं शमसंयुतमुपशमान्वितं स प्रवृत्तियमः । तत्पालनं चात्राविकलमभिप्रेतं, तेन न कादादिविकलतत्पालनरूपे इहायमे-
ऽतिव्याप्तिः । न च सोऽपि प्रवृत्तियम एव केवलं तथाविधसाधुचेष्टया प्रधान इहायम एव तात्त्विकपक्षपातस्यापि
द्रव्यक्रियातिशायित्वात् । तदुक्तं-“तात्त्विकः पक्षपातश्च भावशून्या च या क्रिया । अनयोरन्तरं ज्ञेयं ज्ञानुखद्योतयो-
रिव ॥ १ ॥ ” संविग्रपाक्षिकस्य प्रवृत्तचक्रत्वानुरोधे तु प्रवृत्तियम एवायं तस्य शास्त्रयोगानियतत्वादिति नयप्रेदेन
भावनीयम् ॥ १६ ॥

सत्कृत्योपशमोत्कर्षादितिचारादिचिन्तया । रहिता यमसेवा तु तृतीयो यम उच्यते ॥ १७ ॥

सदिति-सतो विशिष्टस्य कृत्योपशमस्योत्कर्षादुक्तेकादितिचारादीनां चिन्तया रहिता तदभावावस्थैव विनिश्चयात् । यम-
सेवा तु तृतीयो यमः स्थिरयम उच्यते ॥ १७ ॥

परार्थसाधिका त्वेषा सिद्धिः शुक्रान्तरारामनः । अचिन्त्यशक्तियोगेन चतुर्यो यम उच्यते ॥ ३७ ॥
परार्थेति-परार्थसाधिका स्वसन्निधौ परस्य वैरत्यागादिकारिणी तु एषा यमसेवा सिद्धिः । शुक्रः क्षीणमस्तया निर्म-
लोऽन्तरात्मा यस्य । अचिन्त्याया अनिर्घषनीयायाः शक्तेः स्ववीर्योद्धासक्याया योगेन चतुर्यो यम उच्यते ॥ ३७ ॥

सद्भिः कल्याणसंपन्नैर्वर्शनादपि पावनैः । तथादर्शनतो योग आद्यावच्चक उच्यते ॥ ३८ ॥
सद्भिरिति-सद्भिर्गुरुभ्यः । कल्याणसंपन्नैर्विशिष्टपुण्यवद्भिः । दर्शनादप्यबलोकनादपि पावनैः पवित्रैः । तथा तेन प्रका-
रेण गुणवचयेत्यर्थः । दर्शनतो योगः सवन्ध आद्यावच्चकः सयोगायच्चक इष्यते ॥ ३८ ॥

तेषामेव प्रणामादिक्रियानियम इत्यस्मिन् । क्रियावच्चकयोगः स्यान्महापापक्षयोदयः ॥ ३९ ॥
तेषामेवेति-तेषामेव सतामेव प्रणामादिक्रियानियम इत्यस्य क्रियावच्चकयोगः स्यात् । महापापक्षयस्य नीचैर्गोत्रकर्मद-
यस्योदय उत्पत्तिर्यस्मात् स तथा ॥ ३९ ॥

फलावच्चकयोगस्तु सन्नय एव नियोगतः । सानुबन्धफलावासिर्धर्मसिद्धौ सतां मता ॥ ३१ ॥
फलेति-फलायच्चकयोगस्तु सन्नय एवानन्तरोदितेभ्यो नियोगतोऽध्वर्यवावेन सानुबन्धस्योचरोषरवृत्तिमतः फलस्या
धाप्तिः तथा सद्रूपदेशादिना धर्मसिद्धौ विषये सतां मता ॥ ३१ ॥

इत्थ योगविवेकस्य विज्ञानास्त्रीनकल्मषः । यतमाना यथाशक्ति परमानन्दमश्नुते ॥ ३२ ॥
इत्थमिति-स्पष्टः ॥ ३२ ॥ ॥ इति योगविवेकछात्रशिक्षा ॥

॥ अथ योगावतारद्वात्रिंशिका ॥ २० ॥

अनन्तरोक्तो योगविवेकः स्वात्तिमतयोगचेदे परोक्तयोगानामवतारे सति व्यवतिष्ठत इत्यतोऽयं निरूप्यते—
संप्रज्ञातोऽपरश्चेति द्विधाऽन्यैरयमिष्यते । सम्यक् प्रज्ञायते येन संप्रज्ञातः स उच्यते ॥ १ ॥
संप्रज्ञात इति—संप्रज्ञातोऽपरोऽसंप्रज्ञातश्चेति अन्यैः पातञ्जलैरयं योगो विधेयते । सम्यक् संशयविपर्ययानध्यवसायर-
हितत्वेन प्रज्ञायते प्रकर्षेण ज्ञायते ज्ञाव्यस्य स्वरूपं येन स संप्रज्ञात उच्यते ॥ १ ॥

वितर्केण विचारेणानन्देनास्मितयान्वितः । ज्ञाव्यस्य ज्ञावनाभेदात्संप्रज्ञातश्चतुर्विधः ॥ २ ॥
वितर्केणेति—वितर्केण विचारेणानन्देनास्मितयाऽन्वितः क्रमेण युक्तः । ज्ञाव्यस्य ज्ञावनाया विषयान्तरपरिहारेण
चेतसि पुनः पुनर्निवेशनलक्षणाया भेदात् । संप्रज्ञातश्चतुर्विधोऽभवति । तदुक्तं—“वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमा-
त्संप्रज्ञात इति (१-१७)” ॥ २ ॥

पूर्वापरानुसन्धानाहबदोद्वेखाच्च ज्ञावना । महाभूतेन्द्रियार्थेषु सविकल्पोऽन्यथापरः ॥ ३ ॥
पूर्वेति—पूर्वापरयोरर्थयोरनुसंधानाहबदोद्वेखाहबदार्थोपरागाच्च यदा ज्ञावना प्रवर्तते महाभूतेन्द्रियलक्षणेष्वर्थेषु
स्थूलाविषयेषु तदा सवितर्कः समाधिः । अन्यथाऽस्मिन्नेवालंबने पूर्वापरानुसंधानशब्दाद्योद्वेखशून्यत्वेन ज्ञावनायामपरो
निर्वितर्कः ॥ ३ ॥

तन्मात्रान्तःकरणयोः सूक्ष्मयोजनाविना पुनः । विक्लासधर्मावच्छेदात् सविचारोऽन्यथापरः ॥ ४ ॥

तन्मात्रेति-सन्मात्रान्तःकरणयोः सूक्ष्मयोजनाविच्छेदादेशकासधर्मावच्छेदेन जावना पुनः सविचारः समाधिः । अन्यथा तस्मिन्नेवावच्छेदे देशकासधर्मावच्छेदं विना धर्ममात्रायाज्ञासिद्धेन जावनायामपरो निर्विचारः ॥ ४ ॥

यदा रजस्तमोर्लेशानुविजृम्भं प्राव्यते मनः । तदा जाव्यमुल्लोदिकाच्चिच्छकैर्गुणजावतः ॥ ५ ॥

यदेति-यदा रजस्तमोर्लेशेनानुविजृम्भं मनोऽन्तःकरणतत्त्वं जाव्यते तदा जाव्यस्य जावनायियस्य सुखस्य सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्योदिकादाधिकाच्चिच्छकैर्गुणजावतोऽनुद्वेकात् ॥ ५ ॥

सानन्दोऽत्रैव नास्सन्ते विवेहा वरुवृत्तयः । देहाहङ्कारविगमात् प्रधानमुमदर्शिनः ॥ ६ ॥

सानन्द इति-सानन्दः समाधिर्नयत्युच्छेद्युतः । अत्रैव समाधौ वरुवृत्तयो विवेहा प्राप्सन्ते । देहाहङ्कारविगमाद्विर्विपायेननिवृत्तेः । प्रधानमुपदर्शिनः प्रधानपुरुषतत्त्वाविज्ञायकाः ॥ ६ ॥

सर्वं रजस्तमोर्लेशानाक्रान्तं यत्र जाव्यते । स सास्मितोऽत्र चिच्छक्तिसत्त्वयोर्मुख्यगौणता ॥ ७ ॥

सत्त्वमिति-यत्र रजस्तमोर्लेशेनानाक्रान्तं सत्त्वं जाव्यते, स सास्मितः समाधिः । अत्र चिच्छक्तिसत्त्वयोर्मुख्यगौणता । जाव्यस्य शुद्धसत्त्वस्य न्यञ्जायाच्चित्तिशक्तेरुद्वेकात् सत्त्वमात्रावच्छेदप्राप्ताच्च सास्मित्योपपत्तिः । न चाहङ्कारास्मित-

योरेन्दः शंकनीयः, यतो यत्रान्तःकरणमहमित्युल्लेखेन विषयं वेदयते सोऽहंकारः, यत्रान्तर्मुखतया प्रतिबोमपरिणामेन प्रकृतिद्वीने चेतसि सत्तामात्रमेव जाति साऽस्मितीति ॥ ७ ॥

अत्रैव कृततोषा ये परमात्मानवेक्षिणः । चित्ते गते ते प्रकृतिलया हि प्रकृतौ क्षयम् ॥ ८ ॥

अत्रैवेति-अत्रैव सास्मितसमाधौवेव ये कृततोषाः परमात्मानवेक्षिणः परमपुरुषादर्शिनः, ते हि चित्ते प्रकृतौ क्षयं गते सति प्रकृतिलया उच्यन्ते ॥ ८ ॥

गृहीतृग्रहणग्राह्यसमापत्तित्रयं क्लृप्त । अत्र सास्मितसानन्दनिर्विचारान्तविश्रमम् ॥ ९ ॥

गृहीत्रिति-सास्मितसमाधिपर्यन्ते परं पुरुषं ज्ञात्वा जावनायां विवेकख्यातौ गृहीतृसमापत्तिः । सानन्दसमाधिपर्यन्ते ग्रहणसमापत्तिः । निर्विचारसमाधिपर्यन्ते च ग्राह्यसमापत्तिर्विश्रान्तेत्येतदर्थः ॥ ९ ॥

मणेरित्राजिजातस्य क्षीणवृत्तेरसंशयम् । तात्स्थ्यात्तदञ्जनत्वाच्च समापत्तिः प्रकीर्तिता ॥ १० ॥

मणेरिवेति-मणेरिव स्फटिकादिरत्नस्यैवाजिजातस्य जात्यस्य क्षीणवृत्तेः क्षीणमलस्य । असंशयं निश्चितं । तात्स्थ्यात्तत्रैकाग्रत्वात्तदञ्जनत्वाच्च तन्मयत्वात् । न्यग्रज्ज्ञे चित्ते विषयस्य भाव्यमानस्यैकत्वोत्कर्षात् समापत्तिः प्रकीर्तिता । तदुक्तं- “क्षीणवृत्तेरजिजातस्येव मणेर्यद्गृहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थितदञ्जनतासमापत्तिः” (१-४१) । यथा हि निर्मलस्फटिकमणेस्तद्गुणाश्रयवशात्तद्गुणतापत्तिरेवं निर्मलचित्तसत्त्वस्य तत्तद्भावनीयवस्तूपरागात्तद्गुणतापत्तिः । यद्यपि गृहीतृग्रहणग्राह्येत्युक्तं

तथापि क्रमिकाक्रमयेन व्यत्ययो बोध्यः । यतः प्रथम प्राधानिष्ठः समाधिः, ततोऽस्मितोपरागेष्ट गृही-
तुनिष्ठः, केवलस्य पुरुषस्य गृहीतुर्भाव्यत्वासंप्रवादिषि बोध्यम् ॥ १० ॥

संकीर्णं सा च शब्दार्थज्ञानैरपि विकटपतः । सवितर्का परैर्जैर्देवतीष्टं चतुर्विधा ॥ ११ ॥

संकीर्णैति—सा च समापत्तिः शब्दार्थज्ञानैर्विकल्पतोऽपि संकीर्णा सधितर्का । यदाह—“ (तत्र) शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकी-
र्णा सधितर्का (१-४२) ” । तत्र ओत्रेन्द्रियप्राज्ञः स्फोटस्फो वा शब्दः, अर्थो जात्यादिज्ञानं, सत्त्वप्रधाना बुद्धिबृत्तिर्विकल्पः
शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्योऽर्थः, एतैः संकीर्णा यत्रैते शब्दादयः परस्पराध्यासेन प्रविभासन्ते—‘ गौरिति शब्दो गौरि-
त्यर्थो गौरिति ज्ञानं ’ इत्याकारेण । इष्टं परैर्जैर्देवतुर्विधेयं नवति । तथाहि—“महास्मृतिपरिशुद्धौ स्वकपयूयन्ये धार्म्य-
मात्रनिर्जासा निर्वितर्का ” (१-४३) । यदाह—“ एकस्वदण्डविपरीता निर्वितर्कैति ” । यथा च सूत्रजृत्तादिविवक्षा
सधितर्का तथा सूक्ष्मतन्मात्रेन्द्रियादिकमर्थं शब्दार्थविकल्पसंघितत्वेन देशकालधर्मोपपत्तेन च गृह्यती सविचारा प्रप्यते,
धर्मिमात्रतया च गृह्यन्ती निर्विचारेति । यत उक्तं—“पतयेय सविचारा निर्विचारा च सूत्रविषया व्याख्याता” (१-४४) ।
सूत्रविषयस्य चाखिगपर्यवसानं (१-४५) न क्वचिद्विशते, न वा क्वचिद्विगति गमयतीत्यखिगं प्रधानं तत्पर्यन्तमित्यर्थः ।
गुणानां हि परिणामे चत्वारि पक्षणि—विशिष्टखिगमयिनिष्टखिग खिगमात्रमखिग चेति । विशिष्टखिगं ज्ञानानि, अविशि-
ष्टखिगं तन्मात्रेन्द्रियाणि, खिगमात्रं बुद्धिः, अखिगं च प्रधानमिति । एतच्च समापत्तयः संप्रज्ञातरूपा एव । यदाह—“ ता
एव सर्वाजः समाधिरिति ” (१-४६) सह बीजेनाल्लभनेन यतैत इति सर्वाजः संप्रज्ञात इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इतरासां समापत्तीनां निर्विचारफलत्वान्निर्विचारायाः फलमाह—

अध्यात्मं निर्विचारत्ववैशारथ्ये प्रसीदति । कृतंजरा ततः प्रज्ञा श्रुतानुमितितोऽधिका ॥ १२ ॥

अध्यात्ममिति—निर्विचारत्वस्य चरमसमापत्तिदक्षणस्य वैशारथ्ये प्रकृष्टान्यासवशेन नैर्मदयेऽध्यात्मं शुद्धसत्त्वं प्रसीदति
क्लेशवासनारहितस्थितिप्रवाहयोग्यं जवति । यदुक्तं—“ निर्विचारत्ववैशारथ्येऽध्यात्मप्रसादः ” (१-४७) ततोऽध्यात्मप्रसादात्
कृतंजरा प्रज्ञा जवति । कृतं सत्यमेव विजृम्भितं, न कदाचिदपि विपर्ययेणाग्राह्यते या सा कृतंजरा । तदुक्तं—“ कृतंजरा तत्र
प्रज्ञा ” (१-४८) । सा च श्रुतानुमितित आगमानुमानान्यां सामान्यविषयान्यां विशेषविषयत्वेनाधिका । यदाह—
“ श्रुतानुमानप्रज्ञान्यामन्यविषया विगोपार्थत्वादिति ” (१-४९) ॥ १२ ॥

तज्ज्ञानमा तत्त्वसंस्कारः संस्कारानन्तरवाधकः । असंप्रज्ञातनामा स्यात् समाधिस्तन्निरोधतः ॥ १३ ॥

तज्ज्ञानमेति—तत कृतंजराप्रज्ञाया जन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथा । तत्त्वसंस्कारः परमार्थविषयः संस्कारः । संस्कारानन्तरस्य
स्वेतरस्य व्युद्धानजस्य समाधिजस्य वा संस्कारस्य वाधकस्तन्निष्ठकार्यकराणशक्तिजंगकृदिति यावत् । तदुक्तं—“ तज्ज्ञाः
संस्कारः संस्कारप्रतिबन्धी ” (१-५०) तज्ज्ञाः संस्कारोऽन्यसं । तस्य निरोधतः सर्वासां चित्तवृत्तीनां स्वकारणे प्रविद-
यात् । संस्कारमात्रोदितवृत्तिदृष्टिदृष्टोऽसंप्रज्ञातनामा ममाधिः स्यात् । तदुक्तं—“ तस्यापि निरोधे सर्वे (वृत्ति) निरोधी
नि (धाम्नि) व्रीजः समाधिरिति ” (१-५१) ॥ १३ ॥

विरामप्रत्ययाच्यासाठी नेति निरन्तरात् । ततः संस्कारशेषाच्च कैवस्यमुपतिष्ठते ॥ १४ ॥

विरामेति—विरामो वितर्कादिचिन्तात्यागः स एव प्रत्ययो विरामप्रत्ययस्तस्यान्यासः पौनपुन्येन चेतसि निवेष्टनं ततः ।
नेति नेति निरन्तरादन्तररहितास्संस्कारशेषेषादुत्पन्ना ततोऽसंप्रज्ञातसमाधेः । यत उक्तं—“विरामप्रत्ययान्यासपूर्वः संस्कारशेषादन्य इति” (१-१० पौऽन्यः) । कैवस्यमात्मनः स्वप्रतिष्ठस्वखण्डमुपसिष्ठत आविर्भवति ॥ १४ ॥

तदेवमुक्तौ परात्मिनो सजेदौ सोत्पत्तिकमौ च संप्रज्ञातार्संप्रज्ञातास्यौ योगजेदौ, अमानयोर्यथासंज्ञधनवतारमाह—
संप्रज्ञातोऽचतरति ध्यानजेदेवैऽत्र तत्त्वतः । तान्विकी च समापत्तिर्नात्मनो जाव्यतां विना ॥ १५ ॥

संप्रज्ञात इति—अत्र संप्रज्ञातसंप्रज्ञातयोर्योगजेदयोर्मध्ये संप्रज्ञातस्तत्त्वतो ध्यानजेदेऽचतरति, स्थिराध्ययसानरूपत्वात्, अध्यातमादिकमारन्य ध्यानपर्यन्तं यथाप्रकर्षं संप्रज्ञातो विभ्राम्यतीत्यर्थः । यदाह योगविन्दुकृत्—“समाधिरप एवान्यैः संप्रज्ञातोऽभिधीयते । सम्यक्प्रकर्षरूपेण वृत्त्यर्थज्ञानतत्त्वता ॥ १ ॥ इति” । एष एवाध्यात्मादियोगः सात्त्विकी 'निरुपचरिता' च समापत्तिरात्मनो जाव्यतां प्रायनाधिष्यतां विना न घटते शुद्धस्याजाव्यत्वे विशिष्टस्यापि तत्त्वायोगात् विद्ये-
पक्षसंन्यधं विना वैशिष्ट्यस्यापि दुर्बलत्वाच्चेति । तथा च गृहीतुसमापत्तिर्यादृमात्रमेवेति ज्ञायः ॥ १५ ॥

परमात्मसमापत्तिर्जीवात्मनि हि युज्यते । अजेदेन तथाध्यानादन्तरङ्गस्वशक्तिः ॥ १६ ॥

परमात्मेति—जीवात्मनि हि परमात्मसमापत्तिस्तथापरिणामखण्डाणां युज्यते । अजेदेन तथा परमात्मत्वेन ध्यानाब्जीवा-

त्मनोऽन्तरंगाया उपादानचूलायाः स्वशक्तिः तथापरिणमना (दा) त्मशक्तेः शक्त्या सत एव व्यक्ता (तस्या) परिणमनस्य तथा सामग्रीतः संन्रवादिति ज्ञावः ॥ १६ ॥

जीवात्मनि परमात्मनः सत्त्वोपपत्त्यर्थमात्मत्रयं सन्निहितमुपदर्शयति—

बाह्यात्मा चान्तरात्मा च परमात्मेति च त्रयः । कायाधिष्ठायकध्येयाः प्रसिद्धा योगवाङ्मये ॥ १७ ॥

बाह्यात्मा चेति—कायः स्वात्मधिया प्रतीयमानोऽहं स्थूलोऽहं कृश इत्याद्युद्वेलेनाधिष्ठायकः कायचेष्टाजनकप्रयत्नवान् ध्येयश्च ध्यानज्ञान्य एते त्रयो बाह्यात्मा चान्तरात्मा च परमात्मा चेति योगवाङ्मये योगशास्त्रे प्रसिद्धाः । एतेषां च स्वेतरचेदप्रतियोगित्वध्यातृत्वध्येयत्वैर्ध्यानोपयोगस्तात्त्विककातात्त्विकैकत्वपरिणामतश्च सन्निधानमतात्त्विकपरिणामनिवृत्तौ तात्त्विकपरिणामोपलब्धश्च समापत्तिरिति ध्येयम् ॥ १७ ॥

अन्ये मिथ्यात्वसम्यक्त्वकेवलज्ञानज्ञानिनः । मिश्रे च क्षीणमोहे च विश्रान्तास्ते त्वयोगिनि ॥ १८ ॥

अन्य इति—अन्ये पुनराहुः—मिथ्यात्वसम्यक्त्वकेवलज्ञानज्ञानिनो बाह्यात्मान्तरात्मपरमात्मानः । ते तु मिश्रे च क्षीणमोहे चायोगिनि च गुणस्थाने क्रमेण विश्रान्ताः । तत्र च बाह्यात्मतादशायामन्तरात्मपरमात्मनोः शक्तिस्तदेकप्रव्यत्वात्, अन्तरात्मदशायां च परमात्मनः शक्तिः बाह्यात्मनस्तु चूतपूर्वनयेन योगः, परमात्मतादशायां च बाह्यात्मान्तरात्मनोर्द्वयोरपि चूतपूर्वनयेनैव योग इति वदन्ति । तत्त्वमत्रत्यमध्यात्ममतपरीक्षायां व्यवस्थापितमस्मान्निः ॥ १८ ॥

विषयस्य समापत्तिरुपत्तिर्चाविसंज्ञिनः । आत्मनस्तु समापत्तिर्जावो द्रव्यस्य तात्त्विकः ॥ १९ ॥
 विषयस्येति-विषयस्यात्मातिरिक्तस्य चाप्यस्य समापत्तिर्चाविसंज्ञिनो जावाभिधानस्योत्पत्तिरुच्यते । धवन्ति हि नय-
 ददाः-“अभ्युपयुक्तो माणवकोऽप्यग्निरेवेति” । शब्दार्थप्रत्ययानां तुल्याभिधानत्वात्तत्त्वज्ञानयोः कश्चनैकवृत्त्यारुढतया
 एकत्वपरिणामः सन्नयति, येतनत्वाच्चेतनत्वयोर्विरोधादिति जावः । आत्मनस्तु समापत्तिर्द्रव्यस्य परमात्मद्रव्यस्य तात्त्विकः
 सहजशुक्लो जावः परिणामः ॥ १९ ॥

अत एव च योऽर्हन्तं स्वद्रव्यगुणपर्ययैः । वेदात्मानं स एव स्वं वेदेत्युक्तं महर्षिर्निजः ॥ २० ॥
 अत एव चेति-यत एव दक्षतया परमात्मैव जीवात्मा, अत एव च योऽर्हन्तं तीर्थकरं स्वद्रव्यगुणपर्ययैर्निजशुक्ला-
 त्मकेपलज्ञानस्वप्नावपरिणमनलक्ष्यैर्बेद जानाति, स एव स्वमात्मानं वेद तत्त्वतो जानाति, तथाज्ञानस्य तद्वाच्यानद्वारा
 तथासमापत्तिजनकत्वादिति महर्षिर्निरुक्तं । यतः पठ्यते-“जो आपणइ अरहंते वपणगुणसपञ्चयसेहिं । सो आपणइ
 अप्पाणं मोहो ललु जाइ तस्स डयं ॥ १ ॥” न चैतज्जायाकर्तुर्विगंवरयेन महर्षित्वान्निधान न निरयद्यमिति मूढधिया
 र्शकनीयं, सत्यार्थकथनगुणेन व्यासादीनामपि हरिजगन्नाथैस्तथाभिधानादिति द्रष्टव्यम् ॥ २० ॥

असंप्रज्ञातनामा तु संमतो वृत्तिसंक्षयः । सर्वतोऽस्मादकरणनियमः पापगोचरः ॥ २१ ॥
 असंप्रज्ञातेति-असंप्रज्ञातनामा तु समाधिः वृत्तिसंक्षयः संमतः, सयोग्ययोगिकेयवित्यकाळे मनोविकल्पपरित्यक्द्रव्य-

सिद्ध्येण तदुपगमात् । तदुक्तं—“असंप्रज्ञात एषोऽपि समाधिगीयतेऽपरैः । निरुद्धाशेषवृत्त्यादितत्स्वरूपानुवेधतः ॥१॥” इति । ‘धर्ममेधः’ इत्यप्यस्यैव नाम यावत्तत्त्वज्ञावनेन फलमस्मिन्सोः सर्वथा विवेकख्यातौ धर्ममशुक्लकृष्णं मेहति सिंचतीति व्युत्पत्तेः । तदुक्तं—“प्रसंख्याने (प्य) कुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातौ धर्ममेधसमाधिरिति ” (४-२९) । एवमन्येषामपि तत्तत्तन्त्रसिद्धानां शब्दानामर्थोऽत्र यथायोगं ज्ञावनीयः । तदाह—“धर्ममेधोऽमृतात्मा च जवशक्रशिवोदयः । सत्त्वानन्दपरश्चेति योज्योऽत्रैवार्थयोगतः ॥ १ ॥” अस्माद्वृत्तिसंक्षयात् फली ज्ञातात् । सर्वतः सर्वैः प्रकारैः । पापगोचरः पापविषयः । अकरणनियमोऽनुमीयते इति शेषः । नरकगमनाविवृत्तिनिवृत्तेर्महार्जपरिग्रहादिहेत्वकरणनियमेनैवोपपत्तेः ॥

अन्विशन्नेदे यथाऽयं स्याद्वन्धहेतुं परं प्रति । नरकादिगतिष्वेवं द्वेयस्तद्धेतुगोचरः ॥ २२ ॥

अन्विशन्नेद इति—यथाऽयमकरणनियमो बन्धहेतुं मिथ्यात्वं परमुत्कृष्टं सप्ततिकोटिकोऽद्यादिस्थितिनिमित्तं प्रत्याश्रित्य अन्विशन्नेदे निरूप्यते । एवं नरकादिगतिषु निवर्तनीयासु तद्धेतुगोचरो नरकादिहेतुविषयोऽकरणनियमो द्वेयः ॥ २२ ॥

दुःखात्यन्तविमुक्त्यादि नान्यथा स्याद्वृत्तोदितम् । हेतुः सिद्धश्च ज्ञावोऽस्मिन्निति वृत्तिद्वयौचिती ॥

दुःखेति—अन्यथा दुःखात्यन्तविमुक्त्यादि श्रुतोदितं सिद्धान्तप्रतिपादितं न स्यात् । तदाह—“अन्यथात्यन्तिको मृत्युर्ज्यस्तत्रागतिस्तथा । न युज्यते हि सञ्चयाद्यादित्यादि समयोदितम् ॥ १ ॥” न च सत्त्वज्ञानेनैव दुःखात्यन्तविमुक्त्युपपत्तौ किमकरणनियमेनेति वाच्यं, तस्यात्यन्तिकमिथ्याज्ञाननाशधारा हेतुलोपगमे तद्धेतुत्वकरणनियमस्यावश्याश्रय-

पीयत्वादिति जावः । अस्मिन्नापत्यापस्थानाकरणनियमे च सिद्धः परापराधनिवृत्तिरेतुतत्त्वज्ञानानुगततया प्रतिष्ठितो जावोऽन्तःकरणपरिणामो हेतुः । तदुक्तं—“हेतुमस्य परं धार्यं सत्त्वाद्यागोनिवर्तनम् । प्रधानं करुणारूपं भ्रुवते सूक्ष्मदर्शिनः ॥ १ ॥” इति । एवमकरणनियमोपपत्तौ वृत्तिद्वयौचित्यं वृत्तिद्वयस्य न्याय्यता हेत्वकरुणनियमेन फलानुत्पत्तिपर्यायोपपत्तेस्तद्व्यान्नावापगमस्यापि योग्यताविगमस्यस्य हेत्वकरुणनियमेनैव फलवत्त्वात् तद्विरहितस्य फलनिवर्तत्वात् । तदुक्तं—“मैत्रुकनस्मन्यायेन वृत्तिर्वीजं महामुनिः । योग्यतापगमादगच्छा सतः कस्याणमश्नुते ॥ १ ॥ इति” ॥ २३ ॥

ननु यथेक एव योगस्तथा कथं जेदे ? जेदे च प्रकृते किं तदन्तर्जावप्रयत्नेत्यत आह—

योगे जिनोक्तेऽप्येकस्मिन् द्वष्टिजेवः प्रवर्तते । द्योपशमवैचित्र्यात् समेधाद्योघद्वष्टिवत् ॥ २४ ॥

योग इति—अर्हता सर्वज्ञेन प्रोक्ते तत्त्वत एकस्मिन्नपि योगे द्योपशमवैचित्र्यात् द्वष्टिजेवो दर्शनविशेषः प्रवर्तते । समेधादीं मेघसद्वितराभ्यावावोघद्वष्टिवत् सामान्यदर्शनं इव । यथा हि एकस्मिन्नपि दृश्ये समेधायां रात्रौ द्वष्टिः किञ्चिन्मात्राद्विष्टी, अमेधायां तु मनागधिकतरप्राविष्टी । एव समेधाभेदयोर्विवसयोरप्यस्ति विशेषः । तथा सप्रहासद्वयोश्चिद्विप्रमत्तदजावान्यामर्जकानर्जकयोरपि मुग्धत्वविवेकान्यामुपहतानुपहतसंज्ञोचनयोश्च दोषगुणान्यां प्रादुक्तयोरपि । तथा प्रकृतेऽपि योगद्वष्टिजेव इति जावनीयं । एतन्निवन्धनोऽयं दर्शनजेव इति योगाचार्योः । न स्वस्य स्थिराद्विष्टिमतां निम्नग्रन्थीनां योगिनां यथाविषयं नयजेवायवोधाद्यवृत्तिरपि अमीयां परार्थं शुद्धबोधभावेन विनिवृत्ताग्रहतया भैरवादिपारतत्र्येण गन्त्रीरोदाराश्रयत्वाच्चारिचरकसंजीविन्यधरकधारणीत्येत्याहुः ॥ २५ ॥

सम्ब्रूझासंगतो बोधो दृष्टिः सा चाष्टधोदिता । मित्रा तारा बला दीप्रा स्थिरा कान्ता प्रज्ञा परा ॥ ३५ ॥

सम्ब्रूहेति-सम्ब्रूच्या शास्त्रवाद्याभिप्रायविकलसद्वृहलक्षणया संगतो बोधो दृष्टिः, तस्या उत्तरोत्तरगुणाधानधारा सत्प्रवृत्तिपदावहत्वात् । तदुक्तं-“सम्ब्रूझासंगतो बोधो दृष्टिरित्यभिधीयते । असत्प्रवृत्तिव्याधातसत्प्रवृत्तिपदावहः ॥ १ ॥” इति । सा चाष्टधोदिता मित्रा तारा बला दीप्रा स्थिरा कान्ता प्रज्ञा परा वेति ॥ ३५ ॥

तृणगोमयकाष्ठान्निकणदीप्रप्रज्ञोपमा । रत्नातारार्कचन्द्राज्ञा क्रमेणैव द्वादिसन्निज्ञा ॥ ३६ ॥

तृणेति-मित्रा दृष्टिस्त्वणान्निकणोपमा, न तत्त्वतोऽजीष्टकार्यधृमा, सम्यक्प्रयोगकाक्षं यावदनवस्थानात्, । अदृष्टवीर्य-तथा ततः पटुस्मृतिवीजसंस्काराधानानुपपत्तेः, विकलप्रयोगज्ञावाज्ञावतो वन्दनादिकार्ययोगादिति । तारा दृष्टिर्गोमयान्निकणसदृशी, इयमप्युक्तकल्पैव, तत्त्वतो विशिष्टस्थितिर्वीर्यविकलत्वात्, अतोऽपि प्रयोगकाक्षे स्मृतिपाटवासिद्धेः तदज्ञावे प्रयोगवैकल्यात्, ततः तथातत्कार्याज्ञावादिति । बला दृष्टिः काष्ठान्निकणतुल्या, ईषद्विशिष्टोक्तबोधध्वयात्, तज्ज्ञावेनात्र मनाक् स्थितिर्वीर्ये, अतः पटुप्राया स्मृतिः, इह प्रयोगसमये तज्ज्ञावे चार्थप्रयोगमात्रप्रीत्या यत्नलेशज्ञावादिति । दीप्रा दृष्टिर्दीपप्रज्ञासदृशी, विशिष्टतरोक्तबोधव्रयात्, अतोऽत्रोदग्रे स्थितिर्वीर्ये, तत्पट्वयपि प्रयोगसमये स्मृतिः, एवंज्ञावतोऽप्यत्र अव्यप्रयोगो वन्दनादौ, तथाचक्षितो यत्नजेदप्रवृत्तेरिति प्रथमगुणस्थानकप्रकर्ष एतावानिति समयविदः । स्थिरा च निम्नग्रन्थेरेव सा च रत्नाज्ञा, तदवबोधो हि रत्नज्ञास्समानः, तज्ज्ञावोऽप्रतिपाती प्रवर्धमानो निरपायो नापर-

परितापकृत् परितोपदेतुः प्रायेण प्रणिधानादियोनिरिति । कान्ता साराज्ञा, तदवबोधस्ताराजास्समानः, अतः स्थित एव प्रकृत्या निरतिशारमत्रानुष्ठानं शुद्धोपयोगानुसारि विशिष्टाप्रमाणसचिदं विनियोगप्रधानं गंभीरोदाराशयमिति । प्रज्ञाऽ-
कर्त्ता, तदवबोधस्तरणिज्ञास्समानः, सद्धानन्देयुरेव सर्वदा, नैव प्रायो विकल्पपायसरः, प्रथमसारं सुखमिदं, अकिञ्चित्क-
राख्यान्यशाल्माणि, समाधिनिष्ठमनुष्ठानं, तत्सन्निधौ धैरायिनाम्, परानुग्रहकर्तृता, औचित्ययोगो विनयेषु, तथाऽव-
न्त्या सत्क्रियेति । परा तु दृष्टिभ्रम्भाज्ञा, तदवबोधभ्रन्त्यन्त्रिकाजास्समानः, सध्यानरूप एव सर्वदा, विकल्पपरहितं मनः,
तदा जायेनोत्तमं सुखं, आरुढारोहृष्वज्रा(तोऽ)नुष्ठानं प्रसिद्धमेषादि, परोपकारित्वं, यथाज्ञव्यमयन्ध्या क्रियेति । तस्मा
क्रमेण मित्राद्यनुक्रमेणेत्यादिसन्निज्ञा दृष्टिः, इक्षुरसकक्षगुरुकृत्पाः स्वभाषाखतत्रः स्वरुशर्करामत्स्यरुवर्षोत्तकसमा
आग्निमा इत्याचार्याः । इक्ष्वादिकल्पानामेव कथ्याविगोचराद्या संवेगमापुर्बेदेवोपपत्तेः नञ्वाविकल्पानामजन्मानां संवेग-
माधुर्यशून्यत्वादिसि ॥ २६ ॥

यमादियोगयुक्तानां खेवादिपरिद्वारतः । अर्धेपाविगुणस्यानां क्रमेणैषा सतां सता ॥ २७ ॥

यमादीति-यमादयो योगागत्वाद्योगाः । यथोक्तं-“यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावंगानि
योगस्येति” (२-२६) । तैर्युक्तानां खेदादीनां ध्यानाभिधानस्यैवे प्रोक्तानां योगप्रत्यनीकाशयद्वयानां परिद्वारतोऽर्धे-
पादयो येऽष्टौ गुणाः । तदुक्तं-“अर्धेपो जिज्ञासा शुभ्रूषा अवयवबोधमीमासाः । परिशुद्धा प्रतिपत्तिः प्रवृत्तिरष्टांगिकी
तत्त्व इति” । तत्स्यानां तत्प्रतिपञ्चपृचीना क्रमेणैषा दृष्टिः सता जगदवत्पतञ्जलिजलन्तभास्करादीनां योगिनां मतेष्टा ॥ २७ ॥

आद्याश्चतस्रः सापायपाता मिथ्यादृशामिह । तत्त्वतो निरपायाश्च चिन्नग्रन्थेस्तथोत्तराः ॥ २८ ॥
 आद्या इति—आद्याश्चतस्रो मित्राद्या दृष्टय इह जगति मिथ्यादृशां भवति । सापायपाता दुर्गतिहेतुकर्मवदेन तन्नि-
 मित्तन्नावादपायसहिताः । कर्मवैचित्र्याङ्गशयोगेन सपाताश्च । न तु सपाता एव, ताभ्यस्तदुत्तरन्नावादिति । तथोत्तरा-
 श्चतस्रः स्थिराद्या दृष्टयो चिन्नग्रन्थेस्तत्त्वतः परमार्थतश्च निरपायाः । श्रेणिकादीनामेतदन्नावोपात्तकर्मसामर्थ्ये हि तस्या-
 पायस्यापि सदृष्ट्यविधातेन तत्त्वतोऽनपायत्वाद्धज्रतंडुलवत्पाकेन तदाशयस्य कायदुःखभावोऽपि विक्रियानुपपत्तेः ।
 योगाचार्य एवात्र प्रमाणं । तदुक्तं—“प्रतिपातयुताश्चाद्याश्चतस्रो नोत्तरास्तथा । सापाया अपि चैतास्तत्प्रतिपातेन
 नेतराः ॥ १ ॥” इति ॥ २८ ॥

प्रयाणचंगान्नावेन निशि स्वापसमः पुनः । विधातो दिव्यजवतश्चरणस्योपजायते ॥ २९ ॥
 प्रयाणेति—प्रयाणस्य कन्यकुब्जादावनवरतगमनलक्षणस्य चंगान्नावेन निशि रात्रौ स्वापसमः पुनर्विधातः प्रतिकन्धः
 पुनर्दिव्यजवतः स्वर्गजन्मनः सकाशाच्चरणस्य चारित्रस्योपजायते ॥ २९ ॥

तादृश्यौदयिके जावे विलीने योगिनां पुनः । जाग्रन्निरन्तरगतिप्राया योगप्रवृत्तयः ॥ ३० ॥
 तादृशीति—तादृशि स्वर्गगतिनिवन्धने सरगचारित्रदशावति (दशाच्चात्रिनि) औदयिके जावे प्रशस्तरागादिरूपे विलीने
 पुनर्योगिनां जाग्रतो या निरन्तरा गतयस्तत्प्राया योगिनां प्रवृत्तयो भवन्ति । अक्षेपेणैव मोक्षपुरप्राप्त्युपपत्तेः तथावि-
 धकर्मरूपश्रमज्ञानेन तदपनयनार्थस्वापसमस्वजावेनाविलंबादिति भावः ॥ ३० ॥

मिथ्यात्वे मन्दतां प्राप्ते मित्राद्या अपि दृष्टयः । मार्गाजिमुखजावेन कुर्वते मोक्षयोजनम् ॥ ३१ ॥
मिथ्यात्व इति-मिथ्यात्वे मिथ्यात्यमोक्षनीये कर्मणि मन्दतां प्राप्तेऽपुनर्वन्धकत्वाद्विजायेन । मित्राद्या अपि दृष्टयश्च-
तस्तः । किं पुनः स्थिराद्या इत्यप्यर्थः । मार्गाजिमुखजावेन मार्गसांमुख्येन व्यवयोगतया मोक्षयोजनं कुर्वते । अरमावर्त-
जायित्वेन समुचितयोग्यतासिद्धेः ॥ ३१ ॥

प्रकृत्या जडकः शान्तो विनीतो मृदुरुत्तमः । सूत्रे मिथ्यादृगप्युक्तः परमानन्दप्रागतः ॥ ३२ ॥
प्रकृत्येति-अत उक्तदेवो सूत्रे अिनप्रवचने प्रकृत्या निसर्गेण । जडको निरुपमकल्याणमूर्तिः । शान्तः क्रोधविकार-
रहितः । विनीतोऽनुज्जतप्रकृतिः । मृदुर्निर्वजः । उत्तमः सन्तोपसुखप्रधानः । मिथ्यादृगपि परमानन्दप्राक् निरतिशययो-
गसुखजाजनमुक्तः शिवराजपिबिदिति ॥ ३२ ॥

॥ इति योगावतारपञ्चत्रिंशिका ॥ २० ॥

॥ अथ मित्राद्यात्रिशिका ॥ १२ ॥

योगावतारघात्रिशिकायां मित्राद्या दृष्टयोऽव्यवतारितास्तत्र मित्रां दृष्टिमत्र सप्रपंचं निरूपयन्नाह-

मित्रायां दर्शनं मन्दं योगाङ्गं च यमो ज्ञवेत् । अखेदो देवकार्यादान्यत्राष्टेष एव च ॥ १ ॥

मित्रायामिति-मित्रायां दृष्टौ । दर्शनं मन्दं स्वहृषो बोधः । वृणाश्रिकणोद्योतेन सदृशः । योगांगं च यमो ज्ञवेद्विद्वादि-
जेदः । अखेदोऽव्याकुलतालक्षणः । देवकार्यादावादिशब्दाश्रुकार्यादिपस्मिद्दः । तथा तथोपनतेऽस्मिस्तथापस्तितोषान्न
खेदः, अपि तु प्रवृत्तिरेव शिरोगुरुत्वादोपज्ञाकत्वेऽपि ज्ञवाचिनन्दिनो जोगकार्यवत् । अघेषश्चात्मस्तरश्चापरत्र त्वदेवका-
र्यादौ तथा तत्त्वावेदितया मात्सर्यवीर्यवीजसन्नावेऽपि तन्नावांकुरानुदयात्तथाविधानुष्ठानमधिकृत्यात्र स्थितस्य हि करुणांश
बीजस्यैवैतत्स्फुरणमिति ॥ १ ॥

यमस्वरूपं सज्जेदमजिधत्ते-

अहिंसासूनृतास्तेयब्रह्माकिञ्चनता यमाः । दिक्कालाधनवष्टिन्नाः सार्वजौमा महाव्रतम् ॥ २ ॥

अहिंसेति-ग्राणवियोगप्रयोजनो व्यापारो हिंसा तदज्ञावोऽहिंसा । वाङ्मनसोर्यथार्थत्वं सूनृतं । परस्वापहरणं स्तेयं
तदज्ञावोऽस्तेयं । उपस्थसंयमो ब्रह्म । जोगसाधनानामस्वीकारोऽकिञ्चनता । एते यमाः । तदुक्तं- “अहिंसासत्यास्तेय

प्रत्यक्षपर्यापत्तिरहा यमा इति" (२-३०) । विद्येशस्त्रीर्यादिः, कावक्षतुर्दत्तादिः, आदिना ब्राह्मण्यादिरूपाया जातेर्बा-
ह्मणादिप्रयोजनरूपस्य समयस्य च ग्रहः । तस्यो विकासादिनाऽनवच्छिन्नाः " तीर्थे कचन न हनिष्यामि, चतुर्दश्यां न
हनिष्यामि, ब्राह्मणान्न हनिष्यामि, वेधब्राह्मणाद्यर्थव्यतिरेकेण न कर्मणि हनिष्यामि " इत्येवमविधावस्त्येव्यतिरेकेण सर्व-
विषया अहिंसादयो यमाः सार्वज्ञीमाः सर्वानसु द्विप्राद्यासु चिचन्मिषु संजयन्तो महाव्रतमिरयुष्यते । तदुक्तं--" एते सु
जातिवेशकास्वसमानवच्छिन्नाः सार्वज्ञीमा महाव्रतम् " (२-३१) । इति ॥ २ ॥

वाधनेन वितर्काणां प्रतिपक्षस्य प्रावनात् । योगसौकर्यतोऽमीयां योगाङ्गस्वमुदाहृतम् ॥ ३ ॥

वाधनेनेति-वितर्काणां योगपरिपन्थिनां हिंसादीनां प्रतिपक्षस्य प्रावनात् वाधनेनानुष्ठानोपहृतिविक्षेपेन योगस्य
संकर्यतः सामग्रीसंपत्तिविक्षेपादमीयामहिंसादीनां यमानां योगाङ्गस्वमुदाहृत । न तु धारणादीनामिव समाधेः साक्षादुप-
कारकत्वेन, न वासनादिवक्षुषरोत्तरोपकारकत्वेनेय, किं तु प्रतियन्धकहिंसाद्यपनायकतयैवेत्यर्थः । तदुक्तं--" वितर्कवाचने
प्रतिपक्षजायनमिति " (२-३३) ॥ ३ ॥

क्रोधास्त्राज्ञाश्च मोहाश्च कृतानुमितकारिताः । मृदुमभ्याधिमप्राश्च वितर्काः ससर्विशतिः ॥ ४ ॥

क्रोधादिति-क्रोधः कृत्याकृत्यविषेकोन्मूलकः प्रज्वलनात्मकश्चित्तधर्मस्वभावात् । लोभस्तृष्णाद्वक्ष्यतश्च । मोहाश्च
सर्वक्षेपानां मूलमनात्मन्यारमाजिमानुपलब्धः । इन्द्रं च कारणजेदेन त्रैविध्यं दर्शितं जयति । तदुक्तं--" लोभक्रोभमोह-

मूल ” इति । (२-३४ पूर्वकाः) व्यत्ययान्निधानेऽप्यत्र मोहस्य प्राधान्यं, स्वपरविजागपूर्वकयोर्लोचक्रोधयोस्तन्मूलत्वादिति वदन्ति । ततः कारणत्रयात् कृतानुमितकारिता एतेऽहिंसादयो नवधा निद्यन्ते । तेऽपि मृदवो मन्दाः, मध्याश्चातीव्रमन्दाः, अधिमात्राश्च तीव्रा इति प्रत्येकं त्रिधा निद्यन्ते । तदुक्तं—“ मृदुमध्याधिमात्राः ” इति (२-३४ वितर्काहिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोचक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपदुन्नावनम्) । इदं च सप्तविंशतिर्वितर्का जवन्ति । अत्र मृदादीनामपि प्रत्येकं मृदुमध्याधिमात्रात्रेदो जावनीय इति वदन्ति ॥ ४ ॥

दुःखाज्ञानानन्तफला अमी इति विज्ञावनात् । प्रकर्षं गृह्यतामेतद्यमानां फलमुच्यते ॥ ५ ॥

दुःखेति-दुःखं प्रतिकूलतयाऽवज्ञासमानो राजसश्चित्तधर्मः, अज्ञानं मिथ्याज्ञानं संशयविपर्ययादिरूपं, ते अनन्ते अपरिच्छिन्ने फलं येषां ते तथोक्ताः । अमी वितर्का इति विज्ञावनान्निरन्तरं ध्यानात् प्रकर्षं गृह्यतां यमानामेतद्वद्व्यमाणं फलमुच्यते ॥ ५ ॥

वैरत्यागोऽन्तिके तस्य फलं चाकृतकर्मणः । रत्नोपस्थानसद्दीर्यलाभो जनुरनुस्मृतिः ॥ ६ ॥

वैरेति-तस्याहिंसाच्यासवतोऽन्तिके सन्निधौ वैरत्यागः सहजविरोधिनामप्यहिनकुलादीनां हिंस्रत्वपरित्यागः । तदुक्तं—(अहिंसाप्रतिष्ठायां) “तत्सन्निधौ वैरत्यागः” (२-३५) । सत्याच्यासवतश्चाकृतकर्मणोऽविहितानुष्ठानस्यापि फलं तदर्थोपनतिद्वरणक्रियमाणा हि क्रिया यागादिकाः फलं स्वर्गादिकं प्रयच्छन्ति । अस्य तु सत्यं तथा प्रकृष्यते, यथाऽकृ-

तायामपि क्रियाया योगी, फलमाश्रयते, तद्वचनाच्च यस्य कस्यचित् क्रियामकुर्वतोऽपि फलं प्रवर्ततीति । तदाह—“(सत्यप्रति-
ष्ठायां) क्रियाफलमाश्रयत्वम्” १-३६ । अस्तेयान्यासयतश्च रक्षोपस्थानं तत्प्रकर्षाक्षिरन्निद्रापस्यापि सर्वतोविद्वानि रक्षान्युप-
सिष्टन्व इत्यर्थः । ब्रह्मचर्यान्यासयतश्च सतो निरतिशयस्य धीर्यस्य स्वाज्ञः, धीर्यनिरोधो हि ब्रह्मचर्यं, तस्य प्रकर्षाच्च धीर्यं
शरीरेन्द्रियमनसु प्रकर्षमागच्छतीति । अथरिमहान्यासयतश्च अनुप उपस्थितिः “ कोऽहमासं ? कीदृशः ? किंकार्यकारी ”
इति जिज्ञासायां सम्यग्ज्ञानातीत्यर्थः । न केवलं जोगसाधनपरिमह एव परिमहः, किं त्यात्मनः शरीरपरिमहोऽपि, तथा-
जोगसाधनत्याह्वरीरस्य, तस्मिन् सति रागानुबन्धाद्विमुखायामेव प्रवृत्तौ न तात्त्विकज्ञानमाहुर्जाविः । यदा पुनः शरी-
रादिपरिमहनैरपेक्षेण माध्यस्थ्यमवलम्बते तदा मध्यस्थस्य रागादित्यागात् सम्यग्ज्ञानहेतुर्मयत्येव पूर्वपरजन्मसंशोध इति
वदाह—(अपरिमहस्यैवै)जन्मकथंतासन्नोपः” इति (१-३७) ॥ ६ ॥

दृष्टं यमप्रधानत्वमवगम्य स्वतंत्रतः । योगवीजमुपावृत्ते श्रुतमत्र श्रुतावपि ॥ ७ ॥

इष्टमिति—इष्टमुक्तप्रकारेण स्वतंत्रतः स्वाभिमतपातञ्जलाविसास्त्रतो यमप्रधानत्वमवगम्य । अत्र मित्रायां दृष्टौ निवृत्ता-
सम्पन्नवृत्तया सद्गुरुयोगे श्रुतास्मिन्नप्रवचनात् श्रुतमपि योगवीजमुपावृत्ते तथास्वाप्ताख्यात् ॥ ७ ॥

उक्तयोगवीजमेवाह—

जिनेषु कुशलं चित्तं तन्मस्कार एव च । प्रणामादि च संशुद्धं योगवीजमनुत्तमम् ॥ ८ ॥

जिनेष्विति-जिनेष्वर्हत्सु कुशलं घेषाद्यन्नावेन प्रीत्यादिमच्चित्तं, अनेन मनोयोगवृत्तिमाह । तन्नमस्कार एव जिनन-
मस्कार एव च, तथा मनोयोगप्रेरितः, इत्यनेन वाग्योगवृत्तिं (आह) । प्रणामादि च पंचांगादिलक्षणं, आदिशब्दान्मंडला-
दिग्रहः । संशुद्धमशुद्धव्यवहोदार्थमेतत् तस्य सामान्येन यथाप्रवृत्तकरणजेदत्वात्तस्य च योगवीजत्वानुपपत्तेरेतत्सर्वं साम-
स्त्यप्रत्येकज्ञावाच्यां योगवीजं मोक्षयोजकानुष्ठानकारणमनुत्तमं सर्वप्रधानं विषयप्राधान्यात् ॥ ८ ॥

चरमे पुद्गलावर्ते तथा नव्यत्वपाकतः । प्रतिबन्धोऽज्झितं शुद्धमुपादेयधिया ह्यदः ॥ ९ ॥

चरम इति-अदो हि एतच्च चरमेऽन्त्ये पुद्गलावर्ते चवति । तथा नव्यत्वस्य पाकतो मिथ्यात्वकटुकत्वनिवृत्त्या मना-
ग्माधुर्यसिद्धेः । प्रतिबन्धेनासंगेनोऽज्झितं आहारादिसंज्ञोदयाच्नायात् फलान्निसन्धिरहितत्वाच्च । तदुपात्तस्य तु स्वतः ।
प्रतिबन्धसारत्वात् । अत एवोपादेयधियाऽन्यापोहेनादरणीयत्वबुद्ध्या शुद्धं । तदुक्तं-“उपादेयधियात्यन्तं संज्ञाविक्रंज-
णान्वितम् । फलान्निसन्धिरहितं संशुद्धं ह्येतदीदृशम् ॥ १ ॥” ॥ ९ ॥

प्रतिबन्धैकनिष्ठं तु स्वतः सुन्दरमप्यदः । तत्स्थानस्थितिकार्येण वीरे गौतमरागवत् ॥ १० ॥

प्रतिबन्धेति-प्रतिबन्धे स्वासंगे एका केवला निष्ठा यस्य तत्तथा । अदो जिनविषयकुशलचित्तादि तत्स्थानस्थितिकार्येण
तथास्वप्नावत्वात् । वीरे वर्धमानस्वामिनि गौतमरागवत् गौतमीयबहुमानवत् । असंगसक्त्यैव ह्यनुष्ठानमुत्तरोत्तरपरिणाम-
प्रवाहजननेन मोक्षफलपर्यवसानं चवति इति विवेचितं प्राक् ॥ १० ॥

सरागस्याप्रमत्तस्य धीतरागदशानिचमम् । अजिन्वतोऽप्यदो ग्रन्थि योगाचार्यैर्यथोदितम् ॥ ११ ॥

सरागस्येति-अदः शुद्धयोगबीजोपादानं ग्रन्थिमजिन्दतोऽपि जीयस्य चरमयथाप्रवृत्तकरमुसामर्थ्येन तथाविधद्वयोपश-
मावतिशायितानन्दानुभवात् । सरागस्याप्रमत्तस्य सतो परेर्धातिरागदशानिचं सरागस्य धीतरागत्वप्रासादिव योगबीजोपा-
दानवेद्यायामपूर्वः कोऽपि स्थानुजवसिज्जोऽतिशयघात इति ज्ञातः । यथोदितं योगाचार्यैः ॥ ११ ॥

इपदुन्मज्जनाजोगो योगचित्तं ध्रुवोदधौ । तच्छक्त्यतिशयोष्ठेदि दंजोस्त्रिभ्रंन्यपर्यते ॥ १२ ॥

इपदिदिति-योगचित्तं योगबीजोपादानमस्त्रिधानविधे । अथोदधौ संसारसमुद्रे । इपन्मनागुन्मज्जतस्याजोग । तच्छक्त्य-
दशकैरतिशयस्योद्रेकस्योष्ठेदि नाशकं । ग्रन्थिरूपे पर्यते दंजोस्त्रिर्वज्र नियमावज्ञेयकारित्यात् । इत्थं चैतत्फलपाकारभस-
दशत्वादस्येति समयविदः ॥ १२ ॥

आचार्यादिष्वपि ह्येतद्विशुद्धं नावयोगिषु । न चान्येष्वप्यसारत्वात्कूटेऽकूटधियोऽपि हि ॥ १३ ॥

आचार्यादिव्यपीति-आचार्यादिव्यपि आचार्योपाध्यायतपस्व्यादिव्यपि । एतत् कुषाडचित्तादि । विशुद्धं संशुद्धमेव ।
प्राथम्योगिषु सात्त्विकगुणशक्तिषु योगधीजं । न चान्येष्वपि ब्रह्माचार्यादिव्यपि । कूटेऽकूटधियोऽपि हि । असारत्वाद्यसु-
न्दरत्वात् । तस्याः सद्व्ययोगधीजत्वानुपपत्तेः ॥ १३ ॥

अथाधनाथसंवाशंसापरिहारपुरःसरम् । नैयातृत्वं च विधिना तेष्व्वाशयविशेषतः ॥ १४ ॥

श्लाघनेति-श्लाघनादेः स्वकीत्यदिर्याऽसत्यसुन्दरांसा प्रार्थना तत्परिहारपुरस्सरं । वेयावृत्त्यं च व्यापृतत्तावलक्षणमा-
हारादिदानेन । विधिना सूत्रोक्तन्यायेन । तेषु जावयोगिष्वाचार्येषु । आशयविशेषतश्चित्तोत्साहातिशयात् । योगबीजम् १४

नवाटुद्धिमता शुद्धौषधदानाद्यभिग्रहः । तथा सिद्धान्तमाश्रित्य विधिना लेखनादि च ॥ १५ ॥

नवादिति-नवात्संसारत् उद्धिमता इष्टवियोगाद्यनिमित्तकसहजत्यागेद्वालक्षणा । शुद्धो निर्दोष औषधदानादेरभि-
ग्रहो नवाभिग्रहस्य विशिष्टरूपयोपशमलक्षणस्य निम्नग्रन्थेरेव नावेऽपि द्रव्याभिग्रहस्य स्वाश्रयशुद्धस्यान्यस्यापि संज्ञ-
वात् । तथा सिद्धान्तमार्थं वचनमाश्रित्य, न तु कामादिशास्त्राणि । विधिना न्यायात्तदनसत्प्रयोगादिलक्षणेन लेखना-
दिकं च योगबीजम् ॥ १५ ॥

लेखनादिकमेवाह-

लेखना पूजना दानं श्रवणं वाचनोद्ग्रहः । प्रकाशनाथ स्वाध्यायश्चिन्तना भावनेति च ॥ १६ ॥

लेखनेति-लेखना सत्पुस्तकेषु । पूजना पुष्पवस्त्रादिभिः । दानं पुस्तकादेः । श्रवणं व्याख्यानस्य । वाचना स्वयमेवास्य ।
उद्ग्रहो विधिग्रहणमस्यैव । प्रकाशना गृहीतस्य नव्येषु । अथ स्वाध्यायो वाचनान्तरस्यैव । चिन्तना ग्रन्थार्थताऽस्यैव ।
भावनेति चैतज्ज्ञेयैरेव । योगबीजम् ॥ १६ ॥

बीजश्रुतौ पराश्रद्धान्तर्विश्रोतसिकाव्ययात् । तदुपादेयभावश्च फलौत्सुक्यं विनाधिकः ॥ १७ ॥

धीजेति-धीजश्रुतौ योगवीजश्रयणे । परा उत्कृष्टा श्रद्धा 'इदमित्यमेव' इति प्रतिपत्तिरूपा । अन्तर्धिश्रोतसिकायाश्चि-
साशकाया व्ययात् । तस्या वीजश्रुतेरुपादेयत्वायश्चादरपरिणामश्च । फलौत्सुक्यं अभ्युदयार्शसात्परादखणं विनाऽधिको-
ऽतिशयितो योगवीजम् ॥ १३ ॥

निमित्तं सत्प्रणामादेर्जडमूर्तेरमुष्य च । शुभो निमित्तसंयोगोऽवच्छकोदयतो मतः ॥ १४ ॥

निमित्तमिति-अमुष्य चानन्तरोदितवद्वर्णयोगिनो जीवस्य । जडमूर्तेः प्रियदर्शनस्य । सत्प्रणामादेर्योगवीजस्य निमित्तं
शुभः प्रशस्तः । निमित्तसंयोगः सद्योगादिसंन्यः । सद्योगादीनामेव निश्चयससाधननिमित्तत्वाज्जायते । अवच्छकोदयाज-
दयमाणसमाधिविशेषोदयात् ॥ १० ॥

योगक्रियाफलारूपं च साधुन्योऽवच्छकत्रयम् । श्रुतः समाधिरव्यक्त इषुषदयक्रियोपमः ॥ १९ ॥

योगेति-साधुन्यः साधूनाश्रित्य । योगक्रियाफलाख्य अवच्छकत्रयं योगावच्छकक्रियावच्छकफलावच्छकलक्षणं । अव्यक्तः
समाधिः श्रुतः, तदधिकारे पाठात् । इषुषदयक्रियोपमः शरशरव्यक्रियासदृशः । यथा शरस्य शरव्यक्रिया तदविसंयत्ति-
न्येव, अन्यथा तत्क्रियात्यायोगात्, तथा सद्योगावच्छकादिकमपि सद्योगाद्यविसंयत्तेति ज्ञायः ॥ १९ ॥

हेतुरत्रान्तरङ्गश्च तथा नावमलादप्यता । ज्योत्स्नावाविव रत्नाविमलापगम उच्यते ॥ २० ॥

हेतुरिति-अत्र सत्प्रणामादौ । अन्तरंगश्च हेतुः । तथा नावमलस्य कर्मसंयन्धयोग्यताद्वक्षणस्यादप्यता । ज्योत्स्नावाविव र-

लकान्त्यादाविव रत्नादिमहापगम उच्यते । तत्र मृत्पुटपाकादीनामिवात्र सद्योगादीनां निमित्तत्वेनैवोपयोगादिति ज्ञातः २०
सत्सु सत्त्वधियं हन्त मले तीव्रे लजेत कः । अङ्गुल्या न स्पृशेत् पङ्कुः शाखां सुमहतस्तरोः ॥ २१ ॥
सत्स्विति-सत्सु साधुषु सत्त्वधियं साधुत्वबुद्धिं हन्त तीव्रे प्रवले मले कर्मबन्धयोग्यतालक्षणे सति को लजेत ? ततो
लाजशक्तेरयोगान्न कोऽपीत्यर्थः । अङ्गुल्या पंगुः सुमहतस्तरोः शाखां न स्पृशेत्, तत्प्राप्तिनिमित्तस्योच्चत्वस्यारोहशक्तेर्वा-
ऽज्ञावात्, तद्वत्प्रकृतेऽपि ज्ञावनीयम् ॥ २१ ॥

वीक्ष्यते स्वदपरोगस्य चेष्टा चेष्टार्थसिद्ध्ये । स्वदपकर्ममदस्यापि तथा प्रकृतकर्मणि ॥ २२ ॥

वीक्ष्यत इति-स्वदपरोगस्य मन्दव्याधेश्चेष्टा राजसेवादिप्रवृत्तिलक्षणा चेष्टार्थस्य कुटुंबपातनादिलक्षणास्य सिद्ध्ये निष्प-
त्तये वीक्ष्यते । न तु तीव्ररोगस्यैव प्रत्यपायाय । स्वदपकर्ममदस्यापि पुंसस्तथा प्रकृतकर्मणि योगव्रीजोपादानलक्षणे । ईदृ-
शस्यैव स्वप्रतिपन्ननिर्वाह्यमत्वात् ॥ २२ ॥

यथाप्रवृत्तकरणे चरमे चेदृशी स्थितिः । तत्त्वतोऽपूर्वमेवेदमपूर्वासत्तितो विदुः ॥ २३ ॥

यथेति-यथाप्रवृत्तकरणे चरमे पर्यन्तवर्तिनि च । ईदृशी योगव्रीजोपादाननिमित्ताऽदपकर्मत्वनियामिका । स्थितिः
स्वभावव्यवस्था । अपूर्वस्यापूर्वकरणस्यासत्तितः सन्निधानात्फलव्यञ्जिचारायोगात् । इदं चरमं यथाप्रवृत्तिकरणं । तत्त्वतः

परमार्थतः । अपूर्वमेव विदुर्जीनते योगविदः । यत उक्तं—“अपूर्यासमन्त्रायेन व्यञ्जिष्यारविभोगतः । तस्वतोऽपूर्यमेवेव-
मिति योगविदो विदुः ॥ १ ॥ ” ॥ २३ ॥

प्रवर्तते गुणस्यानपदं मिथ्यादृशीह यत् । अन्वर्थयोजना नूनमस्यां तस्योपपद्यते ॥ २४ ॥

प्रवर्तत इति—यदिह जिनप्रवचने गुणस्थानपदं मिथ्यादृशि मिथ्यादृशौ पुंस्ति प्रवर्ततेऽस्त्वखट्टुचियोगविपयीजयति ।
तस्य गुणस्थानपदस्य । नूनं निश्चितं । अस्यां मित्राया दृष्टी । अन्वर्थयोजना योगार्थघटना । उपपद्यते । सत्प्रणामादि
योगवीजोपादानगुणजाजनत्वस्यास्योपपत्तेः । तदुक्तं हरिजगत्सूरिनिः—“प्रथमं यदुपस्थानं सामान्येनोपवर्णितम् ।
अस्यां तु तदवस्थायां मुख्यमन्वर्थयोगतः ॥ १ ॥” इति ॥ २४ ॥

व्यक्तमिथ्यात्वधीप्राप्तिरप्यन्यत्रेयमुच्यते । घने मक्षे विशेषस्तु व्यक्ताव्यक्तधियोर्नु कः ॥ २५ ॥

व्यक्तेति—अन्यत्र मन्यान्तरे व्यक्तमिथ्यात्वधीप्राप्तिः मिथ्यात्वगुणस्थानपदमृत्तिनिमित्तत्वेन । इयं मित्रा दृष्टिरेयो-
च्यते । व्यक्तत्वेन तत्रास्या एव ग्रहणात् । घने तीव्रे मक्षे तु सति । नु इति वितर्कं । व्यक्ताव्यक्तयोर्धिभ्योः को विशेषः ?
दृष्टाया धियो व्यक्ताया अव्यक्तापेक्षया प्रत्युतातिदृष्ट्याण कथमिच्छुणस्यानस्त्वनिवन्धनत्वमिति प्राप्य । निश्चिततया
निगमस्य यदुच्चेदन्वात् तद्वेदविशेषाश्रयेण चाऽन्यत्र तथाञ्जिधानमिति परिज्ञावनीयं सूरिनिः ॥ २५ ॥

यमः सद्योगमूलस्तु रुचिवृद्धिनिबन्धनम् । शुक्लपद्मद्वितीयाया योगश्चन्द्रमसो यथा ॥ २६ ॥
 उत्कर्षादपकर्षाच्च शुद्ध्यशुद्ध्योरयं गुणः । मित्रायामपुनर्बन्धात् कर्मणां स प्रवर्तते ॥ २७ ॥
 गुणान्नासस्त्वकल्याणमित्रयोगे न कश्चन । अनिवृत्ताग्रहत्वेनाभ्यन्तरज्वरसन्निभः ॥ २८ ॥
 मुग्धः सद्योगतो धत्ते गुणं दोषं विपर्ययात् । स्फटिको नु विधत्ते हि शोणश्यामसुमत्विषम् ॥ २९ ॥
 यथौषधीषु पीयूषं द्रुमेषु स्वर्द्धुमो यथा । गुणेष्वपि सतां योगस्तथा मुख्य इहेष्यते ॥ ३० ॥
 विनैनं मतिमूढानां येषां योगोत्तमस्पृहा । तेषां हन्त विना नावमुत्तितीर्षा महोदधेः ॥ ३१ ॥
 तन्मित्रायां स्थितो दृष्टौ सद्योगेन गरीयसा । समारुह्य गुणस्थानं परमानन्दमश्नुते ॥ ३२ ॥

॥ शिष्टा सप्तश्लोकी सुगमा ॥ २६-२७-२८-२९-३०-३१-३२ ॥

॥ इति मित्राष्टात्रिंशिका ॥ २१ ॥

॥ अथ तारादित्रयद्वान्निशिका ॥ १५ ॥

मित्रानिरूपयानन्तर तारादित्रयं निरूपयन्नाह-

तारायां तु मनाच्छ्रु स्पष्टं वर्णनं नियमां शुभाः । अनुद्धेगो हितारंजे जिज्ञासा तत्त्वगोचरा ॥ १ ॥

तारायामिति-तारायां पुनर्दृष्टौ । मनागीयत् स्पष्टं मित्रापेक्षया वर्णनं । शुभाः प्रशस्ताः । नियमा वक्ष्यमाणा इष्टादि-
रूपाः । तथा हितारंजे पारलौकिकप्रशस्तानुष्ठानप्रवृत्तिष्वपेक्ष्येऽनुद्धेगः । तथा तत्त्वगोचरा तत्त्वविषया जिज्ञासा ज्ञातुमि-
च्छा । अर्धेयत् एव तत्प्रतिपत्त्यानुगुण्यात् ॥ १ ॥

नियमाः शौचसन्तोषौ स्वाध्यायतपसौ अपि । देवताप्रणिधानं च योगाचार्यैरुदाहृताः ॥ २ ॥

नियमा इति-शौचं शुचित्वं, तद्विधिं, बाह्यमान्यन्तरं च, धामं मृच्छादिभिः कायप्रक्षालन, आन्यन्तरं मैत्र्यादिजि-
घ्रिष्यमक्षप्रदादनं । सन्तोषः सन्तुष्टिः । स्वाध्यायः प्रणवपूर्वाणां मंत्राणां जपः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि । देवताप्रणि-
धानमीश्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां फलनिरपेक्षतया ईश्वरसमर्पणवृत्तिः । पते योगाचार्यैः पतञ्जल्यादिभिर्नियमा उदा-
हृताः । यदुक्तं-शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेभ्यश्चप्रणिधानानि नियमाः” इति (२-३३) ॥ २ ॥

शौचजावनया स्वांगजुगुप्साऽन्यैरसंगमः । सत्त्वशुद्धिः सौमनस्यैकाग्र्यादजययोग्यता ॥ ३ ॥

शौचेति-शौचस्य ज्ञावनया स्वांगस्य स्वकायस्य कारणरूपपर्यालोचनद्वारेण जुगुप्सा घृणा ज्वति “अशुचिर्यं कायो नात्राग्रहः कर्तव्यः” इति । तथा चान्यैः कायवद्भिरसंगमस्तत्संपर्कपरिवर्जनमित्यर्थः । यः किल स्वयमेव कायं जुगुप्सते तत्तदवद्यदर्शनात्, स कथं परकीयैस्तथाञ्जतैः कायैः संसर्गमनुज्वति? तदुक्तं-“शौचात्स्वांगे जुगुप्सा परैरसंसर्गः” (१-४०) । तथा सुसत्त्वस्य प्रकाशसुखात्मकस्य शुद्धी रजस्तमोऽन्यामनञ्जिज्वः । सौमनस्यं खेदाननुज्वेन मानसी प्रीतिरैकाग्र्यं नियते विषये चेतसः स्थैर्यं, अक्षाणामिन्द्रियाणां जयो विषयपराङ्मुखानां स्वात्मन्यवस्थानं योग्यता चात्मदर्शने विवेकव्यातिरूपे समर्थत्वं । एतावन्ति फलानि शौचज्ञावनयैव ज्वन्ति । तदुक्तं-“सुसत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि चेति” (१-४१) ॥ ३ ॥

सन्तोषादुत्तमं सौख्यं स्वाध्यायादिष्टदर्शनम् । तपसोऽङ्गादयोः सिद्धिः समाधिः प्रणिधानतः ॥ ४ ॥

सन्तोषादिति-सन्तोषात् स्वभ्यस्तात् योगिन उत्तममतिशयितं सौख्यं ज्वति, यस्य बाह्येन्द्रियप्रचवं सुखं शतांशेनापि न समं । तदाह-“सन्तोषादनुत्तमः सुखदात्रः” (१-४२) । स्वाध्यायात् स्वभ्यस्तादिष्टदर्शनं ज्वमानमन्त्राभिप्रेतदेवतादर्शनं ज्वति । तदाह-“स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः” (१-४४) । तपसः स्वभ्यस्तात् क्लेशाद्यशुचिद्व्यपाराङ्गादयोः कायेन्द्रिययोः सिद्धिः, यथेत्थमणुत्वमहत्त्वादिप्राप्तिसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टदर्शनसामर्थ्यलक्षणेत्कर्षः स्यात् । यथोक्तं-“कायेन्द्रियसिद्धिरशुचिरुयात्तपसः” (१-४३) । प्रणिधानत ईश्वरप्रणिधानात् समाधिः स्यात्, ईश्वरजक्त्या प्रसन्नो ह्रीश्वरोऽन्तरायरूपान् क्लेशान् परिहृत्य समाधिमुद्बोधयतीति । यथोक्तं-“समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति” (१-४५) । तपःस्वाध्याये-

अप्रप्रिधानानां त्रयाणामपि न शोचनाप्यवसायदृष्टत्वेन हेत्याकार्यप्रतिबन्धघारा समाप्यनुकूलत्वमेव श्रूयते । यथोक्त-
 "तपःस्वाध्यायेभ्यःप्रप्रिधानानि मित्यायोगः (२-१) समाधिज्ञापनार्थः क्लेशतनुकरणार्थमेति" (२-२) ॥ ४ ॥

विज्ञाय नियमानेतानेवं योगोपकारिणः । अत्रैतेषु रतो दृष्टौ प्रवेविष्ठादिकेषु हि ॥ ५ ॥

विज्ञायेति-एतान् शौचादीक्षियमान् पर्य स्वांगजुगुप्सादि सायकत्वेन योगोपकारिणः समाधिनिमित्तान् विज्ञाय ।
 अत्र तारायां दृष्टावेतेषु दृष्टादिकेषु हि नियमेषु रतो प्रवेत् । तथाज्ञानस्य तथारुचिरेतुत्वात् । तदत्र कश्चित्प्रति-
 पत्तिः प्रदर्शिता ॥ ५ ॥

नवत्यस्यामविष्टिम्ना प्रीतिर्योगकथासु च । यथाशक्त्युपचारश्च बहुमानश्च यागिषु ॥ ६ ॥

नवतीति-अस्मां दृष्टावविष्टिम्ना जावप्रतिबन्धसारतया विष्टेदरहिता योगकथासु प्रीतिर्भवति । योगिषु जावयोगिषु
 यथाशक्ति स्वशक्त्यौचित्येनोपचारश्च प्रासादिसंपादनेन, बहुमानश्च अन्त्युत्थानगुह्यगानादिना । अयं च शुद्धपुरुषावपु-
 स्स्थयिपाकायोगवृद्धिज्ञानान्तरशिष्टसमतत्त्वबहुभोगोपब्रह्मन्यादिफल इति ध्येयम् ॥ ६ ॥

जयं न प्रवजं तीव्रं हीयते नोचितक्रिया । न चानाघागतोऽपि स्वावत्यन्तानुचितक्रिया ॥ ७ ॥

जयमिति-जयजं संसारोत्पन्न तीव्रं जयं न प्रवति, तथाऽमुप्राऽप्रवृत्तेः । उचिता क्रिया कश्चिदपि कार्यं न हीयते,
 सर्वत्रैव धर्मादरात् । न चानाजोगतोऽप्यज्ञानादप्यत्यन्तानुचितक्रिया साधुजननिन्द्यादिका स्यात् ॥ ७ ॥

स्वकृत्ये विकले त्रासो जिज्ञासा सस्पृहाधिके । दुःखोहेदार्थिनां चित्रे कथंताधीः परिश्रमे ॥ ८ ॥
 स्वकृत्य इति—स्वकृत्ये स्वाचारे कायोत्सर्गकरणदौ । विकले विधिहीने । त्रासो 'हा विराधकोऽह'मित्याशयलक्षणः
 अधिके स्वचूमिकापेक्षयोत्कृष्टे आचार्यादिकृत्ये जिज्ञासा 'कथमेतदेवं स्यादिति' सस्पृहाऽचिन्ताषसहिता । दुःखोहेदा-
 र्थिनां संसारक्लेशजिह्वासूनां । चित्रे नानाविधे । परिश्रमे तत्तन्नीतिप्रसिद्धक्रियायोगे । कथंताधीः कथंन्नावबुद्धिः । कथं
 नानाविधा मुमुक्षुप्रवृत्तिः कार्त्स्न्येन ज्ञातुं शक्यत इति । तदाह—“दुःखरूपो नवः सर्व उहेदोऽस्य कुतः कथम् । चित्रा
 सतां प्रवृत्तिश्च साऽशेषा ज्ञायते कथम् ॥ १ ॥” ॥ ८ ॥

नास्माकं महती प्रज्ञा सुमहान् शास्त्रविस्तरः । शिष्टाः प्रमाणमिह तदित्यस्यां मन्यते सदा ॥ ९ ॥
 नेति—नास्माकं महती प्रज्ञाऽविसंवादिनी बुद्धिः, स्वप्रज्ञाकद्विपते विसंवाददर्शनात् । तथा सुमहानपारः शास्त्रस्य विस्तरः
 तत्तस्मात् शिष्टाः साधुजनसंमताः प्रमाणमिह प्रस्तुतव्यतिकरे, यत्तैराचरितं तदेव यथाशक्ति सामान्येन कर्तुं युज्यत
 इत्यर्थः । इत्येतदस्यां दृष्टौ मन्यते सदा निरन्तरम् ॥ ९ ॥

सुखस्थिरासनोपेतं बलायां दर्शनं दृढम् । परा च तत्त्वशुश्रूषा न क्षेपो योगगोचरः ॥ १० ॥
 सुखमिति—सुखमनुवेजनीयं स्थिरं च निष्कपं यदासनं तेनोपेतं सहितं, उक्तविशेषणविशिष्टस्यैवासनस्य योगाङ्गत्वात् ।
 यत्पतञ्जलिः—“(तत्र) स्थिरसुखमासनमिति (१-४६)” । बलायां दृष्टौ दर्शनं दृढं काष्ठाभिक्रणोद्योतसममिति कृत्या । परा
 प्रकृष्टा च तत्त्वशुश्रूषा तत्त्वश्रवणेषां जिज्ञासासंज्ञवात् । न क्षेपो योगगोचरस्तदनुवेगे उद्भेगजन्यक्षेपाभावात् ॥ १० ॥

असत्पुण्यात्वरान्नावात् स्थिरं च सुखमासनम् । प्रयत्नश्च्युतानन्त्यसमापत्तिवलादिह ॥ ११ ॥
 असद्विधि-असत्पुण्याया असुन्दखासतायास्त्वरयाश्चान्यान्यफलोत्सुक्यलक्षणाया अज्ञायात् स्थिरं सुखं चासनं
 जयति । प्रयत्नस्य भ्रष्टताऽऽज्ञेनेवासनं बध्नामीतीत्यायामज्ञसाधयेन तन्निषेधः, आनन्त्ये चाकाशादिगते समापत्तिरव-
 घातेन मनस्तादात्म्यापादनं दुःखहेतुदेहाहंकाराज्ञावफलं तद्वलादिह ध्यायां दृष्टौ जयति । यथोक्तं-“प्रयत्नशैथिल्यान-
 न्त्य(न्त)समापत्तिन्यां” (२-४७) ॥ ११ ॥

अतोऽन्तरायविजयो ह्यन्धाननिहतिस्तथा (ऽपरा) । दृष्टवोपपरित्यागः प्रणिधानपुरःसरः ॥ १२ ॥
 अत्र इति-अतो यथोक्तादामनादन्तरायाणामगमेजयादीनां विजयः । ह्यन्धैः शीतोष्णविभिन्ननिहतिर्दुःखाप्राप्तिः
 परा आत्मन्तिकी ‘ततो ह्यन्धाननिघात’ (२-४८) इत्युक्तेः । दृष्टानां च दोषाणां मनाःस्थितिजनितकृष्णादीनां परित्यागः
 प्रणिधानपुरस्सरः मरास्तापघनपूर्वः ॥ १२ ॥

कान्ताजुयो विदग्धस्य दिव्यगेयश्रुता यथा । यूनो जयति शुश्रूषा तथास्यां तत्त्वगोचरा ॥ १३ ॥
 कान्तेति-कान्ताजुयः कामिनीसहितस्य विदग्धस्य गेयनीतिनिपुणस्य दिव्यस्यातिसाधितस्य गेयस्य किन्नरादिसयन्धिन-
 मुतौ श्रवणे यथा यूनो यौवनगामिनो कामिनो जयति शुश्रूषा, तथाऽस्या वलायां तत्त्वगोचरा शुश्रूषा ॥ १३ ॥
 अज्ञावेऽस्याः श्रुतं व्यर्थं वीजन्यास इवोपरि । श्रुताज्ञावेऽपि ज्ञानेऽस्या ध्रुवः कर्मफलं पुनः ॥ १४ ॥

अज्राव इति-अस्या उक्तलक्षणशुश्रूषाया अज्रावे । श्रुतमर्थश्रवणं व्यर्थं, ऊपर इव बीजन्यासः । श्रुताज्रावेऽप्यर्थश्रवणाज्रावेऽप्यस्या उक्तशुश्रूषाया ज्रावे पुनः ध्रुवो निश्चितः कर्मक्षयः । अतोऽन्वयव्यतिरेकाज्यामिममेव प्रधानफलकारणमिति ज्रावः ॥ १४ ॥

योगारंभ इहाक्षेपात् स्यादुपायेषु कौशलम् । उप्यमाने तरौ दृष्टा पयःसेकेन पीनता ॥ १५ ॥

योगेति-इह बलायामक्षेपादन्यत्र चित्ताभ्यासाद्योगारंभे उपायेषु योगसाधनेषु कौशलं दत्तं जवति, उत्तरोत्तरमतिवृद्धियोगादिति ज्रावः । उप्यमाने तरौ पयःसेकेन पीनता दृष्टा, तद्वदिहाप्यक्षेपेणैवमतिपीनत्वलक्षणमुपायकौशलं स्यात् । अन्यथा पूर्णपयःसेकं विनोप्तस्य तरोरिव प्रकृतानुष्ठानस्य कार्यमेवाकौशललक्षणं स्यादिति ज्रावः ॥ १५ ॥

प्राणायामवती दीप्रा योगोत्थानविवर्जिता । तत्त्वश्रवणसंयुक्ता सूक्ष्मबाधमनाश्रिता ॥ १६ ॥

प्राणायामवतीति-प्राणायामवती प्राणायामसहिता दीप्रा दृष्टिः । योगोत्थानेन विवर्जिता प्रशान्तवाहितालाजात्तत्त्वश्रवणेन संयुक्ता शुश्रूषाफलज्रावात् सूक्ष्मबोधेन विवर्जिता वेद्यसंवेद्यपदाप्राप्तेः ॥ १६ ॥

रेचकः स्याद्विर्वृत्तिरन्तर्वृत्तिश्च पूरकः । कुंजकः स्तंजवृत्तिश्च प्राणायामस्त्रिधेत्ययम् ॥ १७ ॥

रेचक इति-बहिर्वृत्तिः श्वासो रेचकः स्यात् । अन्तर्वृत्तिश्च प्रश्वासः पूरकः । स्तंजवृत्तिश्च कुंजकः । यस्मिन् जलमिव कुंजे निश्चलतया प्राणोऽवस्थाप्यते । इत्ययं त्रिधा प्राणायामः प्राणगतिविच्छेदः । यदाह-“(तस्मिन्सति) श्वासप्रश्वासयोर्गे-

तिविष्टेदः प्राज्ञायामः" इति (३-४९) । अयं च नासावावसान्ताविदेयेन वक्षिमात्राविप्रमाणकालेन संख्यया वेद्यतो
 वारान् कृत पतावक्षिमाश्वासप्रत्यक्षः प्रथम उद्घातो जवतीत्याविस्त्राणोपलक्षितो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञ आख्यायते । यथोक्तं-
 "स तु बाह्यान्त्यन्तरस्तंजवृत्तिर्देशकालसंख्यानिः परिहृष्टो दीर्घसूक्ष्मसंज्ञ (सूक्ष्मः) इति" (३-५०) । बाह्यान्त्यन्तरविषयो घाद-
 शान्तवृद्धयनाजिक्कादिरूप एव पर्यालोच्य सद्गता तस्योपलक्षितव्यन्यायेन युगपत् स्तंजवृत्त्या निष्पद्यमानात्
 कुंजकासत्पर्यालोचनपूर्वकस्यमात्रजेदेन च चतुर्बोध्यि प्राज्ञायाम इष्यते । यथोक्तं- "बाह्यान्त्यन्तरविषयाद्येपी च-
 तुर्ब" इति (३ ५१) ॥ १७ ॥

धारणायोग्यता तस्मात् प्रकाशावरणक्षयः । अन्यैरुक्तः क्वचिच्चैतद्युज्यते योग्यतानुगम् ॥ १८ ॥

धारणेति-तस्मात्प्राप्तायामात् धारणानां योग्यता, प्राज्ञायामेन स्थिरीकृतं वेतः सुलेन नियतदेशो धार्यत इति । तदुक्तं-
 "धारणा (सु) च योग्यता मनसः" (३-५३) इति । तथा प्रकाशस्य चित्तसत्त्वगतस्य यदावरण इत्येकं तत्त्वयः । तदुक्तं-
 "ततः क्षीयते प्रकाशावरणमिति" (३-५३) । अयमन्यैः पतञ्जल्यदिनिरुक्तः । जगत्प्रपञ्चने तु व्याकुलताहेतुत्वेन नि-
 विद्ध एव शासप्रभासरोधः, यथायोगसमाधानमेव प्रवृत्तेः श्रेयस्त्वात्, प्राज्ञरोधपक्षिमन्वस्थानतिप्रयोजनत्वात् । तदुक्तं-
 "उत्सासं च विरुन्ध आत्रिगदीक्षं वि किमु अचेक्षा । पञ्चमरण निरोधे मुहुमुत्सासं च जयणाप ॥ १ ॥" एतच्च
 पतञ्जल्यद्युक्तं क्वचिपुरुषविद्येये योग्यतानुगं योग्यतानुसारि युज्यते, नानावृत्तिषाणोगिनां, प्राज्ञायामरुचीनां प्राज्ञाया-
 मेतापि फलसिद्धेः स्वरुचिसपक्षिसिद्धस्योत्साहस्य योगोपायत्वात् । यथोक्तं योगविन्दौ- "उत्सादासिद्धयार्थैर्यस्तन्वोपा-

तत्त्वदर्शनात् । मुनेर्जनपदत्यागात् षड्भिर्योगः प्रसिध्यति ॥ १ ॥” इति । तस्माद्यस्य प्राणवृत्तिनिरोधेनैवेन्द्रियवृत्तिनिरोधस्तस्य तदुपयोग इति तत्त्वम् ॥ १८ ॥

रेचनाद्वाह्यजावानामन्तर्भावस्य पूरणात् । कुंजनान्निश्चितार्थस्य प्राणायामश्च जावतः ॥ १९ ॥

रेचनादिति—वाह्यजावानां कुटुंबदारादिममत्वलक्षणानां रेचनात् । अन्तर्भावस्य श्रवणजनितविवेकलक्षणस्य पूरणात् । निश्चितार्थस्य कुंजनात् स्थिरीकरणाच्च । जावतः प्राणायामोऽयमेवान्यत्रिचारेण योगाङ्गं । अत एवोक्तं—“प्राणायामवती चतुर्थीगजावती जावरेचकादिजावादिति” ॥ १९ ॥

प्राणेन्योऽपि गुरुर्धर्मः प्राणायामविनिश्चयात् । प्राणांस्त्यजन्ति धर्मार्थं न धर्मं प्राणसंकटे ॥ २० ॥
प्राणेन्योऽपीति—प्राणेन्योऽपीन्द्रियादिन्योऽपि गुरुर्महत्तरो धर्मः । इत्यतो जावप्राणायामतो विनिश्चयात् धर्मार्थं प्राणांस्त्यजति, तत्रोत्सर्गप्रवृत्तेः । अत एव न धर्मं त्यजति प्राणसंकटे प्राणकष्टे ॥ २० ॥

पुण्यबीजं नयत्येवं तत्त्वश्रुत्या सदाशयः । जवद्वारांजसस्त्यागाद्धूर्जि मधुरवारिणा ॥ २१ ॥

पुण्यबीजमिति—एवं धर्मस्य प्राणेन्योऽप्यधिकत्वप्रतिपत्त्या, तत्रोत्सर्गप्रवृत्त्या । तत्त्वश्रुत्या तथातत्त्वश्रवणेन । मधुरवारिणा । सदाशयः शोचनपरिणामः । जवलक्षणस्य द्वारांजसस्त्यागात् । पुण्यबीजं वृद्धिं नयति । यथा हि मधुरोदक-

योगतत्त्वसाम्प्रदायानुगमेऽपि बीजं प्ररोधमादत्ते, तथा तत्त्वश्रुतेरचिन्त्यसामर्थ्याचिन्त्यविषयस्पृहसविषयज्ञायेऽपि अतस्त्व-
अवष्टयत्यनेन तद्योगात् पुण्यवृद्धिः स्यादेवेति ज्ञातः ॥ २१ ॥

तत्त्वश्रवणतस्तीव्रा गुरुजकिः सुखावहा । समापस्याविज्ञेदेन तीर्थकृद्दर्शनं ततः ॥ २२ ॥

तत्त्वेति-तत्त्वश्रवणतः । तीव्रा उत्कटा । गुरौ तत्त्वश्रावयितरि ज्ञाकिराराध्यत्वेन प्रतिपत्तिः । सुखावहोऽप्रयलोऽकमुख-
करी । ततो गुरुजकेः समापस्याविज्ञेदेन तीर्थकृद्दर्शनं जगयत्साक्षात्कारखण्डणं जवति । तदुक्तं-“गुरुजकिप्रज्ञावेष्ट
तीर्थकृद्दर्शनं मतम् । समापस्याविज्ञेदेन निर्वाणैकनिबन्धनम् ॥ १ ॥” समापत्तिरत्र ध्यानजसंस्पर्शना ज्ञप्सवै, आदिना
तन्नामकर्मयन्धविपाकतन्नायापस्त्युपपत्तिपरिग्रहः ॥ २२ ॥

कर्मवज्र विज्ञेदेनानन्तधर्मकगोचरे । वेद्यसंवेद्यपदजे दोषे सूक्ष्मत्वमत्र न ॥ २३ ॥

कर्मेति-कर्मय यज्रमतिदुर्जदत्वात् तस्य विज्ञेदेनानन्तधर्मकं जेदाजेदनिस्त्यत्वानित्यत्वाद्यनन्तधर्मयवत्वं यद्यस्तु तज्जोचरे
यस्तुनस्तथात्वपरिच्छेदिनि । वेद्यसंवेद्यपदजे दोषे सूक्ष्मत्वं यत्तदत्र वीप्राया हृष्टौ न जवति, तदधोऽन्त्रमिकाकूपत्यादस्याः ।
तदुक्तं-“ज्याञ्जोघिसमुत्तारात् कर्मधम्नविज्ञेदेनः । ज्ञेयव्यासेष्य कात्स्न्येन सूक्ष्मत्वं नायमत्र तु ॥ १ ॥” ॥ २३ ॥

अवेद्यसंवेद्यपदं चतस्तृज्जासु हृष्टिषु । पक्षिद्यायाजसचरप्रवृत्त्याजं यदुल्लवणम् ॥ २४ ॥

अवेद्येति-आसु मित्राद्यासु चतसृषु हृष्टिषु यद्यस्मादेद्यसंवेद्यपदं लक्ष्यणमधिकं । पक्षिद्यायाया जसससर्गिन्यां जस-

धिया जलचरप्रवृत्तिश्चिन्ता वेद्यपदसंवेद्यसंवन्धिनी यत्र तत्तथा । तत्र हि न तात्त्विकं वेद्यसंवेद्यपदं, किं त्वारोपाधिष्ठानसंसर्गितयाऽतात्त्विकं । अत एवानुद्वेगमित्यर्थः । एतदपि चरमासु चरमयथाप्रवृत्तकरणेन एवेत्याचार्याः । तदिदमज्जिमेत्योक्तं—“अवेद्यसंवेद्यपदं यस्मादासु तथोद्वेगम् । पक्षिह्यायाजलचरप्रवृत्त्याजमतः परम् ॥ १ ॥” ॥ ३४ ॥

वेद्यं संवेद्यते यस्मिन्नपायादिनिबन्धनम् । पदं तद्वेद्यसंवेद्यमन्यदेतद्विपर्ययात् ॥ ३५ ॥

वेद्यमिति—वेद्यं वेदनीयं वस्तुस्थित्या तथाज्ञावयोगिसामान्येनाविकल्पकज्ञानग्राह्यमित्यर्थः । संवेद्यते ह्ययोपशमानुरूपं निश्चयबुद्ध्या विज्ञायते । यस्मिन्नाशयस्थाने । अपायादिनिबन्धनं नरकस्वर्गादिकारणं स्यादि (हिंसाहिंसादि) । तद्वेद्यसंवेद्यं पदं, अन्यदेवेद्यसंवेद्यपदमेतद्विपर्ययादुक्तलक्षणव्यत्ययात् । यद्यपि शुद्धं यथावद्वेद्यसंवेदनं माषतुषादावसंज्ञवि, योग्यतामात्रेण च मित्रादिदृष्टिष्वपि संज्ञवि, तथापि वेद्यसंवेद्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं ग्रन्थिजेदजनितो रुचिविशेष एवेति न दोषः ॥ ३५ ॥

अपायशक्तिमालिन्यं सूक्ष्मबोधविधातकृत् । न वेद्यसंवेद्यपदे वज्रतण्डुलसन्निजे ॥ ३६ ॥

अपायेति—अपायशक्तिमालिन्यं नरकाद्यपायशक्तिमलिनत्वं सूक्ष्मबोधस्य विधातकृत्, अपायहेत्वासेवनक्लिष्टबीजसप्तावाप्तस्य सज्ज्ञानावरणरूपयोपशमाज्ञावनियतत्वात् । न वेद्यसंवेद्यपदे उक्तलक्षणे वज्रतण्डुलसन्निजे । प्रायो दुर्गतावपि मानसदुःखाच्चावेन तद्वेद्यसंवेद्यपदवतो ज्ञावपाकायोगात् । एतच्च व्यावहारिकं वेद्यसंवेद्यपदं ज्ञावमाश्रित्योक्तं । निश्चयतस्तु प्रतिपतितसद्दर्शनानामनन्तसंसारिणं नास्त्येव वेद्यसंवेद्यपदज्ञावः । नैश्चयिकतत्पति द्वायिकसम्यग्दृष्टौ श्रेणिकादाविव

पुनर्दुर्गत्ययोगेन तस्योदपदम्यासतुस्याया अपि पापप्रवृत्तेष्वरमाया पयोपपत्तेः । यथोक्तं—“अतोऽन्यदुत्तरा स्वस्मात् पापे कर्मगमोऽपि हि । तस्योदपदम्यासतुस्या वृत्तिः क्वचिद्यदि ॥ १ ॥ वेद्यसंवेद्यपदसः संवेगातिशयादिति । परमैव जव-
स्वेना पुनर्दुर्गत्ययोगतः ॥ २ ॥” इति ॥ ३६ ॥

तथा किं स्थूलबोधस्य वीजमन्यत्र चादतम् । तत्र यत्पुण्यबन्धोऽपि हन्तापायोत्तरः स्मृतः ॥ ३७ ॥
तत्राकिरिति—अन्यत्र बाधेद्यसंवेद्यपदे तद्वकिरपायशक्तिः स्थूलबोधस्य बीजमदतमननिष्ठम् । तत्रावेद्यसंवेद्यपदे यद्य-
स्मात् पुण्यबन्धोऽपि हन्तापायोत्तरो विमनान्तरीयकः स्मृतः । ततस्तत्पुण्यस्य पापानुबन्धित्वात् ॥ ३७ ॥

प्रवृत्तिरपि योगस्य वैराग्यान्मोहगर्जतः । प्रसूतेऽपायजननीमुत्तरां मोहवातनाम् ॥ ३८ ॥
प्रवृत्तिरपि—तत्रेति प्राक्तनमत्रानुबन्धते । तत्र मोहगर्जतो, वैराग्यात् योगस्य प्रवृत्तिरपि सञ्चरुपारतं श्रयान्नावेऽपाय-
जननीमुत्तरां मोहवातनां प्रवृत्ते । मोहमूढानुष्ठानस्य मोहवातनाऽन्यधीकृतात् । अतोऽत्र योगप्रवृत्तिरप्यकिञ्चि-
त्करीति जायते ॥ ३८ ॥

अवेद्यसंवेद्यपदे पुण्यं निरनुबन्धकम् । जवाग्निनिन्दजन्तूनां पाप स्यात्सानुबन्धकम् ॥ ३९ ॥
अवेद्येति—अवेद्यसंवेद्यपदे पुण्यं निरनुबन्धकमनुबन्धरहितं स्यात् । यदि कदाचिन्न स्यात् पापानुबन्धि । सानुबन्धे
तत्र ग्रन्थजेदस्य नियामकत्वात् । जवाग्निनिन्दनां कुष्ठत्यादिदोषयतां जन्तूनां पापं सानुबन्धकमनुबन्धसहितं स्यात् ।
रागवेपादिप्राबल्यस्य तदनुबन्धावन्ध्यबीजत्वात् ॥ ३९ ॥

कुक्कुट्यं कुट्यमाप्नाति कुट्यं चाकृत्यमेव हि । अत्र व्यामूढचित्तानां कण्डूकण्डूयनादिवत् ॥ ३० ॥

कुक्कुट्यमिति-कुक्कुट्यं प्राणातिपातादिकृत्यं करणीयमाप्नाति । कुट्यं चाहंसादि अकृत्यमेव हि अनाचरणीयमेव । अत्रावेद्यसंवेद्यपदे व्यामूढचित्तानां मोहग्रस्तमानसानां कंडूलानां कंडूयनादिवत् । आदिना कृत्याकुलस्य कुष्टिनोऽग्निसेवनग्रहः । कंडूयकादीनां कंडूदेरिव ज्वाचिन्दिनामवेद्यसंवेद्यपदादेव विपर्ययधीरिति ज्ञावः ॥ ३० ॥

एतेऽसंवेद्येष्टयात्मानं मलिनं कुर्वते निजम् । बडिशामिषवत्तुष्टे प्रसक्ता जोगजे सुखे ॥ ३१ ॥

एत इति-एते ज्वाचिन्दिनोऽसंवेद्येष्टया महारंज्रादिप्रवृत्तिदक्षण्या निजमात्मानं मलिनं कुर्वते, कर्मरजःसंबन्धात् । बडिशामिषवत् मत्स्यगलमांसवत् । तुष्टेऽद्वये रौद्रविपाके प्रसक्ता जोगजे जोगप्रज्ञे सुखे ॥ ३१ ॥

अवेद्यसंवेद्यपदं सत्संगागमयोगतः । तदुर्गतिप्रदं जेयं परमानन्दमिहता ॥ ३२ ॥

अवेद्येति-यतोऽस्यायं दारुणो विपाकस्तत्तस्मादेवेद्यसंवेद्यपदं दुर्गतिप्रदं नरकादिदुर्गतिकारणं । सत्संगागमयोगतो विशिष्टसंगागमसंबन्धात् । परमानन्दं मोक्षसुखमिहता जेयं । अस्यामेव क्षमिकायामन्यदा जेतुमशक्यत्वात् । अत एवानुवादपरोऽप्यागम इति योगाचार्या अयोग्यनियोगासिद्धेरिति ॥ ३२ ॥

॥ इति तारादित्रयषात्रिंशिका ॥ ३२ ॥

॥ अथ कुतर्कग्रहनिवृत्तिद्वान्निशिका ॥ ७३ ॥

अनन्तरमथेयसंवेद्यपदं ज्ञेयमित्युक्तं, अथ तत्कार्येनैव कुतर्कनिवृत्तिर्जयति, सैव चात्यन्तमादरणीयेत्याह-

जीयमानेऽत्र राक्षीव चमूचरपरिष्ठवः । निवर्तते स्वतः शीघ्रं कुतर्कविषमग्रहः ॥ १ ॥

जीयमान इति-जीयमानेऽत्रायेद्यसंवेद्यपदे महाभिध्यात्वनिबन्धने पशुत्वादिसाध्यव्याप्ये । स्वत एवात्मनैवापरोपदेशेन शीघ्रं । कुतर्क एव विषमग्रहो दृष्टापायवेतुत्येन क्रूरग्रहः । कुतर्कस्य विषमग्रहः कुटिलावेद्यक्रमो वा निवर्तते । राक्षि जीयमान इव चमूचरपरिष्ठवः ॥ १ ॥

शमारामानलज्वाला हिमानी ज्ञानपङ्कजे । ध्रुवाशब्दं समोक्षात् कुतर्कः सुनयार्गखा ॥ २ ॥

शमेति-व्यक्त ॥ २ ॥

कुतर्केऽभिनिवेशस्तत्र युक्तो मुक्तिमिच्छताम् । युक्तः पुनः श्रुते शीघ्रे समाधौ शुरुचेतंसाम् ॥ ३ ॥

कुतर्के इति-श्रुते आगमे । शीघ्रे परब्रह्मेधिरतिस्रष्टणे । समाधौ ध्यानफलचूले ॥ ३ ॥

उक्तं च योगमार्गेऽस्तिस्तपोनिर्धूतकल्मसैः । प्राविद्योगिद्वितायोऽैर्मोहवीपसमं वचः ॥ ४ ॥

उक्तं चेति-उक्तं च निरूपितं पुनः । योगमार्गैरप्यात्मविद्धिः पतञ्जलिप्रच्युतिविधिः । तपसा निर्धूतकल्मसैः प्रवासप्रधा-

नेन तपसा क्षीणमार्गानुसारिबोधवाधकमोहमलैः । आवियोगिहिताय नविष्यद्विवादबहुलकलिकालयोगिहितार्थे । उच्चै-
रत्यर्थे । मोहदीपसमं मोहान्धकारप्रदीपस्थानीयं । वचो वचनम् ॥ ४ ॥

वादांश्च प्रतिवादांश्च वदन्तो निश्चितांस्तथा । तत्त्वान्तं नैव गृह्णन्ति तिलपीलकवज्रतौ ॥ ५ ॥

वादांश्चेति-वादांश्च पूर्वपक्षरूपान् । प्रतिवादांश्च परोपन्यस्तपक्षप्रतिवचनरूपान् । वदन्तो ब्रुवाणाः । निश्चितान् असि-
द्धानैकान्तिकादिहेत्वाच्चासनिरासेन । तथा तेन प्रकारेण तत्तद्वाल्प्रसिद्धेन सर्वेऽपि दर्शनिनो मुमुक्षुवोऽपि । तत्त्वान्तमा-
त्मादितत्त्वप्रसिद्धिरूपं । न नैव गृह्णन्ति प्रतिपद्यन्ते । तिलपीलकवत् तिलपीलक इव । निरुद्धाद्विसंचारस्तिलयंत्रवाहन-
परो यथा ह्ययं नित्यं भ्राम्यन्नपि निरुद्धादृतया न तत्परिमाणमवबुध्यते, एवमेतेऽपि वादिनः स्वपक्षाग्निनिवेशान्धा वि-
चित्रं वदन्तोऽपि नोच्यमानतत्त्वं प्रतिपद्यन्ते इति ॥ ५ ॥

विकल्पकल्पनाशिटपं प्रायोऽविद्याविनिर्मितम् । तद्योजनामयश्चात्र कुतर्कः किमनेन तत् ॥ ६ ॥

विकल्पेति-विकल्पाः शब्दविकल्पा अर्थविकल्पाश्च तेषां कल्पनारूपं शिटपं । प्रायो बाहुद्वयेन । अविद्याविनिर्मितं ज्ञा-
नावरणीयादिकर्मसंपर्कजनितं । तद्योजनामयस्तदेकधारात्मा चात्र कुतर्कः । तत् किमनेन मुमुक्षूणां दुष्टकारणप्रपञ्चस्य
सत्कार्याहेतुत्वात् ॥ ६ ॥

जातिप्रायश्च वाध्योऽयं प्रकृतान्यविकल्पनात् । हस्ती हन्तीतिवचने प्राप्ताप्राप्तविकल्पवत् ॥ ७ ॥

जातिप्रायश्चेति-जातिप्रायश्च दूषणाभासकदृष्टम् । वाच्यः प्रतीतिफलान्यामय कुतर्कः । प्रकृतान्यस्योपादेयाद्यतिरिक्तस्य अप्रयोजनस्य यत्पर्यवस्य विकल्पनात् । हस्ती हन्तीति यच्चने हस्त्याख्येनोक्ते प्राप्ताप्राप्तविकल्पवैवायिकत्रास्य । यथा ह्ययमित्ये यकारं प्रति-“किमयं हस्ती प्राप्त व्यापादयति ? उताप्राप्त ? आये त्वामपि व्यापादयेत्, अन्ये च जगदपीति विकल्पयन्नेय हस्तिना गृहीतो भित्तिन कथमपि मोक्षितः । तथा तथाविधविकल्पकारी तत्तद्दर्शनस्योऽपि कुतर्कहस्तिना गृहीतः सञ्चरुमितीनेय मोक्ष्यत इति ॥ ७ ॥

स्वप्नावोत्तरपर्यन्त एवोऽत्रापि च तत्त्वतः । नार्वागुद्गङ्गानगम्यत्वमन्यथान्येन कल्पनात् ॥ ७ ॥
 स्वप्नावेति-एव कुतर्कः । स्वप्नावोत्तरपर्यन्तः । अत्र च “यस्तु स्वप्नावैरुत्तर वाच्य” इति शचनात् । अत्रापि च स्वप्नावे नार्वागुद्गङ्गानगम्यत्वमन्यथान्येन वाचिना स्वप्नावस्यान्येनान्यथाकल्पनात् ॥ ८ ॥

तथाहि-

अपां दाहस्वप्नावत्त्वे दर्शिते दह्नान्तिके । विप्रकृष्टेऽप्ययस्कान्ते स्वार्थशक्तेः किमुत्तरम् ॥ ९ ॥
 अपामिति-अपां शैत्यस्वप्नावत्त्वादिन प्रति अपां दह्नान्तिके दाहस्वप्नावत्त्वे दर्शिते । अध्यक्षधियरोधपरिहारात् । विप्रकृष्टेऽप्ययस्कान्ते स्वार्थशक्तेर्लोक्षाकर्षणशक्तेर्विप्रकर्षमात्रस्याप्रयोजकत्वात् किमुत्तर ? अन्यथावादिन स्वप्नावस्यापर्यनुयोग्यत्वाच्चित्तोपस्थाधिनिगमात् । तदुक्तं-“अतोऽग्निः द्वेयत्ययु सन्निधौ दहतीति च । अयमिति सन्निधौ तत्स्वप्नाव्याधि-स्युदिते तयोः ॥ १ ॥ कोशपानादृते ज्ञानोपायो नास्त्यत्र युक्तिः । विप्रकृष्टेऽप्ययस्कान्तः स्वार्थकृद्भूयते यतः ॥ २ ॥” ॥ ९ ॥

दृष्टान्तमात्रसौख्यत्तदयं केन बाध्यताम् । स्वप्नावबाधने नालं कल्पनागौरवादिकम् ॥ १० ॥

दृष्टान्तेति—दृष्टान्तमात्रस्य सौख्यत्वात् । तत्तस्मात् । अयमन्यथास्वप्नावविकल्पकः कुतर्कः केन वार्यता ? । अग्निसन्निधावपां दाहस्वप्नावत्वे कल्पनागौरवं बाधकं स्यादित्यत आह—स्वप्नावस्योपपत्तिसिद्ध्यर्थं बाधने कल्पनागौरवादिकं नालं न समर्थं, कल्पनासहस्रेणापि स्वप्नावस्यान्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । अत एव न कल्पनालाघवेनापि स्वप्नावान्तरं कल्पयितुं शक्यमिति दृष्टव्यं । अथ स्वस्य ज्ञावोऽनागन्तुको धर्मो नियतकारणत्वादिरूप एव, स च कल्पनालाघवज्ञानेन गृह्यते, अन्यथागृहीतश्च कल्पनागौरवज्ञानेन त्यज्यतेऽपीति चेन्न, गौरवेऽपि अप्रामाणिकत्वस्य दुर्ग्रहत्वात् प्रामाणिकस्य च गौरवादेरप्यदोषत्वादिति दिक् ॥ १० ॥

द्विचन्द्रस्वप्नविज्ञाननिदर्शनवलोत्थितः । धियां निरालंबनतां कुतर्कः साधयत्यपि ॥ ११ ॥

द्विचन्द्र इति—द्विचन्द्रस्वप्नविज्ञाने एव निदर्शने उदाहरणमात्रे तद्वलाद्भुत्यतः कुतर्कः । धियां सर्वज्ञानानां । निरालंबनतामलीकविषयतामपि साधयति ॥ ११ ॥

तत्कुतर्केण पर्याप्तमसमञ्जसकारिणा । अतीन्द्रियार्थसिद्ध्यर्थं नावकाशोऽस्य कुत्रचित् ॥ १२ ॥

तदिति—तदसमञ्जसकारिणा प्रतीतिबाधितार्थसिद्ध्यनुधाविना पर्याप्तं कुतर्केण । अतीन्द्रियार्थानां धर्मार्थानां सिद्ध्यर्थं नास्य कुतर्कस्य कुत्रचिदवकाशः ॥ १२ ॥

शास्त्रस्यैवावकाशोऽत्र कुतर्काग्रहतस्ततः । शीघ्रवान् योगवानत्र श्रद्धावांस्तत्त्वविद्वेत् ॥ १३ ॥
 शास्त्रस्येति-अत्रातीन्द्रियार्थसिद्धौ शास्त्रस्यैवावकाशः, तस्यातीन्द्रियार्थसाधनसमर्थत्वाद्बुद्धकर्तृकस्यातथात्वात् । तदु-
 क्तं-“गोचरस्त्वागमस्यैव तत्तत्तदुपप्लब्धिषुः चन्द्रसूर्योपरागादिसवाद्यागमदर्शनात् ॥ १ ॥” ततस्तस्मात् कुतर्कामहोऽत्र
 शास्त्रे श्रद्धावान् शीघ्रवान् परब्रह्मविदितियोगवान् सदा योगतत्परः तत्त्वविद्वज्जर्मार्थतीन्द्रियार्थदर्शी भवेत् ॥ १३ ॥

ननु शास्त्राणामपि निम्नस्थात्कथं शास्त्रश्रद्धापि स्यादित्यत आह-

तत्त्वतः शास्त्रज्ञेददध न शास्त्राणामनेवतः । मोहस्तदधिमुक्तीनां तन्नेदाश्रयणं ततः ॥ १४ ॥

तत्त्वत इति-तत्त्वतो धर्मधावापेक्षया तात्पर्यग्रहात् शास्त्रज्ञेददध नास्ति । शास्त्रज्ञां धर्मप्रपेक्षामनेवतः । तत्त्वतया-
 पेक्षदेशानाज्ञेदेनैव स्थूलबुद्धीनां तन्नेदाभिमानात् । अत एवाह-तत्त्वतस्माच्चवधिमुक्तीनां शास्त्रश्रद्धाघवां तन्नेदाश्रयण
 शास्त्रज्ञेदागीकरण मोहोऽज्ञानं । निर्दोषत्वेन सर्वेयामैक्यकुर्यात् । तदुक्तं-“न तत्त्वतो निम्नमवा सर्वज्ञा बह्व्यो यतः ।
 मोहस्तदधिमुक्तीनां तन्नेदाश्रयणं ततः ॥ १ ॥” ॥ १४ ॥

सर्वज्ञो मुख्य एकस्तत्प्रतिपत्तिश्च यावताम् । सर्वेऽपि ते तमापन्ना मुख्य सामान्यतो बुधाः ॥ १५ ॥

सर्वज्ञ इति-सर्वज्ञो मुख्यस्त्वास्यिकाराधनाधिपय एकः, सर्वज्ञत्वज्ञात्यविशेषात् । तदुक्तं-“सर्वज्ञो नाम यः कश्चित्
 पारमार्थिक एव हि । स एक एव सर्वत्र व्यक्तिज्ञेदेऽपि तत्त्वतः ॥ १ ॥” तत्प्रतिपत्तिः सर्वज्ञज्ञातिश्च यावता तत्त्वदर्श-

नस्थानां ते सर्वेऽपि बुधास्तं सर्वज्ञं मुख्यं सामान्यतो विशेषानिर्णयेऽप्यापन्ना आश्रिताः, निरतिशयितगुणवत्त्वेन प्रतिपत्तेः
वस्तुतः सर्वज्ञविषयकत्वात् गुणवत्तावगाहनेनैव तस्या अकित्वाच्च । यथोक्तं—“प्रतिपत्तिस्तत्तस्य सामान्येनैव यावताम् ।
ते सर्वेऽपि तमापन्ना इति न्यायगतिः परा ॥ १ ॥” ॥ १५ ॥

न ज्ञायते विशेषस्तु सर्वथाऽसर्वदर्शिभिः । अतो न ते तमापन्ना विशिष्य द्रुवि केचन ॥ १६ ॥

नेति-विशेषस्तु सर्वज्ञज्ञानादिगतचेदस्तु । असर्वदर्शिचिश्चद्वयैः । सर्वथा सर्वैः प्रकारैः । न ज्ञायते । अतो न ते
सर्वज्ञान्युपगन्तारः । तं सर्वज्ञमापन्ना आश्रिताः । विशिष्य द्रुवि पृथिव्यां केचन । तदुक्तं “विशेषस्तु पुनस्तस्य कात्स्न्येना-
सर्वदर्शिभिः । सर्वैर्न ज्ञायते तेन तमापन्नो न कश्चन ॥ १ ॥” ॥ १६ ॥

अतः सामान्यप्रतिपत्त्यंशेन सर्वयोगिषु परिशिष्टा तुल्यतैव ज्ञावनीयेत्याह—

सर्वज्ञप्रतिपत्त्यंशमाश्रित्यामक्षया धिया । निर्व्याजं तुल्यता ज्ञाव्या सर्वतंत्रेषु योगिनाम् ॥ १७ ॥

सर्वज्ञेति-सर्वज्ञप्रतिपत्त्यंशमाश्रित्य । अमक्षया रागक्षेपमक्षरहितया । धिया बुद्ध्या । निर्व्याजमौचित्येन सर्वज्ञोक्त्या-
क्षनपरतया तुल्यता ज्ञाव्या । सर्वतंत्रेषु सर्वदर्शनेषु । योगिनां मुमुक्षूणां । तदुक्तं—“तस्मात्सामान्यतोऽप्येनमभ्युपैति य
एव हि । निर्व्याजं तुल्य एवासौ तेनांशेनैव धीमता ॥ १ ॥” ॥ १७ ॥

अथान्तरजनेदस्तु सामान्याविरोधीत्याह-

दूरासम्नादिनेवोऽपि तद्भृत्यत्वं निवृन्ति न । एको नामादिनेवेन जिज्ञाचारेष्वपि प्रभुः ॥ १७ ॥
दूरेति-दूरासम्नादिनेदस्तु तद्भृत्यत्वं सर्वज्ञोपासकत्वं न निवृन्ति । एकस्य राज्ञो नानाधिपप्रतिपत्तिकृतामपि एकचतु-
त्वाधिशेषपदं प्रकृतोपपत्तेः । जिज्ञाचारेष्वपि तथाधिकारनेदेन नानाविधानुष्ठानेष्वपि योगिषु नामादीनामर्हवादिसंज्ञादीना
नेदेनैकः प्रचुरुपास्यः । तदुक्तं-“यथैकस्य नृपतेर्बहवोऽपि समाश्रिताः । दूरासम्नादिनेवेऽपि तद्भृत्याः सर्व एव ते ॥ १ ॥
सर्वज्ञतस्यानेदेन तथा सर्वज्ञयाज्ञेया जिज्ञाचारस्थिता अपि ॥ २ ॥ न जेद एव तत्त्वेन सर्वज्ञानो
महात्मनाम् । तथानामादिनेवेऽपि ज्ञायते तन्महात्मनिः ॥ ३ ॥” ॥ १८ ॥

देवेषु योगशास्त्रेषु चित्राच्चित्रविभागतः । जक्त्वर्णनमप्येवं युज्यते तदनेदतः ॥ १९ ॥
देवेष्विति-एवमिष्टानिष्टनामनेदेऽपि । तदनेदतः तस्यतः सर्वज्ञानेदतः । योगशास्त्रेषु सौवाच्यात्मचिन्ताशास्त्रेषु
देवेषु लोकापाङ्गमुक्तादिषु । चित्राच्चित्रविभागतो जक्त्वर्णनं युज्यते । तदुक्तं-“चित्राच्चित्रविभागेन यच्च देवेषु वर्णिता ।
जकिः सद्योगशास्त्रेषु ततोऽप्येवमिदं स्थितम् ॥ १ ॥” ॥ १९ ॥

संसारिषु हि देवेषु जक्तिस्तत्सायगामिनाम् । तदतीते पुनस्तत्त्वे तदतीतार्थयायिनाम् ॥ २० ॥
संसारिष्विति-ससारिषु हि देवेषु लोकापाङ्गादिषु । जकिः सेवा । तत्सायगामिना संसारिदेवकायगामिनां । तदतीते
पुनः संसारतीते तु तस्ये तदतीतार्थयायिना संसारतीतमार्गगामिनां योगिनां जकिः ॥ २० ॥

चित्रा चाद्येषु तद्भागतदन्यद्वेषसंगता । अचित्रा चरमे त्वेषा शमसाराखिलैव हि ॥ ११ ॥

चित्रा चेति—चित्रा च नानाप्रकारा च । आद्येषु सांसारिकेषु देवेषु । तद्भागतदन्यदेवान्यां स्वाप्तीष्टदेवतारागानप्तीष्ट-
देवान्यां संगता युक्ता, मोहगर्जत्वात् । अचित्रा एकाकारा चरमे तु तदतीति तु । एषा ऋक्तिः । शमसारा शमप्रधाना
अखिलैव हि, तथासंमोहाभावात् इति ॥ ११ ॥

इष्टापूर्तानि कर्माणि लोके चित्राभिसन्धितः । फलं चित्रं प्रयच्छन्ति तथाबुद्ध्यादिज्ञेदतः ॥ १२ ॥

इष्टापूर्तानीति—इष्टापूर्तानि कर्माणि लोके चित्राभिसन्धितः संसारिदेवस्थानादिगतविचित्राध्यवसायात् । मृदुम-
ध्याधिमान्नरागादिरूपात् । तथा बुद्ध्यादीनां वक्ष्यमाणलक्षणानां ज्ञेदतः फलं चित्रं नानारूपं प्रयच्छन्ति । विचित्रानां
नगराणामिव विचित्रानां संसारिदेवस्थानानां प्राप्तेरुपायस्यानुष्ठानस्याभिसन्ध्यादिज्ञेदेन विचित्रत्वात् । तदुक्तं—“संसा-
रिणां हि देवानां यस्माच्चित्राण्यनेकधा । स्थित्यैश्वर्यप्रज्ञावादौ स्थानानि प्रतिशासनम् ॥ १ ॥ तत्तस्मात्साधनोपायो निय-
माच्चित्र एव हि । न चित्रनगराणां स्यादेकं वर्त्म कदाचन ॥ २ ॥” १२ ॥

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहस्त्रिविधो बोध इष्यते । रलोपलंजतज्ज्ञानतदवासिनिदर्शनात् ॥ १३ ॥

बुद्धिरिति—बुद्धिः तथाविधोहरहितं शब्दार्थश्रवणमात्रजं ज्ञानं । यदाह—“इन्द्रियार्थाश्रया बुद्धिः ।” ज्ञानं तथाविधोहेन
गृहीतार्थतत्त्वपरिच्छेदनं । तदाह—“ज्ञानं त्वागमपूर्वकम्” । असंमोहो हेयोपादेयत्यागोपादानोपहितं ज्ञानं । यदाह—“सद-

नुष्ठानयद्येतदसंमोदोऽन्निधीयते” । एवं त्रिविधो बोध इष्यते स्वस्वपूर्वाणां कर्मणां प्रेदसाधकः “तेजोदात्सर्वकर्मोऽपि निघ्नन्ते सर्वदेहिनां” इति यचनात् । रक्षोपलज्जतग्नानतववासीना निदर्शनात् । यथा गुपलज्जादिजेदाक्षसमग्रणजेदस्तथा प्रकृतेऽपि बुद्ध्यादिजेदादनुष्ठानजेद इति ॥ २३ ॥

आदरः करणे प्रीतिरविघ्नः संपदागमः । जिज्ञासा तज्ज्ञसेवा च सवनुष्ठानलक्षणम् ॥ २४ ॥

आदर इति—आदरो यसात्तिथय इष्टासौ । करणे प्रीतिरन्निघ्नंगमित्ता । अविघ्नः करण एवाहटसामर्थ्यादिपायाजायः । संपदागमस्तत्र एव द्युज्जनायपुण्यसिद्धेः । जिज्ञासा इष्टादिगोचरा । तज्ज्ञसेवा चेष्टादिज्ञसेवा । यतस्तदनुष्ठानलक्षणं तदनुबन्धसारत्वात् ॥ २४ ॥

जवाय बुद्धिपूर्वाणि विपाकविरसत्वतः । कर्माणि ज्ञानपूर्वाणि श्रुतशक्त्या च मुक्तये ॥ २५ ॥

जवायेति—बुद्धिपूर्वाणि कर्माणि स्वकल्पनाप्राधान्यान्नात्राविधेकानादरात् । विपाकस्य विरसत्वतो जवाय संसाराय जयन्ति । तदुक्तं—“बुद्धिपूर्वाणि कर्माणि सर्वाण्येवेह देहिनाम् । ससारफलदान्येव विपाकविरसत्वतः ॥ १॥” ज्ञानपूर्वाणि च तानि तथाविधेकस्यसिञ्जनितया श्रुतशक्त्या अवतशक्त्या मुक्तये निःश्रेयसाय । यदुक्तं—“ज्ञानपूर्वाणि तान्येव मुक्त्यंगं फलयोगिनाम् । श्रुतशक्तिसमावेष्टादनुबन्धफलत्वतः ॥ १ ॥” ॥ २५ ॥

असमोदसमुरथानि योगिनामाशु मुक्तये । प्रेदेऽपि तेषामेकोऽन्वा जलधौ तीरमार्गवत् ॥ २६ ॥

२३ कु.नि.

॥ १४२ ॥

असंमोहेति-असंमोहसमुत्थानि तु कर्माणि । योगिनां जवातीतार्थयायिनां । आशु शीघ्रं न पुनर्ज्ञानपूर्वकवदच्युद-
यत्ताञ्चव्यवधानेऽपि मुक्तये ज्वन्ति । यथोक्तं-“असंमोहसमुत्थानि त्वेकान्तपरिशुद्धितः । निर्वाणफलदान्याशु जवाती-
तार्थयायिनाम् ॥ १ ॥ प्राकृतेष्विह ज्ञावेषु येषां चेतो निरुत्सुकम् । ज्वन्नो गविरुक्तास्ते जवातीतार्थयायिनः ॥ २ ॥”
ज्ञेदेऽपि गुणस्थानपरिणतितारतम्येऽपि तेषां योगिनामेकोऽध्या एक एव मार्गः । जलधौ समुद्रे तीरमार्गवत् दूरासन्ना-
दिज्ञेदेऽपि तत्त्वतस्तदैक्यात् । प्राप्यस्य मोक्षस्य सदाशिवपरब्रह्मसिद्धात्मतथतादिशब्दैर्वाच्यस्य शाश्वतशिवयोगाति-
शयितसन्नाबालंबनबृहत्त्वबृंहकत्वनिष्ठितार्थत्वाकालतथाज्ञावाद्यार्थाज्ञेदेनैकत्वात्तन्मार्गस्यापि तथात्वात् । तदुक्तं-“एक एव
तु मार्गोऽपि तेषां शमपरायणः । अवस्थानेदज्ञेदेऽपि जलधौ तीरमार्गवत् ॥ १ ॥ संसारातीततत्त्वं तु परं निर्वाणसंज्ञि-
तम् । तथैकमेव नियमाब्रुवदज्ञेदेऽपि तत्त्वतः ॥ २ ॥ सदाशिवः परंब्रह्म सिद्धात्मा तथ्येति च । शब्दैस्तदुच्यतेऽन्वर्थो-
देकमेवैवमादिष्टिः ॥ ३ ॥ तद्वक्षणाविसंवादान्निरावाधमनामयम् । निष्क्रियं च परं तत्त्वं यतो जन्माद्ययोगतः ॥ ४ ॥ ज्ञाते
निर्वाणतत्त्वेऽस्मिन्नसंमोहेन तत्त्वतः । प्रेक्षावतां न तन्नक्तौ विवाद उपपद्यते ॥ ५ ॥” २६ ॥

तस्मादचित्रजक्त्याप्याः सर्वज्ञा न जिदामिताः । चित्रा गीर्जवैद्यानां तेषां शिष्यानुगुण्यतः ॥ २७ ॥

तस्मादिति-तस्मात् सर्वेषां योगिनामेकमार्गगमित्वात् । अचित्रजक्त्या एकरूपया जक्त्या । आप्याः प्राप्याः सर्वज्ञाः ।
न जिदामिता न जेदं प्राप्ताः । तदुक्तं-“सर्वज्ञपूर्वकं चैतन्नियमादेव यत्स्थितम् । आसन्नोऽयमृजुमार्गस्तेजदस्तत्कथं जवेत्
॥ १ ॥” कथं तर्हि देशानाज्ञेदः ? इत्यत आह-तेषां सर्वज्ञानां जवैद्यानां संसाररोगनिषग्वराणां । चित्रा नानाप्रकारा

मीः । शिष्यानुगुह्यतो विनेयाभिप्रायानुरोधात् । यथा घैषा घावादीन् प्रति नैकमोषधमुपदिशन्ति, किं तु यथायोग्यं विचित्रं, तथा कपिलादीनामपि काष्ठान्तरापायजीरून् शिष्यान् भिक्षुत्योपसर्जनीकृतपर्याया व्यवधाना देसना, सुगता दीनां तु भोगास्पापतोऽधिकृत्योपसर्जनीकृतचव्या पर्यायप्रधाना देशनेति । न तु तेऽन्यव्यतिरेकवस्तुदेविनो न भवन्ति, सर्वज्ञत्वापुपपत्तेः । तदुक्तं—“चित्रा मु देशनैतेषां स्वादिनेयानुगुह्यतः । यस्मादेते महात्मानो भवव्याधिनिपग्वराः ॥ १ ॥” ॥ २७ ॥

तथैव वीजाधानादेर्यथाभव्यमुपक्रिया । अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यादेकस्या वापि ज्ञेयतः ॥ २७ ॥

तथैवेति—तथैव चित्रदेशनैव । वीजाधानादेर्ज्ञेयोद्देशादिज्ञावद्यदृष्टात् । यथाभव्यं व्यवसृष्टं । उपक्रिया उपकारो ज्ञयति । यदुक्तं—“यस्य येन प्रकारेण वीजाधानादिसंज्ञयः । साधु बन्धो ज्ञयत्येते तथा तस्य अगुह्यतः ॥ १ ॥” एकस्या या तीर्थंकरदेशनाया अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यादनिर्वचनीयपरयोधास्योपासकर्मविपाकादिज्ञेयतः श्रोतृज्ञेयेन विचित्रतया परिणमनाद्यथाभव्यमुपक्रिया ज्ञयतीति न देशनायैविश्रयारस्यज्ञैविश्रयसिद्धिः । यदाह—“एकापि देशनैतेषा यथा श्रोतृविज्ञेयतः । अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यासथा विज्ञावज्ज्ञासते ॥ १ ॥ यथाभव्यं च सर्वेषामुपकारोऽपि तत्कृतः । जायतेऽवगन्ध्य ताव्येधमस्याः सर्वत्र सुस्थिता ॥ २ ॥” ॥ २७ ॥

प्रकारान्तरमाह—

चित्रा वा देशना तत्तन्नयै. काष्ठादियोगतः । यन्मूला तत्प्रतिक्षेपोऽयुक्तो जायमजानतः ॥ २८ ॥

चित्रेति-वाऽथवा । तत्तन्नयैः ऽव्याप्तिकादिभिः । कालादियोगतो दुःषमादियोगमाश्रित्य । यन्मूला यच्चनानुसारिणी । चित्रा नानारूपा देशना कपिलादीनामृषीणां । तस्य सर्वज्ञस्य प्रतिक्षेपः । ज्ञावं तत्तद्देशनानयाजिप्रायमजानतोऽयुक्तः । आर्यापवादस्यानाजोगजस्यापि महापापनिबन्धनत्वात् । तदुक्तं—“यद्वा तत्तन्नयापेक्षा तत्तत्कालादियोगतः । ऋषिभ्यो देशना चित्रा तन्मूलैषापि तत्त्वतः ॥ १ ॥ तदन्निप्रायमज्ञात्वा न ततोऽर्वागृह्णां सताम् । युज्यते तत्प्रतिक्षेपो महानर्थकरः परः ॥ २ ॥ निशानाश्चप्रतिक्षेपो यथान्धानामसंगतः । तद्भेदपरिक्लृपश्च तथैवावर्वागृह्णामयम् ॥ ३ ॥ न युज्यते प्रतिक्षेपः सामान्यस्यापि तत्सताम् । आर्यापवादस्तु पुनर्जिह्वाहोदाधिको मतः ॥ ४ ॥ कुट्टाद्यादि च नो सन्तो ज्ञापन्ते प्रायशः क्वचित् । निश्चितं सारवच्चैव किं तु सत्त्वार्थकृत्सदा ॥ ५ ॥” ॥ १९ ॥

तस्मात्सर्वज्ञवचनमनुसृत्यैव प्रवर्तनीयं, न तु तद्धिप्रतिपत्त्यानुमानाद्यास्थया स्थेयं, तदननुसारिणस्तस्याव्यवस्थितत्वादित्यत्र चर्तृहरिवचनमनुवदन्नाह—

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः । अत्रियुक्ततरैरन्यैरन्य एवोपपद्यते ॥ ३० ॥

यत्नेनेति-यत्नेनासिद्धत्वादिदोषनिरासप्रयासेनानुमितोऽप्यर्थः । कुशलैर्व्याप्तिग्रहादिदक्षैरनुमातृभिरत्रियुक्ततरैरधिकव्याप्त्यादिगुणदोषव्युत्पत्तिकैरन्यैरन्यैवासिद्धत्वादिनैवोपपद्यते ॥ ३० ॥

अन्युद्यममाह-

ज्ञायेरन् देतुवादेन पदार्था यथतीन्द्रियाः । काखेनैतावता प्राक्कैः कृत. स्यात्तेषु निश्चय. ॥ ३१ ॥
ज्ञायेरन्निष्ठि-हेतुवादेनानुमानवादेन । यदि अतीन्द्रिया धर्मादयः पदार्था ज्ञायेरन् । तदा पतायता काखेन प्राक्कैस्ता-
किंकैः तेषु अतीन्द्रियेषु पदार्थेषु निश्चयः कृतः स्यात्, उत्तरोत्तरतर्कपञ्चयात् ॥ ३१ ॥

तत्कुतर्कग्रहस्त्याज्यो वदता दृष्टिमागमे । प्रायो धर्मा अपि त्याज्याः परमानन्दसपदि ॥ ३२ ॥
तदिति-तच्चस्मात् कुतर्कग्रहः शुष्कतर्कानिनिवेशः त्याज्यो दृष्टिमागमे वदता । परमानन्दसपदि मोक्षदुखसंपदौ प्रायो
धर्मा अपि ज्ञायोपशमिः । दान्त्यादयस्त्याज्याः । ततः कुतर्कग्रहः सुतरां त्याज्य एव । क्वचिदपि ग्रहस्यासंगानुष्ठान-
प्रतिपत्त्येवेनाश्रेयस्त्वादिति ज्ञावः । द्वायिकव्ययेदार्ढ्यप्रायोगहण । तद्विदमुक्तं-“न चैतदेव यत्तस्मादुक्तकर्कप्रहो महान् ।
मिथ्याभिमानहेतुत्वास्त्याम्य एव मुमुक्षुभिः ॥ १ ॥ ग्रहः सर्वत्र तत्त्वेन मुमुक्षुणामवगतः । मुक्तौ धर्मा अपि प्रायस्त्य-
क्त्व्याः किमनेन तत् ॥ २ ॥” इति ॥ ३२ ॥

॥ इति कुतर्कग्रहनिवृत्तिषात्रिमिका ॥ २३ ॥

॥ अथ सदृष्टिद्वान्रिशिका ॥ १४ ॥

द्वान्रिशिका

अनन्तरमवेद्यसंवेद्यपदजयात् कुतर्कनिवृत्तिर्भवति, सैव च विधेयेत्युक्तं, अथ तत्फलीभूताः सदृष्टीर्विवेचयन्नाह-

प्रत्याहारः स्थिरायां स्याद्दर्शनं नित्यमत्रमम् । तथा निरतिचारायां सूक्ष्मबोधसमन्वितम् ॥ १ ॥

प्रत्याहार इति-स्थिरायां दृष्टौ प्रत्याहारः स्यात् वक्ष्यमाणलक्षणः । तथा निरतिचारायां दर्शनं नित्यमप्रतिपाति, सातिचारायां तु प्रवृत्तीण्यनयनपटलोपज्ञस्य तदुत्कोपाद्यनवबोधकल्पमपि भवति, तथातिचारभावात्, रत्नप्रज्ञायांमिव धूल्यादेरुपज्ञवः । अत्रमं प्रमरहितं । तथा सूक्ष्मबोधेन समन्वितम् ॥ १ ॥

विषयासंप्रयोगेऽन्तःस्वरूपानुकृतिः किल । प्रत्याहारो हृषीकाणामेतदायत्तताफलः ॥ २ ॥

विषयेति-विषयाणां चक्षुरादिग्राह्याणां रूपादीनामसंप्रयोगे तद्ग्रहणाभिमुख्यत्यागेन स्वरूपमात्रावस्थाने सति । अन्तःस्वरूपानुकृतिश्चित्तनिरोधनिरोध्यतासंपत्तिः किल । हृषीकाणां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रत्याहारः । यत उक्तं-“स्वविषयासंप्रयोगे चित्त(स्य)स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः” इति (२-१४) । कीदृशोऽयमित्याह-एतदायत्तताफल इन्द्रियवशीकरणैकफलः । अच्यस्यमाने हि प्रत्याहारे तथायत्तानीन्द्रियाणि भवन्ति यथा बाह्यविषयाभिमुखतां नीयमानान्यपि न यान्तीति । तदुक्तं-“ततः परमा वक्ष्यतेन्द्रियाणामिति” (२-१५) ।

॥ १४४ ॥

अतो ग्रन्थविज्ञेदेन विवेकोपेतचेतसाम् । त्रयाये जवचेष्टा स्याद्वाचक्रीडोपमाखिला ॥ ३ ॥

अस इति-अतः प्रत्याहारात् । ग्रन्थविज्ञेदेन विवेकोपेतचेतसा जवचेष्टाऽखिला चक्रत्रत्योविमुक्तरूपानि वाचक्रीडोपमा वाचधूखिगृहक्रीडानुष्ठाना, प्रकृत्यसुन्दरत्वास्थिरत्वाभ्या त्रयाये स्यात् ॥ ३ ॥

तत्रमन्न परंज्योतिर्हस्वजायैकमूर्तिकम् । विकल्पतल्पमारुढः शेष पुनरुपप्लवः ॥ ४ ॥

तस्यमिति-अत्र स्थिराया हस्वजाय एका मूर्तिर्यस्य तत्तथा । ज्ञानादिगुणभेदस्यापि व्यावहारिकत्वात् । परज्योतिरात्मरूपं तत्त्वं परमार्थसत् । शेषः पुनर्जयप्रपञ्चो विकल्पतल्पमारुढ उपप्लवो ब्रह्मविषयः, परिहृत्स्मानरूपस्याज्ञावात् ॥ ४ ॥

जवज्जोगिफणाजोगो जोगोऽस्यामवजासते । फलं ज्ञानात्मधर्मस्वानुत्थं यत्पुण्यपापयो ॥ ५ ॥

जवेति-अस्यां स्थिराया । जोग इन्द्रियार्थसुखसबन्धः । जवज्जोगिफणाजोगः संसारसर्पफणादोपोऽवजासते, बबुडुः सहेतुत्वात् । नानुपदस्य ज्ञानानि जोगः संजवति, ततश्च पाप, ततो दारुणदुःखपरंपरेति । धर्मप्रपञ्चत्वाज्ञोगो न दुःखदो जविष्यतीत्यत्राह-यद्यस्मात् पुण्यपापयोर्धयोर्हि फलं ज्ञानात्मधर्मस्यानुत्थं । व्यावहारतः सुशीलत्वकुशीलत्वान्या द्वयोर्विज्ञेदेऽपि निश्चयतः संसारप्रवेशकत्वेन कुशीलत्वाविशेषात् ॥ ५ ॥

धर्मादपि जवन् जोगः प्रायोऽनर्थाय देहिनाम् । चन्दनादपि संचूतो वहत्येव द्रुताशनः ॥ ६ ॥

धर्मादिति-धर्मादपि जवन् जोगो वेदलोकादौ । प्रायो बाहुल्येन । अनर्थाय देहिनां तथाप्रमादविधानात् । प्रायोग्रहणं

शुद्धधर्माद्देपिजोगनिरासार्थं, तस्य प्रमादबीजत्वायोगात् । अत्यन्तानवद्यतीर्थकरादिफलशुद्धेः पुण्य (पुष्प) शुभ्यादा-
वागमाग्निनिवेशार्धमसारचित्तोपपत्तेरिति । सामान्यतो दृष्टान्तमाह-चन्दनादपि तथाशीतप्रकृतेः संजृतो दहत्येव
हुताशनः । दहनस्य दाहस्वभावापरावृत्तेः । प्राय एतदेवं न दहत्यपि कश्चित्सत्यमंत्राग्निं संस्कृताद्दाहासिद्धेः सकललोक-
सिद्धत्वादिति वदति । युक्तं चैतन्निश्चयतो येनांशेन ज्ञानादिकं तेनांशेनावन्धनमेव, येन च प्रमादादिकं तेन बन्धनमेव ।
सम्यक्त्वादीनां तीर्थकरनामकर्मादिवन्धकत्वस्यापि तदविनाञ्चूतयोगकपायगतस्योपचारेणैव संभवात् । इन्द्रियार्थसंबन्धा-
दिकं तूदासीनमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६ ॥

स्कन्धात्स्कन्धान्तरारोपे चारस्येव न तात्त्विकी । इहाया विरतिर्जोगात्तत्संस्कारानतिक्रमात् ॥ ७ ॥

स्कन्धादिति-स्कन्धात् स्कन्धान्तरारोपे चारस्येव जोगादिज्ञाया विरतिर्न तात्त्विकी । तत्संस्कारस्य कर्मबन्धजनिता-
निष्टजोगसंस्कारस्यानतिक्रमात् । तदतिक्रमो हि प्रतिपक्षभावनया तत्तनूकरणेन स्यात् । न तु विभेदेन प्रसुप्ततामात्रेण
वेति । इत्थं जोगासारताविभावनेन स्थिरायां स्थैर्यमुपजायते । सत्यामस्यामपरैरपि योगाचार्यैरलौक्यादयो गुणाः प्रोच्यन्ते ।
यथोक्तं-“अलौक्यमारोग्यमनिष्टुलं, गन्धः शुभ्रो मूत्रपुरीषमदृषम् । कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च, योगप्रवृत्तेः प्रथमं
हि चिह्नम् ॥ १ ॥ मैत्र्यादियुक्तं विषयेषु चेतः, प्रभाववद्भैर्यसमन्वितं च । धनैरधृष्यत्वमग्नीष्टलाजो, जनप्रियत्वं च तथा
परं स्यात् ॥ २ ॥ दोषव्यपायः परमा च तृप्तिरौचित्ययोगः समता च गुर्वी । वैरादिनाशोऽथ कर्तृजराधीर्निष्पन्नयोगस्य
तु चिह्नमेतत् ॥ ३ ॥” इति । इहाप्येतदकृत्रिमं गुणजातमित एवारज्य विज्ञेयम् ॥ ७ ॥

धारणा प्रीतयेऽन्येषां कान्तायां नित्यदर्शनम् । नान्यमुत् स्थिरभावेन मीमांसा च हितोदया ॥ ७ ॥

धारणेति-कान्तायामुकरीत्या नित्यदर्शनं । तथा धारणा यथ्यमाणलक्षणा । अन्येषां प्रीतये प्रयति । तथा स्थिरभावेन नान्यमुत् नान्यत्र हर्षः तदा तत्प्रतिभासाभावात् । हितोदया सम्यग्ज्ञानफलाभीमासा च सच्चिद्वारात्मिका प्रवर्ति ॥ ७ ॥
देशयन्धो हि चित्तस्य धारणा तत्र सुस्थितः । प्रियो जवति भूतानां धर्मेकाग्रमनास्तथा ॥ ८ ॥

देशेति-देशे नाभिषक्रमासाप्रादी यन्धो धिपयान्तरपरिहारेण स्थिरीकरणात्मा हि चित्तस्य धारणा । यदाह-“देशयन्धश्चित्तस्य धारणा” ३-१ । तत्र धारणाया । सुस्थित मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मधासितान्तःकरणतया, स्वयन्स्वयमनियमतया, जितासनत्येन परिहृवमाणयिक्षेपतया, प्रत्याहृतेन्धियग्रामत्येन कजुकायतया, जितक्वत्तया, सप्रज्ञासान्यासायिष्टतया च सम्यग्यस्थितः । भूतानां जगन्मोकानां प्रियो जवति । तथा धर्मेकाग्रमना प्रयति ॥ ८ ॥

अस्यामाक्षेपकज्ञानान्न जोगा जवहेतव । श्रुतधर्मे मनोयोगाच्चेष्टाशुर्क्ययोवित्तम् ॥ १० ॥
अस्यामिति-अस्यां कान्तायां । कायचेष्टाया अन्यपरत्वेऽपि । श्रुतधर्मे श्वागमे । मनोयोगाभित्य मनःसबन्धात् । आक्षेपकज्ञानाभित्यप्रतिधन्यरूपषित्ताक्षेपकारिज्ञानात् । न जोगा इन्धियार्थस्यन्धा प्रयहेतवो प्रवन्ति । चेष्टायाः प्रवृत्तेः शुद्धेः मनोर्नर्मद्वयात् । यथोदितं हरिजलसूरिभिर्योगहृदिसमुच्चये ॥ १० ॥

मायांनस्तत्त्वतः पश्यन्ननुद्धिमस्ततो दुतम् । तन्मन्येन प्रयात्येव यथा व्याघातवर्जितः ॥ ११ ॥

मायाञ्च इति-मायाञ्चस्तत्त्वतो मायाञ्चस्त्वेनैव पश्यन् अनुद्भिः । ततो मायाञ्चसो द्रुतं शीघ्रं । तन्मध्येन मायाञ्चो-
मध्येन प्रयात्येव, न न प्रयाति । यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः । व्याघातवर्जितो मायाञ्चसस्तत्त्वेन व्याघातासमर्थत्वात् ॥ १॥
जोगान् स्वरूपतः पश्यंस्तथा मायोदकोपमान् । जुञ्जानोऽपि ह्यसंगः सन् प्रयात्येव परं पदम् ॥ १२ ॥
जोगानिति-जोगानिन्द्रियार्थसंबन्धान् स्वरूपतः पश्यन् समारोपमन्तरेण । तथा तेनैव प्रकारेण । मायोदकोपमान-
सारान् जुञ्जानोऽपि हि कर्माद्विज्ञान् असंगः सन् प्रयात्येव परं पदं तथाऽनभिष्वंगतयाऽपरवशज्ञात्वात् ॥ १२ ॥

जोगतत्त्वस्य तु पुनर्न जवोदधिलङ्घनम् । मायोदकदृढावेशेन यातीह कः पथा ॥ १३ ॥

जोगेति-जोगतत्त्वस्य तु जोगं परमार्थतया पश्यतस्तु न जवोदधिलङ्घनं । मायोदकदृढावेशः तथाविपर्यासात् । तेन
यातीह कः पथा यत्र मायायामुदकबुद्भिः ॥ १३ ॥

स तत्रैव जवोद्भिः यथा तिष्ठत्यसंशयम् । मोक्षमार्गेऽपि हि तथा जोगजं बालमोहितः ॥ १४ ॥

स इति-स मायायामुदकसमावेशः । तत्रैव पथि । जवोद्भिः सन् । यथेत्युदाहरणोपन्यासार्थः । तिष्ठत्यसंशयं तिष्ठ-
त्येव जलबुद्भिसमावेशात् । मोक्षमार्गेऽपि हि ज्ञानादिलक्षणे तिष्ठत्यसंशयं । जोगजं बालमोहितो जोगनिबन्धनदेहादि-
प्रपञ्चमोहित इत्यर्थः ॥ १४ ॥

धर्मशक्तिं न हन्त्यस्यां जोगशक्तिर्वलीयसीम् । हन्ति वीपापहो वायुर्ज्वलन्तं न दवानलम् ॥ १५ ॥

धर्मशक्तिमिति-अस्यां कान्ताया । कर्माद्विद्यत्येन निर्वला जोगशक्तिः । अनवरतस्वरसप्रवृत्त्येन वल्लीयसी धर्मशक्तिं न हन्ति । गितो धिनोऽपि निर्वस्रस्याकिंचित्करत्यात् । अत्र दृष्टान्तमाह-दीपापहो दीपघिनाशको वायुर्ग्वलन्तं दधानखं न हन्ति । प्रत्युत वल्लीयसस्तस्य सहायतामेवादवते । इक्ष्ममत्र धर्मशक्तेरपि वल्लीयस्या अवश्यजोग्यकर्मक्षये जोगशक्तिः सहायतामेयास्रवते न तु निर्वस्रत्येन सां विरुणद्धीति । यद्यपि स्थिरायामपि ज्ञानापेक्षया जोगानामकिंचित्करत्वमेव, तथापि तदा (दं) शे प्रमादसदृकारित्वमपि तेषां । कान्ताया तु धारक्षया ज्ञानोत्कर्षाजं तथात्वमपि तेषां । गृहिषोऽप्येयविधवदायामुपचारतो यतिज्ञाव एव । चारित्रमोहोदयमात्रात्केवलं न संयमस्यानखाजः । न तु तद्विरोधिपरिष्णामखेश्वरोऽपीत्याचार्याणामाशयः ॥ १५ ॥

मीमांसा दीपिका चास्यां मोहध्वान्तविनाशिनी । तत्त्वालोकेन तेन स्यान्न कदाप्यसमस्रसम् ॥ १६ ॥

मीमांसेति-मीमांसा सद्धिचाराणा दीपिका चास्यां कान्तायां । मोहध्वान्तविनाशिनी अज्ञानतिमिरापहारिणी । तत्त्वालोकेन परमार्थप्रकाशेन । तेन कारणेन । न कदाप्यसमस्रसं स्यात् । अज्ञाननिमित्तको हि तन्नाय इति ॥ १६ ॥

ध्यानसारा प्रज्ञा तत्त्वप्रतिपत्तिचिनुता रुजा । वर्जिता च विनिर्विष्टा सस्रष्टुत्तिपदावहा ॥ १७ ॥

ध्यानेति-ध्यानेन सारा रुधिरा प्रज्ञा । तत्त्वप्रतिपत्त्या यथास्थितात्मानुभवलक्षणया युता । रुजा वर्जिता । पश्यमाणलक्षणसप्रवृत्तिपदावहा च विनिर्विष्टा ॥ १७ ॥

चित्तस्य धारणादेशो प्रत्ययस्यैकतानता । ध्यानं ततः सुखं सारमात्मायत्तं प्रवर्तते ॥ १८ ॥
चित्तस्येति-चित्तस्य मनसो धारणादेशो धारणाविषये । प्रत्ययस्यैकतानता विसदृशपरिणामपरिहारेण सदृशपरिणाम-
धाराबन्धो ध्यानं । यदाह-“तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं” इति (३-१) । ततस्तस्मात् सुखं सारमुत्कृष्टं । आत्मायत्तं
परानधीनं प्रवर्तते ॥ १८ ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् । एतदुक्तं समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १९ ॥
सर्वमिति-सर्वं परवशं पराधीनं दुःखं, तद्वक्ष्येणयोगात् । सर्वमात्मवशमपराधीनं सुखं । अत एव हेतोः । एतदुक्तं
मुनिना । संक्षेपेण समासेन । लक्षणं स्वरूपं सुखदुःखयोः । इत्थं च ध्यानजमेव तत्त्वतः सुखं, न तु पुण्योदयजन्यमपी-
त्यावेदितं भवति । तदाह-“पुण्यापेक्षमपि ह्येवं सुखं परवशं स्थितम् । ततश्च दुःखमेवैतद्व्यानजनं तात्त्विकं सुखम् ॥ १ ॥” ॥ १९ ॥
ध्यानं च विमले बोधे सदैव हि महात्मनाम् । सदा प्रसृमरोऽनत्रे प्रकाशो गगने विधोः ॥ २० ॥
ध्यानं चेति-विमले बोधे च सति महात्मनां सदैव हि ध्यानं भवति । तस्य तद्विषयतयात् । दृष्टान्तमाह-अनत्रेऽ-
त्ररहिते गगने विधोरुदितस्य प्रकाशः सदा प्रसृमरो भवति, तथावस्थास्वाभाव्यादिति ॥ २० ॥

सत्प्रवृत्तिपदं चेहासंगानुष्ठानसंज्ञितम् । संस्कारतः स्वरसतः प्रवृत्त्या मोक्षकारणम् ॥ २१ ॥
सदिति-सत्प्रवृत्तिपदं चेह प्रज्ञायामसंगानुष्ठानसंज्ञितं भवति । संस्कारतः प्राच्यप्रयत्नजात् स्वरसत इहानैरपेक्ष्येण ।

प्रवृत्त्या प्रकृष्टवृत्त्या । मोक्षकारणं । यथा हृदयकनोदनानन्तरमुत्तरश्चक्रप्रभिसन्तानस्त्रासंस्कारानुवेधादेव भवति, तथा प्रथमान्यासाध्यानानन्तरं तत्संस्कारानुवेधादेव, तत्सदृशपरिणामप्रयाहोऽन्तर्गतगानुष्ठानसङ्गां लभत इति ज्ञापार्थः ॥ २१ ॥

प्रशान्तवाहितासङ्ग विसजागपरिफुल्लः । शिववर्त्म ध्रुवाण्वेति योगिनिर्गीयते ह्यदः ॥ २२ ॥

प्रशान्तेति-प्रशान्तवाहितासङ्ग संख्याना । विसजागपरिफुल्लो बोझानां । शिववर्त्म ध्रुवाना । ध्रुवाध्या महाव्रतिकाणां । इत्येवं हि योगिनिर्वोऽन्तर्गतगानुष्ठान गीयते ॥ २२ ॥

प्रशान्तवाहिता वृत्ते संस्कारात् स्यान्निरोधजात् । प्रादुर्भावतिरोजावौ तद्व्युत्थानजनयोरयम् ॥ २३ ॥

प्रशान्तेति-प्रशान्तवाहिता परिहृतविदेपतया सदृशप्रवाहपरिणामिता । वृत्तेर्धृतिमयस्य चित्तस्य निरोधजात् संस्कारात् स्यात् । तदाह-“तस्य प्रशान्तगहिता संस्कारात्” (३१०) । कोऽयं निरोध एवेत्यत आह-तच्चतुष्ट्यानजयोर्निरोधजव्युत्थानजयोः संस्कारयोः प्रादुर्भावतिरोजावौ वर्तमानाज्वाप्तिव्यक्तिकार्यकरणासामर्थ्यावस्थानलक्षणी अन्यं निरोधः । चलत्वेऽपि गुणवृत्तस्योक्थोचयद्वयवृत्तित्यान्येन चित्तस्य तथाविधस्यैवभावाय निरोधपरिणामाभाच्चव्यवहारत्वात् । चलत्वेऽपि तदुक्तं-“व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरजिज्ञयप्रादुर्भावौ निरोधदणचिन्तान्वयो निरोधपरिणामः” इति (३०९) ॥ २३ ॥

सर्वार्थतैकामृतयोः समाधिस्तु द्योव्यौ । तुट्यावेकाग्रता शान्तोदितौ च प्रत्ययाविह ॥ २४ ॥

सर्वार्थतेति-सर्वार्थता चक्षत्वाभानाविधार्थग्रहणं । चित्तस्य विदेपो धर्म एकाग्रता एकस्मिन्नेवाश्रयने सदृशपरिणाम-

मिता तयोः । द्योदयौ तु अत्यन्तान्निजवाचिव्यक्तिलक्षणौ समाधिरुज्जितसत्त्वचित्तान्वयितयाऽवस्थितः समाधिपरिणामोऽभिधीयते । यदुक्तं—“सर्वार्थतैकाग्रतयोः द्योदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः” इति (३-११) । पूर्वत्र विक्षेपस्यान्निजवमात्रं, इह त्वत्यन्तान्निजवोऽनुत्पत्तिरूपोऽतीताध्वप्रवेश इत्यनयोर्भेदः । इहाधिकृतदर्शने तुदयावेकरूपादंवनत्वेन सहशौ । शान्तोदितौ अतीताध्वप्रविष्टवर्तमानाध्वस्फुरितलक्षणौ च प्रलयौ एकाग्रता उच्यते समाहितचित्तान्वयिनी । तदुक्तं—“शान्तोदितौ हि तु (तौ तु) द्यप्रलयौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः” (३-१२) । न चैवमन्यव्यतिरेकवस्त्वसंभवः, यतोऽन्यत्रापि धर्मलक्षणावस्थापरिणामा दृश्यन्ते, तत्र धर्मिणः पूर्वधर्मनिवृत्तावुत्तरधर्मोपत्तिर्धर्मपरिणामः । यथा मृदुलक्षणस्य धर्मिणः पिंरूपधर्मपरित्यागेन घटरूपधर्मान्तरस्वीकारः । लक्षणपरिणामश्च यथा तस्यैव घटस्यानागताध्वपरित्यागेन वर्तमानाध्वस्वीकारः, तत्परित्यागेन वाऽतीताध्वपरिग्रहः । अवस्थापरिणामश्च यथा तस्य घटस्य प्रथमद्वितीययोः क्षणयोः सहशयोरन्वयित्वेन चक्षुगुणवृत्तीनां गुणपरिणामनं धर्मवि शान्तोदितेषु शक्तिरूपेण स्थितेषु सर्वत्र सर्वात्मकत्वव्यपदेशेषु धर्मेषु कथञ्चिन्निरेक्यन्वयी दृश्यते । यथा पिंरुघटादिषु मृदेव प्रतिक्षणमन्यान्यत्वादिपरिणामान्यत्वं । तत्र केचित्परिणामाः प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यन्ते यथा सुखादयंसंस्थानादयो वा । केचिच्चानुमानगम्या यथा कर्मसंस्कारशक्तिप्रचृतयः । धर्मिणश्च निजान्निजरूपतया सर्वत्रानुगम इति न काचिदनुपत्तिः । तदिदमुक्तं—“एतेन ब्रूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः (३-१३)” शान्तोदिताव्यपदेशधर्मानुपाती धर्मी (३-१४) “क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुरिति (३-१५)” ॥ २४ ॥

अस्यां व्यवस्थितो योगी त्रय निष्पादयत्यव । ततश्चेयं विनिर्दिष्टा सत्प्रवृत्तिपदावहा ॥ २५ ॥

अस्यामिति-अस्यां प्रजायां व्यवस्थितो योगी त्रयमदो निरोधसमाधौकामताद्यदणं निष्पादयति साधयति । ततश्चेयं प्रज्ञा सत्प्रवृत्तिपदावहा विनिर्दिष्टा, सर्वैः प्रकारैः प्रशान्तवादिताया एव सिद्धेः ॥ २५ ॥

समाधिनिष्ठा तु परा तवासंगविवर्जिता । सात्मीकृतप्रवृत्तिश्च तदुत्तीर्णाशयेति च ॥ २६ ॥

समाधीति-परा तु दृष्टिः समाधिनिष्ठा यदयमाद्यदणसमाध्यासका । तदासंगेन समाध्यासगेन धियर्जिता । सात्मीकृत-प्रवृत्तिश्च सर्वोन्नीलैकत्वपरिणतप्रवृत्तिश्च चन्दनगन्धन्यायेन । तदुत्तीर्णाशयेति च सर्वथा विमुष्या प्रवृत्तियासकचित्ताभावेन २६ स्वरूपमात्रनिर्जासं समाधिर्ध्यानमेव हि । विज्ञागमनतिक्रम्य परे ध्यानफलं विदुः ॥ २७ ॥

स्वरूपेति-स्वरूपमात्रस्य ध्येयस्वरूपमात्रस्य निर्जासो यत्र तत्तथा । अर्थाकारसमायेनेन ज्ञतार्थरूपतया न्यग्रहज्ञान-स्वरूपतया च ज्ञानस्वरूपदून्यतापत्तेः ध्यानमेव हि समाधिः । तदुक्तं-“तदेवार्थमात्रनिर्जासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः” इति (३ ३) । विज्ञागमहागो योग इति प्रसिद्धमनतिक्रम्यानुबुध्य परे ध्यानफलं समाधिरिति विदुः ॥ २७ ॥

निराचारपदो ह्यस्यामतः स्यान्नातिचारजाक् । चेष्टा चास्यासिद्धा शुक्लजोजनानाभाववन्मता ॥ २८ ॥

निराचारेति-अस्यां दृष्टौ योगी नातिचारजाक् स्यात् तन्निवन्धनानाभावात् । अतो निराधारपदः प्रतिक्रमाद्यभावात् । चेष्टा चास्यैषदृष्टिमतोऽसिद्धा शुक्लजोजनानावन्मता आचारजेयकर्मोभावात् तस्य शुक्लप्रायत्यातिसिद्ध्यनेन तद्विद्या-विघटनात् ॥ २८ ॥

॥ अथ क्लेशहानोपायवर्तिनिका ॥ ५५ ॥

सदृष्टिनिरूपणानन्तर ज्ञानक्रियामिश्रत्वर्येताः क्षेत्रज्ञानोपायज्ज्ञा प्रायन्ति नान्यथेति विशेष्यग्राह--

ज्ञानं च सदनुष्ठान सम्यक् सिद्धान्तवेदिन । द्वेषाना कर्मरूपाणां हानोपायं प्रचक्षते ॥ १ ॥

ज्ञानं वेति-सम्मानं सदानुष्ठानं च सम्यगर्थपरीत्येन सिद्धान्तवेदिनः कर्मरूपाणां क्षेत्रानां हानोपायं त्यागसामर्थ्यो
प्राप्तव्यते प्रकथयन्ति “संज्ञेगसिद्धीइ फलं वयति” इत्यादिग्रन्थेन ॥ १ ॥

नेरास्म्यदर्शनावन्ये निबन्धनवियोगतः । ह्येकप्रहाणमिच्छन्ति सर्वथा तर्कवादिनः ॥ २ ॥

नैरात्म्येति-नैरात्म्यदर्शनात् सर्वत्रैवात्माज्ञायावबोधनात् । अन्ये योज्या निबन्धनधियोगसो निमित्तधिरहात् । क्रेश-
पादणं तच्चाह्वा निवृत्त्युपमिष्यन्ति । सर्वथा सर्वः प्रफरिस्तर्कवादिनः, न तु शास्त्रानुसारिणः ॥ २ ॥

(अ) त एष स्वमत पुरस्कृतुमाप्नु-

समाधि राज एतच्च तदेतच्चत्तदर्शनम् । आप्रहृष्टैवकार्यैतच्चदेतवमृतं परम् ॥ ३ ॥

समाधिराज इति—समाधिराजः सर्वयोगाग्रेसरत्वात् । एतच्च नैराल्म्यदर्शनं । तदेतत्तत्त्वस्य दर्शनं परमार्थावलोकनतः ।
आग्रहमुदकारि मूर्त्ताविभेदकं । एतच्चवेतदमृत वीथूय परं ज्ञायकम् ॥ ३ ॥

जन्मयोनिर्यतस्तृष्णा ध्रुवा सा चात्मदर्शने । तदज्ञावे च नेयं स्याद्बीजाभावाद्वाङ्कुरः ॥ ४ ॥

जन्मेति-यद्यस्मात्तृष्णा लोचलक्षणा जन्मयोनिः पुनर्जवहेतुः । ध्रुवा निश्चिता । सा च तृष्णा आत्मदर्शनेऽहमस्मीति निरीक्षणरूपे । तदज्ञावे आत्मदर्शनाज्ञावे च । नेयं तृष्णा स्यात् । अङ्कुर इव बीजाभावे ॥ ४ ॥

न ह्यपश्यन्नहमिति स्निह्यत्यात्मनि कश्चन । न चात्मनि विना प्रेम्णा सुखहेतुषु धावति ॥ ५ ॥

न हीति-न नैव । हिर्यस्मात् । अपश्यन्ननिरीक्षमाणः अहमित्युल्लेखेन । स्निह्यति स्नेहवान् भवति । आत्मनि विषय-भूते । कश्चन बुद्धिमान् । न चात्मनि प्रेम्णा विना । सुखहेतुषु धावति प्रवर्तते कश्चन । तस्मादात्मदर्शनस्य वैराग्यप्रति-पत्त्यत्वाच्चैरात्म्यदर्शनेमेव मुक्तिहेतुरिति सिद्धम् ॥ ५ ॥

एतद्वृषयति-

नैरात्म्यायोगतो नैतदज्ञावक्ष्येणिकत्वयोः । आद्यपक्षेऽविचार्यत्वारूपाणां धर्मिणं विना ॥ ६ ॥

नैरात्म्येति-एतदन्येषां मतं न युक्तं । अज्ञावक्ष्येणिकत्वयोर्थादात्मना विकल्पमानयोः सतोनैरात्म्यायोगतः । आद्य-पक्षे आत्मनोऽज्ञावपक्षे धर्मिणमात्मानं विना धर्माणां सदनृष्टानमोक्षादीनामविचार्यत्वादिचारायोग्यत्वात् । न हि वन्ध्या-सुताज्ञावे तज्जतान् सुरूपकुरूपत्वादीन् विशेषांश्चिन्तयितुमारभते कश्चिदिति ॥ ६ ॥

वक्त्राद्यज्ञावतश्चैव कुमारीसुतबुद्धिचत् । विकल्पस्याप्यशक्यत्वाद्भुक्तुं वस्तु विना स्थितम् ॥ ७ ॥

पद्मादीति-यस्मादीना नैरात्म्यप्रतिपादकतद्द्रष्टृदीनामज्ञायतश्चेय । आद्यपक्षे नैरात्म्यायोगतो नैतदिति संपन्धः । ज्ञान-
वादिमते त्याह-कुमारीसुतबुद्धियत् अकृतयियाहूस्त्रीपुत्रज्ञानयत् । विक्लपस्यापि प्रतिपादकादिगतस्य स्थित वस्तु यिना
वक्त्रमशययत्यात् । कुमारीसुतबुद्धिरपि हि प्रसिद्धयोः कुमारीसुतपदार्थयोः सधन्धमेयारोपितमयगाहते । प्रकृते त्वारमन
एयाज्ञावाच्यप्रतिपादकादिव्यपदेशो निर्मूल एव । क्वचित्प्रमितस्यैव क्वचिद्वारोप्यस्यात् । इत्थं च-“ यथा कुमारी स्वप्ना-
न्तरेऽस्मिन् ज्ञात च पुत्रं विगत च पश्येत् । ज्ञाते च दृष्टाऽपगते विपक्षा तथोपमान् जानत सर्वपरमान् ॥ १ ॥ ” इत्यादि
परेषा शास्त्रमपि सत्सारासारतार्थवादमात्रपरतयैवोपयुज्यते इति ब्रह्मम् ॥ ७ ॥

द्वितीयेऽपि क्षणादूर्ध्वं नाशादन्याप्रसिद्धितः । अन्यथोत्तरकार्याङ्गज्ञावाविद्येवतोऽन्वयात् ॥ ८ ॥

द्वितीयेऽशीति-द्वितीयेऽपि पक्षे नैरात्म्यायोगतो नैतदिति संपन्धः । क्षणादूर्ध्वं क्षणिकस्यात्मनो नाशात् अन्यस्यान
न्तरक्षणस्याप्रसिद्धित आत्माश्रयानुष्ठानफलाद्यनुपपत्तेः । अन्यथा प्रावादेव प्राधान्युपगमे, अक्षरकार्यं प्रत्यगज्ञावेन
परिणामिज्ञावेनायिमुदतोऽन्वयात् पूर्णक्षणस्यैव कथञ्चिदज्ञावीभूतस्य तथापरिणमने क्षणक्षयानुवृत्तिरौघ्यात् । सर्वथाऽस्तवः
खरविषाणादेरिद्योत्तरज्ञायपरिणमनशफत्यज्ञावात्सदृशकृष्णान्तरसामग्रीसपक्षेरतियोग्यतावद्विषयशक्त्येवोपपत्तेरिति ॥ ८ ॥

किं च क्षणिको ह्यारमान्युपगम्यमानः स्वनिवृत्तिस्थप्रायः स्यात्, उतान्यजननस्वप्रायः, उताहो उजयस्वप्रायः ।
इति त्रयी गतिः, तत्राद्यपक्षे आह-

स्वनिवृत्तिस्वज्ञावत्वे न क्षणस्यापरोक्षयः । अन्यजनमस्वज्ञावत्वे स्वनिवृत्तिरसंगता ॥ ९ ॥

स्वनिवृत्तीति-स्वनिवृत्तिस्वप्नावत्वे दृष्टस्यात्मदृष्टस्य अच्युपगम्यमाने । नापरोदयः सदृशोत्तरदृष्टोत्पादः स्यात् । पूर्वदृष्टस्योत्तरदृष्टजननास्वप्नावत्वात् । द्वितीये त्वाह-अन्यजनस्वप्नावत्वे सदृशापरदृष्टोत्पादकस्वप्नावत्वे स्वनिवृत्तिरसंगता, तदजननस्वप्नावत्वादेव ॥ ए ॥

तृतीये त्वाह-

उभयैकस्वप्नावत्वे न विरुद्धोऽन्वयोऽपि हि । न च तद्धेतुकः स्नेहः किं तु कर्मोदयोद्भवः ॥ १० ॥

उभयेति-उभयैकस्वप्नावत्वे स्वनिवृत्तिसदृशापरदृष्टोभयजननैकस्वप्नावत्वेऽन्वयोऽपि हि न विरुद्धः । यदेव किञ्चिन्निरवर्तते तदेवापरदृष्टजननस्वप्नावमिति शब्दार्थान्यथानुपपत्त्यैवान्वयसिद्धेरुक्तोभयैकस्वप्नावत्वपूर्वापरकालसंबन्धैकस्वप्नावत्वस्याप्यविरोधात् । इहमेव प्रत्यञ्जिज्ञाक्रियाफलसामानाधिकरण्यादीनां निरुपचरितानामुपपत्तेरिति निर्जोडितमन्यत्र । न च तद्धेतुक आत्मदर्शनहेतुकः स्नेहः किं तु कर्मोदयोद्भवो मोहनीयकर्मोदयनिमित्तकः । अतो नायमात्मदर्शनापराध इति ज्ञायः ॥ १० ॥

ननु यद्यप्यात्मदर्शनमात्रनिमित्तको न स्नेहः, दृष्टिकस्याप्यात्मनः स्वसंबेदनप्रत्यक्षेण समवलोकनात्तदुद्भवप्रसंगात्, किं तु ध्रुवात्मदर्शनतो नियत एव स्नेहोद्भवस्तज्जतागामिकालमुखदुःखावाप्तिपरिहारचिन्तावश्यकत्वादित्यत्राह-

ध्रुवेदृष्टेऽपि न प्रेम निवृत्तमनुपलवात् । ग्राह्याकार इव ज्ञानेऽन्यथा तत्रापि तद्भवेत् ॥ ११ ॥

पुनरुत्प्रेक्षणीति-धृतेः लोकेऽपि प्रपामयर्त्तनेऽपि न प्रेम समुत्पद्यमुपसद्गते । निरुत्तमुपसर्त । उपपद्ययात् संगेऽप्युपात्तं पित्त-
नागान्निहयान्निधानात् । इति प्राणाकार इय नयन्मने । उपपद्ययपदाद्धि तत्र तदयन्नामसदृशापि तु तत्तत्पित्तिरिति ।
तथा च निष्काशो यः-“ प्राणा न तस्य प्रवर्णं न तेन, ज्ञानान्नरप्राणातयापि शुद्ध्यन्ते । तयापि च ज्ञानमयः प्रकाशः, प्रत्य-
क्षरूपस्य तपानिरतमीत् ॥ १ ॥ ” इति । अन्ययोग्यत्वं यिनापि धृतात्मदर्शनेन प्रेमोत्पत्त्यन्युपगमे तत्रापि रन्मत्तप्रमि-
त्रात्मन्यपि तां प्रेम नयेत्, आत्मदर्शनमात्रस्यैव व्यापनेन प्रेमवैतुगात्, धृग्वत्त्वायनमेव मोक्षादिति तु स्यात्तन्नामात्र-
मिति न किञ्चिदेतत् ॥ ११ ॥

विवेकरूप्यातिरुद्धेऽपि प्रेक्षानामनुपपत्त्या । तस्य प्राप्तिप्रवृत्त्या कार्यचित्तविमुक्तिनि ॥ १२ ॥

विवेकंति-विषंकरूप्यातिः प्रतिफलनायनायदादयिषाप्रयित्ये यिनिरुचनानृत्त्वकर्तृत्यानिमानाया रजस्तमोमखानजिच्च-
ताया पुनरन्नामुंगायाभिन्नायाम्बन्तिः अनुपपत्त्यनन्तरान्तरादुत्थानरदिता हेतुनामुपेय्री । यदाह-“ विवेकरूप्यातिर-
निष्ठता हानोपायः ” (२ २६) । सा च तस्य सप्तप्रकारः प्रान्तनृत्तः सकलगात्रपनसमापिपर्यन्तञ्चमिधीन्येति ।
कार्यनिष्ठापिमुनिधनुर्निप्रकाराणि । तत्र न मे ज्ञातव्यं किंपिदस्ति, एकीणा मे प्रेक्षाः, न मे हेतव्यं किंपिदस्ति, अपि
तां(ता) मया हानप्राप्तयिरेकरूप्यातिरिति कार्यमिषयनिर्मलज्ञानरूपाधतयः कार्यमिषुकयः । चरितार्थो मे गुचिगुणाः कृता-
पिक्ता मोक्षपीततागान् तुतोऽमीनां प्रोद्गः, मात्मीनूतश्च मे तमाधिरिति, स्वरूपप्रतिषेधोऽद्विमिति गुणविषयज्ञानरूपा-
भिराः कार्यमिषुकय इति । तदिदमुक्तं-“ तस्य तस्य प्राप्तिप्रवृत्त्या (कि)प्रक्षेपि ” (२ २७) ॥ १२ ॥

बलान्नश्यत्यविद्यास्या उत्तरेषामियं पुनः । प्रसुप्ततनुविह्विन्नोदाराणां क्षेत्रमिष्यते ॥ १३ ॥

बलादिति—अस्या विवेकव्यातेर्बलादविद्या नश्यति । इयमविद्या पुनरुत्तरेषामस्मितादीनां क्लेशानां प्रसुप्ततनुविह्विन्नोदाराणां क्षेत्रमिष्यते । तदुक्तं—“अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविह्विन्नोदाराणामिति” (१-४) ॥ १३ ॥

स्वकार्यं नारजन्ते ये चित्तभूमौ स्थिता अपि । विना प्रबोधकबलं ते प्रसुप्ताः शिशोरिव ॥ १४ ॥

स्वकार्यमिति—ये क्लेशाश्चित्तभूमौ स्थिता अपि स्वकार्यं नारजन्ते । विना प्रबोधकस्योद्बोधकस्य बलमुद्बेकं । ते क्लेशाः प्रसुप्ताः शिशोरिव बालकस्येव ॥ १४ ॥

ज्ञावनात्प्रतिपक्षस्य शिथिलीकृतशक्तयः । तनवोऽतिबलापेक्षा योगान्यासवतो यथा ॥ १५ ॥

ज्ञावनादिति—ज्ञावनादन्यासात् । प्रतिपक्षस्य स्वविरोधपरिणामलक्षणस्य । शिथिलीकृता कार्यसंपादनं प्रति शक्ति-
र्येषां ते तथा । तनवो वासनावरोधतया चेतस्यवस्थिताः, न तु बालस्येवानवरुद्धवासनात्मना । अतिबलापेक्षाः स्वकार्य-
रंत्ने प्रचूतसामग्रीसापेक्षाः, न तूद्बोधकमात्रापेक्षाः । योगान्यासवतो यथा रागादयः क्लेशाः ॥ १५ ॥

अन्येनोच्चैर्बलवता चिभूतस्वीयशक्तयः । तिष्ठन्तो हन्त विह्विन्ना रागो द्वेषोदये यथा ॥ १६ ॥

अन्येनेति—अन्येन स्वातिरिक्तेन । उच्चैर्बलवता अतिशयितवलेन क्लेशेन । अचिभूतस्वीयशक्तयस्तिष्ठन्तो हन्त विह्विन्नाः
क्लेशा उच्यन्ते । यथा रागो द्वेषोदये । न हि रागद्वेषयोः परस्परविरुद्धयोर्युगपत्संभवोऽस्तीति ॥ १६ ॥

सर्वेषां सन्निधिं प्राप्ता उदारा. सहकारिणाम् । निर्वर्तयन्तः स्वं कार्यं यथा व्युत्थानवर्तिनः ॥ १७ ॥
 सर्वेषामिति—सर्वेषां सहकारिणा सन्निधिं सन्निकर्षं प्राप्ताः स्वं कार्यं निर्वर्तयन्त उदारा उच्यन्ते । यथा व्युत्थानव-
 र्तिनो योगप्रतिपन्निदयावस्थिताः ॥ १७ ॥

अविद्या चास्मिता चैव रागद्वेषौ तथापरौ । पञ्चमोऽपि निवेशश्च क्लेशा एते प्रकीर्तिताः ॥ १८ ॥
 अविद्या चेति—क्लेशानां विजागोड्यं । तदुक्तं—“ अविद्यास्मितारागद्वेषादिनिवेशाः क्लेशा इति ” (२-३) ॥ १८ ॥
 विपर्ययास्मिका विद्यास्मिता दृग्दर्शनैकता । रागस्तृष्णा सुखोपाये द्वेपो दुःखाद्गतिनिन्दनम् ॥ १९ ॥
 विपर्ययास्मिकेति—विपर्ययोऽतस्मिन्सद्वस्तुत्वस्मिकाऽविद्या । यथाऽनित्येषु घटादिषु नित्यत्वस्य, अष्टुचिषु कायादिषु
 शुचित्वस्य, दुःखेषु विषयेषु सुखरूपस्य, अनात्मनि च शरीरादायात्मत्वस्य अभिमानः । तदुक्तं—“ अनित्याशुचिदुःखा-
 नात्मसु नित्याशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति ” (२-५) । दृग्दर्शनयोः पुरुषरजसमोऽनभिजतसात्विकपरिणामयोः ज्ञोक्तृज्ञो-
 न्यत्येनायस्थितयोरेकताऽस्मिता । तदुक्तं—“ दृग्दर्शनशक्त्योरेकामतेयास्मिता ” (२-६) । सुखोपाये सुखसाधने तृष्णा
 सुखरूपस्य सुष्ठानुस्मृतिपूर्वो द्वोपपरिणामो रागः । तदुक्तं—“ सुष्ठानुशयी राग ” इति (२-७) । दुःखागाना दुःखकार-
 णानां निन्दन दुःखाजिह्वस्य तदनुस्मृतिपूर्वकं विगर्हणं द्वेषः । यत उक्तं—“ दुःस्थानुशयी द्वेषः ” इति (२-८) ॥ १९ ॥
 विदुषोऽपि तथारूढः सदा स्वरसहृत्तिकः । शरीराद्यवियोगस्यापि निवेशोऽपि लापतः ॥ २० ॥

विदुषोऽपीति-विदुषोऽपि पंक्तिस्थापि तथारूढः पूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखात्राववासनावलान्ध्यः समुपजायमानः । शरीरादीनामवियोगस्याचिदापतः शरीरादिवियोगो मे मा भूदित्येवंलक्षणादभिनिवेशो भवति । सदा निरन्तरं स्वरसवृत्तिकोऽनिन्वाधीनप्रवृत्तिकः । तदुक्तं-“स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः” इति (१-ए) ॥ १० ॥

एन्यः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मानुभूतिभाक् । तद्विपाकश्च जात्यायुर्भोगाख्यः संप्रवर्तते ॥ ११ ॥

एन्य इति-एन्य उक्तेभ्योऽविद्यादिन्यः क्लेशेभ्यः कर्माशयो भवति । दृष्टादृष्टजन्मनोरनुभूतिं भजति यः स तथा । तद्विपाकः कर्मविपाकश्च जात्यायुर्भोगाख्यः संप्रवर्तते निरूपिततत्त्वमेतत् ॥ ११ ॥

परिणामाच्च तापाच्च संस्काराद्विविधोऽप्ययम् । गुणवृत्तिविरोधाच्च हन्त दुःखमयः स्मृतः ॥ १२ ॥

परिणामाच्चेति-अयं कर्मविपाको दुःखाह्लादफलत्वेन विविधोऽपि ‘ते ह्लादपरितापफला’ १-१४ (पुण्यापुण्यहेतुत्वात्) इत्यत्र तद्वद्बदपरामृष्टानां जात्यायुर्भोगानां द्वैविध्यश्रवणात् । परिणामाच्च यथोत्तरं गर्ज्ज्जिबृक्षस्तदप्राप्तिकृतदुःखापरिहारलक्षणाहुःखान्तरजननलक्षणाच्च । तापाच्च उपशुज्यमानेषु सुखसाधनेषु सुखानुभवकालेऽपि सदावस्थिततत्प्रतिपत्त्यद्वेषलक्षणात् । संस्काराच्च अजिमतानजिमतविषयसन्निधाने सुखदुःखसंविदोरुपजायमानयोः स्वक्षेत्रे तथाविधसंस्कारतथाविधानुभवपरंपरया संस्कारानुष्ठेदलक्षणात् । गुणवृत्तिविरोधाच्च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां, वृत्तीनां सुखदुःखमोहरूपाणां, परस्परान्निजाव्याप्तिभावाकत्वेन विरुद्धानां जायमानानां सर्वत्रैव दुःखानुवेधाच्चेत्यर्थः । हन्त दुःखमयो दुःखैकस्वभावाः स्मृतः । तदुक्तं-“परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” इति (१-१५) ॥ १२ ॥

इष्टं दृग्दृश्ययोगात्माऽविद्यको नवविप्सवः । नाशाश्रयत्यविद्याया इति पातञ्जला जगुः ॥ २३ ॥
 इत्यमिति-इत्थं द्वाः स्वप्नो दृग्दृश्ययोः पुरुषबुद्धिस्तस्योर्योगो विवेकाख्यातिपूर्वकः संयोग आत्मा कारणं यस्य स
 तथा । अविद्यकोऽविद्यारचितो नवविप्सवः संसारप्रपञ्चोऽविद्याया नाशाश्रयति । अविद्यानाशस्तस्य कार्यदृग्दृश्यसंयोग-
 नाशो तत्कार्यनवप्रपञ्चनाशोपपत्तेरिति पातञ्जला अगुर्ज्जितयन्तः ॥ २३ ॥

एतदूपयति-

नेतरसाध्वपुमर्थत्वात् पुस्तं कैवल्यसंस्थिते । क्लेशाज्जावेन संयोगाजन्मोष्ठेवो हि गीयते ॥ २४ ॥
 नैतद्विहितं न एतत् पातञ्जलमर्तं साधु न्यायं, पुंसः केष्वप्यसंस्थितेः सदातनत्वेनापुमर्थत्वात् पुरुषप्रयक्षासाध्यत्वात् ।
 हि यतः क्लेशाज्जावेन संयोगस्याविद्यकस्य स्वयमेव निपृष्टस्याजन्मानुत्पाद उष्ठेयो गीयते । तदेव न पुरुषस्य कैवल्यं व्यप-
 दिश्यत इति न पुनर्मूर्तकव्यवर्तयोगपरित्यागोऽस्य युज्यते, कूटस्थत्वद्वानिमर्सगात् इति हि परसिद्धान्तः । तदुक्तं-“तद-
 भायास्त्ययोगाज्जायो हानमिति” (२-२५) ॥ २४ ॥

एतदेवाह-

तात्त्विको नात्मनो योगो ह्येकान्तापरिणामिनः । कल्पनामात्रमेवं च क्लेशास्तद्धानमप्यहो ॥ २५ ॥
 तात्त्विक इति-तात्त्विकः पारमार्थिको नात्मनो हि योगः सवन्ध एकान्तापरिष्ठाभिनः सतो युज्यते । एवं बाहो इत्या-

श्रुत्यै क्लेशास्तज्ज्ञानमपि कल्पनामात्रं । उपचरितस्य जवप्रपञ्चस्य प्रकृतिगतत्वं विनापि अविद्यामात्रनिर्मितत्वेन वेदान्तिनयेनापि च वक्तुं शक्यत्वात्, मुख्यार्थस्य च जवन्मतनीत्याद्याप्यसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ १५१ ॥

कादपनि कत्वेनैवैतन्मतं, अन्यदपीत्थं दूषयन्नाह—

नृपस्येवान्निधानाद्यः सातबन्धः प्रकीर्तितः । अहिशङ्काविषज्ञानाच्चेतरोऽसौ निरर्थकः ॥ १५२ ॥

नृपस्येति—नृपस्येव तथाविधनरपतेरिवान्निधानाद्याजामिति ज्ञानरूपाद्यः सातबन्धः सुखसंबन्धरूपः प्रकीर्तितः । नित्येऽप्यात्मनि परैः । अहिनाऽदृष्टस्यापि तथाविधप्रघट्टकवशादहिंशंकाविषज्ञानाच्चेतरोऽसातबन्धः, असौ निरर्थकः कल्पनामात्रस्यार्थासाधकत्वादेव । अथ प्रकृतौ कर्तृत्वजोक्त्वान्निमानोपवर्णनमात्रमेतत्, तन्निरासार्थमेव च सकलशान्त्वार्थोपयोग इति को दोषः ? तत्त्वार्थसिद्ध्यर्थमुपचाराश्रयणस्यापि अदृष्टत्वादिति चेन्न, तत्त्वार्थस्यैवात्मनश्चिद्रूपत्वे मुक्त्यवस्थायां विषयपरिच्छेदकत्वस्याप्यापत्तेः, ज्ञानस्य ज्ञानत्ववत्सविषयकत्वस्यापि स्वभावात्वादन्तःकरणान्नावेऽर्पपरिच्छेदाच्चावस्य च निरावरणज्ञाने तस्याहेतुत्वेन वक्तुमशक्यत्वात्, दिदृक्षाच्चावेऽपि दर्शनानिवृत्तेः, प्राकृताप्राकृतज्ञानयोः सविषयकत्वाविषयकत्वस्वभावजेदकल्पनस्य चान्यास्यत्वात् । आत्मचैतन्येऽविषयकत्वस्वाभाव्यवत्सविषयकत्वस्वाभाव्यकल्पनेवाधकाच्चावात् । किं च विवेकाख्यातिरूपसंयोगाच्चावोऽपि विवेकाख्यातिरूप एवेति विषयग्राहकचैतन्यस्य स्वतंत्रनीत्यैवोपपत्तेः मुक्तावपि निर्विषयचिन्मात्रतत्त्वार्थासिद्धिः । तदुक्तं हरिश्चन्द्राचार्यैः—“आत्मदर्शनतश्च स्यान्मुक्तिर्यत्तंत्रनीतिः । तदस्य ज्ञानसंज्ञावस्तंत्रयुक्त्यैव साधितः ॥ १ ॥” इति । ननु विवेकख्यातिरपि अन्तःकरणधर्म एव, तस्मिंश्च प्रकृतौ प्रविद्धीने न

तद्धर्मस्थित्यवकाशः, न चैवं संयोगोन्मज्जनप्रसङ्गः, परेषा घटयितव्यदशाया घटप्रागजावानुन्मज्जनयदुपपत्तेः, इत्थं च प्रकृ-
तेरेय तत्त्वतः संयोगहानं, आत्मनस्तूपचारादिति नास्माकमयमुपालजः शोचत इति चेन्न, उपचारस्यापि सवन्धाविना
ज्ञावस्याश्रयणे चिन्मात्रधर्मकस्यत्यागास्तस्यैकत्वस्वप्नावपरित्यागस्य स्वयासनमात्रविकृजितत्वादित्याचार्याणामाशयात्॥२६॥

पुरुषार्थाय दुःखेऽपि प्रवृत्तेर्हानवीपत । हान चरमदुःखस्य क्लेशस्येति तु तार्किका ॥ २७ ॥

पुरुषार्थायेति-ज्ञानदीपतस्तत्त्वज्ञानप्रदीपादज्ञानध्वान्तनाशात् पुरुषार्थाय पुरुषार्थनिमित्तं दुःखेऽपि प्रवृत्तेः, राजसेषादौ
तयादर्शनात् । चरमदुःखस्य क्लेशस्य स्वयमुत्पादितस्य हानमिति तु तार्किका नैयायिकाः । अतीतस्य स्वत एवोपरतत्वात्,
अनागतस्य हातुमशक्यत्वात्, वर्तमानस्यापि विरोधिगुणप्रादुर्भावेनैव नाशात् । चरमदुःखमुत्पाद्य तन्नाशस्यैव पुरु-
षार्थकत्वादिति ज्ञावः ॥ २७ ॥

एतदपि मतं वृण्वसि-

व्रते हन्त विना कश्चिवदोऽपि न मवोक्तम् । सुख विना न दुःखार्थं कृतकृत्यस्य हि ध्रमः ॥ २८ ॥

व्रत इति-अवदोऽपि यद्यन मदोक्तं विना । कश्चिदित्यनन्तरमपेक्ष्यमानत्वात् कश्चिदपि न व्रते । हि यतः कृतकृत्यस्य
सुख विना स्वसुखातिशयितसुख विना दुःखार्थं श्रमो नास्ति । राजसेषादायपि हि सुखार्थं प्रवृत्तिर्दृश्यते । कटुकौपघपा
नादावपि आगामिसुखाशयैव । अन्यथा विवेकिनो दुःखजिहासोर्मरणादायपि प्रवृत्त्यापत्तेः, न च मोक्षे सुखमिष्यते
नवन्निरिति व्यर्थः सर्वः प्रयासः ॥ २८ ॥

अतः कर्मद्वय एव द्वेषादानिरिति प्राक् । ननु—“ नाशुक्तं क्षीयते कर्म, कष्टपक्षोद्विषादिरपि । अवश्यमेव शोच्यं, कृतं कर्म शुजाशुभम् ॥ १ ॥ ” इति वचनाल्लोगादेव कर्मणा ह्ये तस्याप्यपुरुषार्थमनिवारितमेवेत्यत आह—योगादेय ज्ञान-क्रियासमुच्चयद्वष्टणात् ह्यः तेषां नानाजवाखिताना प्रचिताना । न जोगात् अनवस्थितेः । जोगजनितकर्मान्तरस्यापि जोगनाशयस्यावनवस्थानात् । ननु निरन्तरजोगस्य न कर्मान्तरजनकस्य । प्रचितानामपि च तेषां ह्ये जोगजादृष्टा-धीनकायव्यूहवद्वष्टाश्रयस्य इति चेन्न, प्रायश्चित्तादिनापि कर्मनाशोपपत्तेः कर्मणां जोगेतरनाशयत्वस्यापि व्यवस्थितो योगेनापि तन्नाशसञ्ज्ञे कायव्यूहादिकल्पने प्रमाणाभावात् । कर्मणा ज्ञानयोगनाशयताया “ ज्ञानाग्निः सर्वकर्मोष्णि प्रस्म-सात्कुरुतेऽर्जुनेति ” नवदागमेनापि सिद्ध्यतात् । नरादिशरीरसञ्ज्ञे शूकरादिशरीरानुपपत्तेः कायव्यूहानुपपत्तेर्मनोऽन्तरप्र-वेशादिकल्पने गौरवाच्च । ये त्वाहुः पातञ्जलाः—“ अग्नेः सुखिगानामिव कायव्यूहदशायामेकस्मादेव चित्ताव्ययोजकाभ्या-नाचित्तानां परिग्रामोऽस्मितामावाविति । तदुक्तं—“ निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् (५-४) प्रवृत्तिज्ञेदे प्रयोजकं चित्तमे-कमेकैकामिति ” (५-५) तेषामप्यनन्तकाष्ठप्रचितानां कर्मणां नानाशरीरोपजोगनाशयत्वकल्पन मोह एव । तावदद-ष्टानां शुगपद्सिद्धाप्रत्याप्यनुपपत्तेरिति निरुपक्रमकर्मणामेव जोगेकनाशयत्वमाध्यायीयमिति सर्वमवदातम् ॥ ३१ ॥

ततो निरुपमं स्थानमनन्तमुपतिष्ठते । जवप्रपञ्चरहितं परमानन्दमेदुरम् ॥ ३२ ॥

तत इति—व्यक्तः ॥ ३२ ॥

॥ इति द्वेषादानोपायघट्टिशिका ॥ ३५ ॥

क्लेशहानोपायं विविच्य तथाचूतस्य योगस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यौपयिकं माहात्म्यमुपदर्शयन्नाह—

शास्त्रस्योपनिषद्योगो योगो मोक्षस्य वर्तनी । अपायशमनो योगो योगः कल्याणकारणम् ॥ १ ॥

संसारवृद्धिर्धनिनां पुत्रदारादिना यथा । शास्त्रेणापि तथा योगं विना हन्त विपश्चिताम् ॥ २ ॥

इहापि लब्धयश्चित्राः परत्र च महोदयः । परात्मायत्तता चैत्र योगकल्पतरोः फलम् ॥ ३ ॥

योगसिद्धेः श्रुतेष्वस्य बहुधा दर्शितं फलम् । दर्श्यते लेशतश्चैतद्यदन्धैरपि दर्शितम् ॥ ४ ॥

शास्त्रस्येति—इयमाद्या चतुःश्लोकी सुगमा ॥ १-२-३-४ ॥

अतीतानागतज्ञानं परिणामेषु संयमात् । शब्दार्थधीविज्ञां च सर्वभूतरुतस्य धीः ॥ ५ ॥

अतीतेति—संयमो नाम धारणाध्यानसमाधित्रयमेकविपयं । वदाह—“त्रयमेकत्र संयमः” इति (३-४) । एतदन्वया-
सात् खलु हेयज्ञेयादिप्रज्ञाप्रसर इति पूर्वञ्चमिषु ज्ञात्वोत्तरञ्चमिष्वयं विनियोज्यः । तदाह—“तज्ज्ञात्प्रज्ञालोकः (३-५) तस्य
चमिषु विनियोग इति ” (३-६) । ततः परिणामेषु धर्मलक्षणवस्थारूपेषु संयमाच्चितस्य सर्वार्थग्रहणसामर्थ्यप्रतिबन्ध-
कविद्वेषपरिहारात् । अतीतानागतज्ञानमतिक्रान्तानुसन्नार्थपरिच्छेदनं योगिनो भवति । तदुक्तं—“परिणामत्रयसंयमादती-

तानागतज्ञानमिति" (३-१६) । शब्दः श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यनियतक्रमयणोऽस्मा क्रमरहितः स्फोटारमा ध्वनिसंस्कृतवृद्धि-
प्राप्तो वा, अर्थो आतिगुणक्रियादिः, धीर्धिययाकारा बुद्धिदृष्टिः, पता हि गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति च धीरि-
त्यनेदेनैवाध्यवसीयन्ते । कोऽय शब्द इत्यादिषु प्रश्नेषु गौरयमित्येकरूपस्यैवोचरस्य प्रदानात् । तस्य नैकरूपप्रतियस्मिनि
मिस्रकत्वात् । तत् एतासा विनागे धेवं शब्दस्य तत्त्व मन्वाचकस्य नाम, इदं धार्थस्य यद्वाच्यत्वं, इदं च धियो यत्प्रका-
शत्त्वमित्येवंलक्षणे । सयमात् सर्वेषां ज्ञानानां मृगपशुपक्षिसरीसृपादीनां रुतस्य शब्दस्य धीर्ज्ञयति । अनेनैवाग्निप्रायेण
अनेन प्राणिनाऽय शब्द समुच्चरित इति । तदुक्तं—“ शब्दार्थमत्ययानामितरेतराध्यासात्सकरस्त्रप्रति(प्रवि)जागसयमा-
त्सर्वभूतवृत्तज्ञानमिति ” (३-१७) ॥ ५ ॥

संस्कारे पूर्वजातीनां प्रत्यये परचेतसः । शक्तिस्तंने तिरोधानं कायरूपस्य संयमात् ॥ ६ ॥

संस्कार इति—संस्कारे स्मृतिमात्रफले जात्यायुर्जोगलक्षणे च “एव मया सोऽर्थोऽनुचूतः, एवं मया सा क्रिया कृता,”
इति ज्ञायनया संयमात् पूर्वजातीनां प्रागनुभूतजातीनां धीरनुस्मृतिरवबोधकमन्तरेणैव प्रयति । तदुक्तं—“ संस्कारस्य
साक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानं ” (३-१८) । प्रत्यये परकीयचित्ते केनचिन्मुखरागादिना विंशेन गृहीते परचेतसो धीर्ज्ञ-
यति । तथा सयमवान् सरागमस्य चित्तं धीतरागे वेति परचित्तगतान् सर्वानेय धर्मान् जानातीत्यर्थः । तदुक्तं—“प्रत्य-
यस्य परचित्तज्ञान (३-१९) न च सा(तत्सा)ध्वनं तस्याधिपयीभूतत्वादिति” (३-२०) । विंगाच्चित्तमात्रमवगत, न तु
नीलधिपय पीतधिपयं वा तदिति । अज्ञाते आर्धवने संयमस्य कर्तुमशक्यत्वात्तदनवगतिः । साध्वनचित्तप्रविधानोत्थ-

संयमे तु तदवगतिरपि भवत्येवेति ज्ञोजः । कायः शरीरं तस्य रूपं चक्षुर्ग्राह्यो गुणः तस्य नास्त्यस्मिन् काये रूपमिति संय-
माद्रूपस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वरूपायाः शक्तेः स्तंभे जावनावशात्प्रतिबन्धे सति तिरोधानं भवति । चक्षुषः प्रकाशरूपस्य सात्त्विक-
कस्य धर्मस्य तद्गृहणव्यापाराच्चावात् । तथा संयमवान् योगी न केनचिद्दृश्यत इत्यर्थः । एवं शब्दादितिरोधानमपि ज्ञेयं ।
तदुक्तं—“कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तित्तंभे चक्षुषः (ह्रुःप्र) प्रकाशासं(प्र)योगेऽन्तर्धानं” (३-२१) । एतेन शब्दाद्य-
न्तर्धानमुक्तमिति ॥ ६ ॥

संयमात् कर्मभेदानामरिष्टेभ्योऽपरान्तधीः । मैत्र्यादिषु बलान्येषां हस्त्यादीनां बलेषु च ॥ ७ ॥

संयमादिति—कर्मभेदाः सोपक्रमनिरुपक्रमादयस्तत्र यत्फलजननाय सहोपक्रमेण कार्यकारणाच्चिमुख्येन वर्तते, यथोष्ण-
प्रदेशे प्रसारितमार्द्रं वस्त्रं शीघ्रमेव शुष्यति । निरुपक्रमं च विपरीतं, यथा तदेवार्द्रं वासः पिनीकृतमनुष्णे देशे चिरेण
शोषमेतीति । एवमन्येऽपि । तेषां संयमादिदं शीघ्रविपाकमिदं च मन्दविपाकमित्याद्यवधानदार्ष्यजनितादरिष्टेभ्य आध्या-
त्मिकाधिचौतिकाधिदैविकभेदचिन्नेभ्यः कर्णेपिधानाकादीनकोष्ठवायुयोषाश्रवणास्मिकविकृतपुरुषाशव्यदर्शनस्वर्गादि-
पदार्थदर्शनलक्षणेभ्योऽपरान्तस्य करणशरीरवियोगस्य धीर्नियतदेशकाक्षतया निश्चयः सामान्यतः संशयाविलतश्चिद्योऽरि-
ष्टेभ्यो योगिनामपि संज्ञवादिति ध्येयं । तदुक्तं—“सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वेति” ।
(३-२२) मैत्र्यादिषु मैत्रीप्रमोदकारुण्यमाध्यस्थ्येषु संयमादेषां मैत्र्यादीनां बलानि भवन्ति, मैत्र्यादयस्तथा प्रकर्षं गृह्णन्ति
यथा सर्वस्य मित्रत्वादिकं प्रतिपद्यते योगीत्यर्थः । तदुक्तं—“मैत्र्यादिषु बलानि” (३-२३) । बलेषु च हस्त्यादिसंब-

निधनु संयमाद्धस्स्यादीनां ब्रह्मान्याविर्जयन्ति सर्वसामर्थ्ययुक्त्वात् नियतबलसंयमेन नियतबलप्राप्तुर्ज्ञायात् । एवं विषय
पत्या ज्योतिष्मत्याश्च प्रवृत्तेः सास्थिकप्रकाशप्रसरस्य विषयेषु संन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टार्थज्ञानमपि द्रष्टव्यं ।
सान्त्वःकरणेन्द्रियाणां प्रशक्तितापस्तेः । तदुक्तं—“प्रवृत्त्यालोकासंन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानमिति” (३-२५) ॥७॥

सूर्ये च पुवनज्ञान ताराव्यूहे गतिर्विधौ । ध्रुवे च तद्गतेर्नाञ्चिचक्रे व्यूहस्य वर्त्मणः ॥ ८ ॥

सूर्ये चेति—सूर्ये च प्रकाशमये संयमाद्पुवनानां सप्तानां लोकानां ज्ञान प्रवति । तदुक्तं—“पुवनज्ञानं सूर्ये(र्य) संयमात्”
(३-२६) । ताराव्यूहे ज्योतिषां विशिष्टसंनियेवो संयमाद्विधौ चन्द्रे गतिर्ज्ञानं प्रवति, सूर्यादितेजस्कृतया ताराणां
सूर्यसंयमात्तदज्ञान न शक्नोतीति ज्ञयितुमिति पृथगयमुपायोऽज्जिहितः । तदुक्तं—“चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानं” (३-२७) । ध्रुवे
च निश्चले ज्योतिषा प्रधाने संयमाच्चासां ताराणां गतेर्नियतदेशकास्त्रगमनक्रियाया गतिर्जन्यति, इयं तारा इयता काखेन
अमु राशिमिदं वा क्षेत्रं यास्यतीति । तदुक्तं—“ध्रुवे तन्निविज्ञानं” (३-२८) । नाञ्चिचक्रे शरीरमध्यवर्तिनि समप्रागस-
न्वियेशमूलचक्रे संयमाद्धर्मैः कायस्य व्यूहस्य रसमखनाख्यादीनां स्थानस्य गतिर्जन्यति । तदुक्तं—“नाञ्चिचक्रे काय
व्यूहज्ञानं” (३-२९) ॥ ८ ॥

छुतृह्वययः कण्ठकूपे कूर्मनाड्यामचापसम् । मूर्धज्योतिषि सिद्धानां वर्शेन च प्रकीर्तितम् ॥ ९ ॥

छुदिति—कंठे गले कूप इव कूपो गर्वाकारः प्रवेशस्तत्र संयमात् छुत्तृणोर्व्ययो जयति । घटिकाधोतःपद्यायनान्तृषि-

सिद्धेः । तदुक्तं—“कंठकूपे ह्युत्पिपासानिवृत्तिः” (३-३०) । कूर्मनाड्यां कंठकूपस्याधस्ताद्वर्तमानायां संयमादचापलं भवति, मनःस्थैर्यसिद्धेः । तदुक्तं—“कूर्मनाड्यां स्थैर्यमिति” (३-३१) । मूर्धज्योतिर्नाम गृहाभ्यन्तरस्य मणोः प्रसरन्ती प्रचेव कुञ्चिकादौ प्रदेशे, हृदयस्य एव सात्त्विकः प्रकाशो ब्रह्मरन्ध्रे संपिप्पितत्वं यजन् तत्र संयमाच्च सिद्धानां दर्शनं प्रकीर्तितं । द्यावापृथिव्योरन्तरालवर्तिनो ये दिव्यपुरुषास्तानेतद्वान् पश्यति, तैश्चायं संप्राप्यत इति ज्ञावः । तदुक्तं—“मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्” (३-३२) ॥ ए ॥

प्रातिज्ञात् सर्वतः संविद्येतसो हृदये तथा । स्वार्थे संयमतः पुंसि ज्ञिन्ने ज्ञोगात्परार्थकात् ॥ १० ॥

प्रातिज्ञादिति—निमित्तानपेक्षं मनोमात्रजन्यं अविस्वादकं ऋगित्युत्पद्यमानं ज्ञानं प्रतिज्ञा । तत्र संयमे क्रियमाणे यदुत्पद्यते ज्ञानं विवेकख्यातेः पूर्वज्ञावि तारकमुद्देश्यति, सवितरीव पूर्वप्रज्ञा, ततः सर्वतः संविद्भवति । संयमान्तरानपेक्षः सर्वं जानातीत्यर्थः । “प्रातिज्ञाया सर्वमित्युक्तं” (३-३३) । तथा हृदये शरीरप्रदेशविशेषेऽधोमुखस्वदृपुंस्फुरीकाकारे संयमात् चेतसः संवित् स्वपरचित्तगतवासनारागादिज्ञानं भवति । तदुक्तं—“हृदये चित्तसंवित्” (३-३४) । परार्थकात् सत्त्वस्य स्वार्थनैरपेक्षेण स्वचिन्मपुरुषार्थकाज्ञोगात् सत्त्वपुरुषाभेदाध्यवसायलक्षणात् सत्त्वस्यैव सुखदुःखकर्तृत्वाभिमानाद्भिन्ने स्वार्थे स्वरूपमात्रालंबने परित्यक्ताहंकारे सत्त्वे चिन्मायासंक्रान्तौ पुंसि संविद्भवति । एवंभूतं स्वालंबनज्ञानं सत्त्वनिष्ठं पुरुषो जानाति, न पुनः पुरुषो ज्ञाता ज्ञानस्य विषयभावमापद्यते, ज्ञेयत्वापत्तेः । ज्ञातृज्ञेययोश्चात्यन्तविरोधादिति ज्ञावः । तदुक्तं—“सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो ज्ञोगः परार्थः (यति) स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानमिति” (३-३५) ॥ १० ॥

समाधिनिष्ठा व्युत्थानसिद्ध्यः प्राप्तिर्ज्ञं सतः । श्रावणं वेदनावशांस्वाववार्ताश्च चित्तयः ॥ ११ ॥

समाधीहि-ततः स्वार्थसंयमाह्वयात् पुरुषसंयमादप्यस्यमानात् प्राप्तिर्ज्ञं पूर्वोक्तं ज्ञानं, यवनुजायात् सूक्ष्माध्यायिदिकमर्थं पश्यति । श्रावणं श्रोत्रेन्द्रियजं ज्ञानं, यस्मात्प्रकृष्टादिव्यं शब्दं जानाति । वेदना स्पर्शनेन्द्रियजं ज्ञानं, वेद्यतेऽनयेति कृत्वा, तांत्रिक्या संज्ञया व्ययद्रियसे, यत्प्रकर्षादिव्यस्पर्शविषयं ज्ञानमुत्पद्यते । आवर्शश्चक्रुरिन्द्रियजं ज्ञानं, आ समन्ता-दृश्यतेऽनुद्भूयते रूपमनेनेति कृत्वा, यत्प्रकर्षादिव्यरूपज्ञानमुत्पद्यते । आस्यादो रसनेन्द्रियजं ज्ञानं, आस्वाद्यतेऽनेनेति कृत्वा, यत्प्रकर्षादिव्यरससंविदुपजायते । वार्ता गन्धसंविदिः, वृत्तिशब्देन तांत्रिक्या परिज्ञापया घ्राणेन्द्रियमुच्यते, यत्तमाने गन्धविषये प्रयतत इति कृत्वा, वृत्तौ घ्राणेन्द्रिये जवा वार्ता, यत्प्रकर्षादिव्यो गन्धोऽनुद्भूयते । एवाच्च चित्तयोः ज्ञानानि जवन्ति । तदुक्तं-“ ततः प्राप्तिर्ज्ञभावशेषवेदनावशां(र्षना)स्वाववार्ता जायन्ते ” (३-३६) । एताच्च समाधेः प्रकर्षं गम्यतः सतो धिम्ना हर्षधिसमायदिकरसेन तद्विषिणीकरणात् । व्युत्थाने व्यवहारदशायां च समाभ्युत्साहजननाद्विशिष्टफलदायकत्वाच्च सिद्ध्यः । यत उक्तं-“ ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्ध्यः ” (३-३७) ॥ ११ ॥

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारस्य च वेदनात् । चित्तस्य स्यात् परपुरप्रवेशो योगसेविनः ॥ १२ ॥

बन्धेति-ध्यापकत्वादात्मचित्तयोनियतकर्मवशादेव शरीरान्तर्गतयोर्जोग्यजोफूजायेन यत्सवेदनमुपजायते स शरीरबन्ध इत्युच्यते । ततो बन्धस्य शरीरबन्धस्य यत्कारणं धर्माधर्माख्यं कर्म तस्य शैथिल्यात् तानघातः । प्रचारस्य च चित्तस्य

हृदयप्रदेशादिन्द्रियधारेण विषयान्निमुख्येन प्रसरस्य च वेदनात् ज्ञानात् “ इयं चित्तवहा नानी, अनया चित्तं वहति, इयं रसप्राणादिवहाज्यो विलक्ष्णंति ” स्वपरशरीरसंचारपरिच्छेदादित्यर्थः । योगसेविनो योगाराधकस्य चित्तस्य परपुरे मृते जीवति वा परकीयशरीरे प्रवेशः स्यात् । चित्तं च परशरीरं प्रविशदिन्द्रियाण्यनुवर्तन्ते, मधुकरराजमिव मक्षिकाः । ततः परशरीरं प्रविष्टो योगी ईश्वरवत्तेन व्यवहरति, यतो व्यापकयोश्चित्तपुरुषयोर्भोगसंकोचकारणं कर्माचूत्, तच्चेत् समाधिना क्षिप्तं तदा स्वातंत्र्यात्सर्वत्रैव भोगनिष्पत्तिरिति । तदुक्तं—“ बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ” इति (३-३८) ॥ १५ ॥

समानस्य जयाध्यामादानस्यावायसंगता । दिव्यं श्रोत्रं पुनः श्रोत्रव्योम्नोः संबन्धसंयमात् ॥ १६ ॥

समानस्येति—समानस्याग्निमावेष्ट्यव्यवस्थितस्य समानाख्यस्य वायोर्जयात् संयमेन वशीकारान्निरावरणस्याग्नेरूर्ध्वगत्वात् धाम तेजः तरणिप्रतापवदवज्ञासमानमाविर्भवति, येन योगी ज्वलन्निव प्रतिभाति । यदुक्तं—“ समानजयाज्ज्वलनः (मू) ” (३-४०) । उदानस्य कृकाटिकादेशादा शिरोवृत्तेर्जयादितरेषां वायूनां निरोधादूर्ध्वगतित्वसिद्धिः अत्रादिना जलादिनाऽसंगताऽप्रतिरुद्धता । जितोदानो हि योगी जले महानद्यादौ महति वा कर्दमे तीक्ष्णेषु वा कंटकेषु न सजति, किं तु लघुत्वानूक्षिपिन्वज्जलादावनिमज्जुपरि तेन गृह्यतीत्यर्थः । तदुक्तं—“ उदानजयाज्जलपंकटकादिष्वसंग उत्क्रान्तिश्च ” (३-३९) । श्रोत्रं शब्दग्राहकमाहंकारिकमिन्द्रियं व्योम, शब्दतन्मात्रजमाकाशं, तयोः पुनः संबन्धसंयमाद्देशदेशिज्ञा-

वसंबन्धसंयमादिव्यं युगपत्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टशब्दप्रवणसमर्प्य श्रोत्रं जवति । तदुक्तं—“श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमादिव्यं श्रोत्रं” (३-४१) ॥ १३ ॥

स्रुतसमापत्त्या कायव्योम्नोस्ततोऽम्बरे । गतिर्महाविवेदातः प्रकाशावरणक्षयः ॥ १४ ॥

स्रुति-कायः पाञ्चभौतिकं शरीरं, व्योम च प्रागुक्तं, तयोः । ततोऽवकाशादानसंबन्धसंयमात् । स्रुतिं तूत्रे समापत्त्या तन्मयीचायव्रक्षण्या प्राप्तान्यन्तरस्रुतधुत्त्रायतयांबरे आकाशो गतिः स्यात् । उक्तसंयमयान् प्रथमं यथाकृच्छि जले संचरन् क्रमेणोर्णनाजतन्तुजालेन संचरमाण आदित्यरश्मिजिह्वा विहरन् यथेष्टमाकाशे गच्छतीत्यर्थः । तदुक्तं—“कायाकाशयोः संबन्धसंयमास्रुतसमापत्तेरा(ब्धा)काशगमने” (३-४२) । शरीराव्वहिर्या शरीरनैरपेक्षयेण मनोवृत्तिः सा महाविवेदेहेस्तुच्यते, शरीराहंकारविगमात् । अत एवाकट्टिपतत्वेन महत्त्वात् शरीराहंकारे सति हि बहिर्वृत्तिर्मनसः कट्टिपतोच्यते, तस्या कृतसंयमायाः सकाशात् प्रकाशस्य शुद्धसत्त्वखल्लस्य यवाधरण द्वेषाकर्मादि तरङ्गयो जयति, सर्वे चित्तमज्ञाः क्षीयन्त इति यावत् । तदुक्तं—“बहिरकट्टिपता वृत्तिर्महाविवेदा ततः प्रकाशावरणक्षयः” इति (३-४३) ॥ १४ ॥

स्थूलादिसंयमाद्भूतजयोऽस्माद्वणिमादिकम् । कायसंपन्नं तद्रूपं निधातश्च जायते ॥ १५ ॥

स्थूलादीनि स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्ययार्थवत्त्वानि पञ्चानां पञ्चानामवस्थाविशेषरूपाणि । तत्र पञ्चानां परिहृत्यमानं विशिष्टाकारवत्त्वं स्थूलं रूपं स्वरूपं च वृत्तिव्यादीनां कार्कश्यज्जोष्यताप्रेरणावकाशादानखल्लस्यं सूक्ष्मं च यथाक्रमं

भूतानां कारणत्वेन व्यवस्थितानि गन्धादितन्मात्राणि । अन्वया गुणाः प्रकाशप्रवृत्तिस्थितिरूपतया सर्वत्रैवोपलभ्यमानाः ।
अर्थवत्त्वं च तेष्वेव गुणेषु भोगापवर्गसंपादनशक्तिरूपं । तेषु क्रमेण प्रत्यवस्थं संयमाद्भूतजयो भवति । कृतैतत्संयमस्य
संकल्पानुविधायिन्यो वत्सानुसारिण्य इव गावो भूतप्रकृतयो भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तं—“स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंय-
माद्भूतजयः” इति (३-४४) । अस्माद्भूतजयात् अणिमादिकं भवति । अणिमा, गरिमा, लघिमा, महिमा, प्राकाम्यं,
ईशत्वं, वशित्वं, यत्रकामावसायित्वं चेत्यणिमादिकं । तत्राणिमा परमाणुरूपतापत्तिः । गरिमा वज्रवशुरुत्वप्राप्तिः । लघिमा
तूलापिम्बवह्नुत्वप्राप्तिः । महिमा महत्त्वप्राप्तिः, अद्भुद्व्यग्रेण चन्द्रादिस्पर्शनयोग्यता । प्राकाम्यमिच्छाऽनन्निघातः शरीरा-
न्तःकरणयोः । ईशत्वं सर्वत्र प्रभविष्णुता । वशित्वं यतः सर्वाण्येव भूतानि वचनं नातिक्रामन्ति । यत्रकामावसायित्वं
स्वाचिद्वपितस्य समाप्तिपर्यन्तनयनं । कायसंपन्न उत्तमरूपादिलक्षणा “रूपलावण्यवदवज्रसंहननत्वानि कायसंपत्”
(३-४६) इत्युक्तेः । तद्धर्मनन्निघातश्च तस्य कायस्य धर्मा रूपादयस्तेषामन्निघातो नाशस्तदभावश्च जायते । न ह्यस्य
रूपमग्निर्दहति, न वापः क्लेदयन्ति, न वा वायुः शोषयतीति । तदिदमुक्तं—“ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसंपत्तधर्मा-
नन्निघातश्चेति” (३-४५) ॥ १५ ॥

संयमाद्ग्रहणादीनामिन्द्रियाणां जयस्ततः । मनोजवो विकरणभावश्च प्रकृतेर्जयः ॥ १६ ॥

संयमादिति—ग्रहणादयो ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वानि । तत्र ग्रहणमिन्द्रियाणां विषयान्निमुखी वृत्तिः । स्वरूपं
सामान्येन प्रकाशकत्वं । अस्मिता अहंकारानुगमः । अन्वयार्थवत्त्वे प्रागुक्तलक्षणे । तेषां यथाक्रमं संयमादिन्द्रियाणां

ज्यो नयति । तदुक्तं—“प्रत्यस्वरूपास्मितान्वयार्थवस्त्वसंयमादिन्वियज्यः” इति (३-५९) । तत इन्वियजयान्मनो-
ज्यः शरीरस्य मनोवदनुष्ठमगतित्वाच्च । विकरणप्राधम्यं कायनैरपेक्ष्येणोन्वियाणां वृत्तिप्राप्तः । प्रकृतेः प्रधानस्य ज्यः
सर्वयन्तिस्त्वदृशो जयति । तदुक्तं—“ततो मनोजयित्य विकरणप्राधः प्रधानजयकः” (३-५०) ॥ १६ ॥

स्थितस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातौ च केवलम् । सार्धद्वयं सर्वज्ञावानामधिष्ठातृत्वमेव च ॥ १७ ॥

स्थितस्येति—केवलं सत्त्वपुरुषयोरन्यताख्यातौ गुणकर्तृत्वान्निमानशिषिद्वीजावदृष्टायां शुद्धसात्त्विकपरिणामरूपायां
स्थितस्य । सार्धद्वयं सर्वेषां शान्तोदितान्त्वयपदेश्यपदमेव स्थितानां यथावद्विक्रमं ज्ञानलक्षणं सर्वेषां ज्ञावानां गुणपरिष्ठा-
मानामधिष्ठातृत्वमेव च स्वामिवदाक्रमणलक्षणं जयति । तदुक्तं—“सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वज्ञावाधिष्ठातृत्वं
सर्वज्ञत्वं च” (३-५९) ॥ १७ ॥

स्मृता सिद्धिर्विशोकेय तद्वैराग्याच्च योगिनः । दोषवीजक्षये नूनं कैवल्यमुपदर्शितम् ॥ १८ ॥

स्मृतेति—इयं विशोका सिद्धिः स्मृता । तस्यां विशोकायां सिद्धौ वैराग्याच्च योगिनो योगप्राप्तः । दोषाणां रागादीनां
वीजस्त्यागिच्छादेः क्षये निर्मूलने । नूनं निश्चित । कैवल्यं पुरुषस्य गुणानामधिकारपरिसमाप्तेः स्वरूपप्रतिष्ठत्वमुपदर्शित ।
यतः—“तद्वैराग्यादपि दोषवीजक्षये कैवल्यमिति” (३-५०) ॥ १८ ॥

असगश्चासयश्चैव स्थितावुपनिमंत्रणे । वीजं पुनरनिष्टस्य प्रसंगः स्यात् किषान्यथा ॥ १९ ॥

अप्रसंगश्चेति-उपनिमंत्रणे उक्तसमाधिस्थस्य देवैर्दिव्यस्त्रीरसायनाद्युपढौकनेन भोगनिमंत्रणेऽसंगश्चास्मयश्चैव स्थितौ बीजं । संगकरणे पुनर्विषयप्रवृत्तिप्रसंगात् स्मयकरणे च कृतकृत्यमात्मानं मन्यमानस्य समाधावुत्साहजंगात् । पतदेवाह-अन्यथाऽसंगास्मयाकरणे पुनः किलेति सत्येऽनिष्टस्य प्रसंग इति । तदिदमुक्तं-“स्थित्युपनिमंत्रणे संगस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसंगादिति ” (३-५१) ॥ १९ ॥

स्यात् द्वाणक्रमसंबन्धसंयमाद्यद्विवेकजम् । ज्ञानं जाल्यादिभिस्तच्च तुल्ययोः प्रतिपत्तिकृत् ॥ २० ॥

स्यादिति-द्वाणः सर्वान्त्यः कालावयवस्तस्य क्रमः पौर्वापर्यं तत्सं(बंधसं)यमात् सूक्ष्मान्तरसाक्षात्करणसमर्थत् यद्विवेकजं ज्ञानं स्यात् । यदाह-“द्वाणक्र(तक्र)मयोः संबन्धसंयमाद्विवेकजं ज्ञानमिति ” (३-५२) । तच्च जाल्यादिभिस्तुल्ययोः पदार्थयोः प्रतिपत्तिकृत् विवेचकं । तदुक्तं-“जातिलक्षणदेशैरन्यतानवज्ञेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिरिति ” (३-५३) । पदार्थानां जेदहेतवो हि जातिलक्षणदेशा जवन्ति । जातिः पदार्थजेत्री, यथा गौरयं महिषोऽयमिति । जाल्या तुल्ययोर्लक्षणं जेदकं, यथा इयं कर्बुरा इयं चारुणेति । उज्जान्यामजिन्नयोर्देशो जेदहेतुः, यथा तुल्यप्रमाणयोरामलकयोर्जिन्नदेशस्थितयोः । यत्र च त्रयमपि न जेदकं, यथैकदेशस्थितयोः शुक्रयोः पार्थिवयोः परमाण्वोः, तत्र संयमजनितत्वाद्विवेकजज्ञानादेव जवति जेदधीरिति ॥ २० ॥

तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयाक्रमम् । शुद्धिसाम्येन कैवल्यं ततः पुरुषसत्त्वयोः ॥ २१ ॥

तारकमिति-तच्च विवेकजं ज्ञानं तारयत्यगाधात्संसारपयोधेयौगिनमित्यान्वर्थिक्या संज्ञया तारकमुच्यते । तथा सर्वविपर्ययं सर्वाणि तत्त्वानि महदादीनि विषयो यस्य तत्तथा । तथा सर्वथा सर्वैः प्रकारैः सूत्रमादिजेद्विपर्ययो यस्य तच्च तदक्रमं च निःशेषनानावस्यापरिण्यतत्त्वत आ(णता)र्थिकप्राचमक्षणे कमरहितं चेति कर्मधारयः । इत्थं चास्य संज्ञाविपर्ययस्य ज्ञाया व्याख्याताः । तदुक्तं-“ तारकं सर्वविषयं सर्वथा(वर्षा)विषयमक्रमं चेति (त्रियेकम ज्ञानं) ” (३.५४) । ततस्तस्मात् ज्ञानात् पुरुषसत्त्वयोः शुद्धिसाम्येन कैवल्यं जवसि । तत्र पुरुषस्य शुद्धिरुपचरिता जोगाप्रापः । सत्त्वस्य तु सर्वथा कर्तव्याज्जिमाननिष्ठस्या स्वकारणेऽनुप्रवेश इति । तद्विदमुक्तं-“ सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ” (३.५५) ॥ ३१ ॥

इत्थमन्यैरुपदर्शिते योगमाहात्म्ये उपपत्त्यनुपपत्त्योर्विंशं प्रदर्शयन्नाह-

इह सिद्धिषु वैचित्र्ये बीजं कर्म कयादिकम् । संयमश्चात्र सवस्तत्प्रवृत्तिविनिवृत्तित् ॥ ३२ ॥

इद्वेति-इह प्रागुक्तमन्ये सिद्धिषु वैचित्र्ये कर्मरूपादिकं बीजं । तथाज्ञाने तथाज्ञानावरणरूपोपशमादेवीर्विविशेषे च बीर्यान्तरायदयोपशमादेर्वेतुर्वात् । संयमश्चात्रोक्तसिद्धिषु सत्प्रवृत्त्यसंनिवृत्तिभ्यां तथाविधदयोपशमाद्याधानादरेव बीजं न तु तत्तद्विपर्ययज्ञानप्रसिद्धानादिरूपः । अनन्तविपर्ययज्ञानस्य प्रतिविपर्ययं सयमासाध्यत्याद्दिदितानुष्ठानप्रसिद्धानमात्रसंयमेनैव मोहक्षयाच्चदुपपत्तेः । चित्तप्रसिद्धानार्थं त्वास्तवनमात्रं कापि न धारयामः । कैवल्यमात्मप्रणिधानपर्यवसान एव सर्वः संयमः फलवानित्यात्मनो ज्ञेयत्वं विना सर्वं विद्वन्शीर्षं जवेदित्यधिकं स्वयमूहनीयम् ॥ ३२ ॥

प्रायश्चित्तं पुनर्योगः प्रागजन्मकृतकर्मणाम् । अब्धीनां निश्चयादन्तःकोटाकोटिस्थितेः किल ॥ ३३ ॥

॥ १६२ ॥

प्रायश्चित्तमिति—प्रागजन्मकृतपाप्मनां पुनः प्रायश्चित्तं योगः, तन्नाशकत्वात् तस्य । तथा किलेति सत्ये । अब्धीनां सागरोपमाणामन्तःकोटाकोटीस्थितेर्निश्चयादपूर्वकरणरंज्रेऽपि तावतिस्थितिकर्मसम्प्रावावश्यकत्वस्य महाप्राण्यादिप्रसिद्धत्वात्तस्य च धर्मसंन्यासैकनाशयत्वादिति ॥ ३३ ॥

निकाचितानामपि यः कर्मणां तपसा द्वयः । सोऽग्निप्रेत्योत्तमं योगमपूर्वकरणोदयम् ॥ ३४ ॥

निकाचितानामिति—निकाचितानामपि उपशमनादिकरणान्तसंयोग्य(ज्य)त्वेन व्यवस्थापितानामपि कर्मणां यस्तपसा द्वयो जणित इति शेषः । “तपसा तु निकाइआणं पि” इति वचनात् । सोऽपूर्वकरणोदयं उत्तमं योगं धर्मसंन्यासलक्षणमग्निप्रेत्य । न तु यत्किञ्चित्तप इति जष्टव्यं । तत्त्वमन्नत्यमध्यात्मपरीक्षादौ विपश्चितम् ॥ ३४ ॥

अपि क्रूराणि कर्माणि क्षणाद्योगः क्षिणोति हि । ज्वलनो ज्वालयत्येव कुटिलानपि पादपान् ॥ ३५ ॥

दृढप्रहारिशरणं चित्वातीपुत्ररक्षकः । अपि पापकृतां योगः पक्षपातान्न शंक्ते ॥ ३६ ॥

अहर्निशमपि ध्यातं योग इत्यक्षरद्वयम् । अप्रवेशाय पापानां ध्रुवं वज्रार्गलायते ॥ ३७ ॥

आजीविकादिनार्थेन योगस्य च विडम्बना । पवनाग्निमुखस्थस्य ज्वलनज्वालनोपमा ॥ ३८ ॥

योगस्पृहापि संसारतापव्ययतपास्वय. । महोदयसरस्तीरसमीरसहरीश्वरः ॥ ३९ ॥
 योगानुप्रादको योऽन्यैः परमेश्वर इष्यते । अचिन्त्यपुण्यप्राग्जारयोगानुप्राह्य पव सः ॥ ३० ॥
 ज्वरतो ज्वरतक्षोणी जुह्वानोऽपि महामतिः । तत्कालं योगमाहात्म्यादुच्यते केवलश्रियम् ॥ ३१ ॥
 पूर्वमप्राप्तधर्मापि परमानन्दनन्विता । योगप्रजावतः प्राप मरुदेवा परं पदम् ॥ ३२ ॥
 अपीत्याचारन्याष्टभजेकी मुगमा ॥ ३९-३६-३७-३८-३९-३०-३१-३२ ॥

॥ इति योगमाहात्म्यषात्रिंशिका ॥ ३६ ॥

॥ अथ निक्षुद्रात्रिंशिका ॥ २७ ॥

अनन्तरं योगमाहात्म्यमुपदर्शितं तच्च निक्षौ संजवतीति तत्स्वरूपमिहोच्यते-

नित्यं चेतः समाधाय यो निष्क्रम्य गुरुदिते । प्रत्यापिवति नो वान्तमवशः कुटिलचुवाम् ॥ १ ॥

नित्यमिति-यो निष्क्रम्य हव्यत्रावगृहात् योग्यतायां सत्यां । गुरुदिते ज्ञानवृज्वचने । नित्यं निरन्तरं चेतः समाधाय

प्रणिधाय । वान्तं परित्यक्तं विषयजंवाहं । नो नैव प्रत्यापिवति पुनराप्तिर्यते अवशः । कुटिलचुवां पुरन्धीणां ॥ १ ॥

पृथिव्यादींश्च षट्कायान् सुखेह्वनसुखद्विषः । गणयित्वात्मतुल्यान् यो महाव्रतरतो ज्ञेयः ॥ २ ॥

पृथिव्यादीनिति-व्यक्तः ॥ २ ॥
 औद्देशिकं न जुञ्जीत त्रसस्थावरधातजम् । बुद्धोक्तध्रुवयोगी यः कषायांश्चतुरो वमेत् ॥ ३ ॥

औद्देशिकमिति-औद्देशिकं कृताद्यन्यच्च सावद्यं । बुद्धोक्तेन जिनवचनेन ध्रुवयोगी नित्योचितयोगवान् ॥ ३ ॥

निर्जातरूपरजतो गृहियोगं च वर्जयेत् । सम्यग्दृष्टिः सदाऽमूढस्तथा संयमभुक्षिषु ॥ ४ ॥
 निर्जातरूपेति-निर्जातरूपरजतो निर्गतसुवर्णरूप्यः । परिग्रहान्तरनिर्गमोपलक्षणमेतत् । गृहियोगं मूर्धन्या गृहस्थसंबन्धः ।

सम्यग्दृष्टिर्जावसम्यग्दर्शनी यः ॥ ४ ॥

न यश्चागामिनेऽर्थाय सन्निधत्तेऽज्ञानाविकम् । साधर्मिकाग्निमंत्र्यैव जुक्त्वा स्वाध्यायकृच्च यः ॥ ५ ॥
नेति-आगाभिनेऽर्थाय श्वः परम्बो वा जाषिने प्रयोधनाय । निमंत्र्यैवेत्यनेन स्वात्ममुद्दयसाधर्मिकवात्सह्यसिद्धिरुक्ता ।
जुक्त्वा स्वाध्यायकृच्छेत्यत्र च शब्दाच्छेपानुष्ठानपरत्वग्रहेण नित्याप्रमादित्यमुक्तं ॥ ५ ॥

न कृप्यति कथायां यो नाप्युच्चैः कलहायते । लुचितेऽनावरो यस्य नावरोऽनुचितेऽपि च ॥ ६ ॥

न कुप्यतीति-व्यक्तः ॥ ६ ॥

आक्रोशादीन्महारमा यः सहते ग्रामकण्टकान् । न बिभेति जयेज्यश्च सशाने प्रतिमास्थितः ॥ ७ ॥

आक्रोशादीनि-आक्रोशादीनाक्रोशप्रहारतर्जनान् ग्रामकण्टकान् ग्रामाण्यामिन्द्रियाणां कण्टकवद्बुद्धौ तुत्वात् ॥ ७ ॥

आकुटो वा हतो वापि लूपितो वा कृमासमः । व्युत्सृष्टत्यक्तदेहो योऽनिवानश्चाकुतूहसः ॥ ८ ॥

आकुटो वेति-आकुटो वा कुषचनैः । हतो वाऽपि दंष्ट्रादिभिः । व्यपितो वा लज्जादिभिः । हमासमः पृथ्वीसमो
निष्प्रतिकर्मत्वात् । व्युत्सृष्टो प्रावप्रतियन्धान्नायेन स्पर्शश्च विप्रशफरणेन देहः शरीरं यस्य (येन) च तथा । योऽनि
वानो जाषिष्ठवाशसारहितोऽकुतूहसश्च नटादिवर्धने ॥ ८ ॥

यश्च निर्ममन्नावेन काये वीरैरुपप्लुते । जानाति पुन्रसान्यस्य न मे किञ्चिदुपप्लुतम् ॥ ९ ॥
यथेति-यश्च निर्ममन्नावेनाकार्षं सकृद्यपरिमहोपायानशून्यचिदानन्दैकमूर्तिकणुज्जात्मस्वन्नायानुजवज्जनिनेन निर्मम-

त्वेन । काये शरीरे । दोषैर्ज्वरशूलादिन्निरुपप्लुते । जानाति पुञ्जलान्यस्य मतो (स्यात्मनो) न मे किञ्चिदुपप्लुतं, पुञ्जला एव परमुपप्लुता इति ॥ ए ॥

स्वसंसर्गिणि निर्ममत्वज्ञावनौपयिकं नमिराजर्षिदृष्टान्तमुपदर्शयति-

तथाहि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्निर्ममः पुरा । वज्राण मिथिलादाहे न मे किञ्चन दह्यते ॥ १० ॥

तथाहीति-संप्रदायव्यक्तोऽयम् ॥ १० ॥

हस्तेन चांग्रिणा वाचा संयतो विजितेन्द्रियः । अध्यात्मध्याननिरतः सूत्रार्थं यश्च चिन्तयेत् ॥ ११ ॥

हस्तेन चेति-हस्तेन चांग्रिणा च संयतः कारणं विना कूर्मवह्नीनत्वेन स्थितः कारणे च सम्यग्गमनात् । वाचा संयतो-ऽकुशलवाग्निरोधकुशलवागुदीरणान्यां विजितेन्द्रियो निवृत्तविषयप्रसरः ॥ ११ ॥

अज्ञातोऽब्धं चरन् शुद्धमलोऽरसगृहिमान् । कृत्स्नस्त्कारपूजाश्च जीवितं यो न काङ्क्षति ॥ १२ ॥

अज्ञातोऽब्धमिति-शुद्धं चावपरिशुद्धं स्तोकमित्यर्थः । अलोऽलो नाप्राप्तप्रार्थनपरः । अरसगृहिमान् प्राप्तेष्वप्यप्रतिवद्भ्यः । कृत्स्नमपौषध्यादिका, सत्कारो वस्त्रादिना, पूजा प्रसूनादिना, जीवितमसंयमजीवितम् ॥ १२ ॥

यो न कोपकरं ब्रूयात् कुशीलं न वदेत्परम् । प्रत्येकं पुण्यपापज्ञो जात्यादिमदवर्जितः ॥ १३ ॥

य इति-परं स्वपक्षविनेयव्यतिरिक्तं । प्रत्येकं प्रतिस्वं । पुण्यपापज्ञोऽन्यसंवन्धिनोऽन्यत्रासंक्रमात् । इत्थं च जात्यादिमदैर्वर्जितः ॥ १३ ॥

प्रवेदयत्यार्यपदं परं स्थापयति स्थित । धर्मचेष्टां कुशीलानां परित्यजति यः पुनः ॥ १४ ॥

प्रवेदयतीति—प्रवेदयति कथयत्यार्यपदं ध्रुवधर्मपदम् ॥ १४ ॥

उद्धेगो हसितं शोको रुषितं क्रन्दितं तथा । यस्य नास्ति जुगुप्सा च क्रीडा चापि कदाचन ॥ १५ ॥

उद्धेग इति—व्यक्तः ॥ १५ ॥

इदं शरीरमशुचि शुक्रशोणितसंभवम् । अशाश्वतं च मत्वा यः शाश्वतार्थं प्रवर्तते ॥ १६ ॥

इदमिति—व्यक्तः ॥ १६ ॥

स जावज्जिह्वर्जस्तृत्वादागमस्योपयोगत । जेवनेनोग्रतपसा जेयस्याशुजकर्मण ॥ १७ ॥

स इति—स जावज्जिह्वर्जस्थे । उग्रतपसा जेदनेनाशुजकर्मणो जेयस्यागमोपयोगतो जेत्तुत्यात् तदुक्तं—“जेयागमोय-
ज्जो दुविदवतो जेमाणं च जेत्तवं । अहविहं कम्मबुद्धे तेण निरुत्तं सज्जिस्सुप्पि ॥ १७ ॥”

जिह्वामात्रेण वा जिह्वर्यतमानो यतिर्जवेत् । जवक्याद्भवान्तश्च चरकः सयमं चरन् ॥ १८ ॥

जिह्वेति—जिह्वामात्रेण वा सर्वोपधिशुद्धजिह्वावृषिसङ्ख्येन जिह्वुः । यतमानो जावतस्तथागुणेषु यतिर्जवेत् । जवद-
यारसंसारनाशान्नधान्तश्च । संयमं सप्तदशप्रकारं चरन् चरकः ॥ १८ ॥

द्रापकं द्रपयन् पापं तपस्वी च तपःश्रिया । जिह्वुशब्दनिरुक्तस्य जेवा. स्वस्वर्थतो ह्यमी ॥ १९ ॥

क्षपक इति-पापं क्षपयन् क्षपको ज्ञेयते । तपःश्रिया तपोदक्ष्या च तपस्वी । अस्मी हि प्रासंगिका अपि अर्थतो
त्रिदशब्दनिरुक्तस्य भेदाः तदर्थं प्रत्यव्यञ्जिचारात् सर्वेषां । तदाह त्रिदशब्दनिरुक्तधारे निर्युक्तिकृत्-“त्रिदंतो अ
जहृकुहं त्रिक्खू जयमाणे जई होइ । संजमचरुं चरुं जवं खिवंतो जवंतो अ ॥ १ ॥ जं त्रिक्कमत्तविच्ची तेण य
त्रिक्खू खवेइ जं खवणो । तवसंजमे तवस्सिस्सि वावि अन्नो वि पज्जाउं ॥ २ ॥ ” ॥ १६ ॥

तीर्णस्तायी व्रती द्रव्यं दान्तो मुनिर्यतिः । रुजुः प्रज्ञापको त्रिदुर्विद्वान् विरततापसौ ॥ १७ ॥
तीर्णं इति-तीर्णवत्तीर्णं विदुषसम्यग्दर्शनादिदाज्ञाप्रवाणं । तायः सुदृष्टमार्गोक्तिस्तद्वान् तायी । सुपरिज्ञातदेशनया
विनेयपादयितेत्यर्थः । हिंसादिविरतत्वाद्ब्रती । रागद्वेषरहितत्वाद्ब्रव्यं । रुमां करोतीति दान्तः । दाम्यतीन्द्रियाणीति
दान्तः । मन्यते जगतस्त्रिकादावस्थामिति मुनिः । उत्तमाश्रमी प्रयत्नवान् वा यतिः । मायारहित रुजुः । अपवर्गमा-
र्गस्य प्ररूपकः प्रज्ञापकः । त्रिदुः प्रागुक्तार्थः । विद्वान् पंक्तिः । विरतो विषयसुखनिवृत्तः । तापसः तपःप्रधानत्वात् ॥ १७ ॥

बुद्धः प्रव्रजितो मुक्तोऽनगरश्चरकस्तथा । पाखंभी ब्राह्मणश्चैव परिव्राजकसंयतौ ॥ १८ ॥

बुद्ध इति-बुद्धोऽवगततत्त्वः । प्रव्रजितः पापान्निष्क्रान्तः । मुक्तो निर्लोभः । अनगरो ज्व्यञ्जवागारशून्यः । तथा
चरकः प्रागुक्तार्थः । पाखंभी पाशाङ्गुलीनः । ब्राह्मणश्चैव विदुष्वब्रह्मचारी चैव । परिव्राजकः पापवर्जकः । संयतः संयमवान् ॥ १८ ॥
साधुर्बुद्धश्च तीरार्थी निर्ग्रन्थः श्रमणस्तथा । इत्यादीन्यभिधानानि गुणज्ञानां महात्मनाम् ॥ १९ ॥

साधुरिति-निर्वाणसाधकयोगसाधनात् साधुः । स्वजनादिषु कोहविरहाद्बुद्धश्च । तीराधी प्रवार्षवस्य । निर्ग्रन्थो
प्रत्याजायात् । तथा अग्रयः आग्रययोगात् । इत्यादीन्यभिधानानि नामानि गुणजाज्ञां गुणशास्त्रिनो महात्मनो प्राय-
साभूनां । तदुक्तं-“तिस्रे तार्क्ष्ये यद् अस्ते रत धिरप अ । मुणि सायस पञ्चवगुणु निष्कू बुद्धे जइ विठ अ ॥ १ ॥
पञ्चइ अष्टगारे पासंढी चरग बंजणे चैव । परिधायगे य समणे निमग्ने संजण मुत्ते ॥ २ ॥ सानू लखे अ तथा तीरडी
होइ चैव णायको । नामाणि एवमादृशि होसि तव सज्जमरयाणं ॥ ३ ॥ ” ॥ ३३ ॥

संवेगो विषयत्यागः सुशीलानां च संगतिः । ज्ञानदर्शनचारित्राराधना विनयस्तपः ॥ ३३ ॥

संवेग इति-संवेगो मोक्षसुखाजिज्ञासः । अयं च निर्वेदस्याप्युपलक्षणः । विषयत्यागो भोगसाधनपरिहारः । सुशीलानां
साधूनां च संगतिः । ज्ञानं यथास्थितपदार्थपरिच्छेदनं । दर्शनं नैसर्गिकादि । चारित्रं सामायिकादि । आराधना चरम-
काखे निर्यापणक्या । विनयो ज्ञानादिष्वप्युपलक्षणः । तपो यथाशक्त्यनसनाद्यासेवनम् ॥ ३३ ॥

ज्ञान्तिर्माविवमृजुता तितिज्ञा मुयस्यवीनते । आवश्यकविशुद्धिश्च निक्षोधिगान्यकीर्तयन् ॥ ३४ ॥

ज्ञान्तिरिति-ज्ञान्तिराक्रोशादिश्रयणेऽपि क्रोधत्यागः । माविवं ज्ञात्यादिप्रायेऽपि मानत्यागः । मृजुता परस्मिन्निकृति-
परेऽपि मायापरित्यागः । तितिज्ञा कुदादिपरीपहोपनिपातसहिष्णुता । मुकिर्धर्मोपकरणेऽप्यमूर्ध्ना । अदीनता अशान-
थत्वाच्चेऽपि पैकव्याज्जायः । आवश्यकविशुद्धिश्चावश्यकरणीययोगनिरतिचारता । एतानि निक्षोधिगान्यकीर्तयन् गौतमा-

दयो महर्षयः । तदुक्तं--“संवैगो णिबेठं विसयविवेगो सुसीलसंसग्गी । आराहणा तवो नाणंदसणचारित्तविण्णं अ
॥ १ ॥ खंती य महवज्जव विमुत्तया तह अदीणय तित्तिस्का । आवस्सगपरिसुद्धी य होंति जिकुस्स लिंगाद्दो॥१॥”॥१६॥

एतद्गुणान्वितो जिह्वुर्न जिन्नस्तु विपर्ययात् । स्वर्णं कषादिशुद्धं चेद्युक्तिस्वर्णं न तरुणः ॥ १५ ॥

एतदिति-एतद्गुणान्वितः प्रागुक्ताखिलगुणसंपन्नो जिह्वुः । जिन्नस्तु न विपर्ययात् उक्तगुणाच्चावात् । यतः कषा-
दिशुद्धं स्वर्णगुणोपेतं चेन्नयति तदा स्वर्णं जयति । ते चामी-विषघातनं, वीर्यस्तंजनकर्तृत्वं, मंगलप्रयोजनत्वं, यथेष्टक-
टकादिप्रकारसंपादकत्वं, तप्यपानस्य प्रादक्षिण्येनावर्तनं, सारोपेतत्वं, अग्निनाऽदाह्यत्वं, अकुथनीयत्वं च । युक्तिस्वर्णे
वर्णादिसाम्येन स्वर्णवदजासमानं पुनस्तत् स्वर्णं न जयति, स्वर्णगुणाच्चावात् । तथा प्रकृतेऽपि जावनीयमिति ॥ १५ ॥

षट्काय जिह्वुहं कुर्याद्भुञ्जीतैर्द्विशिकं च यः । पिवेत् प्रत्यक्षमपकायं स कथं जिह्वुरुच्यते ॥ १६ ॥

षट्कायेति-षट्कायजिह्वु यत्र कचन पृथिव्याद्युपमर्दकः । गृहं संचयत्येवैपणीयाद्यये मूर्जया वसतिं ज्ञातकगृहं वा
कुर्यात् । और्द्वेशिकं च भुञ्जीत । योऽपुष्टाखंवनः प्रत्यक्षमुपलभ्यमान एवापकायं पिवेत् तत्त्वतो विनालंवनेन । स कथं
जिह्वुर्जावजिह्वुरुच्यते ? । तदुक्तं--“उद्दिच्छकं खंजइ नकायपमदणो धरं कुणइ । पच्चकं च जल्लगयं जो पिवइ कहे
तु सो जिह्वू ॥ १ ॥” ॥ १६ ॥

गृहिणोऽपि सदारंजा याचमाना क्खुं जनम् । दीनान्धकृपणा ये च ते खलु द्रव्यजिह्ववः ॥ १७ ॥

त्रसस्यावरहन्तारा नित्यमब्रह्मचारिणः । मिथ्यादृशः संचयिनस्तथा सचित्तचोजिनः ॥ २७ ॥
 विशुद्धतपसोऽप्रावावज्ञानव्यस्तशक्तयः । त्रिधा पापेषु निरता हन्त त्यक्तगृहा अपि ॥ २८ ॥
 वर्धकिर्द्रव्यतो निष्ठुरुच्यते वारुणेदनात् । द्रव्यनिक्षणशीलत्वाद्रात्मणाविश्व विश्रुतः ॥ २९ ॥
 प्रधानद्रव्यनिष्ठुश्च शुक्लः संविमपादिकः । सपूर्य प्रतिमादीक्षां गृही यो वा प्रहील्यति ॥ ३१ ॥
 केचिदुक्ता अनन्तेषु नावनिक्षोरुणाः पुनः । जाठ्यमाना अमी सम्यक् परमानन्दसंपदे ॥ ३२ ॥

॥ शिष्टाः श्लोकाः पञ्चान्वयार्थाः ॥ २७ २८-२९-३०-३१-३२ ॥

॥ इति निष्ठुचात्रिचिन्ता ॥ २७ ॥

ॐ पं० भस्मानन्ददास जी ७

मोक्षोक्तिर्भोगिनां नां रं गं
 अच्युत पिप्पि. (शस्त्रभा)

॥ अथ दीक्षाद्वात्रिंशिका ॥ १८ ॥

अनन्तरं त्रिदशरुक्तः स च दीक्षासंपन्नो भवतीति तत्स्वरूपमिहोच्यते—

दीक्षा हि श्रेयसो दानादशिवक्षपणात्तथा । सा ज्ञानिनो नियोगेन ज्ञानिनिश्चावतोऽथवा ॥ १ ॥
दीक्षा हीति-दीक्षा हि श्रेयसो दानात् । तथाऽशिवक्षपणात् निरुच्यते । तदाह—“ श्रेयोदानादशिवक्षपणाच्च सतां मतेह दीक्षेति” । सा निरुक्तार्थशालिनी दीक्षा नियोगेन नियमेन ज्ञानिनो भवति । अथवा ज्ञानिनिश्चावतो गुरुपर-
तंत्रस्य ॥ १ ॥

एतदेव ज्ञायति—

एकः स्यादिह चक्षुष्मानन्यस्तदनुवृत्तिमान् । प्राप्नुतो युगपद्भ्रामं गन्तव्यं यदुज्जावपि ॥ २ ॥

एक इति-स्पष्टः ॥ २ ॥

यस्य क्रियासु सामर्थ्यं स्यात्सम्यग्गुरुरागतः । योग्यता तस्य दीक्षायामपि मापनुपाकृतेः ॥ ३ ॥

यस्येति-यस्य क्रियासु चाश्विनानुष्ठानेषु । सम्यग्गुरुरागतः । सामर्थ्यं स्यात् । तस्य मापनुपाकृतेरपि सुगन्धतया मापनु-
पसदृशस्यापि दीक्षायां योग्यता ॥ ३ ॥

देया दीक्षास्य विधिना नामादिन्यासपूर्वकम् । हन्तानुपप्लवश्चायं संप्रदायानुसारतः ॥ ४ ॥

देयेति-अस्य योग्यस्य विधिना आगमोक्तेन दीक्षा देया नामादिन्यासपूर्वकं । अयं च नामादिन्यासः समदायानुसारतो हन्तानुपपद्यो विभ्ररहितः । प्रयचनप्रसिद्धनामादिन्यासेनैव निर्विघ्नदीक्षानिर्याहात् । कृतप्रशान्तादिनाम्नः प्रशमादिस्वरूपोपपन्नात् । तस्मान्नैव तद्गुणस्मरणानुपपद्येः । जाल्यादिसंपन्नानां प्रतिपन्नपावनोपपत्तेः । तदुक्तं-“ तस्मानादिस्थापनमविद्वुत स्वगुरुर्योजनतः ॥ १ ॥ नामनिमित्तं तत्त्वं तथा तस्मा चोद्भूत पुरा यदिद् तत्स्थापना तु दीक्षा तस्येनान्यस्तदुपचारः ॥ १ ॥ ” ४ ॥

नाम्नान्वर्थेन कीर्त्ति स्यात् स्थापनारोग्यकारिणी । द्रव्येण च व्रतस्यैर्यं प्राव. सत्पददीपनः ॥ ५ ॥

नाम्नेति-नाम्नाऽन्वर्थेन गुणनिव्यञ्जेन कीर्त्तिः स्यात् । तत्कीर्तनमात्रादेव शब्दार्थप्रतिपत्तेर्विद्वुषा प्राकृतजनस्य च मनःप्रसादात् । यस्मा न्नवबाहुसुधर्मस्यामिप्रचृतीनां । स्थापनाकारविशेषरूपा रजोहरणमुखवस्त्रिकादिधारणद्वारेण प्रावगर्जया प्रवृत्त्या आरोम्यकारिणी प्रावरोगोपमर्दनात् । द्रव्येण चाचारादिश्रुतकर्मण सकदसाधुक्रियारूपेण वा व्रतस्यैव प्रतिपन्नविरतिदान्यं प्रयति । प्रावः सम्यग्दर्शनादिप्रकर्षरूपः सत्पददीपन आचार्यत्वादिविशिष्टावस्थितायस्याप्रकाशकः । सामत्स्येनाप्येषां प्रकृष्टानां कीर्त्यादिहेतुत्वं सन्नवत्येयेत्युत्तरीयं । तदुक्तं-“ कीर्त्यारोग्यद्वयपदसंप्राप्तेः सूचकानि नियमेन । नामादीन्याचार्या यदन्ति तत्तेषु यतितव्यम् ॥ १ ॥ ” अत्र ध्रुवपदं प्राथमधाननिर्देशात् स्यैर्यवाचकमिति वदन्ति ॥ ५ ॥

इहावौ षचनदान्तिर्धर्मदान्तिरनन्तरम् । अनुष्ठानं च वचनानुष्ठानात् स्यादसंगतम् ॥ ६ ॥

इहेति-इह दीक्षायामादौ प्रथमं वचनशान्तिः । अनन्तरं धर्मशान्तिर्भवति । अनुष्ठानं च वचनानुष्ठानादध्ययनाद्य-
निरतिवक्षणादनन्तरं तन्मयीभावेन स्पर्शासौ सत्यामसंगकं स्यात् ॥ ६ ॥

उपकारापकाराभ्यां विपाकाद्वचनात्तथा । धर्माच्च समये शान्तिः पञ्चधा हि प्रकीर्तिता ॥ ७ ॥

उपकारेति-उपकारेण शान्तिः उपकारिप्रोक्तदुर्वचनाद्यपि सहमानस्य । अपकारेण शान्तिः मम दुर्वचनाद्यसहमान-
स्यायमपकारी जनिष्यतीत्याशयेन क्षमां कुर्वतः । विपाकाच्चेहपरलक्षणादालोच्यमानात् शान्तिर्वि-
पाकशान्तिः । तथा वचनात् शान्तिरागममेवालंबनीकृत्योपकारित्वादिनैरेपेक्ष्येण क्षमां कुर्वतः । धर्माच्चात्मशुद्धिस्व-
भावलक्षणाज्ञायमाना शान्तिश्चन्दनस्येव शरीरस्य ह्रैददाहादिषु मौरजादिस्वधर्मकक्षया परोपकारिणी सहजत्वेनावस्थि-
ताऽविकारिणी । एवं पञ्चधा शान्तिः समये प्रकीर्तिता । यदुक्तं-“उपकार्यपकारिविपाकवचनधर्मोत्तरा मता
शान्तिरिति” ॥ ७ ॥

प्रीतिजक्तिवचोऽसंगैरनुष्ठानं चतुर्विधम् । आद्यद्वये क्षमास्तिस्त्रयोऽन्तिमे द्वे चान्तिमद्वये ॥ ८ ॥

प्रीतीति-प्रीतिजक्तिवचोऽसंगैर्निमित्तैश्चतुर्विधमनुष्ठानं । प्रीत्यनुष्ठानं, जन्त्यनुष्ठानं, वचनानुष्ठानं, असंगानुष्ठानं
चेति । तत्र सुन्दरतामात्रादितरुचिपूर्वकानुष्ठानमाद्यं, गौरवाहितरुचिपूर्वकानुष्ठानं द्वितीयं, सर्वत्राप्तवचनपुरस्कारप्रवृत्त-
मनुष्ठानं तृतीयं, अत्र्यासादात्मसाद्भूतं परब्रह्मनोपेक्षमनुष्ठानं चतुर्थं । यदाहुः-“तत्प्रीतिजक्तिवचनासंगोपपदं चतुर्विधं
गीतम् । तत्प्राप्तिज्ञैः परमपदसाधनं सर्वमेवैतत् ॥ १ ॥ यत्रादरोऽस्ति परमः प्रीतिश्च हितोदया जयति कर्तुः । शेषत्या-

१ ॥ गौरयविशेषयोगाद्भ्रिमतो यद्विशुद्धतरयोगम् । क्रिययेतरतुष्ट्यमपि श्रेयं तन्न-
 गेन करोति यच्च तत्प्रीत्यनुष्ठानम् ॥ २ ॥ अत्यन्तवद्वजा ससु पत्नी तद्वद्विता च जननीति । पुष्ट्यमपि कृत्यमनयोज्ञातं स्यात्प्रीतिर्नक्तिगतम्
 त्त्यनुष्ठानम् ॥ ३ ॥ यच्चनास्मिका प्रवृत्तिः सर्वत्रौचित्ययोगतो या पु । वचनानुष्ठानमिदं चारित्र्यवतो नियोगेन ॥ ४ ॥ यत्त्वज्यासा-
 ॥ ५ ॥ यच्चनास्मिका प्रवृत्तिः सर्वत्रौचित्ययोगतो या पु । वचनानुष्ठानमिदं चारित्र्यवतो नियोगेन ॥ ५ ॥ यत्त्वज्यासा-
 ॥ ६ ॥ यच्चनास्मिका प्रवृत्तिः सर्वत्रौचित्ययोगतो या पु । वचनानुष्ठानमिदं चारित्र्यवतो नियोगेन ॥ ६ ॥ यत्त्वज्यासा-
 ॥ ७ ॥ यच्चनास्मिका प्रवृत्तिः सर्वत्रौचित्ययोगतो या पु । वचनानुष्ठानमिदं चारित्र्यवतो नियोगेन ॥ ७ ॥ यत्त्वज्यासा-
 ॥ ८ ॥ यच्चनास्मिका प्रवृत्तिः सर्वत्रौचित्ययोगतो या पु । वचनानुष्ठानमिदं चारित्र्यवतो नियोगेन ॥ ८ ॥ यत्त्वज्यासा-
 ॥ ९ ॥ यच्चनास्मिका प्रवृत्तिः सर्वत्रौचित्ययोगतो या पु । वचनानुष्ठानमिदं चारित्र्यवतो नियोगेन ॥ ९ ॥ यत्त्वज्यासा-
 ॥ १० ॥ यच्चनास्मिका प्रवृत्तिः सर्वत्रौचित्ययोगतो या पु । वचनानुष्ठानमिदं चारित्र्यवतो नियोगेन ॥ १० ॥ यत्त्वज्यासा-

पुनः ॥ ए ॥

सूक्ष्माश्च विरसाश्चेवातिचारा वचनोदये । स्थूलाश्चैव घनाश्चैव घनाश्चैव सन्तानाप्तायात् । अतिचारा अपराधाः । घव-
 सूक्ष्माश्चैव-सूक्ष्माश्च लयवः प्रायशः कायाचित्कत्वात् । विरसाश्चैव सन्तानाप्तायात् । अतिचारा अपराधाः । घव-
 नोदये प्रवृत्तिः । ततो वचनोदयात्पूर्वममी अतिचाराः पुनः स्थूलाश्च वापराश्च घनाश्च निरन्तराश्च प्रवृत्तिः । तदुक्तं-
 “घरमाद्याया सूक्ष्मा अतिचाराः प्रायशोऽतिविरलाश्च । आद्यप्रये त्वमी स्युः स्थूलाश्च तथा घनाश्चैव” ॥ ए ॥

ततो निरतिचारेण धर्मदान्त्यादिना किल । सर्वे संवरसरादूर्ध्वं शुक्लमेवोपजायते ॥ १० ॥

तत इति-ततो वचनोदयात् किल निरतिचारेण धर्मदान्त्यादिना, आदिपदेन धर्मसार्धवशुद्धमन्त्रादिग्रहः । सर्वे दश-
 विधमपि ह्यन्त्यादि संयत्सरादूर्ध्वं क्रियामलत्यागाधुक्लमेवोपजायते ॥ १० ॥

मासादौ व्यन्तरादीनां तेजोलेश्याव्यतिक्रमः । पर्याये युज्यते चेत्तं गुणश्रेणिप्रवृद्धितः ॥ ११ ॥

मासादाविति-इत्तं च संवत्सरादूर्ध्वं सर्वशुक्लापत्तौ च मासादौ पर्याये व्यन्तरादीनां तेजोलेश्याव्यतिक्रमः प्रज्ञप्त्युक्तो युज्यते गुणश्रेणिप्रवृद्धितः ॥ ११ ॥

दिनानि पक्षा मासा वा गणयन्ते शरदोऽपि च । नास्यां गुणाविधातस्य गणयतेऽवसरः पुनः ॥ १२ ॥

नैहिकार्थानुरागेण यस्यां पापविषव्ययः । वसन्तनृपचेष्टेव सा दीक्षानर्थकारिणी ॥ १३ ॥

इन्द्रियाणां कषायाणां गृह्यते मुण्डनोत्तरम् । या शिरोमुण्णव्यंग्या तां सद्दीक्षां प्रचक्षते ॥ १४ ॥

दिनानीति श्लोकत्रयमदः कण्ठ्यम् ॥ १२-१३-१४ ॥

विहाय पूर्वसंयोगमस्यामुपशमं ब्रजन् । मनाक्कायं प्रकर्षेण निश्चयेन च पीडयेत् ॥ १५ ॥

विहायेति-अस्यां सद्दीक्षायां पूर्वसंयोगं मातापित्रादिसंयोगं विहायोपशमं ब्रजन् प्राप्नुवन् कायं स्वदेहं मनागध्ययनादिकावेऽविकृष्टेन तपसा प्रकर्षेण तदुत्तरं विकृष्टेन तपसा निश्चयेन चान्त्येऽनशनादिरूपेण पीरयेत् ॥ १५ ॥

वीराणां दुश्चरः पन्था एषोऽनागमगामिनाम् । आदानीयाजिधानानां जिन्दतां स्वसमुद्भूयम् ॥ १६ ॥

शरीरेणैव शुध्यन्ते दीक्षापरिणतौ बुधाः । दुर्लभं वैरिणं प्राप्य व्यावृत्ता बाह्ययुक्तः ॥ १७ ॥

सर्वो यदर्थमारंजः क्रियतेऽनन्तदुःखकृत् । सर्पलाखनमङ्गस्य पावनं तस्य वैरिणः ॥ १८ ॥

शरीराद्यनुरागस्तु न गतो यस्य तत्त्वतः । तेषामेकाकिचावोऽपि क्रोधाविनियतः स्मृतः ॥ १९ ॥
 नन्वेवं तं विना साधोः कथं जिज्ञाटनाद्यपि । न तस्य मोहजन्यत्वासंगप्रतिपत्तिः ॥ २० ॥
 असंगप्रतिपत्तिर्हि ममता वासनात्मिका । असंगप्रतिपत्तिश्च मुक्तिवाञ्छानुरोधिनी ॥ २१ ॥
 अनाविकाखानुगता महती संगवासना । तत्त्वज्ञानानुगतया वीक्षयैव निरस्यते ॥ २२ ॥
 यः समः सर्वचूतेषु त्रसेषु स्यावरेषु च । अत एव च तस्यैव वीक्षा सामायिकात्मिका ॥ २३ ॥
 नारत्यानन्दयोरस्यामवकाशः कवाचन । प्रचारो ज्ञानुमत्पत्रे न तमस्तारकत्वेषोः ॥ २४ ॥

- वीराणामित्याधारच्य नवभ्रोजी प्रायो व्यकार्थी ॥ १६-१७-१८-१९-२०-२१-२२-२३-२४ ॥

शुद्धोपयोगरूपेयमिदं च व्यवतिष्ठते । व्यवहारेऽपि नैवास्या व्युत्थेवो वासनात्मना ॥ २५ ॥

व्युत्थेति-इत्थं च ममत्वारत्यानन्वाधानाक्रान्तसंविद्यानन्वयशुद्धात्मस्वप्नावधारणरूपत्वे । इयं वीक्षा शुद्धोपयोगरूपा
 व्यवतिष्ठते । कपायक्षेत्रास्याप्यशुद्धतापादकस्याच्चाधात् । व्यवहारेऽपि आहारविहारादिक्रियाकाखेऽपि नैयास्याः शुद्धो-
 पयोगरूपाया वीक्षाया वासनात्मना व्युत्थेदः । न च वासनात्मनाऽविच्छिन्नस्य तत्त्वविच्छेदो नाम यथा मतिश्रुतोपयोग-
 योरन्यतरकाखेऽन्यतरस्येति ध्येयम् ॥ २५ ॥

फले न तुल्यककृतत्वं शुभशुद्धोपयोगयोः । येषामन्त्यक्षणे तेषां शैलेश्यामेव विश्रमः ॥ १६ ॥

फल इति-येषां वादिनां फले मोक्षलक्षणे शुभशुद्धोपयोगयोर्न तुल्यककृतत्वं साधारण्येन प्रधानहेतुत्वं । तेषां शैलेश्या-
मन्त्यक्षणे एव विश्रमः स्यात् तदैव सर्वसंवरोपपत्तेः । तदुपकारकत्वस्य चोच्यत्राविशेषात्, तत्सन्निहितोपकारकत्वस्य
च शुद्धोपयोगमात्राविश्रान्तत्वात्, आक्षेपिकस्य च तस्य शुद्धोपयोगेऽप्यवाधादुचितगुणवृत्तित्वेन न्यास्यत्वाच्चेति ॥ १६ ॥

एतदेव ज्ञापयति-

अध्यात्मादिकयोगानां ध्यानेनोपद्वयो यदि । इन्त वृत्तिकयेण स्यात्तदा तस्याप्युपद्वयः ॥ १७ ॥

अध्यात्मादिकेति-ज्ञावितार्थः ॥ १७ ॥

एतच्च व्यवहारे ध्यानान्नावमचिप्रेत्योक्तं वस्तुतः तदा ध्यानमप्यनपायमेवेत्याह-

व्यवहारेऽपि च ध्यानमद्वतप्रसरं सदा । मनोवाक्षाययोगानां सुव्यापारस्य तत्त्वतः ॥ १८ ॥

व्यवहारेऽपि चेति-न हि चित्तनिरोधमात्रमेव ध्यानमन्युपेयम्, किं तु करणदृढसुव्यापारमपीति । तदापि तदद्वत-
मिति तात्पर्यम् ॥ १८ ॥

शुभं योगं प्रतीत्यास्यामनारंजित्वमागमे । व्यवस्थितमितश्चांशात् स्वप्नावसमवस्थितिः ॥ १९ ॥

शुभमिति-शुभं योगं प्रतीत्यास्यां सद्दीक्षायामागमे प्रज्ञास्यादिरूपेऽनारंजित्वं व्यवस्थितं “ तत्स्थ एं जे ते पमत्तसंजया

ते सुहृजोर्गं पशुष्वसौ आचारंजा" इत्यादिबचनात् । इतश्चांशात् स्वभावसमयस्थितिरनारीजित्यस्य परब्रह्मस्वभाव-
त्वात् । ज्ञानाद्यप्रकर्षोऽपि ज्ञानवत्पारतन्त्र्ययोग्यतया तदुपपत्तेरप्रमादेन विगृह्यत्वाच्चेति ॥ ३९ ॥

व्युरथानं व्यवहारश्चेन्न ध्यानान्तरारंभ एकध्यानान्तरं पुनः ॥ ३० ॥

व्युत्थानमिति-न्यवहार आत्ममाधप्रतिबन्धसदृशं ध्यानप्रतिबन्धेन व्युरथानं चेत्, न, ध्यानप्रतिबन्धतः सुध्याया-
रखरूपस्य तस्य करणनिरोधेऽनुकूलत्वादेव विधियिदेषाणांमिव तत्प्रतिबन्धकत्वात् । एकध्यानान्तरं पुनः ध्यानान्तरारंभे
मैत्र्यादियशिकर्मणि स्थित । तथा च तादगमात्रेण व्युत्थानत्वे समाधिप्रारंभस्यापि व्युत्थानत्वापचिरिति न किञ्चिदेतत् ३० ॥

विचित्रत्वमनालोच्य वकुशत्वादिना श्रुतम् । दीक्षाशुक्लरूपेण पृथ्या द्रान्तं विगंबरैः ॥ ३१ ॥

विचित्रत्वमिति-वकुशत्वादिना श्रुतं प्रयचनादाकर्षितं विचित्रत्वमनालोच्य दीक्षाया यष्टुजमेकं रूपं परमोपेक्षामात्र-
सदृशं तेन । पृथ्या दिगंबरैर्द्रान्तं । यैः प्रतिक्षिप्यते व्यवहारकाक्षे दीक्षापारम्पर्यं । शुद्धदीक्षाकारसावर्धने उपरितनोक्त-
पञ्जावेऽपि दीक्षामात्राप्रतिक्षेपे च धर्मोपकरणधरवेऽपि तेषां तदव्याधातः स्यात् । शुद्धिपूर्वकममत्वपरिहारस्याप्याहारा-
दिप्रवृत्तयश्चपत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३१ ॥

चित्रा क्रियारमना चेत्यमेका सामायिकात्मना । तस्मात् समुच्चयेनार्यैः परमानन्दकृन्मता ॥ ३२ ॥

चित्रेति-क्रियात्मना चेत्यं सदीक्षा चित्रा नानाप्रकारा । सामायिकात्मना समतापरिष्णामेनैका । तस्मात्समुच्चयेन ज्ञान-
क्रिययोस्तुत्यवयवत्वेनार्यैः शिष्टैः परमानन्दकृन्मता ॥ ३२ ॥ इति दीक्षात्रयशिका ॥ ३० ॥

अनन्तरं दीक्षा निरूपिता तस्याश्च विनयगर्चाया एव सफलत्वमिति विनयं निरूपयन्नाह-

कर्मणां द्वाग्विनयनाद्भिनयो विदुषां मतः । अपवर्गफलाढ्यस्य मूलं धर्मतरोरयम् ॥ १ ॥

कर्मणामिति-कर्मणां ज्ञानावरणीयादीनां ज्ञाक् शीघ्रं विनयनादपनयनात् विदुषां विनयो मतः । अयमपवर्गफलेनाढ्यस्य पूर्णस्य धर्मतरोर्मूलम् ॥ १ ॥

ज्ञानदर्शनचारित्र्यतपोञ्जिरूपचारतः । अयं च पञ्चधा जिज्ञो दर्शितो मुनिपुंगवैः ॥ २ ॥
ज्ञानेति-ज्ञानादीनां विनयत्वं पूर्वकर्मविनयनादुत्तरकर्मबन्धाच्च ज्ञष्टव्यम् ॥ २ ॥

प्रतिरूपेण योगेन तथानाशातनात्मना । उपचारो द्विधा तत्रादिमो योगत्रयात्रिधा ॥ ३ ॥

प्रतिरूपेणेति-प्रतिरूपेणोचितेन योगेन । तथाऽनाशातनात्मना आशातनाऽप्रावेन उपचारो द्विधा । तत्रादिमः प्रतिरूपयोगात्मको योगत्रयात्रिधा कायिको वाचिको मानसश्चेति ॥ ३ ॥

अजिग्रहासनत्यागावच्युत्थानाञ्जलिग्रहौ । कृतिकर्म च शुश्रूषा गतिः पश्चाच्च संमुखम् ॥ ४ ॥

अजिग्रहेति-अजिग्रहो गुरुनियोगकरणाजिसन्धिः । आसनत्याग आसनदानं पीठकाद्युपनयनमित्यर्थः । अच्युत्थानं

निपुणस्य सहसार्द्धदर्शनेन । अजस्रिग्रहः प्रभायौ । कृतिकर्म च बन्धनं । शुभ्रा विधिवददूरासप्ततया सेवनं । पञ्चाश-
तिर्गङ्गतः, संमुखं च गतिरगङ्गतः । इति ॥ ४ ॥

कार्यिकोऽष्टविधश्चायं वाचिकश्च, चतुर्विधः । हितं मितं चापरुणं ब्रुवतोऽनुविचिन्त्य च ॥ ५ ॥

कार्यिक इति-अयं चाष्टविधः कार्यिक उपचारः । वाचिकस्तु चतुर्विधः । हित, परिणाममुन्वरं ब्रुवतः प्रथमः । मितं
स्रोतारं ब्रुवतो द्वितीयः । अपरुणं चानिसुरं ब्रुवतस्तृतीयः । अनुविचिन्त्य स्वासोप्य च ब्रुवतश्चतुर्थ इति ॥ ५ ॥

मानसश्च, द्विधा, शुक्रप्रवृत्त्याऽऽसन्निरोधतः । उद्यस्यानामयः प्रायः सकलौऽन्यानुवृत्तिः ॥ ६ ॥

मानसमेति-मानसद्वयोपचारो द्विधा, शुक्रप्रवृत्त्या धर्मस्यानादिप्रवृत्त्या, असन्निरोधत आर्तव्यानादिप्रतिषेधात् । अयं
च सकलाः प्रायः प्रतिक्रियो विनयश्चरन्त्याना मन्यानुवृत्तिः । आत्मव्यतिरिक्तप्रधानानुवृत्तेः । प्रायोमहादक्षादक्षातकेवलजाव-
दरायां केवलानामपि । अन्यथा तु तेषामप्रतिरूप एव विनयस्तमेव तत्कर्मविनयनोपपत्तेः । तदुक्ते-“यन्निरुद्धो लक्षु
विषष्टं पराशुश्च विमदष्टं मुलेभ्यो । अल्पं निरुद्धो विषष्टं प्रायशो केवलीष्टं तु ॥ १ ॥ ” ॥ ६ ॥

अर्हं स्तिरुक्कुलाचार्योपाध्यायस्य विरेषु च । गणसंघक्रियाधर्मज्ञानज्ञानिगणित्वपि ॥ ७ ॥

अर्हदिति-अर्हस्तस्तीर्षकराः । सिद्धाः दीक्षादकर्ममक्षाः । कुर्वन् नागेष्टादि । आचार्यः पञ्चविधाचारानुष्ठाताः तत्प्र-
रूपकश्च । उपाध्यायः स्वाध्यायपाठकः । स्थविरः सीदतो स्थीरकरणदेतुः । गणः कौटिकादिः । संघः साध्यादिसमुदायः ।
क्रियाऽस्तिथादरूपा । धर्मः श्रुतधर्मदिः । ज्ञान मत्यादि । ज्ञानिनस्तद्वन्तः । गणिर्गणाधिपतिः ॥ ७ ॥

अनाशातनया ज्ञप्त्या बहुमानेन वर्णनात् । द्विपञ्चाशद्विधः प्रोक्तो द्वितीयश्चौपचारिकः ॥ ८ ॥

अनाशातनयेति-अनाशातनया सर्वथाऽहीक्षनया । ज्ञप्त्या उचितोपचाररूपया । बहुमानेनान्तरजावप्रतिबन्धरूपेण । वर्णनात् सञ्ज्ञतगुणोत्कीर्तनात् । द्वितीयश्चानाशातनात्मक औपचारिकविनयो द्विपञ्चाशद्विधः प्रोक्तः । त्रयोदशपदानां चतुर्भिर्गुणैर्न यथोक्तसंख्यालाभात् ॥ ८ ॥

एकस्याशातनाप्यत्र सर्वेषामेव तत्त्वतः । अन्योऽन्यमनुविज्ञा हि तेषु ज्ञानादयो गुणाः ॥ ९ ॥

एकस्येति-अत्रार्हदादिपदैषु एकस्यापि आशातना तत्त्वतः सर्वेषां । हि यतस्तेषु ज्ञानादयो गुणा अन्योन्यमनुविज्ञाः । यदेव होकस्य शुद्धं ज्ञानं तदेवापरस्यापि । इत्थं च हीक्षना विषयीजलज्ञानादिसंबन्धस्य सर्वत्राविशेषादेकहीक्षने सर्वहीक्षनापत्तेर्दौरुणविपाकत्वमवधार्य न कस्यापि हीक्षना कार्येति जावः ॥ ९ ॥

नूनमरूपश्रुतस्यापि गुरोराचारशास्त्रिनः । हीक्षना ज्ञप्ससात्कुर्याद्गुणं वह्निरिवेन्धनम् ॥ १० ॥

नूनमिति-नूनं निश्चितमदृषश्रुतस्याप्यनधीतागमस्यापि कारणान्तरस्थापितस्य गुरोराचार्यस्याचारशास्त्रिनः पञ्चविध-
चारनिरतस्य हीक्षना गुणं स्वगतचारित्रादिकं जप्ससात् कुर्यात् । इन्धनमिव वह्निः ॥ १० ॥

शक्त्यग्रज्वलनव्याप्तिसिद्धक्रोधातिशायिनी । अनन्तदुःखजननी कीर्तिता गुरुहीक्षना ॥ ११ ॥

शक्त्यग्रेति-शक्तिः प्रहरणविशेषस्तदग्रं शक्त्यग्रं, ज्वलनोऽग्निः, व्याप्तिसिद्धयोः सर्पकेशरिणोः क्रोधः क्रोपः, तदतिशायिनी तेज्योऽप्यधिका अनन्तदुःखजननी गुरुहीक्षना कीर्तिता यशवैकाक्षिके ॥ ११ ॥

पठेद्यस्यान्तिके धर्मपदान्यस्यापि सन्ततम् । कायवाङ्मनसां शुद्ध्या कुर्याद्विनयमुत्तमम् ॥ ३१ ॥

पठेदिति-यस्यान्तिके धर्मपदानि धर्मफलानि सिद्धान्तपदानि पठेत् । अस्य सन्ततमपि निरन्तरमपि, न पुः सूत्रग्रह-
शुक्लाय एव, कुशळानुबन्धव्यवहृदप्रसंगात् । कायवाङ्मनसां शुद्ध्या उत्तमं विनयं कुर्यात् ॥ ३३ ॥

पर्यायेण विहीनोऽपि शुद्धज्ञानगुणाधिकः । ज्ञानप्रदानसामर्थ्यावतो रक्षाधिकः स्मृतः ॥ ३३ ॥

पर्यायेवेति-अतो धर्मपाठकस्य सदा विनयार्हत्वात् पर्यायेण चारिप्रपर्यायेण विहीनोऽपि शुद्धज्ञानगुणेनाधिको
ज्ञानप्रदानसामर्थ्यमधिकृत्य रक्षाधिकः स्मृतः आवश्यकदोः । स्वपेक्षितरक्षाधिक्येन तत्त्वव्यवस्थितेः । विवेचितमिदं
सामाचारीप्रकरणे ॥ ३३ ॥

शिक्षणार्थमपि सेवन्ते शिक्ष्याचार्यं जनाः किञ्च । धर्माचार्यस्य धर्मायं किं पुनस्तदतिक्रमः ॥ ३४ ॥

। शिक्षणार्थमिति-व्यक्तः ॥ ३४ ॥

ज्ञानार्थ-विनयं प्रादुरपि प्रकटसेविनः । अत एवापवादैनान्यथा शास्त्रार्थवाचनम् ॥ ३५ ॥

ज्ञानार्थमिति-अत एव ज्ञानादिग्रहणे विनयपूर्वकधनियमस्य सिद्धान्तसिद्ध्युद्देशापापवादेन ज्ञानार्थं प्रकटसेविनोऽपि
विनयमाहुः, पर्यायादिकारणेष्वेतदन्तर्जावात् । अन्यथा सभाविधकारणेषुऽपि तद्विनयानादरे शास्त्रार्थवाचनं शास्त्राशाव्य-
तिक्रमः । तदुक्तं-“एयाइं अकुर्वतो अहारिहं अरिहृदेसिप मग्गे । ए इवह पवयस्यज्जणी अन्नसिमंतादरं दोसा ॥ १ ॥” ३५

नन्वेवमपवादतोऽपि प्रकटप्रतिपेक्षिणोऽग्रहितग्रहिलनृपन्यायेन अव्यवन्दनमेव यदुक्तं तज्जगापत्तिर्ज्ञानगुणबुद्ध्या तद्वन्दने जाववन्दनावतारादित्याशङ्क्य तदुक्तिप्रायिकत्वाभिप्रायेण समाधत्ते-

न चैवमस्य जावत्वाद्द्रव्यत्वोक्तिर्विरुध्यते । सप्तावकारणत्वोक्तेर्जावस्याप्यागमाख्यया ॥ १६ ॥

न चैवमिति-न चैवं ज्ञानार्थं प्रकटप्रतिपेक्षिणोऽपि विनयकरणेऽस्य ज्ञानार्थविनयस्य जावत्वाद्द्रव्यत्वोक्तिरापवादिक-विनयस्योपदेशपदादिप्रसिद्धा विरुध्यते, जावस्यापि आगमनाम्ना सप्तावकारणत्वोक्तेः । पुष्टाखंवनत्ववचनादस्वारसिककारणस्थल एवोक्तनियमादिति । जावलेशस्तु मार्गानुसारी यत्र कचिदपि मार्गोज्ञासनार्थं वन्दनादिविनयार्ह-तानिमित्तमेव श्रूयते । यदुक्तं बृहत्कटपञ्चाग्ये-“दंसणनाणचरित्तं तवविणयं जत्थ जत्तियं पासे । जिणपसत्तं जत्तीइ पूयए तं तहिं जावं” ॥ १ ॥ १६ ॥

विनयेन विना न स्याज्जिनप्रवचनोद्भूतिः । पयःसेकं विना किं वा वर्धते जुंवि पादपः ॥ १७ ॥

विनयं ग्राहमाणो यो मृदूपायेन कुप्यति । उत्तर्मा श्रियमायान्तीं दण्डेनापनयत्यसौ ॥ १८ ॥

त्रैलोक्येऽपि विनीतानां दृश्यते सुखमंगिनाम् । त्रैलोक्येऽप्यविनीतानां दृश्यतेऽसुखमंगिनाम् ॥ १९ ॥

ज्ञानादिविनयेनैव पूज्यत्वाप्तिः श्रुतोविता । गुरुत्वं हि गुणपेक्षं न स्वेष्टामनुधावति ॥ २० ॥

विनये च श्रुते चैव तपस्याचार एव च । चतुर्विधः समाधिस्तु दर्शितो मुनिपुंगवैः ॥ २१ ॥

शुश्रूषति विनीताः सन् सम्यगेवावबुध्यते । यथावत् कुरुते चार्थमवेन च न मापत्ति ॥ ३२ ॥
 क्षुतमेकाग्रता वा मे सवितात्मानमेव वा । स्यापयिष्यामि धर्मोऽन्यं घेस्यत्येति सवागमम् ॥ ३३ ॥
 कुर्यात्तिपस्तथाचारं नैदिकामुष्मिकाशया । कीर्त्याद्यर्थं च नो किं तु निष्कामो निर्जराकृते ॥ ३४ ॥
 द्रव्यं समाहिते स्वान्ते विनयस्य फलं ज्ञवेत् । सार्थाख्यं स हि तत्त्वातिबोधमात्रं परः पुनः ॥ ३५ ॥
 अक्षेपफलं दर्शस्तन्मयी ज्ञावतो मतः । यथा सिद्धरसस्पर्शस्ताम्रे सर्वानुवेचतः ॥ ३६ ॥
 द्रव्यं च विनयो मुख्यः सर्वानुगमशक्तिः । सिद्धात्तेष्विव सर्वेषु निपतस्त्रिष्टुजो रसः ॥ ३७ ॥
 बोधाः किञ्च तमांसीव कीयन्ते विनयेन च । प्रसूतेनांशुजाखेन चण्डमार्तएकमएकस्वात् ॥ ३८ ॥
 श्रुतस्याप्येतिदोषाय ग्रहणं विनयं विना । यथा महानिघनस्य विमाणा न धनसन्निविम् ॥ ३९ ॥
 विनयस्य प्रधानत्वमोतनायेव पथेदि । तीर्थं तीर्थपतिर्नस्वा कृताथोऽपि कथां जंगो ॥ ४० ॥
 विद्यते विनयो यैस्तु शुश्रूषोऽपि (वणा) परैरपि । तेरप्यग्रेसरीचूय मोक्षमार्गो विबुध्यते ॥ ४१ ॥
 नियुक्ते यो ययास्थानमेनं तस्य तु संक्षिप्तौ । स्वयंवराः समायायन्ति परस्य रतिसंपवः ॥ ४२ ॥
 शिष्टमर्थं स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

इति विनयघातिशिक्षा ॥ ३८ ॥

अथ केवलित्रुक्तिव्यवस्थापनध्यात्रिशिका ॥ ३७ ॥

अनन्तरं विनय लुफस्तत्प्राप्तेन च महात्मा केवली प्रवर्ति, स च कवलज्जोजित्वाश्च कृतार्थ इति दिगंबरमतिप्रमनिरासार्थमाह-

सर्वथा दोषविगमात् कृतकृत्यतया तथा । आहारसंज्ञाविरहादनन्तसुखसंगतेः ॥ १ ॥

सर्वथेति-सर्वथा सर्वप्रकारैर्दोषविगमात् दुधायाश्च दोषत्वात्तदज्ञावे कवलाहारानुपपत्तेः । तथा कृतकृत्यतया केवलिनः कवलज्जोजित्वे तद्वान्यापत्तेः । आहारसंज्ञाविरहात् तस्याश्चाहारदेहेतुत्वात् । अनन्तसुखस्य संगतेः केवलिनः कवलज्जुक्तौ तत्कारणदुष्पेदनोदयावश्यंज्ञावाप्तेनानन्तसुखविरोधात् ॥ १ ॥

दग्धरज्जुसमत्वाच्च वेदनीयस्य कर्मणः । अक्षोभ्रवतया देहगतयोः सुखदुःखयोः ॥ २ ॥

दग्धेति-च पुनर्वेदनीयकर्मणो दग्धरज्जुसमत्वात्तादृशेन तेन स्वकार्यस्य दुष्पेदनोदयस्य जनयितुमशक्यत्वात् । देहगतयोः शरीराश्रितयोः सुखदुःखयोरेवोभ्रवतयेन्द्रियाधीनतयाऽतीन्द्रियाणां प्रगवतां तदनुपपत्तेः ॥ २ ॥

मोहात्परप्रवृत्तेश्च सातवेथानुवीरणात् । प्रमादजननादुच्चैराहारकथयापि च ॥ ३ ॥

मोहादिति-मोहान्मोहनीयकर्मणः परप्रवृत्तेः परज्ज्म्यप्रवृत्तेर्निर्मोहस्य सत आहारादिपरज्ज्म्यप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सातवे-

यस्य सातवेदनीयस्यानुदीरणात् सातासातमनुजायुषामुदीरणायाः सप्तमगुणस्थान एष निवृत्तेः केवलिनः कवखपुष्पौ
तन्मन्यसातोदीरस्यप्रसंगात् । च पुनराहारकणयान्युद्धेत्यर्थं प्रमादजननादाहारस्य सुतरां तथात्वात् ॥ ३ ॥

श्रुत्वा निद्रादिकोत्पत्तेस्तथा ध्यानतपोव्ययात् । परमौदारिकांगस्य स्यास्तुत्वात्तां विनापि च ॥ ४ ॥

दृश्येति-श्रुत्या कवखाद्वारेण निद्रादिकस्योत्पत्तेः, आदिना रासनमतिज्ञानेर्न्यापयपरिग्रहः । केवलिनां च निद्राद्य-
जावाप्तद्व्याप्यश्रुकेरप्ययोगात् । तथा श्रुतौ सत्यां ध्यानतपसोर्व्यात्, केवलिनश्च तयोः सदातनत्वात् । तां विनापि च
श्रुत्किं विनाऽपि च परमौदारिकांगस्य स्यात्पु (स्तु) त्वाधिरकावमयस्थितिशीलत्वात् तदर्थं केवलिनस्तत्कल्पनाऽ-
योगात् ॥ ४ ॥

परोपकारदानेनैव पुरीषाविजुगुप्सया । व्याप्युत्पत्तेश्च जगवान् श्रुके नेति दिगम्बराः ॥ ५ ॥
परेति-परोपकारदानेनैव श्रुत्किं धर्मवेदानाऽनुपपत्तेः, सदा परोपकारस्वभावास्य जगद्व्याधातायोगात् । पुरी-
षाविजुगुप्सया, श्रुतौ तन्मनीष्यात् । व्याप्युत्पत्तेश्च श्रुकेस्तन्निमित्तत्वात् । जगवान् केयसी श्रुके नेति दिगंघरा यदन्ति ॥ ५ ॥

सिद्धान्तश्चायमधुना लेशेनास्मान्निरुच्यते । दिगम्बरमतव्याप्तपलायनकलागुरुः ॥ ६ ॥

सिद्धान्तश्चायमिति-व्यक्तः ॥ ६ ॥

द्वन्ताज्ञानाविका दोषा घातिकर्मोदयोद्भवाः । तद्वन्तावेऽपि किं न स्याद्वेदनीयोद्भवा ह्युभा ॥ ७ ॥

हन्तेति-हन्त अज्ञानादिका घातिकर्मोदयोद्भवा दोषाः प्रसिद्धाः । तदज्ञावेऽपि वेदनीयोद्भवा ह्युधा किं न स्यात् । न हि वयं ज्वन्तमिव तत्त्वमनालोच्य ह्युत्पिपासादीनेव दोषानभ्युपेयो धेन निर्दोषस्य केवलिनः ह्युधाद्यन्नावः स्यादिति ज्ञावः ॥ ७ ॥

अव्याबाधविघाताच्चेत्सा दोष इति ते मतम् । नरत्वमपि दोषः स्यात्तदा सिद्धत्वदूषणात् ॥ ८ ॥
अव्याबाधेति-अव्याबाधस्य निरतिशयसुखस्य विघातात् सा ह्युधा दोषो गुणदूषणस्यैव दोषलक्षणत्वादिति चेद्यदि ते तव मतं, तदा नरत्वमपि ज्वतो दोषः स्यात् सिद्धत्वदूषणात् । तस्मात् केवलज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन घातिकर्मोदयोद्भवानामज्ञानादीनामेव दोषत्वं, न तु ह्युधादीनामिति युक्तमुत्पक्ष्यामः ॥ ८ ॥

घातिकर्मद्वयोदेवाकृता च कृतकृत्यता । तदज्ञावेऽपि नो बाधा ज्वोपग्राहिकर्मजिः ॥ ९ ॥
घातीति-घातिकर्मद्वयोदेव अकृताऽह्नीना च कृतकृत्यता ज्वोपग्राहिकर्मजिर्वेदनीयादिजिः सद्भिः । तदज्ञावेऽपि कृतकृत्यत्वाज्ञावेऽपि नो नैव बाधा । सर्वथा कृतकृत्यत्वस्य सिद्धेऽप्येव सञ्जवात् । ज्पादित्साज्ञावेऽपि ज्पादेयस्य मोक्षस्य सयोगिकेवलित्वकालेऽसिद्धेः । रागाद्यन्नावमात्रेण कृतकृत्यत्वस्य च शुक्तिपक्षेऽप्यबाध एवेति कश्चित्प्रायमेव ॥ ९ ॥

आहारसंज्ञा चाहारतृष्णाख्या न मुनेरपि । किं पुनस्तदज्ञावेन स्वामिनो मुक्तिबाधनम् ॥ १० ॥
आहारसंज्ञा चेति-आहारसंज्ञा चाहारतृष्णाख्या मोहाजिब्यकचैतन्यस्य संज्ञापदार्थत्वात् न मुनेरपि ज्ञावसाधो

रपि, किं पुनस्तदज्ञायेनाहारसङ्गाज्ञायेन स्वाभिनी प्रगन्तो मुक्तिवाधनं ? । तथा चाहारसामान्ये तद्विशेषे वा आहार-
संज्ञाया हेतुत्वमेव नास्तीत्युक्तं प्रवृत्तिः । न च तद्विशेषे तच्छेतुत्वमेव प्रामाद्वीनां चाहाराज्ञावाप्तं व्यभिचार इति कुषोद्य-
माशङ्कनीयं, आहारसंज्ञाया अतिथारनिमित्तत्वेन कदापि निरतिचाराहारस्य साधूनामप्राप्तिप्रसंगात् ॥ १० ॥

अनन्तं च सुखं जर्तुर्ज्ञानाविगुणसंगतम् । ह्युधादयो न बाधन्ते पूर्णं स्वस्ति महोदये ॥ ११ ॥

अनन्तं चेति-अनन्तं च सुखं जर्तुर्भगवतो ज्ञानाविगुणसंगतं तन्मयी जलमिति यावत् । अज्ञानादिजन्यदुःखनिवृत्तेः
सर्वपामेय कर्मणां परिणामदुःखहेतुत्वाच्च ह्युधादयो न बाधन्ते स्वप्नावनियतसुखानामेव तैर्बाधनं । पूर्णं तु निरवशेषं तु
सुखं महोदये मोक्षेऽस्ति । तत्रैव सर्वकर्मण्योपपत्तेः ॥ ११ ॥

वग्धरज्जुसमरवं च वेदनीयस्य कर्मणः । वदन्तो नैव जानन्ति सिद्धान्तार्थव्यवस्थितिम् ॥ १२ ॥

दग्धेति-दग्धरज्जुसमत्वं च वेदनीयस्य कर्मणो वदन्तः सिद्धान्तार्थव्यवस्थितिं नैव जानन्ति ॥ १२ ॥

पुण्यप्रकृतितीव्रत्वावसातावनुपक्षयात् । स्थितिशेषाथपेक्षं वा तद्वचो व्यवस्थितिष्ठते ॥ १३ ॥

पुण्येति-पुण्यप्रकृतीनां तीर्थकरनामादिरूपाणां तीव्रत्वादीन्निविपाकत्वासिद्धान्तसातप्राप्ये वेदनीयमात्रस्य वग्धरज्जुस-
मत्वासिद्धेरसातादीनामनुपक्षयावसातवेदनीयस्यापि तद्वसिद्धेः । पापप्रकृतीनां प्रगवसि रसघातेन नीरसत्वाज्जुपगमे
स्थितिघातेन निःस्थितिकत्वस्याप्यापत्तेः, अपूर्वकरणादौ वध्यमानप्रकृतिसिधियकस्यैव तस्य व्यवस्थितेः । ननु तर्हि कथं

ज्वोपग्राहिकर्मणां केवलिना दग्धरज्जुकटपत्वाजिधानमावश्यकृत्यादौ श्रूयते ? इत्यत आह-स्थितिशेषाद्यपेक्षं वा तत्त्वचो दग्धरज्जुकटपत्यवचो व्यवतिष्ठते, न तु रसायेक्षया, अन्यथा सूत्रकृत्स्नचिचिरोधप्रमंगात्, असातादिप्रकृतीनामसुखदत्वाजिधानमप्यावश्यकनिर्मुक्त्यादौ घातिकर्मजन्यवद्दुतगमुगविलयेनान्यस्या (नादपस्या) विवक्षणात् । अन्यथा ज्वोपग्रहायोगादिति विज्ञायनीयं सुधीचिः ॥ १३ ॥

इन्द्रियोद्भवताद्भोव्यं बाह्ययोः सुखदुःखयोः । चित्रं पुनः श्रुतं हेतुः कर्माध्यात्मिकयोस्तयोः ॥ १४ ॥

इन्द्रियेति-इन्द्रियोद्भवताया धौव्यमावश्यकत्वं बाह्ययोगिन्द्रियार्थमन्वभाषणयोगेन मुखदुःखयोराध्यात्मिकयोस्तयोः सुखदुःखयोः पुनश्चित्रं कर्म हेतुः श्रुतं । क्वचिद्विद्वद्विनिद्रियव्यापारानायेऽपि मनोभावव्यापारेण सदगमचिन्तान्यामेव तयोरुत्पत्तेः । क्वचिच्च तस्याप्यनान् आध्यात्मिकयोपपशमोद्भक्त्यानामेव तदुत्पत्तेर्देशेनाप्रगवत्यपि द्विविधेन्दनीयोदयधौव्ये तयोः सुवचलादिति । वस्तुतो बाह्ययोरपि सुखदुःखयोरेषानिष्ठातिष्ठायशरीरसंपर्कमानं प्रयोजकं, न तु वह्नि-विन्द्रियज्ञानमपीति जगवति तृणरपशोदिपरीगद्वात्तिधानं सांप्रदायिकं मंगपुन इति न किंचिदेतत् ॥ १४ ॥

आदारादिप्रवृत्तिश्च मोहजन्या यदीष्यते । देशनादिप्रवृत्त्यापि नवितव्यं तदा तथा ॥ १५ ॥

आदारादीति-आदारादिप्रवृत्तिश्च यदि मोहन्येष्यते जगता बुद्धिपूर्वकपरस्त्रव्यविषयकप्रवृत्तेर्माहजन्यत्यनियमात् । तदा देशनादिप्रवृत्त्यापि जगत्तस्या मोहजन्यत्वेन नवितव्यम् ॥ १५ ॥

इमाप्रायाऽन्नगयतो नास्त्येव देशानाप्रवृत्तिः, स्वप्नायत एव च तेषां नियतदेशकाद्या देशाना इतीष्टापत्तावाद-

यत्न विना निसर्गाच्चेद्देशनादिकमिष्यते । शुत्तन्याविकं तथैव स्यादुष्टवाधा समोजयोः ॥ १६ ॥

यत्नमिति-यत्नं ताद्वोष्ठादिब्यापारजनकप्रयत्नं विना निसर्गास्वप्नायाच्चेद्देशनादिकमिष्यते 'प्रगयत', तदा शुत्तन्या-
दिकं तर्धत्र यत्नं धिनेय स्यात् । दृष्टवायोन्नयोः पक्षयोः समा । शुत्तेरिव देशनाया अपि यत्नं विना काप्यदर्शनात् ।
चेष्टादिशेषे यत्नहेतुत्वकल्पनस्य चोन्नयत्र साम्यात् । ननु प्रयत्नं विना चेष्टामात्रं न प्रवत्येव, देशना च जगयतामव्यापृ-
तानामेव ध्वनिमयी संज्ञयत्यहुरमन्यामेव तस्यां यत्नजन्यत्वे (ने) द्वाज्जन्यत्वादिनियमावधारणादिति न साम्य । यदाह
समन्तजगत्-“अनारमार्थं विना रागो शास्त्रा शास्त्रि सतो हितम् । ध्वनन् शिष्टिपरस्पर्शान्मुरजः किमपेक्षते ॥ १ ॥”
इति, मैयम्, शब्दस्य शब्दान्तरपरित्यामकल्पनस्य साजात्येन न्याय्यत्वेऽपि ध्वनेस्तत्कल्पनस्यातिस्रयतोऽव्यन्याम्यत्वात्,
जगयदेशनाया ध्वनिरुपत्येऽपि घाग्योगापेक्षत्वेन तादृशशब्दमात्रे पुरुषप्रयत्नानुसरणमौभ्यात् । अन्यथाऽर्पारुपेयमागम
यवतो मीमासकस्य दुर्जयत्यापत्तेरिति न किञ्चिदेतत् । अथ सुहृद्भावेन वृद्धामः-युक्तिपूर्वकप्रवृत्ताधिष्ठाया हेतुत्वात् कथं
केवलिनो देशनावाधादारादौ च प्रवृत्तिरिति चेत्, सुहृद्भावेन वृद्धः-वृद्धिः स्वद्विष्टसाधनताधीरन्यस्यातिप्रसक्तस्यात्तत्पूर्व-
कत्वं च यदीष्टसाधनताधीजन्यसाधेदेकं तदाप्यशुद्धिपूर्वकप्रवृत्तेर्जीवनयोनिजलाया इव प्रवोपम्राद्विकर्मवशादुपपत्तेर्न-
कश्चिदोप इति । प्रवृत्तिसामान्ये तु योगानामेव हेतुत्वादिष्टापूर्वकत्वमार्थसमाजसिद्धमेव । यदयदाम-“ परदधम्मि पधि-
त्तीण मोहजणिपा ध मोहजणा वा । ओगकया तु पधिस्सी फल्लकस्सा रागदोसकया ॥ १ ॥” इत्यधिकमन्यत्र ॥ १६ ॥

श्रुत्तया या सातवेद्यस्योदीरणापाद्यते त्वया । सापि देशनयाऽसातवेद्यस्येतां तत्रादिपेत् ॥ १७ ॥

श्रुत्तयेति-श्रुत्तया कवलाहारेण । या सातवेद्यस्य सातवेदनीयस्योदीरणा त्वयापाद्यते । श्रुक्तिव्यापारेण सातोत्पत्तेः । सापि देशनयाऽसातवेद्यस्येतां उदीरणां तत्रादिपेत्, ततोऽपि परिश्रमदुःखसंज्ञावात् प्रयत्नजन्यत्वस्य तत्र व्यवस्थापितत्वादिति ज्ञावः ॥ १७ ॥

सुहृन्नावेन समाधत्ते-

उदीरणाख्यं करणं प्रमादव्यंग्यमत्र यत् । तस्य तत्त्वमजानानः खिद्यसे स्मृलया धिया ॥ १८ ॥

उदीरणाख्यमिति-उदीरणाख्यं करणं यदान्तरशक्तिविशेषलक्षणं प्रमादव्यंग्यं वर्तते, तस्य तत्त्वं स्वरूपमजानानः स्मृलया धिया बहिर्योगमात्रव्यापारगोचरया खिद्यसे त्वं । योगव्यापारमात्रस्य तदादिपकत्वे ततो मनोयोगेनाव्यप्रमत्ते सुखोदीरणप्रसंगात्, तदीयसुखस्य ज्ञानरूपत्वे सुखान्तरस्यापि तथात्वप्रसंगात् । सुख्यहमित्यनुभवस्य चाप्रमत्तेऽप्यदतत्वादिति ॥ १८ ॥

आहारकथया हन्त प्रमादः प्रतिबन्धतः । तदज्ञावे च नो श्रुत्तया श्रूयते सुमुनेरपि ॥ १९ ॥

आहारकथयेति-आहारकथया हन्त प्रतिबन्धतस्तथाविधाहारेद्वामंस्कारप्रवृत्तेः प्रमादो जयति, न त्वन्यथापि । अकथाविकथानां विपरिणामस्य परिणामभेदेन व्यवस्थितत्वात् । तदज्ञावे च प्रतिबन्धाज्ञावे च नो नैव श्रुत्तया श्रूयते

सुसुनेरपि उत्तमसाधोरपि प्रमादः, किं पुनर्नगधत इति ज्ञावः । बहिर्योगव्यापारमात्रोपरम एवाप्रमत्तत्वज्ञान इति तु न युक्तं, आरब्धस्य तस्य तत्रासंगतया निष्ठाया अधिरोधादिति ॥ १९ ॥

निद्रा नोत्पाद्यते शुक्त्या वर्शनावरण विना । उत्पाद्यते न दण्डेन घटो मृत्पिण्डमन्तरा ॥ २० ॥

निवेति-स्पष्टः ॥ २० ॥

रासनं च मतिज्ञानमाहारेण ज्ञवेद्यवि । घ्राणीयं स्यात्तत्रा पुष्पं घ्राणतर्पणयोगतः ॥ २१ ॥

रासनं चेति-स्पष्टः ॥ २१ ॥

ईर्यापथप्रसगश्च समोऽत्र गमनाविना । अक्षते ध्यानतपसी स्वकाशासंज्ञवे पुनः ॥ २२ ॥

ईर्येति-ईर्यापथप्रसगश्चात्र प्रगयतो शुक्लौ गमनाविना समस्तेनापि तत्प्रसगस्य तुल्ययोगदेमत्वात्, स्वाज्ञाविकल्प च तज्जमनस्य दृष्टधायेन कल्पयितुमशक्यत्वादिति ज्ञावः । स्वकाशासंज्ञये दृष्टिकाशासंज्ञविनी ध्यानतपसी पुनरक्षते । योगनिरोधेदापवर्गकावयोरेव तत्संज्ञयात् (तत्स्वज्ञायात्) । स्वज्ञायसमवस्थितिष्वक्षणेनैव तयोर्गमनादिनेव शुक्त्यापि न व्याप्यत इति दृष्टव्यम् ॥ २२ ॥

परमौदारिकं चाङ्गं चिद्वै चेतत्र का प्रमा । औदारिकादजिज्ञं चेद्विना शुक्तिं न तिष्ठति ॥ २३ ॥

परमौदारिकं चेति-परमौदारिकं चाङ्गं शरीरं जिज्ञं चेदौदारिकादिन्यः क्लृप्तशरीरेभ्यः, तर्हि तत्र का प्रमा किं प्रमाणं ?

न किंचिदित्यर्थः । औदारिकादञ्चिन्नं चेत्तत्केवलमतिशयितरूपाद्युपेतं तदेव तदा युक्तिं विना न तिष्ठति । चिरकादीनो-
दारिकशरीरस्थितेषु किप्रयोज्यत्वनियमात् । युक्तैः सामान्यतः पुञ्जविशेषोपचयव्यापारकत्वेनैवोपयोगात् । वनस्पत्यादीना-
मपि जलाद्यन्यादानेनैव चिरकालस्थितेः । शरीरविशेषस्थितौ विचित्रपुञ्जोपादानस्यापि हेतुत्वेन तं (विना) केवलशरीर-
स्थितेः कथमप्यसंभवात् तत्र परमादार्किकजिन्नत्वस्य कैवल्यकादीनत्वपर्यवसितस्य विशेषणस्याप्रामाणिकत्वादिति ॥१३॥

युक्तयाद्यदृष्टसंबन्धमदृष्टं स्यापकं तनोः । तस्यागे दृष्टवाधा त्वत्पक्षजक्षणाक्षसी ॥ १४ ॥

युक्त्यादीति-युक्त्याद्यदृष्टेन योजनादिफलहेतुजाम्रिपाककर्मणा संबन्धं तनोःशरीरस्य स्यापकमदृष्टं । दृष्टमिति
शेषः । तस्यागे केवलिन्यन्यपुण्यगम्यमाने त्वत्पक्षजक्षणाक्षसी दृष्टवाधा समुपतिष्ठते । तथा च तत्रयादपि तव नेत्यं
कदपना हितावहेति जावः ॥ १४ ॥

ननु तनुस्थापकादृष्टस्य युक्त्याद्यदृष्टनियतत्वेऽपि युक्त्याद्यदृष्टस्य तदुत्पादयुत्तयाद्युपपत्तिर्भवतो न विष्यतीत्यत आह-

प्रतिकूलानिवर्त्यत्वात्तत्तनुत्वं च नोचितम् । दोषजनमतनुत्वं च निर्दोषे नोपपद्यते ॥ १५ ॥

प्रतिकूलेति-तस्य युक्त्याद्यदृष्टस्य तनुत्वं च नोचितं । प्रतिकूलं विरोधिपरिणामेनानिवर्त्यत्वात् । न हि वीतरागत्वा-
दिपरिणामेन रागादीनामिव कुधादीनां तत्राविधपरिणामेन निवर्त्यत्वमस्ति, येन ततस्तज्जनकादृष्टतनुत्वं स्यात् । अस्त्ये-
वाज्जोजनजावनातारतम्येन धुश्चिरोधनारतम्यदर्शनादिति चेन्न । ततो जोजनादिगतस्य प्रतिबन्धमात्रस्यैव निवृत्तेः, शरी-

रादिगतत्वेव शरीरादिज्ञायनया । अन्यथाऽज्ञोन्नप्रायनात्यन्तोत्कर्षेण शुक्तिनिवृत्तिवदशरीरभायनात्यन्तोत्कर्षेण शरीर-
रनिवृत्तिरपि प्रसज्येतेति महत्संकटमायुष्मतः । ननु शुक्त्यादिविपरीतपरिणामेन शुक्ल्याद्यहृदस्य मोहरूपप्रज्ज्वलसामग्री-
यिना स्वकार्याद्यमत्वलक्षणं सनुत्वमेव क्रियते । तनुस्यापकाहृदस्यापि अशरीरज्ञायनया तद्भयबाध्ययोगक्रिया-
निरुणद्धेयः । शरीरं तु प्रागेव निष्पादितं न बाधितुं क्षमत इति अस्माकं न कोऽपि दोष इति चेन्न, विपरीतपरिणाम-
नियत्यस्य शुक्त्यादेस्तदहृदस्य रागाद्यर्षकाहृदस्यद्वयवोगप्रकर्षवति जगयति निर्मूलनाशापत्तेर्विशेषाज्जावात् । घाल्यथासिद्धत-
विशेषान्युपगमे तु अधातिनां प्रबोधप्राद्विषां यथाविपाकोपकर्ममेव निवृत्तिसंज्ञयाविसि न किञ्चिदेतत् । दोषजन्म-
अग्निमाद्यादिदोषजनितं तनुत्वं च विरकाखविच्छेदलक्षणं निर्दोषे जगयति नोपपद्यते । नियतविच्छेदश्च नियत-
काखशुक्त्याद्यादोषक एवेति ज्ञातः ॥ ३५ ॥

परोपकारहानिश्च नियतावसरस्य न । पुरीपादिजुगुप्सा च निर्मोहस्य न विद्यते ॥ ३६ ॥

परोपकारेति-परोपकारस्य हानिश्च नियतावसरस्य जगयतो न जवति, तृतीययाममुद्गूर्तमात्र एव जगवतो शुष्के,
षोपमनोयकाखमुपकारावसरात् । पुरीपादिजुगुप्सा च निर्मोहस्य क्षीणजुगुप्सामोहनीयकर्मणो न विद्यते जगयतः ॥ ३६ ॥

ततोऽन्येषां जुगुप्सा चेत्सुरासुरनृपर्वदि । नाग्नयेऽपि न कथं तस्यातिशयश्चोन्नयोः समः ॥ ३७ ॥

तत इति-ततः पुरीपादेरन्येषां लोकानां जुगुप्सा चेत् सुरासुरनृपर्वदि । छपविष्टस्येति शेषः । नाम्येऽपि तेषां कथं न

जुगुप्सा ? अतिशयश्चोन्नयोः पक्षयोः समः । ततो जगवतो नाभ्यादर्शनवत् पुरीषाद्यदर्शनस्याप्युपपत्तेः । सामान्यकेवल-
मिस्तु विविक्तदेशे तत्करणान्न दोष इति वदन्ति ॥ १७ ॥

स्वतो हितमिताहाराद्व्याधुत्पत्तिश्च कापि न । ततो जगवतो भुक्तौ पश्यामो नैव बाधकम् ॥ १८ ॥
स्वत इति-स्वतः पुण्याद्विप्तनिसर्गतः हितमिताहारात् व्याधुत्पत्तिश्च कापि न भवति । ततो जगवतो भुक्तौ कवल-
भोजने नैव बाधकं पश्यामः । उपन्यस्तानां तेषां निर्दलनात् । अन्येषामप्येतज्जातीयानामुक्तजातीयतर्केण निर्दलयितुं
शक्यत्वादिति । तत्त्वार्थिना दिगंबरमतित्रमध्वान्तहरणतरणिरुचिरध्यात्ममतपरीक्षा निरीक्षणीया सूक्ष्माधिया ॥ १८ ॥

तथापि ये न तुष्यन्ति जगवद्भुक्तिलज्जया । सदाशिवं जजन्तां ते नृदेहादपि लज्जया ॥ १९ ॥
दोषं वृथा पृथूकृत्य जवोपग्राहिकर्मजम् । बध्नन्ति पातकान्यासं दूषयन्तः कदाग्रहात् ॥ २० ॥
कलंकैः कद्विपतैर्दुष्टैः स्वामी नो नैव दूष्यते । चौरायुर्द्विस्तधूलीभिः स्पृश्यते नैव जानुमान् ॥ २१ ॥
परमानन्दितैरित्थं दिगम्बरविनिग्रहात् । प्राप्तं सिताम्बरैः शोभां जैनं जयति शासनम् ॥ २२ ॥

शिष्टा चतुःश्लोकी स्पष्टा ॥ १९-२०-२१-२२ ॥

॥ इति केवलभुक्तिव्यवस्थापनद्वात्रिंशिका ॥ ३० ॥

॥ अथ मुक्तिद्वित्रिशिका ॥ ३१ ॥

अनन्तर क्वचनोचित्वेऽपि कृतार्थत्वं केवधिनो व्यवस्थापितं । सर्वथा कृतार्थत्वं चास्य मुक्तौ व्यवतिष्ठत इति बहुविधप्रतिपक्षिनिरासेन मुक्तिरत्र न्ययस्याव्यक्ते—

दुःखध्वंसः परो मुक्तिर्मान दुःखत्वमत्र च । आत्मकाष्ठान्यगध्वंसप्रतियोगिन्यवृत्तिमतः ॥ १ ॥
 दुःखध्वंस इति—परो दुःखध्वंसो मुक्तिः । परत्वं च समानकाष्ठीनसमानाधिकरणदुःखप्रागज्जावासमानदेशत्वं वर्धमान-
 प्रत्यये श्रूयते । तत्र च यद्यस्त्वसमानकाष्ठीनस्त्वसमानाधिकरणदुःखप्रागज्जावासमानदेशत्वं स्वध्वंसादि तत्त्वज्ञेयो
 नियेद्यः । अन्यथा चरमदुःखध्वंससमानकाष्ठीनसमानाधिकरणदुःखप्रागज्जावासप्रसिद्धेः । धस्तुतः समानाधिकरणदुः-
 खप्रागजायासमानकाष्ठीनदुःखध्वंसो मुक्तिरित्येकं खदम्बं । अपरं च समानकाष्ठीनदुःखप्रागजायसमानाधिकरणसो
 दुःखध्वंस इति । खदम्बध्वये तात्पर्यम् । तेन नासमानदेशत्वविशेषनेऽन्यतरविशेषणयैयर्थ्यम् । मान प्रमाणं चात्र
 मुक्तौ दुःखत्वमिति पदः । आत्मकाष्ठान्यग आत्मकाष्ठान्याकाशादिवृत्तियो ध्वंसः शब्दादेस्त्वप्रतियोगिनि शब्दा-
 वावृत्तिमदवर्तमानं । शब्दादिवृत्तित्वेनार्थान्तरधारणार्थमेतत् पदविशेषणं, जायास्फूर्तिदशायां तत्सिद्धिप्रसंगात्,
 नियतवापस्फोरणेनैतत्तात्पर्यात् । अदृष्टिदुःखत्वमित्युक्तावसिद्धिः । दुःखत्वस्य दुःखवृत्तित्वाध्वंसेत्याद्युक्तावपि ध्वंस-

प्रतियोगिनि । कादान्यवृत्तीत्याद्युक्तावपि कादान्यात्मवृत्तिदुःखध्वंसप्रतियोगिनि । कादान्यत्वत्यागे चात्मान्यकालवृत्ति-
दुःखध्वंसप्रतियोगिनि दुःखे विद्यमानत्वात् सैवेति संपूर्णे । आत्मकालपदेन तदुपाध्योरपि ग्रहाच्च न तस्यास्तादवस्थम् ॥ १ ॥

दुःखध्वंसप्रतियोगिनि दुःखे विद्यमानत्वात् सैवेति संपूर्णे । तदनाधारगध्वंसप्रतियोगिनि वृत्तिमत् ॥ २ ॥

सत्कार्यमात्रवृत्तित्वात् प्रागज्ञावोऽसुखस्य यः । तदनाधारगध्वंसप्रतियोगिनि वृत्तिमत् ॥ २ ॥
सदिति-असुखस्य दुःखस्य यः प्रागज्ञावस्तदनाधारो महाप्रलयस्तत्र गच्छति यो ध्वंसो दुःखीयस्तत्प्रतियोगिनि दुःखे
वृत्तिमदिति साध्यं । वृत्तिमदित्युक्तौ सिद्धसाधनं, दुःखत्वस्य दुःखे विद्यमानत्वात् । प्रतियोगिवृत्तित्वोक्तावपि दुःखा-
त्यन्ताज्ञावप्रतियोगिवृत्तित्वेन, तद्ध्वंसेत्याद्युक्तावपि दुःखध्वंसाङ्गीकारात्तदेव । प्रागज्ञावानाधारवृत्तित्वस्य ध्वंसविशेषणत्वे
दृष्टान्तसिद्धिः । प्रदीपावयवानां प्रदीपप्रागज्ञावाधारत्वात्तदर्थं दुःखेत्यादि । प्रदीपावयवास्तु दुःखप्रागज्ञावा (ना) धार-
यन्ता इति दृष्टान्तसंगतिः । दुःखानधिकरणेत्यादिकरणे खंरुप्रत्ययेनार्थान्तरता स्यादिति दुःखप्रागज्ञावनिवेशः । सत्का-
र्यमात्रवृत्तित्वादिति हेतुः । वृत्तित्वमात्मत्वे व्यञ्जिकारिकार्यवृत्तित्वमनन्तत्वे ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपस्य तस्याकार्ये आत्मादौ
कार्ये ध्वंसे च सत्त्वात् । कार्यमात्रवृत्तित्वमपि ध्वंसत्वे व्यञ्जिकारि तदर्थं ज्ञावृत्ते) सतीति विशेष-
णत्वे, दीयमानेऽपि न तदुच्चारः । प्रागज्ञावध्वंसस्य प्रतियोगितद्ध्वंसस्वरूपत्वेन ध्वंसत्वस्यापि ज्ञावृत्तित्वात् । ततः सदिति
कार्यविशेषणम् ॥ २ ॥

दीपत्ववदिति प्रादुस्तार्किकास्तदसंगतम् । बाधाद्वृत्तिविशेषेष्टावन्यथार्थान्तराव्ययात् ॥ ३ ॥

दीपत्ययदिति-दीपत्ययदिति इष्टान्त इति प्रादुस्त्रार्किका नैयायिकाः । इत्थं सर्वमुक्तिसिद्धौ चैयदु-सत्त्वादिक पक्षी-
 फृत्य तत्सन्मुक्तिसाधनोपपत्तेः । तत्तार्किकमतमसंगत न्यायापेक्ष । वृत्तिविशेषस्याज्जायीयविशेषणतया दुःखप्रागज्जायानाया
 रवृत्तित्यस्येष्टौ साध्यकोटिनिवेशोपगमे बाधात् । दुःखध्वंसस्य दुःखसमर्थायिन्येव तथा वृत्तित्यस्य स्वयोपगमात् । अन्यथा
 संयन्धमात्रेण तदिष्टौ स्वार्थान्तराथ्यावर्थान्तरानुजारात् आकाशादायपि दुःखध्वंसस्य व्यभिचारितादिसंयन्धेन वृत्तित्या-
 मकृतान्यसिद्धेः । काविकदैशिकविशेषणसान्प्रसवन्धेन वृत्तित्योक्तावपि कादोषाधिपृत्तित्वेन तदनपायात् । काविकेन
 दुःखप्रागज्जायानाधारस्यनियेशो च इष्टान्तसंगतेः । मुख्यकालवृत्तित्यविशिष्टकाविकसंयन्धेन तन्निवेशेऽप्यात्मनस्तथात्वात् ।
 तत्तान्यतरसंयन्धेन तन्निवेशेऽपि तथासंयन्धगर्जव्याप्यप्रज्ञादिति ज्ञातः ॥ ३ ॥

विपदाबाधकान्नावावन्निमेतसिद्धिः । अन्तरेतवयोग्यत्वाहंका (त्वाशंका) योगापदेति चेत् ॥ ४ ॥

विपदेति-विपदे हेतुसत्त्वेऽपि साध्यासत्त्वे बाधकस्यानुकूलतर्कस्याभावात् । तथा चानन्निमेतसिद्धितोऽनिष्टसिद्धि-
 प्रसंगात् । कालान्यत्यगर्जसाध्ये प्रत्यपि लफ्तरेतोरविशेषात् । एतदुक्तसाध्यमन्तरा सर्वमुक्त्यसिद्धौ अयोग्यत्वाशका ।
 य एव न कदापि मोक्षयते तद्वद्वं यदि स्यात्, तथा मम विफलं परित्राजकस्यमित्याकारा । योगापद्धा योगप्रतिपन्धकेत्यव
 एव विपदाबाधकमिति चेत् ॥ ४ ॥

नेधं गमादिसंपत्त्या स्वयोग्यत्वविनिश्चयात् । न चान्योऽन्याश्रयस्तस्याः संज्ञवात् पूर्वसेवया ॥ ५ ॥

नैवमिति-एवं न यथोक्तं विपद्वाधकं भवता शमादीनां शमदमभोगानभिष्वंगादीनां मुमुक्षुचिह्नानां संपत्त्या । स्वयोग्यत्वस्य विनिश्चयात् तेषां तद्व्याप्यत्वात् । न चान्योन्याश्रयो योगप्रवृत्तौ सत्यां शमादिसंपत्तिस्ततश्चाधिकारविनिश्चयात्सेति संज्ञावनीयं, तस्याः शमादिसंपत्तेः पूर्वसैवया योगप्रवृत्तेः प्रागपि संज्ञवात् योगप्रवृत्तेरतिशयितशमादिसंपादकत्वेनैव फलवत्त्वात् । सामान्यतस्तु तत्र कर्मविशेषश्चोपशम एव हेतुरिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ ५ ॥

शमाद्युपहिता हन्त योग्यतैव विप्रियते । तदवच्छेदकत्वेन संकोचस्तेन तस्य न ॥ ५ ॥

शमादीति-शमादिजिर्मुमुक्षुर्लिङ्गैरुपहिता हन्त योग्यतैव विप्रियते सामान्ययोग्यतायाः समुचितयोग्यतायाः प्राग्भेदसमर्थनात् । तेन कारणेन तदवच्छेदकत्वेन योग्यतावच्छेदकत्वेन तस्य शमादेः संकोचो न योग्यतावच्छेदकत्वलक्षणाः, योग्यताविशेषस्यैव अतिशयितशमादौ तद्वारा च मोक्षे हेतुत्वात् ॥ ६ ॥

ननु शमादावपि संसारित्वेनैव हेतुतेति सर्वमुक्त्याक्षेप इत्यत आह-

संसारित्वेन गुरुणा शमादौ च न हेतुता । नव्यत्वैनैव किं त्वेपेत्येतदन्यत्र दर्शितम् ॥ ७ ॥

संसारित्वेनेति-संसारित्वेन नित्यज्ञानादिमन्त्रिन्नत्वरूपेण गुरुणा नानापदार्थघटितेन शमादौ च हेतुता न तव कष्टपथितुमुचितेति शेषः । किं तु नव्यत्वैनैवैषा हेतुता, शमाद्यनुगतकार्यजनकतावच्छेदकतयात्मत्वव्याप्यजातिविशेषस्य कष्टपथितुमुचितत्वात् । नव्यत्वादावप्यनुगतकार्यस्यैव मानत्वात् । आत्मत्वेनैव शमादिहेतुत्वे विशेषसामग्र्यन्नावेनेश्वरेऽतिप्रसंगाच्चावे

समर्थनीयेऽन्यत्रापि तेन तस्य सुवचत्वाद्भवत्वात्प्राप्त्यस्यार्थक्येन प्रवृत्त्यप्रतिपत्त्यादिति । एतदन्यत्र
न्यायाख्योक्तादौ दर्शितम् ॥ ७ ॥

परमात्मनि जीवात्मस्य. सेति त्रिवर्णिनः । स्यो विद्वन्मयोऽत्रेष्टो जीवनाशश्च नेष्यते ॥ ७ ॥

परमात्मनीति-परमात्मनि जीवात्मस्यः सा मुक्तिरिति त्रिदशितो घटन्ति । अत्रैतन्मते खयो विंगव्य इष्टोऽस्माक-
मप्यनिमतः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि च सूक्ष्मात्रया संज्ञयावस्थितानि जीवात्मनि सुलभः स्वावष्टेयकानि
विंगव्येनोच्यन्ते, तद्वयञ्च परमार्थतो नामकर्मण्य एवेति । जीवनाशस्तु नेष्यते, अर्थाधिशरीरनाशे औपाधिकजीवनाश-
स्याप्यकाम्यत्वात् ॥ ७ ॥

वौद्धास्स्वालयविज्ञानसन्तति. सेत्यकीर्तयन् । विनान्वयिनमाधारं तेषामेवा कवर्थना ॥ ए ॥

वौद्धास्त्विति-वौद्धास्तु आलयविज्ञानसन्ततिः प्रवृत्तिविज्ञानोपपत्त्यरहिता संदृष्टक्रेयाकारा ज्ञानरूपपरंपरा सा मुक्ति-
रित्यकीर्तयन् । यथोक्तं-“चित्तमेव हि संसारो रागाद्विष्वेक्षयासितम् । तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भयान्त इति कथ्यते ॥ १ ॥”
न च शरीरादिनिमित्ताभाये तदनुपपत्तिः, पूर्वपूर्वविशिष्टाणामेव तज्जुत्वादिशिष्टभावनत एव तेषां विसर्गागपरिहृत्ये
प्रवृत्तेः । तेषामन्वयिन त्रिकादानुगतात्मवक्षणमाधारं विना एवा मुक्तिः कवर्थना । सन्तानस्यावास्तवत्वेन यच्चमुक्तव्य-
वस्थानुपपत्तेः । सर्वथाऽत्रात्वीधृतस्य दृष्टस्योत्तरसदृशाक्षयजननासामर्थ्यादिति ॥ ए ॥

विवर्तमानज्ञेयार्थापेक्षायां सति चाश्रये । अस्यां विजयतेऽस्माकं पर्यायनयदेशना ॥ १८ ॥

विवर्तमानेति-विवर्तमानाः प्रतिक्षणमन्यान्यपर्यायचाजो ये ज्ञेयार्थास्तदपेक्षायामाश्रये चान्वयिष्यत्यलक्षणे सति । अस्यामुक्तमुक्तौ । अस्माकं पर्यायनयदेशना विजयते । प्रतिक्षिप्तजन्यस्य बौद्धसिद्धान्तस्य परमार्थतः पर्यायार्थिकनयान्तःपातित्वात् । तदुक्तं संमतौ-“मुद्धो अण्णयस्स ज परिमुद्धो पज्जवविअप्पो” ॥ १८ ॥

स्वातंत्र्यं मुक्तिरित्यन्ये प्रच्युता तन्मदः क्षयी । अथ कर्मनिवृत्तिश्चेत् सिद्धान्तोऽस्माकमेव सः ॥ १९ ॥

स्वातंत्र्यमिति-स्वातंत्र्यं मुक्तिरित्यन्ये वदन्ति । तत् स्वातंत्र्यं यदि प्रच्युता तदा मदः, स च क्षयी । अथ चेत् कर्मनिवृत्तिस्तदाऽस्माकमेव स सिद्धान्तः ॥ १९ ॥

पुंसः स्वरूपावस्थानं सेति सांख्याः प्रचक्षते । तेषामेतदसाध्यत्वं वज्रलेपोऽस्ति दूषणम् ॥ १३ ॥

पुंस इति-पुंसः पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं प्रकृतितत्त्विकारोपधानविक्षये चिन्मात्रप्रतिष्ठानं सा मुक्तिरिति सांख्याः प्रचक्षते । तेषामेतस्या मुक्तेरसाध्यत्वं दूषणं वज्रलेपोऽस्ति । एकान्तनित्यात्मरूपायास्तस्या नित्यत्वादुपचरितसाध्यत्वस्याप्रयोजकत्वात् ॥ १३ ॥

पूर्वचित्तनिवृत्तिः साग्रिमानुत्पादसंगता । इत्यन्ये श्रयते तेषामनुत्पादो न साध्यताम् ॥ १३ ॥

पूर्वेति-अग्निमानुषादसंगताऽग्निमयिष्मानुत्पादयिषिष्ठा पूर्वेष्विच्छनिवृत्तिः सा युक्तिरित्यग्ये । तेषामनुत्पादः साध्यतां
न श्रयस इति मुक्तेरपुरुषार्थत्यापचिरेय दोषः ॥ १३ ॥

सात्तमहानमिति ग्राह्यं चार्वाकस्तनु पाप्मने । तस्य ह्यनुमशक्यत्वाच्चतुर्विंशतस्तथा ॥ १४ ॥

चेति-आत्महानं सा युक्तिरिति चार्वाकः ग्राह्यः । तच्च घर्षनं श्रूयमाणमपि पाप्मने प्रयति । तस्यात्मनो ह्यनुमशक्य-
त्वादसतो नित्यनिवृत्तत्वात्, सत्तश्च धीतरागमन्मादर्शनन्यायेन नित्यत्वात्, सर्वथा हानासिद्धेः । तथा पर्यायार्थतया
सञ्चानायपि तदनुदेशात् आत्महानानभिधापात् । युक्तिपरदर्पस्य च निरुपधीह्वायिपयत्वात् ॥ १४ ॥

नित्योत्कृष्टसुखव्यक्तिरिति तौतातिता जगुः । नित्यत्वं चेदनन्तरवमत्र तरसंमतं हि नः ॥ १५ ॥

नित्येति-नित्यमुत्कृष्टं च निरतिशयं यत्सुखं तद्व्यक्तिमुक्तिरिति तौतातिता जगुः । अत्र मते नित्यत्वमनन्तत्वं चेत्त-
च्च नोऽस्माकं हि निश्चितं समतं । सिद्धसुखस्य साद्यपर्ययसितत्वाभिधानात् । तस्य च मुक्तायन्नित्यवक्तेः ॥ १५ ॥

अथानादित्वमेतच्चेत्तथाप्येव नयोऽस्तु नः । सर्वथोपगमे च स्यात्सर्वदा तदुपस्थितिः ॥ १६ ॥

अथेति-अर्थतन्मुक्तिमुले नित्यत्वमनादित्वं चेत्तथापि न एव नयोऽस्तु संसारवशाया कर्मोद्धवस्यापि सुखस्य प्रव्यर्थ-
तया शान्धतात्मस्वजायत्वात् । सर्वथोपगमे चैकान्ततोऽनाविद्याश्रयणे च सर्वदा संसारवशायांमपि तदुपस्थितिमुक्तिमु-
क्ताप्रिव्यक्तिः स्यात् । अप्रिव्यञ्जकजायेन सदा तदप्रिव्यक्त्यजायसमर्थने च घटादेरपि वंढाद्यनिव्यग्यत्वस्य सुवच्यत्वे
सांख्यमतप्रवेशापासात् ॥ १६ ॥

वेदान्तिनस्त्वविद्यायां निवृत्तायां विविक्तता । सेत्याह सापि नो तेषामसाध्यत्वादवस्थितेः ॥ १७ ॥

वेदान्तिनस्त्विति-वेदान्तिनस्तु अविद्यायां निवृत्तायां विविक्तता केवलात्मावस्थानं सा मुक्तिरित्याहुः, सापि नो तेषां युक्तेति शेषः । अवस्थितेर्विज्ञानसुखात्मकस्य ब्रह्मणः प्रागप्यवस्थानादसाध्यत्वात् । कंठगतचामीकरन्यायेन अमा-
देव नात्र प्रवृत्तिरिति तु त्रान्तपर्वदि वक्तुं शोचत इति ज्ञावः ॥ १७ ॥

कृत्स्नकर्मक्षयो मुक्तिरित्येष तु विपश्चिताम् । स्याद्वादामृतपानस्योजारः स्फारनयाश्रयः ॥ १८ ॥

कृत्स्नेति-कृत्स्नानां कर्मणां ज्ञानावरणादीनां क्षयो मुक्तिरित्येष तु विपश्चितामेकान्तपंडितानां स्याद्वादामृतपानस्यो-
जारः । स्फारा ये नयास्तत्तत्तन्मसिद्धार्थस्तदाश्रयः पङ्कदर्शनसमूहमयत्वस्य जैनदर्शने संमतत्वात् ॥ १८ ॥

नयानेवात्रात्रिव्यनक्ति-

रजुसूत्रादिनिर्ज्ञानसुखादिकपरम्परा । व्यङ्ग्यमावरणोच्छिरया सङ्गद्देहेष्यते सुखम् ॥ १९ ॥

रजुसूत्रादिचिरिति-रजुसूत्रादिनिर्नयैर्ज्ञानसुखादिकपरंपरा मुक्तिरित्यते । शुद्धनयैस्तैरुत्तरोत्तरविशुद्धपर्यायमात्रान्यु-
पगमात् ज्ञानादीनां क्षणरूपतायाः क्षणसत्तयापि सिद्धेः, तस्याः क्षणतादात्म्यनियतत्वात्, क्षणस्वरूपे तस्यादर्शनात् ।
संग्रहेण संग्रहनयेनावरणोच्छिरया व्यंग्यं सुखं मुक्तिरित्यते । तस्मिन् जीवस्य स्वप्नायः सेन्द्रियदेहाद्यपेक्षाकारणस्वरूपाव-
रणेनाह्राद्यते । प्रदीपस्यापचरकावस्थितपदार्थप्रकाशकत्वस्वभाव इव तदावारकशरानादिना । तदपगमे तु प्रदीपस्येव

जीयस्यापि विशिष्टप्रकाशस्वभावाद्योऽयत्नसिद्धिर्पूवेति । शरीराज्जाते ज्ञानसुखाद्यजायोऽप्येव एव । अन्यथा शरावाथजावे प्रवीपादेरजायमसंगात् । शरावादेः प्रवीपाद्यजनकस्याभोक्तप्रसंग इति चेन्न, तथाप्राप्तप्रवीपरिणत्यजनकस्य शरावादेस्तदनायारक्त्यप्रसंगादिति ॥ १९ ॥

कथं प्रयत्नसाध्यस्तु व्यवहारेण कर्मणाम् । न चैवमपुमर्थत्वं द्वेषयोनिप्रवृत्तिः ॥ २० ॥

इय इति-व्यवहारेण तु प्रयत्नसाध्यः कर्मणां रूपो मुक्तिरित्यते, अन्ययव्यतिरेकानुविधानेन तत्प्रवृत्तेः ज्ञानादीनां कर्मक्षये तदनुविधानात् । न चैवं कर्मक्षयस्य मुक्तिरित्याह्युपगमेऽपुमर्थत्वं, मुक्तेर्द्वेषयोनिप्रवृत्तिः सादादृष्टः स्वहेतुनाभोपायेनाविपयत्वेन परमपुरुषार्थत्वाविरोधात् ॥ २० ॥

दुःखक्षये हि तर्हेतून् हेष्टि प्राणी नियोगतः । जायतेऽस्य प्रवृत्तिश्च ततस्तन्नाशहेतुषु ॥ २१ ॥

दुःखक्षये हीति-दुःखक्षेपे हि सति प्राणी तर्हेतून् दुःखहेतून् नियोगतो निश्चयतो वेष्टि । अस्य दुःखहेतुद्विषय ततस्तन्नाशहेतुषु दुःखोपायनाशहेतुषु ज्ञानादिषु मयूषिर्जायते । दुःखक्षेप्य(वेष्ट)स्य दुःखहेतुनाशोपायेना दुःखहेतुद्वेषयोस्तयोश्च दुःखहेतुनाशहेतुप्रवृत्तौ स्वभावतो हेतुत्वात् । अनुस्यूतकोपयोगरूपत्वेऽपि क्रमानुयेधेन हेतुहेतुमन्नायाधिरोधात् । क्रमिकाम्रिकोपयस्वभायोपयोगस्य तत्र तत्र व्यवस्थापितत्वात् ॥ २१ ॥

इयं चात्र दुःख मा च्छेत्सुवेदो दुःखहेतुनाशविषयकत्वं फलितमित्येतदन्यत्राप्यसिद्धिश्चाह-
अन्यत्राप्यमुलं मा च्छून्माकोऽर्थेऽज्ञान्यः स्थितः । दुःखस्यैवं समाभित्य स्वहेतुप्रतियोगिताम् ॥ २२ ॥

अन्यत्रापीति-अन्यत्रापि प्रायश्चित्तादिस्थलेऽपि असुखं मा ऋतु । अत्र माङ्गेऽर्थे ध्वंसे । एवमुक्तरीत्या दुःखस्य स्वहेतुप्रतियोगितामाश्रित्यान्वयः स्थितः । तत्पापजन्यदुःखाप्रसिद्ध्या तद्धंसस्यासाध्यत्वात् । अस्तु वा दुःखघ्नेष्वैवायमुल्लेखः । मुख्यप्रयोजनाविषयकेह्याविषयत्वेन च मुख्यप्रयोजनत्वमविरुद्धमिति ज्ञावः ॥ ११ ॥

स्वतोऽपुमर्थताप्येवमिति चेत् कर्मणामपि । शक्त्या चेन्मुख्यदुःखत्वं स्याद्वादे किं नु बाध्यताम् ॥ १३ ॥

स्वत इति-एवमपि स्वतोऽपुमर्थता निरुपधिकेह्याविषयत्वेन सुखदुःखहान्यन्यतरस्यैव स्वतः पुमर्थत्वादिति चेत् कर्मणामपि शक्त्या चेन्मुख्यदुःखत्वं तदा स्याद्वादे किं नु बाध्यतां ? दुःखहेतोरपि कथंचिदुःखत्वात्, दुःखद्वयत्वेन रूपेण कर्मद्वयस्य त्वन्नीत्यापि मुख्यप्रयोजनत्वानपायाद् रूपान्तरेण तत्त्वस्य चाप्रयोजकत्वात् ॥ १३ ॥

स्वतः प्रवृत्तिसाम्राज्यं किं चाखंरमुखेह्यया । निराबाधं च वैराग्यमसंगे तदुपक्षयात् ॥ १४ ॥

स्वत इति-किं च स्वतो निरुपधिकतया प्रवृत्तिसाम्राज्यमखंडमुखेह्ययाऽखंरमुखसंबलितत्वात् कर्मद्वयस्य । नन्वेवं मुखेह्यया वैराग्यव्याहतिरित्यत आह-असंगेऽसंगानुष्ठाने तदुपक्षयात् मुखेह्यया अपि विरमान्निराबाधं च वैराग्यं “भोद्धे जवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः” इति वचनात् । न चेदेवं मुखेह्यया वैराग्यस्येव दुःखवेपात् प्रशान्तत्वस्यापि व्याहृतिरेवेति ज्ञावः ॥ १४ ॥

समानायव्ययत्वे च वृथा मुक्तौ परिश्रमः । गुणहानेरनिष्टत्वात्ततः सुदूच्यते ह्यदः ॥ १५ ॥

समानेति-समानायव्ययस्यै च सुखदुःखाज्जाघान्यामन्युपगम्यमाने मुक्तौ वृष्णा परिश्रमः । गुणज्ञानेरनिष्टत्यागवदनुविज-
दुःखनागोपायेऽनिष्टानुयन्धिस्थज्ञानेन प्रेक्षावत्प्रवृत्तेरयोगात् । ततो ह्यदः सुदूष्यते ॥ २५ ॥

दुःखाज्जाघोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते । न हि मूर्गाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तौ दृश्यते सुधीः ॥ २६ ॥
दुःखाज्जाघोऽपीति-दुःखाज्जाघोऽपि न अयेद्यः स्वसमानाधिकरणसमानकादीनि साक्षात्काराधिपयः पुरुषार्थतयेष्यते ।
न हि मूर्गाद्यवस्थार्थं सुधीः प्रवृत्तौ दृश्यते । अन्यथा तदर्थमपि प्रवृत्तिः स्यात् । अतो गुणज्ञानेरनिष्टत्वेन दुःखाज्जाघरू-
पाया मुक्तौ तदर्थमवृत्तिव्याघात एव दूषणमिति ज्ञायः ॥ २६ ॥

एतैनैतदपास्त हि पुमर्थत्वेऽप्रयोजकम् । तज्ज्ञानं दुःखनाशश्च वर्तमानोऽनुचूयते ॥ २७ ॥
पतेनेति-पतेन गुणज्ञानेरनिष्टत्वेन हि निश्चितं पतदपास्तं । यदुक्तं महानैयायिकेन पुमर्थस्ये तज्ज्ञानं पुमर्थज्ञानमप्रयो-
जकं, दुःखनाशश्च वर्तमानोऽनुचूयते, विनश्यदयस्येन योगिसाक्षात्कारेणेति ॥ २७ ॥

गुणज्ञानेरनिष्टत्वं वैराग्यान्नाथ वेद्यते । इच्छाद्वेषौ विना नैवं प्रवृत्तिः सुखदुःखयो ॥ २८ ॥
गुणज्ञानेरिति-अथ गुणज्ञानेरनिष्टस्य वैराग्यान्नाथ वेद्यते कामाग्न्धस्थादिय पारदार्ये वल्लवदुःखानुबन्धित्यं, ततः प्रवृत्त्य-
व्याघात इति ज्ञायः । एवं सति इच्छाद्वेषौ विना सुखदुःखयोः प्राप्यनाशयोरिति शेषः । प्रवृत्तिर्न स्यात् । परवैराग्ये प्रवृत्ति-

करणयोस्तयोर्निवृत्तेरपरवैराग्ये च गुणवैतृष्णस्यैवात्रावाद्गुणहानेरनिष्टत्वाप्रतिसन्धानानुपपत्तेर्गुणहानेरनिष्टत्वे प्रतिसंहिते प्राक्तनप्रवृत्त्यनुपपत्तौ तत्संस्कारतोऽप्यसंगप्रवृत्तेर्दुर्वचत्वमिति न किञ्चिदेतत् ॥ ३८ ॥

ननु श्रुतिबाधान् मुक्तौ सुखसिद्धिरित्यत आह-

अशरीरं वा वसन्तमित्यादिश्रुतितः पुनः । सिद्धो हन्त्युन्नयात्रावो नैकसत्तां यतः स्मृतम् ॥ ३९ ॥

अशरीरमिति-अशरीरं वावसन्तमित्यादिश्रुतितोऽशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति श्रुतेः पुनरुन्नयात्रावः सुखदुःखोन्नयात्रावः सिद्धः, एकसत्तां सुखसत्तां न हन्ति । एकवत्यपि द्वित्वावह्निनात्रावप्रत्ययात् । अस्तु वा तत्राप्रियपदसन्निधानात् प्रियपदस्य वैषयिकसुखपरत्वमेवेत्यपि द्रष्टव्यं । यतः स्मृतम् ॥ ३९ ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् । तं वै मोक्षं विजानीयाद्दुःप्रापमकृतात्मजिः ॥ ४० ॥

सुखमिति-स्पष्टः ॥ ४० ॥

उपचारोऽत्र नाबाधात् साक्षिणी चात्र दृश्यते । नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यप्यपरा श्रुतिः ॥ ४१ ॥

उपचार इति-अत्र मुक्तिसुखप्रतिपादिकायामुक्तस्मृतौ उपचारो न दुःखात्रावे सुखपदस्य लाक्षणिकत्वं । अबाधाद्वा-धात्रावात्, जन्यस्याप्यत्रावस्येव चावस्यापि कस्यचिदनन्तत्वसंज्ञवात् । अत्र मुक्तिसुखे 'नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति' अपरापि श्रुतिः साक्षिणी वर्तते, तथा नित्यज्ञानानन्दब्रह्मात्रेदबोधनादिति ॥ ४१ ॥

परमानं वसयतां परमानं दयावताम् । परमानन्दपीनाः स्मः परमानन्दचर्चया ॥ ३४ ॥

परमानमिति परमेकान्तात्तिनिविष्टानां मानं कुर्वन् वसयतां स्थावरावमुज्जेष । किं द्रुतं ? परः प्रकृष्टो मानो दयौ
यस्मात्तच्चक्ष्वा । दयावतामनेकान्तमणयितया जगदुद्विषीयावतां सितावरसाधूनां परमानन्दचर्चया महोदयमीमांसया घयं
परमेणोत्कृष्टेनानन्देन पीताः पुष्टाः स्मः ॥ ३५ ॥

॥ इति मुक्तिषास्त्रिका ॥ ३६ ॥

ॐ प० भगवान्दानं । ॐ
मोरीसिंह योमियां ना ॐ ॐ
दण्डपुर सिद्धी (शक्तिथान)

॥ अथ सज्जनस्तुतिछात्रशिक्षा ॥ ३७ ॥

नाम सज्जन इति त्रिवर्णकं, कर्णकोटरकुटुंबि चेद्भवेत् । नोद्वलसन्ति विषशक्तयस्तदा, दिव्यमं-
त्रनिहताः खलोक्तयः ॥ १ ॥ स्याद्वली बलमिह प्रदर्शयेत्, सज्जनेषु यदि सत्सु दुर्जनः । किं बलं नु
तमसोऽपि वर्ण्यते, यद्भवेदसति ज्ञानुमालिनि ॥ २ ॥ दुर्जनस्य रसना सनातनी, संगतिं न परुषस्य
मुंचति । सज्जनस्य तु सुधातिशायिनः, कोमलस्य वचनस्य केवलम् ॥ ३ ॥ या द्विजिह्वदलना घना-
दराद्यात्मनीह पुरुषोत्तमस्थितिः । याप्यनन्तगतिरेतयेष्यते, सज्जनस्य गरुडानुकारिता ॥ ४ ॥ सज्जनस्य
विदुषां गुणग्रहे, दूषणे निविशते खलस्य धीः । चक्रवाकद्वगहर्पतेर्द्युतौ, ब्रूकद्वक् तमसि संगमंगति
॥ ५ ॥ दुर्जनैरिह सतामुपक्रिया, तद्वचोविजयकीर्तिसंभवात् । व्यातनोति जिततापविप्लवां, वह्निरेव
हि सुवर्णशुक्लताम् ॥ ६ ॥ याकलंक्विसतेन सद्गया, या कदापि न भुजंगसंगता । गोत्रजित्सदसि या
न सा सतां, वाचि काचिदतिरिच्यते सुधा ॥ ७ ॥ दुर्जनोद्यमतपर्तुपूतिजात्तापतः श्रुतलता कथं-
ब्रजेत् । नो न्रवेद्यदि गुणंबुवर्षिणी, तत्र सज्जनकृपा तपात्ययः—(या) ॥ ८ ॥ तन्यते सुकविकीर्ति

वारिधौ दुर्जनेन धनवानल्लभ्यथा । सज्जनेन तु शशांककौमुदी संगरंगवदहो महोत्सवः ॥ ए ॥
 यथनुमदपरं सतां मनो दुर्जनात् किमपि नो फलं तदा । सिद्ध एव तरसा वशीकृते किं ज्ञयं बुद्धि-
 श्रृणाल्लयाधकात् ॥ १० ॥ खेदमेव तनुते जगत्सर्गां सज्जनस्य तु सुखं कवेः कृतिः । स्मेरता कुवलय-
 स्जपीकनं (श्रुजे व्यथा) चन्द्रजासि जवतीति हि स्थितिः ॥ ११ ॥ न ह्यजन्ति कवयः श्रुतश्रमं
 संमुदेव खलप्रीडनादपि । स्वोचिताचरणवक्रचतयः साधवः शमवमक्रियोमिव ॥ १२ ॥ नव्यतंत्ररचनं
 सतां रतेस्त्यज्यते न खलखेदतो बुधे । नैव नारजयतो विमुच्यते शीतरक्षणपटीयसी पटी ॥ १३ ॥
 आगमे सति नवः अमो मदान्न स्थितेरिति खलेन दूष्यते । नौरिवेह जलधौ प्रवेशकृत् सोऽयमि-
 त्यथ सतां सदुत्तरम् ॥ १४ ॥ पूर्वपूर्वतनसूरिदीक्षणा नो तथापि निहतेति दुर्जनः । तातवागदुर्वि-
 धायिवास्तवक्षेयमित्यथ सतां सुप्तापितम् ॥ १५ ॥ किं तथापि पक्षिमंथमंथरेरत्र साध्यमिति दुर्जनो-
 विते । स्वान्ययोरुपकृतिर्नवा मतिश्चेति सज्जननयोक्तिरर्गवा ॥ १६ ॥ सप्रसंगमिवमाद्यविक्षिकोपक्रमे
 मतिमतोपवा(पा)वितम् । चारुतां घजसि सज्जनस्थितिर्नाकतासु नियतं खलोक्तिषु ॥ १७ ॥ न्याय-

तंत्रशतपत्रज्ञानवे लोकलोचनसुधाञ्जनत्विषे । पापशैलशतकोटिमूर्त्तये सज्जनाय सततं नमोनमः ॥ १८७ ॥
 भूषिते बहुगुणे तपागणे श्रीगुतैर्विजयदेवसूरिभिः । भूरिसूरितिलकैरपि श्रिया पूरितैर्विजयसिंहसू-
 रिभिः ॥ १८८ ॥ धाम त्रास्वदधिकं निरामयं रामणीयकमपि प्रसूत्वरम् । नामकामकलशतिशायिना-
 मिष्टपूर्तिषु यदीयमश्नुति ॥ १८९ ॥ धैरुपेत्य त्रिदुषां सतीर्थ्यतां स्फीतजीतविजयान्निधावताम् । धर्म-
 कर्म विदधे जयन्ति ते श्रीनयादिविजयान्निधा बुधाः ॥ १९० ॥ उद्यतैरहमपि प्रसव्य तैस्तर्कतंत्रमधि-
 काशि पाठितः । एष तेषु धुरि लेख्यतां ययौ सज्जुणस्तु जगतां सतामपि ॥ १९१ ॥ येषु येषु तदनु-
 स्मृतिर्नवेत्तेषु धावति च दर्शनेषु धीः । यत्र यत्र मरुदेति लज्यते तत्र तत्र खलु पुष्पसौरभम् ॥ १९२ ॥
 तद्गुणैर्मुकुलितं रवेः करैः शास्त्रपद्ममिह मन्मनोद्भूतात् । उद्धवसन्नयपरागसंगतं सेव्यते सुजनवर्षद-
 व्रजैः ॥ १९३ ॥ निर्गुणो बहुगुणैर्विराजितास्तान् गुरुनुपकरोमि कैर्गुणैः । वारिदस्य ददतो हि जीवनं
 किं ददातु वत चातकार्चकः ॥ १९४ ॥ प्रस्तुतश्रमसमर्थितैर्नयैर्गोप्यदानफलितैस्तु तद्यशः । यत्प्रसर्पति
 सतामनुग्रहादेतदेव मम चेतसो मुदे ॥ १९५ ॥ आसते जगति सज्जनाः शतं तैरुपैमि नु समं कमञ्जसा ।

किं न सन्ति गिरयः परःश्रुता मेरुरेव तु विजर्तुं मेविनीम् ॥ २७ ॥ तत्पदांबुल्लुपद्रुपद्व. स च ग्रंथमे-
 नमपि मुग्धधीर्व्यधाम् । यस्य ज्ञाग्यनिलयोऽजनि श्रियां सद्यः पद्मविजयः सहोवरः ॥ २८ ॥ मन्त्र
 एव मृदुबुल्लुप्यश्च ये तेऽब्वतोऽप्युपकृतिश्च जाविनी । किं च ब्राह्मवचनानुज्ञापणानुस्मृतिः परमबोध-
 शाखिनाम् ॥ २९ ॥ अत्र पद्यमपि पांक्तिकं क्वचिद्वर्तते च परिवर्तितं क्वचित् । स्वान्ययोः स्मरण-
 मात्रमुद्दिशस्तत्र नैव तु जनोऽपराण्यति ॥ ३० ॥ क्वातिमेष्यति परामयं पुनः सज्जनैर्नुगृहीत एव
 च । किं न शंकरशिरोनिवासतो निम्नगा सुविविता सुरापगा ॥ ३१ ॥ यत्र स्याद्वावविद्या परमतति-
 मिरध्वान्तसूर्याशुधारा निस्ताराकृन्मसिन्धोः शिष्यपवपवर्षी प्राणिनो यान्ति यस्मात् । अस्माकं किं च
 यस्मान्नवति धामरसैर्नित्यमाकंठतृप्तिर्जेनेन्द्र शासनं तद्विषयसति परमानन्दकन्दंबुवाहः ॥ ३२ ॥

॥ शिष्टा द्वात्रिंशिका सज्जनगुणवर्णनमयी ग्रन्थाविष्टेवद्देतुमंगलरूपा स्पष्टा ॥

॥ इति सज्जनस्तुतिद्वात्रिंशिका ॥ ३३ ॥

प्रतापार्के येषां स्फुरति विहिताकम्बरमनःसरोजमोक्षासे भ्रवति कुमतध्वान्तविलयः ।
 विरेजुः सूरिन्ध्रास्त इह जयिनो ह्रीरविजया दयावल्लीवृक्षौ जलदजलधारायितगिरः ॥ १ ॥
 प्रमोदं येषां सद्गुणगणचृतां विभ्रति यशःसुधां पायं पायं किमिह निरपायं न विबुधाः ।
 अमीषां षड्रतर्कोदधिमथनमन्यानमतयः सुशिष्योपाध्याया वञ्चुरिह हि कट्याणव्रिजयाः ॥ २ ॥
 चमत्कारं दत्ते त्रिभुवनजनानामपि हृदि स्थितिर्हमी यस्मिन्नधिकपदसिद्धिप्रणयिनी ।
 सुशिष्यास्ते तेषां वञ्चुरधिकविद्यार्जितयशःप्रशस्तश्रीभाजः प्रवरविबुधा लाभविजयाः ॥ ३ ॥
 यदीया दृग्दीलान्युदयजननी माहशि जने जम्स्थानेऽप्यर्कद्युतिरिव जवात् पंकजवने ।
 स्तुमस्तद्विष्याणां बलमविकलं जीतविजयान्निधानां विज्ञानां कनकनिकपस्निग्धवपुषाम् ॥ ४ ॥
 प्रकाशार्थं पृथ्व्यास्तरणिरुदयाजैरिह यथा यथा वा पाथोऽनृतसकलजगदर्थं जलनिधेः ।
 तथा वाणारस्याः सविधमन्नजन् ये मम कृते सतीर्थ्यास्ते तेषां नयविजयविज्ञा विजयिनः ॥ ५ ॥
 यशोविजयनाम्ना तच्चरणञ्जोसेविना । द्वात्रिंशिकानां विवृतिश्चक्रे तत्त्वार्थदीपिका ॥ ६ ॥
 महार्थे व्यर्थत्वं क्वचन सुकुमारे च रचने बुधत्वं सर्वत्राभ्यहह महतां कुव्यसनिताम् ।
 नितान्तं मूर्खाणां सदसि करतादैः कलयतां खलानां साशुष्ये क्वचिदपि न दृष्टिर्निविशते ॥ ७ ॥

अपि न्यूनं वत्सान्यपि कर्मपि संसीदस्य सुनयैर्वितत्य व्याख्येय वितथमपि सगोप्य विधिना ।
अपूर्वग्रन्थार्थप्रचनपुठपाथीरिद्विखसतां सतां दृष्टिः सुष्टिः कथिकृत्तिविप्रगोप्यविधौ ॥ ८ ॥
अधीत्य सुगुरोरेनां सुदृढं ज्ञापयन्ति ये । ते खजन्ते श्रुतार्थकाः परमानन्दसंपदम् ॥ ९ ॥
प्रत्यक्षरं सत्प्राया अस्या मानमनुष्ठजां । शतानि च सत्प्राणि पंचर्षधाशदेय च ॥ १० ॥

इति श्रीमद्दामदोषाभ्यायन्याय विशारदन्यायाचार्य श्रीमद्यशो-

विजयगणि विरचिता द्वात्रिंशद्वात्रिंशिकाः ।

समाप्त.

ढुडलवी डुरसलषु करनलर
शुरीऐनधरुडुडुरसलरक सननलनीवती कुंवुरऐी शुरलणंदऐी.
डुरलवननगर.

